
В.С. Стельмах А.О. Єпіфанов І.В. Сало
І.І. Д'яконова М.А. Єпіфанова

МАКРО- І МІКРОЕКОНОМІЧНІ СКЛАДОВІ РОЗВИТКУ

Монографія

Університетська книга
Суми • 2007

УДК 330.3(477)
ББК 65.011
С79

Видається за рекомендацією вченої ради Української академії
банківської справи Національного банку України.
Протокол № 1 від 13.09.2006 року.

Рецензенти:

Козьменко С.М., д.е.н., професор, проректор УАВС НБУ;
Бабич В.П., д.е.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри економіки і менеджменту Харківського національного
університету ім. В. Каразіна;
Глуценко В.В., д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів та кредиту
Харківського національного університету ім. В. Каразіна;
Саєнко Г.В., д.е.н., професор, професор кафедри банківської справи До-
нецького державного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-
Баранівського

Стельмах В.С. та ін.

С79 Макро- і мікроекономічні складові розвитку: Монографія /
В.С. Стельмах, А.О. Єпіфанов, І.В. Сало, І.І. Д'яконова, М.А. Єпіфано-
ва. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 505 с.

ISBN 966-680-304-6

У монографічному дослідженні аналізуються економічні аспекти
макро- і мікроекономічного розвитку держави та зміни, які відбувають-
ся за умови розбудови національної економіки. Розглянуто економічні
основи й базові положення ринкового реформування.

Для викладачів і студентів вузів, економістів, керівників підпри-
ємств та організацій.

ББК 65.011

ISBN 966-680-304-6

© Стельмах В.С. та ін., 2006
© ТОВ «ВТД «Університетська
книга», 2006

З М І С Т

Передмова	6
-----------------	---

Розділ I

Формування економіки України

Глава 1. Економіка України в імперській період	16
1.1. Економічний розвиток України у дореформений період	16
1.2. Пореформений період економічного розвитку	31
1.3. Будівництво залізниць – необхідна умова економічного зростання	49
1.4. Особливості економічного розвитку в період до 1917 року	58
Глава 2. Поступальний розвиток економіки незалежної України. 67	67
2.1. Політика стабілізації і розвитку економіки	67
2.2. Економіка перехідного періоду	85
2.3. Економічна суть інфляції і формування системи управління інфляційними процесами	100
Глава 3. Теоретичні й економічні основи інвестиційної діяльності	105
3.1. Через біржову торгівлю до ринкової рівноваги	105
3.2. Інвестиції: основні поняття, види і джерела фінансування	111
3.3. Переваги інвестиційного проектування	118
3.4. Фінансові аспекти активізації інвестиційного процесу в Україні	121

Розділ II

Державна промислова та аграрна політика

Глава 4. Державна промислова політика	128
4.1. Спрямованість промислової політики на економічний розвиток держави	128
4.2. Розвиток промисловості – основа економічного зростання держави	137
4.3. Фінансові показники господарської діяльності суб'єктів господарювання	151
4.4. Фінансова стійкість підприємств	166
4.5. Ефективність виробництва і капітал	172
Глава 5. Аграрна політика	179
5.1. Теоретичні принципи розвитку сільськогосподарського виробництва	179
5.2. Трансформаційні процеси в сільськогосподарському виробництві	184

5.3. Форми господарювання в АПК	192
5.4. Процеси реформування економічних відносин в аграрному секторі	196
5.5. Державна підтримка та іпотека – запорука успіху в реформуванні сільськогосподарського виробництва	201

Розділ III

Політика продовольчої безпеки держави

Глава 6. Теоретичне обґрунтування та принципи продовольчої безпеки	210
6.1. Теоретичні принципи забезпечення якості продукції в АПК	210
6.2. Визначення продовольчої безпеки України шляхом забезпечення продовольчого резерву держави	213
6.3. Принципи формування державних продовольчих резервів для забезпечення продовольчої безпеки держави	221
6.4. Необхідність створення системи державної продовольчої безпеки	226
Глава 7. Організація, контроль та науково-методичне забезпечення формування, збереження та використання державних продовольчих резервів	232
7.1. Організація роботи з формування державних продовольчих резервів	232
7.2. Форми контролю за збереженням та використанням Державного продовольчого резерву	238
7.3. Споживання продовольчих продуктів (реальні й мінімальні норми)	242
7.4. Науково-методичне забезпечення продовольчої безпеки й процесу формування, збереження і використання державних продовольчих резервів	249

Розділ IV

Кредитна політика держави

Глава 8. Розвиток банківської системи	254
8.1. Формування банківської системи	254
8.2. Розвиток банківської системи в імперський період	264
8.3. Розвиток банківської системи незалежної України (1917–1919)	280
8.4. Розвиток банківської системи України у повоєнні роки	284
8.5. Формування монетарної політики в контексті економічних теорій розвитку	295
Глава 9. Грошово-кредитна політика Національного банку України	308
9.1. Банківська система незалежної України	308
9.2. Кредитні відносини й грошово-кредитна політика	316
9.3. Економічний аналіз діяльності комерційного банку	330

Розділ V

Податково- бюджетна політика

Глава 10. Податкова політика	346
10.1. Сучасний стан і перспективи податкової політики України ...	346
10.2. Реформування податкової політики	350

10.3. Вплив податкової політики на формування бюджету	360
Глава 11. Бюджетна політика в імперський період	364
11.1. Особливості формування бюджету в дореформений і пореформений періоди	364
11.2. Місцеві бюджети в системі державного бюджету кінця XIX – початку XX століття	374
11.3. Розвиток фінансової системи України	383
Глава 12. Бюджетна політика незалежної України	386
12.1. Суть і значення бюджету	386
12.2. Бюджетна система й бюджетні права	391
12.3. Основні напрямки бюджетної політики	396
12.4. Створення й розвиток Державного казначейства України	400
Розділ VI	
Регіональна політика	
Глава 13. Основи регіональної політики	406
13.1. Концепція регіональної політики	406
13.2. Суть і значення регіональної економіки	415
13.3. Регулювання розвитку регіону в ринкових умовах	418
Глава 14. Ринкове формування регіонів	426
14.1. Прогнозування комплексного соціально-економічного розвитку регіону	426
14.2. Область – економічний регіон і територія	435
14.3. Фінанси підприємств – основа реформування виробництва ...	441
Глава 15. Економічні основи реформування регіонального управління	450
15.1. Становлення системи регіонального управління	450
15.2. Підприємство, галузь і територія як об’єкти управління	459
15.3. Розвиток економічних відносин між підприємствами і територіями	462
Глава 16. Розвиток банківської системи регіонів	467
16.1. Інформаційне забезпечення управлінської діяльності банків і підприємств	467
16.2. Розвиток регіонального сегменту банківської системи	471
16.3. Організаційні засади співпраці адміністрації територій і комерційних банків	476
Глава 17. Реформування господарського управління	482
17.1. Загальні принципи формування механізму господарського управління регіонами	482
17.2. Упровадження корпоративного управління	488
17.3. Тенденції, принципи і реалізація положень корпоративного управління	494
Висновки	498
Список літератури	502

ПЕРЕДМОВА

Споконвіку людина жила в спорідненості і в прямій залежності від природи, яка пестила та оберігала її, а поряд з цим надавала сили і насаги. З плином часу людина вже вивіряла свої дії, поєднуючи їх з Природою.

Вражає інше, у вік науково-технічного прогресу людство забуло про спорідненість з Природою, наслідком чого є те, що сьогодні людство постало перед катастрофою, адже ніхто інший, як людина, своїми діями призвела до порушення гармонії та тендітної рівноваги в Природі, яка відділяє життя від смерті. Їй же, людині, вкрай необхідно взяти негайних заходів з відновлення цієї тендітної рівноваги.

У цьому аспекті не можна не визнати, що інтелектуально розвинуті люди – люди науки і мистецтва, поети і письменники та й інші – бачать Природу і весь Всесвіт як живий організм. Так, наприклад, Олександр Бенуа говорив, що багато людей захоплюється і загоряється величчю Природи, яка є для них, як і Космос, живою, органічною і дуже розвинутою істотою.

Ось чому безпека Людини і Природи, їх захищеність від впливу шкідливих техногенних, природних, екологічних і соціальних факторів є неодмінною умовою сталого розвитку суспільства. Сучасний період розвитку суспільства характеризується загостренням суперечностей між людиною та навколишнім природним середовищем. У результаті економічного розвитку світового суспільства рівень антропогенного впливу на біосферу наблизився до критичного і загрожує незворотними наслідками не тільки окремим державам, але й світовій цивілізації.

Нинішній рівень природно-техногенної безпеки, наприклад, України значною мірою зумовлений надмірними техногенними навантаженнями на природне середовище. У цілому найбільшого техногенного навантаження зазнають індустриально розвинуті країни. Території з розвинутою промисловістю являють собою зони з надзвичайно високим ступенем ризику виникнення аварій та катастроф техногенного походження.

Усім відомо, що поширення зла як серед людей, так і в природі призводить до появи хвиль природних катаклізмів, технічних аварій, значно посилює їх, і ці хвилі переростають у вал, що знищує все на своєму шляху. Очевидно, не слід очікувати, коли нас усіх охопить біда, тому що людство заслуговує на кращу долю, як би не породжувало і не підтримувало зло.

Надзвичайна самовпевненість владних структур, наприклад, у впровадженні технічних проєктів без урахування техногенного навантаження і його впливу на природу, спричинює відповідну реакцію. Та й сам розвиток нашої цивілізації, суспільства тісно пов'язаний з розвитком техногенної сфери. Згодом масштаби і темпи розвитку позначаються на загальному балансі природного потенціалу, і реакція Природи на це вторгнення стає дедалі більш відчутною для людства. Особливо реакція природних факторів значно посилюється у випадках, коли відбувається резонанс спільної дії природних і техногенних факторів. Тоді Природа відповідає найнепередбаченишим чином, що дуже боляче б'є людину і суспільство.

Так вона відповідає на зло, заподіяне їй людством. Розвиток економіки в будь-якій країні супроводжується зростанням протиріч між людиною і навколишнім природним середовищем. Не краще й у світовому співтоваристві.

Надлишкове навантаження на природне середовище викликає надзвичайно високий ступінь ризику виникнення аварій і катастроф техногенного походження. Цей ризик постійно зростає в результаті збільшення частки застарілих технологій і устаткування, зниження темпів відновлення і модернізації виробництва. Зношеність основних виробничих фондів усіх галузей господарства, наприклад, в Україні перевищує 50 відсотків і наближається до критичного.

Антропогенна діяльність потенційно небезпечних об'єктів ведення господарства створює своєрідну, надзвичайно чутливу до дії природних факторів ауру, яка і становить пряму небезпеку людству. Надзвичайно небезпечним для людства є і бездумне втручання у використання природних ресурсів: створення штучних водоймищ, варварське знищення лісів і т.п.

Природа не затримується з відповіддю на діяльність суспільства, яка завдає їй шкоди. Ми є свідками зрушень ґрунту, паводків, руйнування дамб, доріг, мостів, будівель, навіть цілих сел.

Посилюються урагани, швидкість вітру в яких іноді перевищує 250–300 км/год. У результаті zalивних дощів й ураганного вітру викорчовуються мільйони дерев, руйнуються мільйони будинків, а головне, і набагато страшніше, – гинуть люди.

Те, що людина робить із природою, неможливо оцінити: знищуються мільйони гектарів родючих ґрунтів, підвищена радіоактивність охопила практично всю територію Землі, зникають ліси і насуваються пустелі, а вода забруднюється. Унаслідок такої діяльності гинуть не тільки люди, а зникають цілі види тварин і рослин.

Зло, де і яким би чином воно не проявилось, буде покаране, і пов'язані з цим події неминучі, як би нам не хотілося позбутися покарання, але в перспективі – які б заходи не вживалися і які б засоби не застосовувалися – уникнути його не вдасться. Так запрограмовано Законом розплати.

Замисліться, хто і коли вивчав дію цього жорстокого Закону на прикладах історичного розвитку або його вплив на людські долі? Але згідно з цим Законом ми – людство – відповідальні за всі негативні прояви в житті суспільства. Не тільки країни, але й кожна людина відповідальна за кожен свій негативний крок, кожне порушення балансу Природи... Адже ми постійно спостерігаємо дію цього Закону в живій, реальній природі, але, як сліпі, не бачимо і, як глухі, не чуємо.

Людство повинне згуртуватися в боротьбі зі злом, що дасть можливість прогнозувати, передбачати нещастя і розробляти заходи боротьби з ними. У противному разі Зло, злите в печельне ціле, проявиться саме в людині і правителях, і тоді світ здригнеться від вогненного оскалу Зла і завмре, можливо, за крок від безодні, за якою цивілізація закінчиться, можливо, – назавжди.

Підтвердженням цьому є нескінченні війни, потужність величезних арсеналів найсучаснішої зброї й атомні бомбардування Хіросіми й Нагасакі, Чорнобильська трагедія при використанні мирного атома...

Людству необхідно задуматися над неутримним науковим рухом уперед, технічним прогресом, і чи такий уже всесильний людський розум? Чи раціональний шлях розвитку обрала наша цивілізація? Наше історично покалічене злом ество поступово звикає жити зі страхом, адаптуючи себе до нього, тобто стоячи на колінах. Але ж це повне розчарування у своїй правоті і силі. Чи багато людей готові боротись зі злом? Відповідь однозначна – дуже мало.

З давніх часів людство потрясали катаклізми – природні, соціальні, політичні. Повені, могутні землетруси і хвороби постійно нагадували людству про його безпорадність і незахищеність перед грізними силами Природи. Природні катаклізми зменшують

і знищують матеріальні і духовні цінності, таким чином загрожуючи існуванню людства.

Порушуються закони гармонійного розвитку, і у найближчій перспективі не передбачається ніяких дій, спрямованих на визначення конкретних кроків у подоланні нещастя, а тому людству необхідно навчитися жити в таких умовах. Може виникнути закономірне запитання: чому людство має розплачуватися за гординю окремих особистостей?

Відповідь знову ж таки проста: у Всесвіті діють відповідні закони, і одним з них є Закон розплати, що визначає необхідність розплати за зло, заподіяне природі і людині, незалежно від особистості або суспільства.

Особливості географічного положення України та атмосферні процеси над її територією створюють умови для виникнення стихійних і небезпечних метеорологічних явищ, які характеризуються значною мінливістю в часі і просторі та відзначаються надзвичайною різноманітністю. В окремих випадках вони набувають катастрофічного характеру і завдають значних збитків господарству, населенню та державі. Сильні вітри, снігопади, хуртовини, ожеледь, налипання мокрого снігу призводять до руйнування і пошкодження споруд, будівель, порушення енергопостачання, систем життєзабезпечення та зв'язку тощо. Істотних ускладнень зазнає діяльність автомобільного, залізничного й повітряного транспорту.

Зазнають впливу стихійних і небезпечних метеорологічних явищ практично всі області та Автономна Республіка Крим. Це стосується як теплого (велика спека, пилові бурі, суховії, надзвичайна пожежонебезпека), так і холодного (великі морози, ожеледь, снігопади) періодів року.

Через неконтрольовану вирубку лісів у Карпатах та прилеглих територіях вона є особливо катастрофічною. Для цієї території найхарактернішими є сильні зливові дощі, які зумовлюють селеві потоки та паводки, часті сходи снігових лавин, град, сильний вітер, хуртовини, снігопади.

Тенденція збільшення ризику стихійних факторів, зумовлених природними чинниками, зберігається і в наш час. Це підтверджує й аналіз гідрометеорологічних умов за останні роки: кількість погодних аномалій та стихійних небезпечних явищ зростає (великі температурні контрасти, різкі переходи від холодних до жарких періодів, перевищення абсолютних значень максимальної і мінімальної температур повітря, великі снігопади та дощі, хуртовини, засухи, інші аномальні явища).

Таким чином, весь господарський комплекс країни повинен бути постійно готовим до погодних аномалій та комплексу небезпечних гідрометеорологічних явищ, з яким, як правило, пов'язані й інші процеси, як-то: землетруси, зсуви, зміна рівня ґрунтових вод та ін.

Серед названих процесів *землетруси* – найбільш грізне явище природи, яке призводить до катастрофічних наслідків з великою кількістю людських жертв, значними матеріальними збитками і майже неможливістю захисту від нього. Рівень небезпеки від землетрусів підвищується в регіонах через розміщення хімічних і пожежонебезпечних об'єктів та густу мережу газо- і нафтопроводів.

На теренах України по берегах морів і водосховищ досить поширеним є руйнування морських берегів і берегів водосховищ. У результаті країна щорічно втрачає сотні гектарів цінних земель.

Існування рукотворних аномалій, таких, як каскади водосховищ і зрошення земель, поруч із природними, призводить до підтоплення територій, а з ним до таких негативних наслідків, як забруднення підземних вод, підвищення вологості і погіршення санітарного стану територій, засолення і заболочування ґрунтів, вимокання зелених насаджень, зниження урожайності сільгоспугідь, деформація будівель і споруд, виникнення таких процесів, як зсуви, осідання ґрунту, карст, обвали. Великих збитків завдають і пожежі.

На значній частині території України, крім того, існує ризик виникнення епідемій медико-біологічного характеру через наявність природних осередків небезпечних інфекцій. Наразі головними особливостями цих інфекцій є їх здатність десятки років міститись у навколишньому середовищі, передавати збудника людині через тварин, воду та ґрунт. Ці збудники, використовуючи високу сприйнятливість людини до зараження, спричинюють важке протікання хвороби з дуже тяжкими наслідками – призводять до смерті. Ґрунтово-кліматичні умови ряду територій України завжди сприяли поширенню спалахів епідемій. У наш час через погіршення соціально-економічної та санітарно-профілактичної ситуації виникає ризик різкого зростання ймовірності виникнення масових інфекційних захворювань не тільки людей, але й тварин.

Природні катаклізми, як уже зазначалося, є в більшості випадків об'єктивним неконтрольованим процесом. Разом з тим існує низка антропогенних факторів, що сприяють виникненню катаклізмів природного характеру й посилюють їх негативні наслідки. До них належать:

- збільшення техногенного навантаження на навколишнє середовище; аномальні зміни параметрів біосфери, атмосфери, гідросфери і літосфери;
- висока урбанізація територій, нераціональне розміщення об'єктів господарської діяльності і населених пунктів у зонах потенційної природної небезпеки;
- неефективність чи відсутність систем моніторингу компонентів природного середовища;
- низька достовірність прогнозування небезпечних природних явищ;
- відсутність чи поганий стан гідротехнічних, протизсувних, протиселевих та інших захисних споруд;
- недостатні обсяги сейсмостійкого будівництва і сейсмоукріплення раніше збудованих будинків і споруд у сейсмічних зонах;
- згортання розробки і впровадження заходів щодо запобігання деяким небезпечним природним явищам (запобігання руйнівній силі паводків тощо).

Аналіз катаклізмів та використання наявних прогнозно-моделюючих комплексів показує, що існує певна природна циклічність виникнення несприятливих природно-кліматичних умов, які мають різні часові пояси. Коли настає черговий цикл, зростає кількість природних катастроф і катаклізмів. При накладанні двох і більше циклів наслідки збільшуються багаторазово.

Специфічною особливістю багатьох природних небезпечних явищ є сезонність їх прояву, що виявляється в різкому збільшенні (практично удвічі) кількості випадків у літні місяці і їх зменшення в зимовий період.

Таким чином, на території України можливе виникнення небезпечних і стихійних явищ широкого спектру: метеорологічних, гідрологічних, геологічних у всіх можливих формах їх проявів. Незаперечним на сьогодні є факт глобальних змін клімату. Тому висока тенденція збільшення ризику стихійних лих зберігається.

Наявність в Україні розвинутої промисловості, надвисока її концентрація на окремих територіях, великі промислові комплекси, більшість з яких потенційно небезпечні, концентрація на них агрегатів та обладнання великої і надвеликої потужності, розвинута мережа транспортних комунікацій, у тому числі нафто-, газо- та продуктопроводів, велика кількість енергетичних об'єктів, використання у виробництві в значних кількостях потенційно небезпечних речовин – усе це збільшує ймовірність

виникнення техногенних катастроф, які становлять загрозу для людини, економіки і природного середовища.

Не можна забувати і про наслідки Чорнобильської катастрофи, яка вже забрала тисячі людських життів, що неможливо виразити вартісними показниками. Але і дотепер в Україні існує високий рівень радіаційної небезпеки, зумовлений наявністю на її території чотирьох атомних електростанцій з тринадцятьма енергетичними ядерними реакторами, двох дослідних ядерних реакторів та більше трьох тисяч підприємств і організацій, які використовують у виробництві, науково-дослідній роботі та медичній практиці різноманітні радіоактивні речовини, а також виробляють радіоактивні відходи. У цьому аспекті не можна забувати і про наявність небезпечних зон у сусідів, наприклад, Курська атомна електростанція ім. Курчатова в Росії та ін.

Ризик катастрофи в наш час постійно зростає внаслідок збільшення частки застарілих технологій та обладнання, зниження темпів відновлення і модернізації виробництва. За умови браку коштів на підтримання техногенної безпеки дуже повільно і несвоєчасно здійснюється оновлення або заміна застарілих основних виробничих фондів, рівень зношеності яких наближається до критичного. У багатьох випадках антропогенна діяльність призводить до того, що потенційно небезпечні об'єкти господарювання рік у рік стають дедалі вразливішими до дії природних факторів, а це збільшує небезпеку виникнення на них вторинних техногенних надзвичайних ситуацій. Поєднання факторів техногенної та природної небезпеки значно збільшує ризики виникнення катастроф та посилює їх негативні наслідки.

Навіть не віритися, не вкладається в голову, чому людство, пройшовши через горнило стількох воєн і потрясінь, досі нічому не навчилося. Адже всі ми відповідальні за стан природи і наслідки власної діяльності, щасливе дитинство, світле майбутнє і спокій націй, суспільства. Коли ж ми опам'ятаємося?..

Навіть об'єднані зусилля суспільства, спрямовані на здійснення комплексних превентивних заходів, пов'язаних зі зменшенням ризиків і пом'якшенням наслідків зла, заподіяного Природі, можуть зменшити витрати на підтримання техногенної безпеки, за розрахунками вчених, майже в 15 разів, але не звести їх до нуля. Які ж колосальні кошти платить людство за Зло, заподіяне Природі!

Не може бути іншого шляху в суспільства, крім одного: об'єднати зусилля всіх держав, усього світового співтовариства в напрямку розвитку науково-технічного прогресу на основі відродження

співробітництва з Природою. Необхідно вжити радикальних заходів по спорідненню з Природою, з ліквідації зла, заподіяного їй, і тільки потім можна буде говорити про можливість поступового досягнення консенсусу в співробітництві з Природою.

Велике зло приносять і війни – заслуга злих, жорстоких, самозакоханих правителів; дим людства. Найбільших страждань у роки війни зазнало як населення, так і Україна в цілому, адже окупація фашистськими військами території, розруха та страшний терор щодо української нації підтверджують те, що фашистські звірі хотіли знищити саму пам'ять про український народ.

З перших днів війни вся територія України стала ареною бойових дій. Від самого кордону, в міру просування фашистських військ запеклі бої точилися в містах Одеса, Київ, Севастополь, а згодом і вся Україна стала ареною нечуваної жорстокості окупантів. За час окупації України фашистами загинуло більше п'яти мільйонів українців та більше двох мільйонів було вивезено до Німеччини як оstarбайтерів. Під час бойових дій були зруйновані міста і села, заводи і фабрики – тобто була знищена вся виробнича галузь, а загальні збитки, яких зазнала Україна, оцінювались у сумі більш ніж у 285 млрд рублів. Завойовниками були вивезані до Німеччини матеріальні, культурні та інші цінності, здобуті у тяжкій праці народом України.

Такі дії загарбників не могли залишитись без відплати, і народ України піднявся на боротьбу: створювалися партизанські загони, підпільні організації... Кожна область України зробила свій вагомий внесок у цю справедливую боротьбу проти загарбників. Не можна стерти з пам'яті поколінь страшні роки окупації, ні в чому не винних закатованих, розстріляних, повішених, спалених дідів, бабусь, батьків, матерів та дітей. Земля не сприймала такого бузвірства – стогнала від жалю за загиблими. Підтвердженням цьому є страшні факти дійсності. Наприклад, при в'їзді до міста Путивль до війни був яр, фашистські люцифери закидали його розстріляними ні в чому не винними людьми, у цій могилі сплять вічним сном близько 4000 тисяч мирних жителів – Путивля та інших міст України. У тому ж Путивльському районі є всім відоме село Нова Слобода, у якому проживали нащадки повстанців Івана Болотникова і яке в роки Вітчизняної війни було з усіма жителями знищене – стерте з лиця землі фашистами.

Білоруську Хотинь знають усі, а про трагедію в селі Нова Слобода знають тільки в Сумській області. А скільки таких сіл у кожній області нашої неньки України! Їх більше 250. Такі звірства не забуваються!

І сьогодні то в одному, то в іншому куточку нашої планети спалахують війни, молох війни перемелює тисячі й мільйони людських життів. А скільки зла приносить людству технічний прогрес без дотримання правил екологічної безпеки!

Можна дійти єдино правильного висновку: сучасна цивілізація розвивається на шкоду людству.

Сьогодні це вже історія, але ж відомо: «Той, хто забуває історію краю, держави, не має Вітчизни. Той, хто не знає минулого, той не може навіть мріяти про майбутнє. Адже немає нічого страшнішого за зраду пам'яті!»

Знедолений народ України на своєму шляху до незалежності пережив чимало надзвичайно тяжких подій: і татаро-монгольську навалу, і війни, і голодомори... які забрали життя великої кількості людей.

Схиляючи голови перед пам'яттю загиблих, нестерпно хочеться вірити, що нинішнє покоління незалежної України не зітре з пам'яті, оцінить шлях, який пройшов народ до свободи, відновить болючі сторінки історії становлення України.

Дай Бог, щоб у відновленні історії України та становленні її державності разом з усіма верствами населення активно співпрацювали політики, влада, уряд і щоб у них вистачило мудрості не повторити руйнації української державності через гординю, насильство й інші пороки, бо багатостраждальний народ України заслуговує на кращу долю!

Розділ I

ФОРМУВАННЯ
ЕКОНОМІКИ
УКРАЇНИ

Економіка України в імперський період

1.1. Економічний розвиток України у дореформений період

На ранніх етапах розвитку Київської Русі податі вилучалися переважно в натуральній формі та привласнювалися главою держави – князем і його слугами (тіунами та ін.) нарівні з надходженнями від їхніх власних володінь. Значна частина державних потреб задовольнялася шляхом установаження різного роду повинностей (ратна, службова, дорожня і т.п.). З розвитком держави, товарно-грошових відносин ведення господарства та утримання княжого двору і війська – дружини – було неможливим без грошових витрат, а це вимагало створення накопичень у формі грошових доходів і заощаджень.

Надходження від натуральних зборів використовувалися не тільки безпосередньо на утримання княжого двору, але й для продажу з метою отримання грошових коштів. Разом з тим збори натурою і повинності відходять на другий план, витісняються зборами готівкою (податки, мито, позики та ін.).

З розвитком державних функцій відбувається повне відокремлення доходів і витрат держави як такої (державна скарбниця) від власних володінь, прибуткових джерел і витрат глави держави (государева скарбниця). Так з'явилися поняття державних доходів і витрат, державного кредиту і боргу, державних фінансів на відміну від грошових ресурсів і операцій приватних господарств.

При феодалізмі продукти праці стали головним джерелом державних ресурсів. Будучи найбільшими власниками земельних угідь, князі та феодали примушували своїх селян вико-

нувати панщину або стягували з них оброк – натуральний, а пізніше грошовий. Селяни платили також всілякі податі державі, місцеві збори, десятину на користь церкви та ін. Важливим джерелом державних ресурсів були військовий грабунок і данина з переможених.

Частина державних ресурсів надходила князям та великим князям від їх васалів у вигляді данини, дарів та інших пожертвувань; васали несли військову службу, беручи участь у військових походах князів та великих князів. Оскільки витрати, необхідні для існування і функціонування держави, значною мірою покривалися надходженнями від власних володінь князя та великого князя і його частиною від військової здобичі, ресурси держави і особисті ресурси глави держави не розмежовувалися. У період феодальної роздробленості верховна влада князя та великого князя була деякою мірою формальною: кожний великий феодал був паном у своїх володіннях і на свій розсуд обкладав селян поборами, установлював мито на товари, що ввозяться, та за право проїзду через його володіння, а дехто з князів самостійно карбував власну монету.

Розвиток товарного виробництва та створення національного ринку нагально вимагали скасування цієї роздробленості. Зі створенням централізованих держав (абсолютних монархій) у міру зростання їхніх витрат державна скарбниця стала відокремлюватися від государевої (глави держави), розвивалася система регулярних загальнодержавних податків і мита. Державні доходи все більше набували грошового характеру, натуральні збори і повинності поступово сходили нанівець, примусові збори доповнювалися державними позиками і централізованою емісією грошових знаків як доходним джерелом. У результаті створювалася складна система Державних фінансів у сучасному її розумінні.

У період феодалізму в Київській Русі (IX–XII ст.) одним із основних джерел доходів скарбниці була данина з населення. Грошові побори в умовах панування натурального господарства були обмежені. Кошти скарбниці витрачалися на утримання князівської дружини, органів управління, великокняжого двору та ведення воєн. У період феодальної роздробленості (XIII–XV ст.), крім данини, було введено мито, що стягувалося на кордонах земель окремих феодалів та за переїзди через застави, мости і т.д.

Джерелом доходів було також їх розширення, наприклад, було введено мито: судове, торгове, з варниць, срібного лиття та ін. У роки татаро-монгольського нашестя була введена важка для

населення податі, адже йому необхідно було сплачувати ще й додатково данину на користь Золотої Орди.

У XV ст., коли створювалася централізована держава, данина стає прямою податтю в скарбницю князя, а за одиницю податно-го обкладення приймається соха.

З розвитком товарно-грошових відносин велике значення мала уніфікація грошової системи, унаслідок якої рубль стає єдиною рахунковою одиницею російської держави. У другій половині XVI ст. Україна підпорядковується Росії. До цього часу належить період, коли багато податей і повинностей стягувалися у грошовій формі. Назви податків цього часу вказували на їх зв'язок з численними війнами. Так, пищальні гроші призначалися на купівлю вогнепальної зброї, перлові – на виготовлення пороху, полонянничні – на викуп росіян, особливо українців, з татарського полону і т.п. Час для введення податків і зборів був надзвичайно важким: держава і феодалі вилучали в селян у вигляді різних повинностей близько 50% валового прибутку. Часті війни і походи посилювали зростання натуральних і грошових повинностей. Прагнучи позбутися кабали, селяни масово втікали від поміщиків. Війни, епідемії та залишені селянами-втікачами землі різко знижували доходи скарбниці.

У другій половині XVII ст. одиницею обкладання податком замість сохи стає двір. Це значно розширило коло платників податків. Крім того, у цей період стягувалися надзвичайні збори (головним чином з ремісничо-торгового населення), і дуже поширеною була передача митних і кабацьких доходів на відкуп. За даними загальнодержавного опису 1679–1680 років доходи скарбниці сягали 1,5 млн руб., у тому числі на непрямі податки припадало майже 45%. Найважливішими витратними статтями були витрати на армію (62,2%) і управління (19,9%).

У другій половині XVIII століття в Україні панувала феодално-кріпосницька система господарства. У її надрах починав зароджуватися капіталістичний устрій, що сприяло розкладу феодалного способу виробництва. Посилився розвиток товарно-грошових відносин, що охоплювали всі галузі народного господарства. Поміщики пристосовували свої господарства до вимог товарного виробництва і посилювали експлуатацію феодално-залежного селянства. Розмір панщини становив три дні, а в деяких маєтках 4–5 днів на тиждень. Царський указ від 3 травня 1783 р. юридично оформив повне закріпачення селян Лівобережної і Слобідської України. У 1785 році козацька старшина була зрівняна в правах з російським дворянством. Царський

уряд позбавив рядових козаків багатьох привілеїв, перетворивши їх в окремий стан, близький до державних селян. У 1796 р. царизм поширив дію російського законодавства про закріпачення селян і на Південну Україну.

Під важким феодално-кріпосницьким гнітом знаходилися селяни Правобережної України і Східної Галичини, що входили до складу Речі Посполитої. Важка панщина, великі побори, поміщицькі монополії на помол зерна, винокуріння, продаж дьогтю і селітри – усе це спричиняло розорення селянства і занепад міст. До того ж польський уряд проводив на Правобережній Україні насильне ополячення населення. Після першого розділу Речі Посполитої (1772), коли Австрія отримала Східну Галицію і Північну Буковину, до жорстокої експлуатації народних мас українськими і польськими поміщиками додався гніт австрійських поміщиків, які проводили політику насильного поніменення українського населення. Погіршилося становище селян Закарпатської України, яка на початку XVIII століття разом з Угорщиною була захоплена Австрією.

У другій половині XVIII століття на Лівобережній і Слобідській Україні поглибилося розшарування селянства, особливо серед державних селян. Швидко зростало товарне виробництво із застосуванням найманої праці в Південній Україні, де були слабо розвинені феодално-кріпосницькі відносини. На промислове виробництво Лівобережної та Слобідської України прогресивно впливала більш розвинена російська промисловість. Наприкінці XVIII століття в Україні діяло понад 200 великих промислових підприємств, на яких працювали кріпосні селяни (поміщицькі мануфактури), приписні та державні селяни (казенні мануфактури) і наймані робітники (капіталістичні мануфактури).

Нарівні з працею кріпосних селян у поміщицькій і казенній мануфактурі все частіше використовували найману працю. У містах розвивалося швейне, шевське, ковальське, бондарське, шкіряне, ткацьке та інші ремесла. Розширення товарного виробництва зумовлювало зростання торгівлі в Україні, важливу роль в якій відігравали ярмарки; вони посилювали економічні зв'язки між українськими землями, сприяли розширенню торгівлі України з центральними районами Росії. Всеросійське значення мали ярмарки в Кролевеці, Ніжині, Ромнах, Сумах, Стародубі, Харкові. Інтенсивному включенню Лівобережної України в систему всеросійського ринку сприяло скасування в 1754 р. внутрішнього мита.

На території України, яка входила до складу Росії, значного поширення набув чумацький (торгово-візний) промисел, за рахунок

якого зростав прошарок заможних селян. Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. згідно з Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. Росія отримала землі між гирлами річок Дон і Південний Буг, що забезпечило їй вихід до Чорного моря. 1783 року Кримське ханство було приєднане до Російської імперії. З другої половини XVIII століття Північне Причорномор'я стало називатися Новоросією.

На Правобережній Україні поширювався рух гайдамаків, що перетворився на низку повстань, серед яких найбільшим була Коліївщина (1768), де брали участь українські, а також молдавські селяни-втікачі. На Лівобережній і Слобідській Україні діяли заго-ни на чолі з С. Гаркушею. Значний вплив на зростання антикрі-посницької боротьби селян Лівобережної і Слобідської України мала в 1773–1775 роках селянська війна на чолі з Є.І. Пугачо-вим. Багато українських селян ішли на Поволжжя в його армію. Повстання селян і робітників на мануфактурах сталися в ряді районів України. Спрямовані проти феодально-кріпосницького гніту, ці повстання були жорстоко придушені.

Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Росія за-кріпила за собою землі між Південним Бугом і Дністром. У цій війні активну участь брав український народ, у тому числі Чор-номорське козацьке військо. Звільнення Чорноморського побереж-жя мало велике значення для подальшого економічного розвит-ку Південної України. Воно почало швидко заселятися. Багато земель царський уряд роздав іноземним колоністам (німцям-переселенцям, а також болгарам, грекам, сербам, молдаванам, які тікали від гніту Туреччини). У другій половині XVIII століття в Південній Україні виникли міста Херсон, Олександрівськ (нині – Запоріжжя), Маріуполь, Катеринослав (нині – Дніпропетровськ), Миколаїв, Одеса, Єлизаветград (нині – Кіровоград) та ін.

Унаслідок другого і третього розділів Річі Посполитої (1793–1795) уся Правобережна Україна і Волинь були передані у під-порядкування Росії. Це сприяло розвитку продуктивних сил і зміцненню економічних та культурних зв'язків між українськи-ми землями, створило сприятливі умови для подальшого форму-вання української нації.

Наприкінці XVIII – на початку XIX століть в Україні зароджується промислова буржуазія. Зростає міське населення (512,9 тис. чол. у 1811 р., 1456,8 тис. чол. у 1858 р.). Основну масу населення України (на початку XIX століття – 7,5 млн чол.) складали поміщицькі, церковні і державні селяни. До кінця 50-х рр. XIX ст. в Україні було 5,4 млн кріпаків (на Правобережжі

– понад 3 млн, Лівобережжі – 1,7 млн, Півдні – 0,7 млн) і 3,2 млн державних селян. Незважаючи на панування феодально-кріпосницької системи, відбувався подальший розвиток сільсько-го господарства.

На Лівобережній Україні розширилися посіви тютюну і конопель для продажу, а в цілому в Україні збільшувалися площі під посіви пшениці і цукрового буряку; на Південній Україні одночасно з розширенням посівів пшениці зростало поголів'я тонкорунних овець. Збільшився продаж хліба, спирту, сукна, цукру, паперу, скла, селітри, поташу тощо. Основну частину товарного хліба виробляли поміщицькі господарства, що розширювали використання найманої праці, застосування сільськогосподарських знарядь і машин. Посилився процес соціального розшарування селянства.

Розпад феодально-кріпосницької системи супроводжувався розвитком промисловості, селянських промислів і збільшенням кількості промислових робітників. У 1825 р. в Україні було 674 промислових підприємства (без винокурень) з 15,2 тис. робітників, у 1860 р. – 2147 підприємств з 85 тис. робітників, з яких 54% – вільнонайманих. У 1830-х рр. в Україні почався промисловий переворот, що завершився у 1890-х роках. Найбільш успішним він був у цукровій і суконній промисловості. У 1860 р. в Україні було близько 20 машинобудівних заводів і багато механічних майстерень. Виникали і розвивались капіталістичні підприємства, які поступово витісняли поміщицькі, що застосовували працю кріпосних селян.

Наприклад, до 1861 р. в промисловості і ремісничих закладах України вже працювало понад 200 тис. робітників. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. є наступним етапом у розвитку торгівлі в Україні, яка стала частиною всеросійського ринку. 1858 року в Росії було близько 5 тис. ярмарків, з них 2 тис. – в Україні. Значне місце у зовнішній торгівлі Росії належало Україні, звідки вивозили за кордон хліб, продукти тваринництва, рибальства, полювання, а також мануфактурні і фабрично-заводські вироби (свічки, канати, полотно тощо). У 1812–1859 рр. вивіз хліба через чорноморсько-азовські порти становив 41% експорту хліба з Європейської Росії.

Західно-українські землі (їх населення наприкінці XVIII століття становило 1 млн 730 тис. чол.), захоплені Австрією, у розвитку економічних відносин відставали від інших земель України. Природні багатства майже не розроблялися. У 1841 р. продукція промислових підприємств Галичини та Буковини, в яких

мешкало близько 20% населення Австрійської імперії, становила лише 7,5% вартості її промислової продукції.

У 1718 р. в Охтирці відкрилася перша в Україні та й у Росії тютюнова мануфактура, що виробляла вищі сорти виробів з тютюну. Технічне обладнання для неї було виготовлене на зразок голандського. На мануфактурі, крім приписних селян (їй було віддано 550 дворів), працювали наймані робітники. У 1719 р. почала діяти Путивльська суконна мануфактура, а в 1739 р. у Шостці почав працювати пороховий завод – один із найбільших у Росії за кількістю робітників.

До найвідоміших в Україні цегельних заводів належав Глухівський, заснований у середині XVIII ст. (проіснував до 1780 р.). Щорічно він випускав до 600 тис. штук цеглин. На ньому було зайнято близько 70 робітників, головним чином вільнонайманих. Наприкінці 90-х рр. XVIII ст. поміщики заснували великі суконні мануфактури в Буймирівці, Великій Писарівці, Никитівці. Робітниками ставали і безземельні селяни, що збідніли. Становище їх було надзвичайно важким, вони зазнавали жорстокого гноблення і експлуатації. Робітники Охтирської тютюнової мануфактури отримували дуже низьку плату (від 3 до 10 руб. на рік), яка до того ж видавалася нерегулярно.

Водночас на Слобожанщині продовжували розвиватися ремесла. Ремісники об'єднувалися в цехи. За неповними підрахунками на початку 70-х рр. XVIII ст. у Сумському і Охтирському повітах нараховувалося понад 3300 ремісників, серед яких переважали ткачі, чоботарі, кравці і ковалі. Ткацькі вироби продавалися не тільки на місцевому ринку, але й за його межами. Виготовлені охтирськими ткачами різнокольорові гарусні тканини для плахт були відомі на всю Україну. Кількість ремісників постійно зростала. У 90-х рр. XVIII ст. тільки в Сумах, Лебедині, Білопідлі, Недригайлові та Межирічі їх нараховувалося понад 4 тисячі. Серед ремісників і кустарів посилювалося розшарування. Окремі майстри мали по декілька найманих працівників і учнів.

Значна частина населення займалася промислами. Майже в усіх повітах був поширений деревообробний промисел. Селяни Глухівського і Крелевецького повітів підробляли візництвом. У Конотопському, Лебединському, Охтирському та інших повітах розвивалося чумацтво. Наприкінці XVIII ст. з'явилися чумаки-підприємці, які володіли значним капіталом. Наприклад, у 1778 р. у Білопідлі були чумаки, які мали до 1000 руб., а деякі навіть від 1000 до 5000 рублів. Розпад феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин сприяли розширенню торгівлі.

У Ромнах, Кролевці, Сумах, Глухові, Миропіллі, Охтирці, Тростянці та інших містах щорічно проводилося по три-чотири ярмарки, найбільш великі з яких тривали три-чотири тижні.

З другої половини XVIII ст. до найбільших ярмарків України належали, крім Києва, і ярмарки в Кролевці, Ніжині, Полтаві, Ромнах, Чернігові та ін. На ці ярмарки приїздили купці з усіх куточків Росії, з Криму, Пруссії, Польщі та інших країн. На ярмарках торгували хлібом, сукном, шовковими і бавовняними тканинами, залізом, посудом, промисловими товарами, прянощами, предметами розкошу.

Ярмарки збиралися не тільки у великих містах, але й у слободах – Юнаківці, Боромлі, Межирічі, Краснопіллі та ін. Наприклад, у 1779 р. у Сумському і Охтирському повітах відбулося 89 ярмарків. Товарна продукція Сумщини – хліб, шкіра, вино, худоба, тютюн, ремісничі вироби – реалізовувалася не тільки на місцевих ярмарках і базарах, але й вивозилася в інші міста України і Росії та за кордон. Представники козацької старшини торгували, наприклад, волами в Сілезії. Роменський тютюн користувався великим попитом в Сибіру, у Москві, Петербурзі, Ризі, Криму, Курляндії, Білорусії.

У першій половині XIX ст. унаслідок зростання капіталістичних відносин процес розпаду феодально-кріпосницького ладу посилювався. Як і раніше, сільське господарство залишалося надзвичайно відсталим. Техніка землеробства і врожай зернових знаходилися на дуже низькому рівні. Лише в деяких поміщицьких господарствах стали переходити від традиційної трипільної до багатопільної сівозміни, застосовувати вдосконалені сільськогосподарські знаряддя. Пристосовуючись до умов товарного виробництва, поміщики розширювали посівні площі під хлібом, тютюном, коноплями.

Найбільш великі тютюнові плантації були в Роменському і Конотопському, Новгород-Сіверському повітах. У Глухівському повіті переважно вирощували коноплю. З розвитком цукрової промисловості значно збільшилися площі під цукровим буряком. Особливого поширення ця культура набула в Сумському, Охтирському і Кролевецькому повітах. Розвивалося скотарство. В Охтирському, Роменському і Сумському повітах розводили овець-мериносів. У Глухівському, Конотопському та інших повітах створювалися кінні заводи. Поміщики, як і раніше, залишалися основними власниками земель, збільшуючи свою ріллю за рахунок скорочення селянських наділів. Вони посилювали панщину, переводили безземельних селян у дворові або на місячину.

Основними групами сільського населення в дореформений період були кріпосні селяни, а також козаки (на тій частині території краю, яка входила до складу Лівобережної України) та військові обивателі (на Слобожанщині), близькі за своїм соціальним положенням до державних селян. У другій чверті XIX ст. на Сумщині нараховувалося 366,1 тис. кріпосних селян і 371,3 тис. козаків і військових обивателів.

Пристаюючи до умов товарного виробництва, поміщики у своїх маєтках відкривали невеликі підприємства, переважно з переробки сільськогосподарської сировини. Поширені були винокуріння, млинарський промисел. У 1836 р. тільки у Сумському і Охтирському повітах нараховувалося 977 водяних і вітряних млинів. Наприкінці 40-х рр. XIX ст. на Сумщині з'явилися парові млини – великі на той час капіталістичні підприємства. Однією з найважливіших статей прибутків поміщиків було винокуріння. Тільки в Сумському повіті наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. щорічно виготовлялося понад 1 млн відер горілки. У Конотопському і Кролевецькому повітах існували великі поміщицькі горілчані заводи, на яких щорічно викурювалося по 30–50 тисяч відер горілки.

З другої чверті XIX ст. широкий розвиток отримало цукроваріння. У 1831 р. в селах Янків Ріг, Кириківка і Бочечки почали діяти перші цукрові заводи. У 1836–1840 рр. в Сумському повіті стали до ладу дев'ять цукрових заводів, а у 1839–1859 рр. в Глухівському і Кролевецькому повітах – 19. Нарівні з дрібними поміщицькими відкривалися могутні капіталістичні підприємства, засновані на праці найманих робітників (у 1850 р. – цукровий завод у с. Великий Бобрик, у 1855 р. – рафінадний завод Терещенка в Хуторі Михайлівському (нині – м. Дружба), на яких щорічно вироблялося близько 200 тис. пудів цукру.

Цей період характеризується посиленням розвитком текстильної, металообробної і паперової промисловості. У багатьох селах були створені суконна, бавовняна і бавовно-прядильна поміщицькі мануфактури, на яких у другій половині 1820-х рр. було зайнято і працювало багато селян. У Кролевецькому повіті в 1842 р. будується і стає до ладу одна з найбільших на Лівобережній Україні паперових фабрик. У 1839–1862 рр. діяв фарфоровий завод у с. Волокитине Глухівського повіту, продукція якого була відома далеко за межами України.

Заводи, що виготовляли сільськогосподарські машини, обладнання для винокурних і цукрових заводів, суконних фабрик, олійниць, відкрилися в Ромнах, на хуторі Дмитрівському Конотопсь-

кого повіту, у с. Вишеньках Крелевецького повіту. Одним із найбільших підприємств краю був Шосткинський пороховий завод, що нараховував понад 3 тис. робітників. За неповними даними тільки на Сумщині (за винятком Путивльського повіту) в 1846–1848 рр. діяло близько 300 підприємств.

Крім підприємств, розвивалось і ремісництво, наприклад, у той час у Сумах, Охтирці, Глухові, Крелевці і Конотопі працювало понад 4 тис. ремісників. У Крелевці і повіті широкий розвиток отримало ткацтво, зокрема виготовлення візерунчастих скатертин, рушників. Тільки в Новоросійськ з Крелевця щорічно вивозилося високохудожніх виробів місцевих майстрів на суму 50 тис. рублів. У Глухівському і Охтирському повітах виготовляли різноманітне дерев'яне начиння. Славилися своїми виробами кожухарі с. Смілого. У Глинську і Межирічі основна частина жителів займалася виготовленням глиняного посуду. Дуже поширений був чумацький промисел. Крім торгівлі, чумаки займалися візництвом. Розвиток промисловості, зростання міст, розкладання натурального господарства створювали сприятливі умови для розширення і поглиблення внутрішнього ринку. У містах і містечках відбувалися ярмарки, базари. Всеросійську популярність отримали роменський Іллінський (у 1852 р. переведений у Полтаву), крелевецький Хрестовоздвиженський і сумський Введенський ярмарок. Крелевецький ярмарок пов'язував центральні райони Росії з Білорусією, а також Україну з Прибалтикою. З кожним роком торгові обороти ярмарку збільшувалися. Якщо в 1845 р. на ярмарок було привезено товарів на суму 3 млн руб., а продано на 1,8 млн, то в 1854 р. – на суму 5,7 млн і 3,4 млн руб. відповідно, тобто майже вдвічі більше. З Сумщини на продаж до Москви, Петербургу, у порти Балтійського і Чорного морів вивозилися хліб, цукор, тютюн, пряжа, вовна, худоба.

З розвитком промисловості зростала кількість робітників. Робочий день на підприємствах не нормувався, а умови життя були страшні. Наприклад, у місті Шостці в 1859 р., крім робітників, які мали своє помешкання, 2910 робітників порохового заводу жили в казармі, розрахованій на 640 чоловік.

У першій чверті XVIII ст. витрати на ведення воєн і створення морського флоту становили близько 75% усіх витрат. Для їх покриття був введений ряд нових податків, подальший розвиток отримала видача на відкуп оброчних зборів, казенних монополій на вино та ін. Великі доходи давало скарбниці карбування неповноцінної монети. З 1724 р. подвірне обкладення було замінене подушною податтю, яка стягувалася з

усього чоловічого населення, у тому числі літніх людей і дітей. Розміри цієї податі неухильно збільшувалися.

Уже у XVIII ст. (особливо в другій половині) в житті країни спостерігалися явища і процеси, що носили яскраво виражені риси переходу від кріпацтва до капіталізму. Значне розширення внутрішнього товарообігу в системі єдиного ринку, збільшення ролі капіталу купців, різка диференціація кріпосного населення, що виражалася в зростанні, з одного боку, купки багатих селян, власників лавок, роздавальних контор, а з іншого – у масовому зубожінні селянства, появі і розвитку мануфактури капіталістичного типу, пов'язаній з роботою селян на дому. Ці та інші явища й факти свідчать про те, що мануфактурний період російського капіталізму розпочався ще в XVIII ст.

Звичайно, існування кріпацтва гальмувало розвиток капіталістичних відносин у країні, додавало процесу формування капіталізму особливо складний і болісний характер. Однак кріпацтво тільки затримувало, але не усувало можливості поступового розвитку капіталістичних відносин.

У першій половині XIX ст. розпад феодално-кріпосницької системи господарства поглибився. Протягом цього періоду на зривала криза кріпосного ладу. У першій чверті XIX ст. спостерігалось швидке зростання капіталістичної мануфактури, заснованої на вільнонайманій праці, та занепад кріпосницької вотчинно-дворянської мануфактури, який прогресував. Поміщицькі підприємства не могли конкурувати з більш передовою капіталістичною мануфактурою і закривалися одне за одним. Різко знизилася рентабельність поміщицьких підприємств.

Наприклад, початок виробництва фарфору на Сумщині припадає на 1839 рік, коли в селі Волокитиному тодішнього Глухівського повіту (нині – Путивльський район) місцевий поміщик А.М. Міклашевський заснував мануфактуру з виробництва фарфорових виробів.

Волокитине ще 1688 року за універсалом гетьмана Мазепи стало власністю стародубського полковника Михайла Міклашевського, від якого пізніше і перейшло в спадщину до його нащадка А.М. Міклашевського. Ідея виробництва фарфору саме на цих землях була не випадковою. Глухівський каолін, так звана «глухівка», що видобувався в сусідньому з Волокитиним селі Полошки, вважався кращою в Росії сировиною для фарфорового виробництва. Його чистота, відсутність забарвлених домішок, особлива пластичність позбавляли необхідності додавати в каолін інші види глини. Усі ці високі якості «глухівки» дозволяли

одержувати фарфор не лише виняткової прозорості та білизни, але спрощували та здешевлювали процес його виготовлення. «Глухівка» йшла на виробництво фаянсу і фарфору на московських, тверських, петербурзьких, чернігівських та інших заводах, а до того ж глухівський каолін експортувався за кордон.

Розуміючи велику прибутковість організованого ним виробництва, А.М. Міклашевський прагнув поставити його «на широку ногу», з розмахом, на європейський зразок. З цією метою він запросив із Франції досвідченого техника-кераміста Августа д'Арта.

Вази, столові та чайні сервізи, хатній посуд, скульптура, рами для картин, ікон та дзеркал, люстри, свічники, чорнильні прилади, різні архітектурні деталі (плитки для оздоблення камінів, декоративні наріжники, колони) – ось далеко не повний перелік виробів волокитинських майстрів фарфору.

Розкішний посуд, вази, статуетки, предмети побуту, зроблені руками народних умільців, завойовували все більше визнання не лише в Росії, але й за кордоном. Міклашевський мав свої магазини в Петербурзі, Москві, Києві, Одесі та інших містах, де й реалізовував вироби з фарфору. Волокитинський фарфор експортувався на всіх всеросійських ярмарках.

Після скасування кріпосного права Міклашевський не зумів реорганізувати підприємство на капіталістичних засадах і в 1862 році зовсім припинив виробництво фарфору.

Розпад заснованої на праці кріпаків вотчинно-дворянської і посесійної промисловості відбувався особливо інтенсивно у другій чверті XIX ст. За даними К. Пажитнова, за період з 1825 по 1860 рік кількість посесійних (прикріплених до підприємств) робітників скоротилася з 29 до 12 тис., вотчинних – з 67 до 59 тис. чол., у той час як кількість вільнонайманих робітників збільшилася більш ніж у чотири рази. Під тиском промисловців царський уряд у 1840 р. видав закон, що дозволяв фабрикантам відпускати своїх посесійних робітників на волю.

Ті нечисленні галузі промисловості, в яких у дореформений період переважала кріпосна праця, занепали. Яскравим прикладом у цьому плані була металургія, яка в першій половині XIX ст. знаходилася в стані повного застою. Тим часом промислові галузі, засновані на капіталістичних принципах, розвивалися дуже швидко та інтенсивно. До найбільш передових галузей належала промисловість з виробництва тканин. Уже в 1814 р. в ній нараховувалося понад 97% вільнонайманих робітників, більшість яких була зайнята на виробництві тканин із бавовни, льону, конопель та шерсті.

У цій галузі поширені були великі за розмірами підприємства капіталістичного типу, засновані виключно на вільнонайманій праці. Нарівні з цим розвивалася і промисловість, заснована на праці як вільнонайманих робітників, так і кріпаків. Прикладом такої праці є побудований у 1844 р. механічний завод у Конотопі. Поміщик Кандиба збудував у Конотопі механічний завод, який виготовляв сільськогосподарські машини, парові котли, ткацькі верстати, апарати для цукрових заводів і машини для суконних фабрик.

Швидке зростання текстильної промисловості в першій половині XIX ст. було підготовлене всією її попередньою історією. Саме ця галузь виросла з надр селянських промислів, розвинених ще в XVIII ст.

На основі прискороеного зростання текстильного виробництва не тільки збагачувалися і розширювалися старі промислові центри, але й з'являлися нові міста, які виникали в районах зосередження селянських промислів. Село Іваново в Росії, наприклад, перетворилося в «російський Манчестер» – великий торговельно-промисловий центр всеросійського значення. У 40-х роках XIX ст. тут нараховувалося більше сотні текстильних підприємств, що виробляли одного тільки ситцю на 8 млн руб. на рік. Зростання підприємств призвело до того, що за першу половину XIX ст. значно підвищився процент міського населення.

У дореформений період не тільки зароджується мануфактурна стадія капіталізму, але й здійснюється перехід до великої машинної індустрії. Промисловий переворот, як зазначив академік С.Г. Струмлін, був до 1861 р. в основному вже завершений. Це підтверджують дані про розвиток машинобудування та імпорт машин. Ще в 1830 р. російське машинобудування перебувало в початковій стадії. Так, у країні було випущено 726 машин на суму 240 тис. руб. сріблом. У подальше тридцятиріччя виробництво машин значно збільшилося. У 1861 р., наприклад, вартість продукції механічних і ливарних заводів становила 13 млн руб., у той час як за десятиріччя до цього продукція даних підприємств оцінювалася лише в 4 млн руб. До середини XIX ст. застосування парових машин у річковому судноплаванні було настільки поширене, що з'явилася потреба в розвитку вітчизняного пароплавобудування.

Важливе значення для технічного переозброєння промисловості мало також ввезення машин з-за кордону. За двадцятиріччя (з 1830 по 1850 р.) у Росію було ввезено обладнання і машин на 24 млн руб., а протягом 1850-х років – на 48 млн руб. Таким чином, 1850-ті роки були періодом значно поширення парових машин як у промисловості, так і на транспорті.

Про зростання застосування машин у зазначений період свідчить той факт, що навіть на заводах, які засновувалися як підприємства з використанням праці кріпаків, напередодні реформи 1861 р. вводилися різні технічні удосконалення. Таким чином, основні зрушення в процесі переходу від мануфактури до фабрики відбулися до 1861 р. Скасування кріпацтва, що усунуло основну перешкоду для розвитку продуктивних сил, лише сприяло швидкому завершенню промислового перевороту в країні і поширенню його на всі галузі промисловості.

Безпосередніми результатами промислового перевороту було розширення виробництва товарів, зростання міст і поява нових промислових центрів. Натомість капіталістичні відносини, що розвивалися, стикалися також із застарілими феодальними нормами законодавства і права, кріпосницькою організацією кредиту, що явно не відповідала вимогам життя, і т.п.

Протягом першої половини XIX ст. капіталістичні відносини закріплювалися і в сільському господарстві. Уже з першої чверті цього сторіччя збільшення попиту на хліб і сільськогосподарські продукти як всередині країни, так і за кордоном змусило багатьох поміщиків стати на шлях упровадження агротехнічних нововведень і раціоналізації господарства. Питання про переваги вільнонайманої праці над кріпацтвом у цей період широко обговорювалося поміщиками в періодичній пресі та на засіданнях різних товариств. Однак практичне застосування вільного найму в поміщицьких маєтках у даний період не набуло поширення. У 1840–1850-х рр. ситуація різко змінюється. Протягом цих двох десятиріч переваги вільнонайманої праці перестають бути лише предметом дискусій лібералів. У ряді районів імперії (Україна, Білорусія) власники великих маєтків підприємницького типу надають перевагу саме вільнонайманій праці.

Кріпосницька експлуатація, незважаючи на посилення з кожним роком, переживала глибоку кризу. Ненаситне прагнення поміщиків збільшити розміри своїх володінь призвело до руйнування основи феодально-кріпосницького господарства – наділення виробника сільськогосподарської продукції землею.

Криза панщини проявилась у поширенні так званої «місячини», при якій поміщики віднімали у селян землю, позбавляли їх власного господарства і брали на своє утримання. «Місячина» була результатом доведеної до крайніх меж інтенсифікації панщини. Після того як кількість днів панщини на тиждень дійшла до шести, залишалось тільки позбавити селянина власного наділу зовсім, щоб примусити його працювати лише на поміщика.

Разом з кріпосною працею деякі поміщики в середині XIX ст. вже застосовували працю найманих робітників. До цього, насамперед, звернулися ті дворяни, господарство яких носило яскраво виражений підприємницький характер: власники винокурних і цукроварних заводів та ін. У деякі губернії і райони в період літніх польових робіт приходили сезонні робітники з найвіддаленіших місцевостей. Так, у Херсонській губернії влітку щорічно з'являлося до 300 тис. робітників з інших районів країни. Серед селян набули поширення так звані відхідні промисли. У середині XIX ст. з однієї тільки Полтавської губернії близько 70 тис. державних селян щорічно відправлялися на відхідні промисли.

Однак у передреформений період маєтки, в яких використовували вільнонайману працю, були винятком із загального правила. Більшість поміщиків вважала за краще збільшувати свої доходи шляхом подальшої інтенсифікації панщини та зростання оброку, а не в результаті застосування капіталістичних методів господарювання.

Загалом сільське господарство було найвідсталішою галузю економіки.

У цей період значно розширилися внутрішній товарообіг і зовнішня торгівля країни. З 1825 по 1852 рік ярмаркова торгівля збільшилася в чотири рази. На той час ярмарки з мільйонними оборотами існували в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Кролевці та інших містах. Нарівні з ярмарковою зростала і постійна торгівля в крамницях.

Збільшення внутрішнього товарообігу примусило уряд витрачати кошти на будівництво шосейних доріг, а згодом і залізниць, та на розвиток водних сполучень. За період з 1833 по 1855 рік було збудовано 6,5 тис. верст шосейних доріг, а також перші залізниці, такі, як Миколаївська і Варшаво-Віденська.

Напередодні реформи досить швидко зростала і зовнішня торгівля. Основними товарами були хліб і сільськогосподарські продукти. Хлібний експорт за вартістю складав понад третину всього російського вивозу. Крім того, вивозилися льон, прядиво, ліс, шкіру та інші види сільськогосподарської сировини. Про зростання зовнішньоторговельних оборотів країни свідчать такі дані: за період з 1850 по 1855 рік середній річний оборот зовнішньої торгівлі в цілому по імперії становив (у тисячах золотих рублів) 263 млн руб., а через п'ять років (з 1856 по 1860 рік) – 400 млн руб.

Протягом першої половини ХІХ ст. державні фінанси знаходилися в стані глибокого занепаду. Повна невпорядкованість бюджетно-кошторисної справи, казнокрадство і безконтрольність у витрачанні державних коштів, хронічна дефіцитність бюджету, прискорюване зростання державного боргу і прогресуючий розлад грошової системи – це ті показники, що характеризували стан фінансів країни.

Ще до початку ХІХ ст. фінансове господарство виявилось в надто важкому стані. Війни, розширення бюрократичного адміністративного апарату імперії, розкіш катерининського двору і фаворитизм вимагали величезних фінансових витрат, що були не під силу народу й без того убогому.

Величезний державний борг, порушений грошовий обіг, хронічний бюджетний дефіцит і повна невпорядкованість бюджетно-кошторисної справи – ось фінансові результати. Ця картина фінансового занепаду доповнювалася повною безконтрольністю у витрачанні державних коштів. У 1796 р. Олександр І писав графу Кочубею: «...у наших справах панує неймовірне безладдя, грабують з усіх сторін».

Перше п'ятдесятиріччя ХІХ ст. не внесло істотно нових змін у фінансову політику самодержавства. Правлячим колам не тільки не вдалося оздоровити державні фінанси і створити раціональну бюджетну систему, але й запобігти їй подальшому погіршенню. Найважливіша причина прогресуючого занепаду державного господарства полягала в тому, що соціальні основи фінансової політики самодержавства знаходилися у повній суперечності з вимогами економічного розвитку країни. Зростала державна заборгованість, спостерігалось подальше падіння курсу рубля, погіршувався стан фінансів держави, тобто економіка потребувала негайного реформування.

1.2. Пореформений період економічного розвитку

З наближенням 1860-х років економічний розвиток України як складової частини Росії зумовлював загострення суспільних відносин, поміщики-кріпосники вже несли були зберегти застарілий феодально-кріпосницький лад. Невдоволення і обурення народних мас кріпосницькими порядками, селянський рух, що набув розмаху, боротьба революціонерів-демократів 1850–1860-х років проти кріпацтва, нарешті, поразка в Кримській війні – все це сприяло створенню революційної ситуації в країні.

Ще до закінчення Кримської війни в дворянській публіцистиці з'явилися численні проекти ліквідації кріпацтва і реформування економіки країни. Автори цієї публіцистичної літератури домагалися деякого «оновлення» державного і суспільного устрою Росії при збереженні непорушності влади і максимальному збереженні дворянських інтересів. Частина цих проектів була присвячена також реформі фінансової системи країни.

Так, наприкінці 1854 р. із запискою з питання про державні фінанси виступив ліберально-дворянський діяч передреформеної епохи слов'янофіл А.І. Кошельов. Найближчим мотивом до складання цієї записки було бажання Кошельова вказати нові джерела державних коштів, необхідних для ведення Кримської війни. У записці Кошельова відзначена крайня напруженість російського бюджету, зростання державного боргу і розлад грошової системи. На думку автора, ні шляхом підвищення податків, ні за рахунок звичайних позик збільшити державні доходи не вдасться, а розраховувати на одну тільки емісію паперових грошей надто небезпечно – такий захід може призвести до повної фінансової та грошової катастрофи.

Вирішення проблеми Кошельов бачив у випуску позики особливої типу, «забезпеченої всім надбанням держави». Кошти на сплату відсотків повинні були знаходити виборні дворянські представники, зізвані царем. Кошельов абсолютно не торкався загальних основ фінансової системи і бачив панацею від усіх бід у пожертвуваннях дворянства.

Крім цього проекту, Кошельов у спеціальній записці, складеній у 1850 р., доводив необхідність скасування відкупної системи і введення замість неї податку на вино і пиво.

У зв'язку з проблемою забезпечення самостійності селянського господарства, природно, виникало питання про його форму, яке було тісно пов'язане з питанням щодо форми селянського землеволодіння і землекористування. Саме тому розгортається дискусія навколо громадського землеволодіння в різних формах, що тривала більш ніж півстоліття.

У період реформи дискусія навколо общини стала такою актуальною, що інколи відсувала на задній план усі інші питання. Але насправді питання форми селянського землеволодіння і землекористування не було головним.

Важливе місце в економічних дослідженнях і науковій літературі періоду реформи посідала проблема общини, захист якої був для певного кола дворянських ідеологів формою боротьби за певний тип прикріплення селянського господарства до поміщи-

цького. Загострення протиріч між селянами і поміщиками було однією з найважливіших ознак поглиблення процесу розпаду кріпосницької системи господарства.

До головних чинників розпаду кріпосницького способу виробництва потрібно віднести зростання суспільного розподілу праці, розвиток промисловості та торгівлі, у якому найбільш активну і прогресивну роль відіграли купці, міщани, цехові ремісники, селяни.

Панівною формою організації промисловості була мануфактура. Машина запроваджувалася переважно в текстильній промисловості, інколи – у суконній.

Значна частина промисловості, як і раніше, засновувалася на праці кріпаків. До кінця першої чверті століття вільнонаймані в промисловості становили всього одну третину від загальної кількості робітників. Однак, незважаючи на це, примусова праця поступово витіснялася вільнонайманою. Загальна кількість робітників за 20 років збільшилася на 51%, а вільнонайманих – на 86%.

До середини першої чверті XIX ст. найбільший відсоток щодо використання вільнонайманої праці був у текстильній і шкіряній промисловості (близько 97% загальної кількості робітників), далі йшла шовкова і полотняна промисловість (від 67 до 75%). У суконній же промисловості найманий труд становив усього лише 23%, у металообробній – близько 22%.

Купецькі та селянські підприємства служили базою формування і розвитку капіталістичних відносин, капіталістичної організації промисловості; на дворянських підприємствах застосовувалася переважно праця кріпаків, техніка тут залишалася примітивною. Серед кріпаків стали з'являтися власники великих підприємств. Типовим прикладом є Іван Харитоненко, який був вихідцем із селян. Найбільші підприємці вийшли з кустарів. Їх підприємства – мануфактури – у більшості своїй засновувалися на праці найманих робітників. Але таких мануфактур, особливо в перші десятиріччя XIX ст., було небагато.

Умови для розвитку селянської промисловості були надто несприятливі. Кріпак не мав права власності; придбана селянами земля, створені ними мануфактури та торгові підприємства значилися за поміщиком або купцем; тільки від їх імені селянин – фактичний власник підприємства – міг виступати у всякого роду торгових операціях щодо збуту своєї продукції та закупівлі сировини. Лише наприкінці 1818 р. поміщицьким і державним селянам, вільним хліборобам і купцям 3-ї гільдії дозволено було заводити власні мануфактури, а дещо

раніше, у 1814 р., селянам було надане право отримувати на своє ім'я векселі, але без права видавати їх від свого імені.

Таким чином, у промисловості відбувалася боротьба двох устроїв – феодално-кріпосницького і капіталістичного, причому останній на початку другого десятиріччя XIX ст. посів міцні позиції в ряді важливих галузей промисловості. Проте кріпацтво накладало великий відбиток на розвиток капіталістичних підприємств. Нерідко на одному і тому самому підприємстві працювали і кріпаки, і вільнонаймані робітники.

Найманий робітник у промисловості в більшості випадків був кріпаком, що знаходився на положенні оброчного; для власника мануфактури він був найманим робітником, для поміщика – кріпаком, якого можна було в будь-який час відкликати з фабрики і поставити на панщину. Цей найманий робітник був живим втіленням протиріч у період розпаду кріпосного ладу. Усюди спостерігалось переплетення і боротьба старого і нового при пануванні старого ладу.

Зростання застосування вільнонайманої праці і машин, упровадження капіталістичних відносин у промисловість були, безумовно, прогресивними явищами в економічному розвитку. Разом з тим імперська Росія значно відставала в економічному плані від найбільш розвинених країн Заходу – Англії, Франції, США – як у галузі промисловості та сільського господарства, так і в торгівлі, фінансах та кредиті.

Хоча текстильна, і особливо бавовняна, промисловість Росії належала до найбільш розвинених, але порівняно з текстильним виробництвом Англії була відсталою саме через кріпацтво. У результаті промислового перевороту капіталістична Англія пішла далеко вперед порівняно з Росією.

Кріпосна залежність селян була серйозною перешкодою для розвитку капіталістичної промисловості. Кріпацтво охороняло монополію поміщиків на робочу силу. Поміщик міг на власний розсуд відпускати кріпаків на оброк для роботи в купецьких підприємствах і міг у будь-який час відкликати їх з підприємства. За таких умов надто складно було забезпечити безперерйну роботу підприємств, що, у свою чергу, гальмувало процес розширення виробництва.

Розвиток капіталістичної промисловості вимагав фінансової та кредитної допомоги з боку держави, але ця допомога була дуже незначною. У фінансово-кредитних відносинах також виявлялися ознаки відставання. Банківська система була однорівнева і обслуговувала переважно дворян, нерідко вона використо-

увалася для покриття бюджетного дефіциту. Організація акціонерних і приватних банків не дозволялася.

Лише у 1818 р. був заснований державний комерційний банк для кредитування промислової та торгової діяльності купців і дворян. Коштів у цьому банку було дуже мало, і вони використовувалися в інтересах іноземних купців та зовнішньої торгівлі, завдаючи збитків вітчизняній промисловості.

Натомість слабка вітчизняна промисловість потребувала захисту від іноземної конкуренції хоча б через регулювання тарифів і мита. Уряд в основному дотримувався фритредерської¹ позиції: прийняття високого тарифу на один 1811 р. із зовнішньополітичних міркувань (континентальна блокада та ін.). Так само і щорічне продовження його дії до 1815 р. не дає підстави характеризувати позицію уряду як протекціоністську. Уряд тримав курс на аграрний розвиток країни і тому байдуже ставився до того, яким шляхом буде розвиватися вітчизняна промисловість.

Велику роль у розвалі кріпосницької системи господарства відіграла торгівля. У другому десятиріччі XIX ст. річний оборот внутрішньої торгівлі становив, за обчисленнями статистика Арсеньева, 900 млн руб. Торгівля розширялася. Цьому сприяли зростання промисловості, збільшення поміщиками виробництва хліба для продажу, значне зростання податей і оброків, які повинні були платити селяни, розширення оброчної системи, швидке зростання бюджету.

Хоча кількість купців у країні до кінця першої чверті XIX ст. і скоротилася під впливом фритредерського тарифу, сума їх капіталів збільшилася за першу чверть XIX ст. майже на 60%. З кожним роком зростала кількість селян, які займались торгівлею. Обороти зовнішньої торгівлі до кінця першої чверті XIX ст. різко зросли внаслідок дії фритредерського тарифу.

Державний бюджет мав яскраво виражений кріпосницький характер і в дохідній, і у витратній частинах. За чверть століття бюджет зріс приблизно у 5 разів (з урахуванням знецінення асигнацій у 2 рази). Таке значне збільшення бюджету абсолютно не відповідало зростанню доходів у господарстві держави і особливо – у селянському секторі. Дохідна частина бюджету виросла головним чином за рахунок величезного підвищення податей і оброків з поміщицьких і державних селян. Зростання

¹ Фритредерство – вільна торгівля і невтручання держави в приватну підприємницьку діяльність.

бюджету за рахунок підвищення податей ще більше сприяло посиленню процесу розпаду феодально-кріпосницької системи господарства.

Швидке знецінення асигнацій в останній чверті XVIII ст. внаслідок випуску їх в обіг у розмірах, що значно перевищували потреби господарства, відбувалося ще більш швидкими темпами в перші 15 років XIX ст. Інфляція, яка прогресувала, була серйозною перешкодою для успішного розвитку промисловості та торгівлі, викликала подальше зубожіння селян і міщан. Грошова реформа 1810 р. не привела до зміцнення асигнаційного рубля.

Такий стан бюджету, грошового обігу і банківської справи свідчив про серйозне відставання державного господарства феодальної Росії.

Думки про необхідність створення великої вітчизняної промисловості не замикалися в коло вузькокупецьких інтересів. По суті, це були роздуми про напрям економічного розвитку, про те, чи залишатися країні суто аграрною відсталою країною, чи стати на шлях індустріального розвитку.

Захисники вільної зовнішньої торгівлі стверджували, що вигідніше продавати за кордон сільськогосподарську сировину, а замість того отримувати добротні та дешеві промислові товари. Представники ж купецтва заперечували їм, наводячи низку аргументів.

Сировина і хліб вивозилися за низькими цінами, що частково зумовлювалося низьким вексельним курсом і було результатом несприятливого торгового балансу. Найбільше сировини вивозилося за кордон з губерній, занадто віддалених від портів, тому витрати за доставку її до порту були надто великі, унаслідок чого селянин і поміщик отримували за продану сировину дуже мало. Селянам і поміщикам було вигідніше продавати сировину для переробки на вітчизняній мануфактурі, оскільки при цьому не витрачалися кошти на доставку.

Сировину було вигідно переробляти ще й тому, що з-за кордону отримували товари, вироблені з вітчизняної сировини, вартість яких у 10, 100 і більше разів перевищувала вартість сировини, ця різниця йшла за кордон на оплату праці іноземних робітників і на прибуток іноземним капіталістам. Якщо ж обробка сировини буде проводитися на російській мануфактурі, то заробіток отримають вітчизняні робітники, а дохід – російські промисловці, і це дозволить зміцнювати економіку держави.

За умов низького рівня розвитку російської промисловості, велика пропозиція вітчизняної сировини на експорт уже в портах знижувала її ціну. Розвиток вітчизняної мануфактури зумовлював би зменшення вивозу зернових за кордон, адже значна їх частина забезпечувала б потреби країни, що вигідно селянам і поміщикам.

Вивозити було доцільно тільки надлишок сировини, не потрібний для вітчизняної промисловості; тоді й ціна сировини, яка призначалася на експорт, у портах була б значно вищою.

З розвитком промисловості виробництво продукції має вдосконалюватися: якість товарів – поліпшуватися, вартість – знижуватися. На підтвердження цього факту купці наводили численні приклади з досвіду Росії, Англії та інших країн.

Серед захисників вільної зовнішньої торгівлі була поширеною і така думка: розвиток промисловості буде заважати землеробству, відверне і кошти, і робочу силу від сільського господарства; адже мали багато землі, а мало населення, тому, мовляв, Україна з успіхом може займатися тільки одним землеробством.

Свешников правильно зазначав, що таке саме становище було й за Петра I, який, однак, вважав за необхідне заохочувати розвиток мануфактури. Слід сказати також, що розвитку мануфактури сприяло те, що чисельність населення була не всюди однаковою: у центральних губерніях мало землі, землеробство малопробуткове, були зайві для сільського господарства робочі руки. До того ж в умовах тривалої зими селяни були вільні від сільськогосподарських робіт протягом 6–7 місяців, тому, щоб отримати додатковий заробіток, відправлялися у міста для роботи на мануфактурі. Це було вигідно селянам, які могли таким чином справно платити державні податі, оброки поміщикам і разом з тим поліпшити своє матеріальне становище.

Отже, аргументація купців щодо необхідності розвитку промисловості була більш переконливою, ніж доводи консервативних дворянських кіл. Купці не протиставляли, як це робили дворяни, інтереси розвитку промисловості інтересам сільського господарства. Вони вказували на взаємозалежність розвитку цих галузей, підкреслювали зацікавленість усіх станів і держави в розвитку промисловості, на відміну від консервативних дворян, які не могли протиставити купецьким доводам нічого іншого, крім ідеалізації кріпацтва, сільського господарства і докорів купцям відносно зацікавленості їх у збагаченні. Вони виступали з позиції споживачів іноземних товарів як представники найвідсталішої галузі народного господарства, як захисники однобічного розвитку господарства держави.

Але в доказах купців про необхідність заохочувати розвиток вітчизняної промисловості та торгівлі був відсутній найважливіший аргумент проти консервативних дворян – існування кріпацтва як найбільшого гальма розвитку промисловості та сільськогосподарства. При існуванні закріпачення селян можливість їх роботи в промисловості цілком залежала від свавілля поміщиків. Крім того, купці, мабуть, і не могли про це відкрито говорити, тим більше в пресі.

Вони переконували, що є всі необхідні природні умови для розвитку промисловості, та відзначали, що Україна, до речі, як і вся Росія, за своїми природними багатствами перевершує інші держави.

Купці рішуче заперечували необхідність надання дозволу селянам брати участь у торгівлі, вимагали позбавлення селянства прав на торгівлю в містах і відновлення своїх колишніх станових прав і привілеїв на торгівлю. Ці вимоги купців були реакційними за характером.

Весь розвиток економіки, процес розпаду кріпосницької системи господарства свідчили про зростання товарного виробництва й обігу. У цих умовах залучення різних верств суспільства до торгівлі було неминучим. У торгівлю втягувалися і селяни, і дворяни, а купці в цьому випадку виступали проти вільного розвитку торгівлі та промисловості в країні. Їх наполеглива турбота про охорону своїх станово-феодальних прав та привілеїв мала негативне значення для економічного розвитку країни.

Купці прагнули за сприяння царя, не змінюючи феодальної системи, досягти бажаних цілей передусім у сфері торгівлі та промисловості. У цьому сенсі вони не відрізнялися від деяких дворянських лібералів, з якими разом боролися проти загального противника – фритредерів з середовища дворянських консерваторів. Звичайно, інтереси купців були менш пов'язані з феодальним ладом, ніж інтереси дворянських лібералів, вони не користувалися тими значними економічними та політичними привілеями, якими користувалися дворяни. Але, крім цих відмінностей, у них було і багато спільного: з одного боку – феодально-станові риси, а з іншого – буржуазність, однак у тих і інших вона ще не була послідовною.

Дворяни, які розуміли необхідність економічного розвитку, знаходили спільні інтереси з купецтвом у сфері промисловості й торгівлі. Ось чому позиції дворянських лібералів і купецтва при розв'язанні цих питань збігалися.

Значний розвиток товарних відносин зумовлював процес капіталістичної диференціації селянства. Селянське виробництво було найсприятливішою сферою для розшарування селянства та розвитку капіталістичних відносин. Питома вага виробництва знярядь праці була досить незначна. У цих умовах кріпосницькі відносини, що панували в сільському господарстві та промисловості, гальмували застосування машин.

Вотчинна мануфактура була також глибоко суперечливою. Оскільки вона виробляла частину продукції на широкий ринок, то потрапляла в зростаючу залежність від останнього. Унаслідок цього великий вплив на її загальний стан мало відставання в технічному оснащенні виробництва.

Протиріччя вотчинної мануфактури оголювалися тим більше, чим більше вона відривалася від сільськогосподарського виробництва, чим більше ставала самостійною у феодальному маєтку.

Як і в землеробстві, ефективність виробничого процесу залежала від міри відбування панщини майстровими, що працювали на вотчинній мануфактурі, або від форми роботи з виробництва необхідного продукту. Якщо при цьому сировиною служив продукт поміщицького сільського господарства, то між землеробським і промисловим поміщицьким виробництвом не було істотних вімінностей. Дармовий характер примусової праці полегшував конкуренцію вотчинника-промисловця з капіталістом-промисловцем. Коли ж робітника позбавляли наділу, сировину змушені були закуповувати зі сторони, вотчинна мануфактура все більше мала підкорятися економічним законам розширеного відтворювання виробництва. Багато елементів виробництва мали тепер відтворюватися вже як елементи капіталу, тоді як капіталістичних відносин у вотчинній промисловості не було.

Протиріччя виробництва, заснованого на примусовій праці, загострилися в період розвитку техніки.

Не випадково розвал посесійної системи, застій і занепад дворянської мануфактури прискорюються в початковий період переходу російської промисловості від мануфактури до фабрики. Якщо розвиток капіталістичної мануфактури на вільнонайманій праці лише відтісняв мануфактуру, засновану на примусовій праці, то розвиток капіталістичної фабрики поклав початок її ліквідації.

Реформа 1861 р. відмінила кріпацтво. Як наслідок – поява ринку вільної робочої сили, розширення сфери товарних і грошових відносин, що тим самим сприяло установах капіталістичних

відносин. Тому за своїми об'єктивними результатами ця реформа була дуже прогресивною, обумовленою необхідністю економічного розвитку.

Однак слід мати на увазі, що положенням про реформу було зроблене все для того, щоб в умовах скасування особистої залежності селян від поміщиків забезпечити останнім можливість збереження на деякий час старих форм виробництва та максимально сприятливих умов переходу до нових капіталістичних форм.

З метою досягнення поземельної залежності селян від поміщиків у селян було близько $\frac{1}{5}$ їх дореформених наділів. В окремих губерніях вони були особливо великі. Наприклад, у Полтавській губернії вони сягали 40%, у Харківській – 31% і т.д.

Чорноземні райони, як відомо, були районами, де переважала панщина. У цих районах абсолютна величина і відносна частка поміщицьких земель була значно більшою, ніж у нечорноземній смузі. Реформа посилила тут процес обезземелювання. У нечорноземній смузі відрізки були меншими.

Загалом реформа була розрахована на консервацію дореформених відносин виробництва. Відмінивши примусову працю, вона зберегла і розширила форми землеволодіння і землекористування, що відповідали умовам примусової праці. Оголосивши працю селян вільною, вона скоротила їх землеволодіння, що не відповідало умовам вільної праці.

Селянське землеволодіння, яке мало бути базою розвитку продуктивних сил, було урізане, а частина його, що залишилася, обмежена тисними общинними рамками.

Поступове скорочення дворянського землеволодіння в післяреформений період наочно показало невідповідність поміщицького землеволодіння умовам виробництва. Воно «тануло» внаслідок того, що багатьом поміщицьким господарствам важко було перейти на нове капіталістичне господарювання.

Селянин після реформи вивільнювався від ярма особистої залежності, але реформа 1861 р. створювала умови для затвердження економічної залежності селянина від поміщика. У післяреформений період з'явилися дві основні форми економічної залежності: 1) суто речова, коли селянин, втрачаючи своє господарство, перетворювався в найманого робітника; 2) поземельна, коли селянин залишався формально самостійним виробником, але внаслідок монополії поміщика як землевласник потрапляв у залежність від нього і по-старому, за допомогою своїх знарядь праці, змушений був працювати на землі поміщика.

З часу Кримської війни (1853–1856) необхідність реформи застарілої фінансової системи країни стала настільки очевидною, що це змушені були визнати й урядові кола. Найбільш детально розроблений проект перебудови бюджетної справи і всієї фінансової системи, що збігався з загальними основами майбутньої реформи, був поданий міністерством фінансів на розгляд Олександрю II незабаром після закінчення війни. У проекті наголошувалася недосконалість російської системи фінансів і кредиту, неймовірна податна обтяженість населення, чисельність державного апарату та великі кошти, що витрачалися на його утримання, недоліки відкупної системи, загрозиливе зростання державної заборгованості. У проекті також висувалася пропозиція реорганізувати податкову систему країни, відмінити винні відкупи, збільшити митний дохід, ввести акцизні збори. Щоб скоротити державну заборгованість, пропонувалося стати на шлях продажу державного майна, а також залучення приватно-підприємницьких структур і їх заохочення до будівництва залізниць. Разом з тим у поданому документі були окреслені заходи, спрямовані на зменшення державних витрат за допомогою боротьби з розкраданням, деякого скорочення відомчих штатів і т.ін.

Пропозиції щодо поліпшення бюджетної справи, які розглядалися у проекті міністерства фінансів, повністю збігалися з поширеними на той час думками про необхідність введення бюджетної та касової єдності й упорядкування кошторисної справи. Усі ці заходи широко обговорювалися в ліберальних колах дореформеної Росії ще за часів Сперанського.

Унаслідок дворічного перебування за кордоном Татарінов підготував обширну доповідь про стан кошторисної й контрольної справи в провідних капіталістичних державах та заходи, які, на його думку, потрібно було провести в Росії. На перший план він висував раціоналізацію державного бюджету. Усі відомства і міністерства мали, за пропозицією автора, одночасно із звітом за минулий рік подавати в міністерство фінансів розгорнуті кошториси на майбутній бюджетний рік. Така система, на думку Татарінова, дозволила б порівнювати майбутні витрати з сумами, витраченими в минулому році.

Автор проекту виходив з принципу єдності бюджету. Єдиний державний розпис повинен був охопити всі без винятку доходи і витрати країни. Відособлені капітали окремих відомств підлягали вилученню, їх потрібно було вносити до державного казначейства. Встановлювалася сувора кошторисна

дисципліна і обов'язкова витрата виданих коштів у межах бюджетного року. Як логічний наслідок вимоги єдності бюджету висувався принцип єдності каси. Існування самостійних відомчих кас утруднювало контроль за витратою коштів і ускладнювало для державного казначейства процес маневрування вільною готівкою.

У проекті Татарінова були найбільш детально висвітлені основні принципи реорганізації державного контролю, який перетворювався в єдину ревізійну установу, що володіла правом документальної ревізії всіх державних установ у центрі і на місцях. Замість поверхневої перевірки генеральної звітності міністерств і відомств, що практикувалася раніше, рекомендувалося встановити систематичний державний контроль за витратними документами всіх казенних установ, використовуючи для цього розгалужену периферійну мережу місцевих органів державного контролю. Татарінов вважав, що органи державного контролю повинні також визначати загальну доцільність і вигідність для скарбниці тих кошторисних витрат, що проводили установи, які ревізуються. Він пропонував також запровадити систему так званого попереднього контролю, тобто перевірки правильності використання відомствами асигнованих сум, перш ніж ці витрати фактично були зроблені. За проектом Татарінова державному контролю надавалося право втручання у фінансову діяльність державних установ і заборони тих витрат, які державні контрольні органи вважали неправильними або незаконними.

Уряд, проводячи економічну реформу, змушений був стати на шлях буржуазних перетворень і тому повинен був перебудувати також фінанси і контроль-ревізійну справу. Це була вимога часу, і диктувалася вона не тільки інтересами розвитку капіталістичного господарства в країні, але й зовнішніми умовами. Європейська біржа, до послуг якої все частіше звертався царський уряд у пошуках кредиту, вимагала зміцнення фінансової системи та її реорганізації на нових капіталістичних засадах. Разом з тим навіть дуже скромна програма Татарінова виявилася надмірною. Її всіляко обмежували та урізали.

І все-таки після скасування кріпацтва в Україні почався швидкий розвиток капіталізму. За 1869–1897 роки кількість промислових підприємств виросла з 3712 до 8063, вартість промислової продукції – з 71 до 439 млн руб. Значно посилилася концентрація виробництва. До кінця XIX століття Україна стала головною вугільно-металургійною базою імперії й основним виробником цукру.

Загальноросійського значення набуло в Україні сільсько-господарське машинобудування. У промисловість України, особливо в гірничозаводську, вкладали великі кошти бельгійські, французькі і німецькі капіталісти. Розвиток промисловості і внутрішнього ринку України обумовив інтенсивне будівництво залізниць. До кінця XIX століття залізнична мережа в Україні збільшилася до 10 тис. верст. Формувався фабрично-заводський пролетаріат України. За 60–90-ті роки XIX століття робітничий клас України зріс з 86 до 330 тис. чол. Велика його частина була зайнята на півдні в гірничій, металургійній і металообробній промисловості. Інтенсивно розвивався капіталізм і в сільському господарстві України, відбувався процес витіснення феодально-кріпосницької системи капіталістичною.

У 80-х рр. XIX століття капіталістичні відносини стали панівними в сільському господарстві. Поширилося застосування сільськогосподарських машин, особливо в Південній Україні. Під зерновими культурами було зайнято більше ніж 90% усієї посівної площі. Розвиток капіталізму в сільському господарстві обумовив швидке соціальне розшарування селянства (сотні тисяч селян працювали в сільських господарствах Південної України, особливо у сезон збору врожаю). Цей процес зумовлював скорочення в Україні поміщицького землеволодіння (з 16 млн десятин у 1877 р. до 12,2 млн десятин на початку XX століття) і збільшення земель у заможних селян і купців.

У 1860–1890 рр. в Україні інтенсивно почали розбудовуватись і зростати міста, населення яких збільшилося більш ніж у 2 рази і становило в 1896 році 4,32 млн чол.

Україна відігравала значну роль у внутрішній і зовнішній торгівлі. Через чорноморсько-азовські порти і сухопутні митниці, України вивозилося товарів на суму, що становила більше 50% вартості експорту Росії через європейські кордони.

Післяреформений період відрізнявся порівняно швидким розвитком капіталізму, виникненням великої машинобудівної індустрії, зростанням чисельності промислового пролетаріату, капіталістичним перевлаштуванням сільського господарства, створенням розгалуженої мережі залізниць і т.п.

Історія свідчить, що країни, які обрали капіталістичний шлях розвитку, проходили його дуже швидко. Шлях, на який старі капіталістичні країни витратили дуже багато часу, молоді країни долали значно швидше. Найважливішою перевагою останніх було те, що вони могли будувати свою промисловість на

новій технічній основі, використовуючи досягнення промисловості передових капіталістичних країн.

Поєднання високорозвиненого капіталізму з економічним відставанням було найхарактернішою особливістю соціально-економічного розвитку Росії кінця XIX – початку XX ст.

Зупинимося передусім на характеристиці післяреформеного розвитку промисловості.

Протягом цього періоду в промисловості Росії сталися найбільші зміни: деякі її галузі були створені заново, майже на порожньому місці. Так, видобуток кам'яного вугілля в 1860 роках тільки почався і становив щорічно всього від 18 до 25 млн пудів, а до кінця століття в Росії була вже створена кам'яновугільна промисловість з річним видобутком близько 850 млн пудів. Ще більш разучий стрибок здійснила нафтова промисловість. До 1870 р. видобуток нафти становив менше ніж 2 млн пудів, а до кінця століття видобувалося вже 632 млн пудів – кількість, що була межею для нафтової промисловості капіталістичної Росії.

Швидке зростання чорної металургії в післяреформений період пояснюється, головним чином, виникненням у капіталістичну епоху молодого гірничопромислового району в Україні. Виплавка чавуну за сорок років збільшилася з 20 до 177 млн пудів. У південному районі до кінця сторіччя вироблялося близько 52% чавуну загального його виробництва, і не тільки. Так, у 50–70-х роках XIX століття в Харкові з'явилися такі нові підприємства: механічний завод Едельберга, чавуноливарний завод Вестберга, горілчані заводи братів Борткевичів і Н.І. Максимова, борошномельний (паровий) завод Ф.М. Власовського та кондитерські фабрики. Продовжував працювати великий чавуноливарний завод Рижова, побудований раніше.

1879 року М.Х. Гельферіх почав будівництво заводу, а через чотири роки підприємство випустило перші сільськогосподарські машини: парові та кінні молотарки, сівалки, жнивarki, снопов'язки. Спочатку це був невеликий завод, але наприкінці 1880-х рр. до нього приєднався торговельно-промисловий заклад бельгійського купця Саде, і в 1895 році було засноване акціонерне підприємство «Товариство Гельферіх – Саде» зі значним на ті часи статутним капіталом у 250 тис. рублів.

Висока концентрація промисловості того періоду пояснювалася, з одного боку, тим, що в деяких найважливіших галузях великі підприємства створювалися не на базі реформування мануфактур, а на основі розбудови нових підприємств, тобто заново. Ці підприємства обладнувалися передовою технікою, що не за-

стосовувалася раніше в Росії, на них вводилися нові організаційні форми виробництва та управління, і фінансування будівництва та його розширення проводилось великим акціонерним капіталом.

Так було, наприклад, з розбудовою металургійної промисловості в Україні, яка складалася з великих і порівняно з іншими районами більш удосконалених у технічному плані підприємств. Уже до початку ХХ ст. сім найважливіших заводів України давали понад третину всієї загальноросійської продукції чавуну.

Однак висока концентрація промисловості в Україні була пов'язана не тільки з цим. Справа в тому, що промисловість Росії розвивалася надто нерівномірно, адже поряд з новими заводами діяли відсталі підприємства, на яких майже весь виробничий процес здійснювався ручним способом. Зрозуміло, що вони не могли конкурувати з заводами, оснащеними передовою на той час технікою, які створювались в Україні. У багатьох галузях, промислових районах країни підприємства характеризувалися низькою органічною структурою капіталу та застосуванням великої кількості робочої сили, що поєднувалося з низьким рівнем механізації процесів праці та відставанням у плані технічного оснащення.

Будівництво залізниць сприяло успішному розвитку металургійної та кам'яновугільної промисловості, а також значному зростанню паровозо- і вагонобудування. У середині 1890-х років був побудований Харківський паровозобудівельний завод. Показово, що кількість робітників на цьому заводі за десятиріччя збільшилася з 1 до 11 тис. чоловік.

Говорячи про розвиток російської промисловості в 90-х роках ХІХ ст., потрібно зазначити роль іноземного капіталу, який почав проникати в економіку ще з 1860–1870-х років, а до кінця століття його вторгнення помітно посилилося. Якщо до 1890 р. іноземцям належало близько 1/3 усіх акціонерних капіталів промисловості, то на початку ХХ ст. вони володіли майже половиною цих капіталів.

Уряд всіляко сприяв надходженню іноземних капіталів, надаючи різні пільги іноземним капіталістам і забезпечуючи їхні підприємства вигідними казенними замовленнями. Так, виняткові привілеї були надані першому іноземному підприємцю в Україні Джону-Джемсу Юзу. За договором, укладеним між царським урядом і Юзом, останньому піднесені були в дар великі земельні території, що сягали Азовсько-Харківської залізниці. Крім того, Юзу була надана урядова позика в розмірі 500 тис. руб. Нарешті, Юз за

кожний пуд виготовлених рейок отримував, крім звичайної ціни, протекційну премію в розмірі 50 коп.

Підвищення питомої ваги іноземного капіталу в російській промисловості з 1890-х років пояснювалося низкою причин.

Наприкінці XIX ст. для передових країн Заходу особливого значення набуває експорт капіталів. Велику роль у залученні іноземних капіталів до Росії відіграв новий митний тариф, введений у 1891 р. Після встановлення протекціоністських тарифів іноземним капіталістам стало не вигідно ввозити більшість своїх товарів до Росії. Їм залишалося вкладати тут свої капітали в промисловість, створювати нові підприємства і під охороною митних бар'єрів отримувати більш високі прибутки.

Слід мати на увазі, що заохочувальна політика була тісно пов'язана і безпосередньо впливала зі всієї фінансової політики царського уряду. Залучення іноземних капіталів, на думку уряду, – це той захід, що сприяв урівноваженню платіжного балансу країни. Таке розуміння з часом відіграло важливу роль, оскільки пасивна частина платіжного балансу безперервно зростала за рахунок збільшення відсотків за іноземними позиками та витрат російських «туристів» за кордоном.

Порівняно з попереднім періодом капіталістична промисловість Росії швидко розвивалася як у старих, так і в нових промислових центрах, тобто в Україні. Винятково важливого значення набували нові центри паливної і металургійної промисловості – Донбас і Криворіжжя.

Промисловий розвиток країни супроводжувався зростанням чисельності міського населення.

Будівництво великих залізниць, розширення всесвітнього ринку та торгівлі – усе це зумовлювало «пожвавлення» промисловості, зростання нових підприємств, пошуки ринку збуту та прибутку, заснування нових товариств, залучення до виробництва маси нових капіталів, куди ввійшли частково і невеликі заощадження дрібних капіталістів.

Колосальне залізничне будівництво 1890-х років і значні казенні замовлення створили величезний ринок для російської промисловості та сприяли небувалому доти зростанню металургії, кам'яновугільної промисловості, транспортного машинобудування тощо.

Хвиля піднесення капіталістичного господарства збіглася з поліпшенням умов для хлібного експорту. Протягом 70–80-х років XIX ст. європейське, а разом з ним і російське сільське господарство переживали тривалу кризу, викликану припливом

дешевого американського хліба через океан і катастрофічним падінням цін на зерно та сільськогосподарські продукти. З початку 1870-х до середини 1890-х років ціни на російську пшеницю знизилися з 90 до 55 коп. за пуд. Таке різке падіння цін на хліб призводило до розорення сільськогосподарських виробників і знижувало купівельну спроможність сільського населення. Але з середини 1890-х років ситуація змінилася. Європейські країни вийшли з тривалого періоду аграрної кризи. Почалося систематичне підвищення цін на хліб, що, зрозуміло, розширювало внутрішній ринок і сприяло посиленню промислового піднесення.

Слід також зазначити, що 1890-ті роки завершують період становлення великої капіталістичної машинобудівної індустрії, остаточного формування районів промисловості, створення залізничної мережі в країні.

Пореформений економічний розвиток характеризувався значним зростанням внутрішньої і особливо зовнішньої торгівлі, обороти якої за останню чверть XIX ст. порівняно з минулим двадцятип'ятиріччям збільшилися у два рази. У країні з'явилися великі торгові фірми, що зосередили у своїх руках як оптову, так і роздрібну торгівлю.

У великих містах країни будувались універмаги з багатомільйонними оборотами. Разом з цим розвивається цукроваріння. Торгівля бакалійними товарами, хлібобулочними виробами та цукром посідала чільне місце в торговельному обороті. Відомі цукрозаводчики Терещенко, Семеренко, Суханов, Харитоненко, Яхненко забезпечували цукром як Україну, так і Росію.

Цукрозаводчики, великі землевласники, меценати Терещенки – найвідоміший (з XVIII ст.) в Україні та за її межами рід, представники якого прославилися не тільки на комерційному терені, але і як неабиякі філантропи. Протягом більше ніж півстоліття представники роду Терещенків – Микола, Федір, їх діти Олександр, Іван, Варвара, Федір та інші – займалися благодійною діяльністю, подарувавши Україні численні будівлі під культурні та навчальні заклади, а також безцінні колекції творів мистецтва, що нині зберігаються в музеях Києва, заснованих ними ж.

Рід Терещенків дав Україні та всій Російській імперії не тільки найбільших підприємців, колекціонерів витворів мистецтва і меценатів, але також авіаконструкторів і політиків, людей, що виявили свої таланти в багатьох сферах суспільного й культурного життя.

До речі, рід Терещенків походить з древнього міста Глухів.

Вихідці з селянського середовища, вони займалися комерційною діяльністю, досягши успіху в хлібо- і лісоторгівлі. Отже, розпочавши бізнес з торгівлі хлібом, вели торговельні справи в Криму, звідки привозили в рідні краї сіль і рибу. Розбагатіли ж на постачанні продовольством російської армії під час Кримської війни, а ще більше – після реформи 1861 р., коли почали брати в оренду (а потім і скуповувати) землі поміщиків Лівобережжя. У своїх зразкових господарствах особливу увагу приділяли вирощуванню цукрового буряка, незабаром почавши будувати і власні цукрові заводи.

Виробництво цукру, що вивозився у всі кутки Росії, а також країни Європи, давало колосальні прибутки, і Терещенки швидко увійшли до числа найбагатших людей імперії. Вони активно займалися громадською діяльністю, піклувалися про розвиток народної освіти і славилися своєю добродійністю, спрямованою переважно на будівництво і фінансування лікувальних закладів.

У пореформений час центром ділової активності сім'ї Терещенків стає Київ, у 1875 р. вони придбали у київського міського голови П. Демідова будинок на Бібіковському бульварі, недалеко від університету святого Володимира. Сюди була перевезена вже досить велика колекція художніх творів, що поповнювалася ними й надалі.

Це зібрання стало основою сучасних зібрань творів образотворчого мистецтва чотирьох київських музеїв: Державного музею Т.Г. Шевченка, Національного художнього музею України, Музею російського мистецтва, Музею західного та східного мистецтва імені Богдана і Варвари Ханенків.

Зібрання творів були відкриті для огляду громадскістю. З переїздом до Києва ще ширше розвернулася меценатська і добродійна діяльність Миколи Терещенка та членів його сім'ї. Крім численних пожертвувань на потреби міста, він фінансував будівництво Маріїнського дитячого притулку, нічліжок, безплатних лікарень, Києво-Печерської гімназії, торгових шкіл. Значною мірою установи утримувалися на його кошти і кошти членів сім'ї. 150 тисяч рублів (більше всіх інших приватних осіб) М. Терещенко пожертвував на будівництво Київського політехнічного інституту.

Аналогічно роду Терещенків ще один вихідець із селянської родини – Харитоненко – пройшов шлях від селянина, крамаря до мільонера-цукрозаводчика. Він мав шість цукрових заводів і

Сумський рафінадний завод, який переробляв 800 тис. пудів цукру, виробленого з буряку, вирощеного на його власних землях (50 тис. десятин), який поставляли купцям з України, Росії та Західної Європи.

Слід сказати про такі пожертвування Харитоненка: на будівництво дитячого притулку, що знаходився у відомстві імператриці Марії, – до 90 тис. руб., на його утримання – 150 тис. руб.; на створення Сумського повітового селянського банку – 50 тис. руб.; на улаштування будівлі для гуртожитку студентів Харківського університету – 100 тис. руб.; на улаштування бруку в м. Сумах – 50 тис. руб. Крім того, за його кошт у м. Сумах побудований кадетський корпус (нині – інститут артилерії).

Далі необхідно відзначити такі пожертвування, як, наприклад, призначення пенсій осиротілим сім'ям осіб, що служили в маєтках Харитоненка, безплатне надання медичної допомоги бідним верствам міста Суми лікарями, спеціально для того запрошеними, видачу протягом 12 років семи приходським священикам щомісячно по 20 руб. для роздавання бідним, зведення церкви в Нижній Сироватці в ім'я Святителя Тихона (витрати – 70 тис. руб.), і, нарешті, різночасові пожертвування значних сум на духовні училища та інші благочинні установи Харківської єпархії (тоді м. Суми належали до цієї єпархії), а також пожертвування навчальному відомству.

1902 року Харитоненко надав місту Суми позичково, без процентів, 30 тисяч рублів на виплат платежу на 10 років з тим, щоб на ці гроші були побудовані на базарі кам'яні лавки та криті платформи. Місто, облаштувавши їх, з перших же років почало отримувати орендну плату в розмірі 2800 рублів.

Він же пожертвував 15 тисяч рублів на розширення будівлі, яку займав Сумський окружний суд. Дякуючи також його клопотанню, суд був переведений із 4-го розряду в 3-й. У наш час в цьому приміщенні розміщено другий корпус УАБС.

1.3. Будівництво залізниць – необхідна умова економічного зростання

У пореформений період державні фінанси Росії і фінансова політика були тісно пов'язані з будівництвом залізниць. Зростання державного боргу, а разом з цим і посилення кабальної залежності країни від іноземних кредиторів, збільшення бюджетних витрат і податкового тягара були значною мірою

зумовлені широко розгорнутим з початку 1860-х років будівництвом та експлуатацією залізниць.

Найважливішим фінансовим джерелом залізничного будівництва були позики, які проводилися як безпосередньо державою, так і приватними акціонерними компаніями, але з гарантією уряду. В інших випадках держава виступала не безпосереднім позичальником, оскільки, гарантуючи сплату відсотків і чергових платежів, вона весь тягар цієї заборгованості фактично покладала на бюджет.

Уряд не міг повністю фінансувати будівництво доріг. Він змушений був підтримувати приватне підприємництво, хоча останнє певною мірою було фіктивним. Це було зумовлено здебільшого дуже нестійким станом державних фінансів і державного кредиту Росії в перше двадцятиріччя після скасування кріпацтва.

Як відомо, протягом 1860–1870-х років міністерство фінансів, незважаючи на безперервне підвищення податків, не могло забезпечити бюджетної рівноваги. Дефіцитність була постійним супутником бюджетного господарства в цей період. За такого стану державних фінансів не можна було й думати про організацію залізничного будівництва за рахунок звичайних надходжень з державного бюджету. Протягом 1860–1870-х років державне будівництво проходило за кошторисом надзвичайних витрат. За п'ятнадцятиріччя (з 1866 по 1880 рік) на зазначені цілі було витрачено близько 850 млн руб. Така велика для царської Росії сума була покрита виключно за рахунок внутрішніх і зовнішніх позик. З іншого боку, і «приватне» залізничне будівництво здійснювалося значною мірою за рахунок позик, гарантованих урядом. За десятиріччя (з 1866 по 1875 рік) на іноземних ринках було реалізовано облігацій залізничних товариств на суму понад 500 млн руб.

Отже, найважливішим джерелом державного та гарантованого урядом «приватного» залізничного будівництва були іноземні позики. Турбота про підтримку кредитоспроможності Росії за таких обставин набувала першорядного значення. Міністерство фінансів вдавалося до різноманітних махінацій, щоб приховати справжній розмір державного боргу країни. Одним із вжитих ним заходів було формальне, штучне віднесення частини залізничних позик не на рахунок держави, а на рахунок приватних товариств. Незважаючи на те що позики залізничних компаній гарантувалися урядом, вони не були внесені до загальної суми державної заборгованості Росії. Фактично дохід за цим боргом виплачувався державним казначейством, і не залізничні

компанії, а скарбниця несла за нього відповідальність. Таке суто формальне скорочення реальної суми державного боргу було необхідне уряду передусім для підтримання свого престижу на міжнародній біржі.

Уся справа фінансування залізничного будівництва взагалі була штучно заплутана і побудована так, щоб приховати реальні витрати скарбниці на підтримку залізничних компаній. Так, з цією метою наприкінці 1860-х років був створений особливий залізничний фонд, який складався з коштів, отриманих від двох внутрішніх позик 1864–1866 рр. і від продажу державних залізниць приватним компаніям.

Для поповнення залізничного фонду царський уряд безперервно робив позики. Тільки за чотири роки (з 1883 р.) уряд змушений був ліквідувати залізничний фонд, єдиним джерелом поповнення якого були позики і бюджетні кошти. Але й після проведення таких заходів міністерство фінансів вдавалося до різного роду зловживань, щоб приховати від громадської думки повну суму державних витрат на залізницю. Наприклад, кошти, виділені на будівництво нових ліній, проходили за кошторисом надзвичайних витрат; витрати на гарантовану виплату приватним товариствам – за кошторисом міністерства фінансів; витрати на пересувний склад для казенних доріг – за кошторисом міністерства шляхів сполучення.

Залізничне будівництво 1860–1870-х років сприяло форсованому зростанню найважливіших галузей важкої промисловості та надходженню до них іноземних капіталів. Але залізничний транспорт був неспроможний задовольнити зростаючі запити капіталістичного господарства країни. Найголовнішим недоліком доріг була їх низька провізна спроможність, яка особливо хворобливо відчувалася в період напружених хлібних перевезень. Відсутність елеваторів на великих вузлових станціях призводила до масового псування хліба.

Високі й недиференційовані залізничні тарифи були особливо обтяжливими для власників промислових і сільськогосподарських вантажів, що перевозились на великі відстані. Крім того, тарифна політика залізничних товариств порушувала інтереси російських капіталістів у їх боротьбі з іноземними конкурентами. Як зазначалося на з'їзді промисловців у 1885 р., тарифні ставки на вантажі, які йшли із заходу на схід, були нижчими, ніж на вантажі, що відправляли у зворотному напрямку. Бажаючи використати вагони, що звільнилися від хлібних вантажів, приватні товариства встановлювали знижені ставки

для товарів, які направлялися від балтійських портів до центру країни. Створені таким чином пільгові умови для провезення імпортованих товарів порушували інтереси російських промисловців. З'їзд промисловців постановив домогтися від уряду об'єднання тарифної справи і встановлення єдиних диференційованих ставок для всієї країни.

Протягом 1880–1890-х років уряд вжив і низку інших заходів, спрямованих на упорядкування залізничного господарства. Найважливіший із них – спрощення тарифної справи, керівництво якою з 1884 р. було покладене на міністерство фінансів. У розробленому єдиному Збірнику тарифів російських залізниць був введений принцип диференційованої оплати за провезення вантажів залежно від відстані. Більш низькі пудо-верстні ставки, введені для далеких перевезень, сприяли втягуванню найвіддаленіших регіонів країни в товарно-грошовий обіг. Нова система залізничних тарифів ліквідувала переваги, що мали іноземні капіталісти під час перевезення своїх товарів із західних кордонів Росії всередину країни.

У цей період цар Олександр II затверджує концесію на будівництво залізничної лінії від Курська до Києва. Прокласти цю лінію зобов'язалося приватне акціонерне товариство на чолі з фундаторами князем Долгоруковим та П.Г. фон Дервізом і К.Ф. фон Мекком.

Почалося будівництво навесні 1867 року. Дорога прокладалася швидкими темпами, але відзначалася низькою якістю робіт. Дерев'яні шпали не просочувались, а товщина піщаного баласту в середньому становила 260–300 міліметрів. Звідси і незадовільний стан земляного полотна, в якому часто утворювалися так звані баластні корита. Кріплення були ненадійними. Мали місце й інші технічні порушення.

Зате основну частину дороги побудували за 20 місяців. Це було великим досягненням. За короткий термін були введені в експлуатацію дільниці Курськ–Ворожба–Бровари, про що з особливим піднесенням доповідає царю 17 грудня 1868 р. інженер генерал-лейтенант, міністр шляхів сполучення П.П. Мельников: «21-го минулого ноября я имел счастье довести до Высочайшего Вашего Императорского Величества об открытии 20 ноября первого участка Курско-Киевской железной дороги, именно от Курска до станции Ворожба на 165 верстах. Ныне открыт и второй участок упомянутой дороги от Ворожбы до Броваров на протяжении 258 верст. Так что регулярное движение может производиться по всей Курско-

Киевской линии, кроме последних 18,5 верст от Броваров до Киева».

Олександр II був у захваті повідомлення міністра, бо на поданій доповіді власноручно написав: «Очень рад».

Через вісім місяців пішли поїзди на дільниці Бровари–лівий берег Дніпра, а повністю рух Курсько-Київською магістраллю був відкритий після введення в експлуатацію залізничного моста через Дніпро 14 лютого 1870 року.

Говорячи про народження магістралі, слід зазначити, що при виборі варіантів будівництва залізничних гілок дистанцій велике значення мало не тільки їх розташування відносно місцевості, але й перспектива, комерційний бік і т.ін. Так, складним було створення проекту Курсько-Київської магістралі. Проектувальникам кілька разів доводилося вносити зміни або ж доповнення до креслень, що розроблялися, і, що характерно, часом за непередбачених і досить оригінальних обставин. Ось лише один приклад.

Відомий у сільському господарстві винахідник першого велика з розділовою ґраткою бджоляр з села Митченки, що на Чернігівщині, Петро Іванович Прокопович наприкінці першої половини XIX століття дізнається про те, що прокладання залізниці Курськ–Київ планується старим Московсько-Київським трактом, який проходив тоді через Глухів, Батурин, Борзну й далі на Київ. Але, як виявилось, на цій території розміщувалися пасіки вченого-бджоляра. Тоді-то П.І. Прокопович, не гаючи часу, на ім'я імператорського уряду написав таке прохання: «Прошу отвесьть железную дорогу от моих пасек, так как пчела боится лишнего шума, запаха гари и копоти. Все издержки по переработке проекта и по удлинению железной дороги я беру на себя». Прохання було задоволене. Таким чином, нова залізнична лінія пройшла не через названі вище населені пункти, а через Ворожбу, Конотоп, Бахмач.

До того ж, повертаючись до минулого, не можна не згадати про ставлення людей до нововведення. Дізнавшись про проектування Курсько-Київської магістралі, населення, що проживало вздовж визначеного шляху, було дуже схвильоване. У людей тільки й було на вустах: «Будут строить чугунку...». Біднота цьому раділа. Треба сказати, скасування кріпацтва на початку 1860-х років господарям будівництв було вигідним. Капіталісти, що будували залізниці, отримали майже дармову робочу силу, а це обіцяло їм велику вигоду. До того ж вони мали чималі прибутки при внесенні коригувань під час прокладення залізничних гілок.

Ось один з прикладів. Згідно з проектом при будівництві нової лінії від Курська до Києва залізниця повинна була проходити безпосередньо через Путивль. Але місцеве духовенство, торговці, господарі візництва, звиклі до розміреного життя, а також побоюючись втратити прибутки, не хотіли порушувати сталий устрій. Тому вони дали великий відкуп інженерам, що проектували цю дорогу, і попросили відвести її подальше. Місцем для будівництва станції було вибрано невелике село Буринь, яке знаходилося у 22 кілометрах від міста.

Відбиток цієї історії зберігся й до сьогодні. Так, станція, побудована в колишньому селі (нині – райцентр) Буринь, носить назву Путивль. Така невідповідність і в наш час заплутує пасажирів.

Отже, Курсько-Київська магістраль пролягла економічно вигідними районами України і Росії. Зростання з року в рік її прибутковості і можливостей отримати вигідні концесії на створення нових ліній спонукали акціонерів до подальшого розширення залізничної мережі.

У 1891–1892 роках акціонерне товариство завершує споруду лінії від Курська до Вороніжу. У зв'язку з цим воно перейменовується в Товариство Курсько-Києво-Воронізької залізниці.

1893 року реорганізоване товариство отримує ще одну концесію на будівництво залізничного шляху від Брянська до Москви, а потім від Брянська до Конотопа. У результаті влітку 1895 року акціонери знов перейменовуються. На цей раз у Товариство Московсько-Києво-Воронізької залізниці. Загальна довжина лінії зросла до 2208 верст.

Важливо підкреслити, що інтенсивний розвиток залізниці на той час набув великого розмаху. Скажімо, через Ворожбу, як і було зазначено вище, у 1868 році проліг шлях Курсько-Київської магістралі, а в 1877 році від цієї станції була прокладена залізнична гілка до Люботина.

Потім у 1895 році введена в експлуатацію вузькоколійна залізниця Ворожба – Середина-Буда (нині – станція Зерново), перебудована в 1915 році на широко колійну.

У той час також був установлений початок розвитку нині відомої станції Хутір Михайлівський. Так, наприкінці 1860-х років до місця її розташування була прокладена вузькоколійна гілка від лінії Вороніж – Зерново. Станція ця спочатку мала назву Юрасівка, потім Хутір Михайлівський.

У 1907 році був повністю здійснений прохідний рух на перебудованій лінії Конотоп – Навля. Вона пройшла через Хутір

Михайлівський, перетнула тут лінію Гомель – Ворожба і утворила важливий стиковий вузол. До речі, залізничне селище Хутір Михайлівський у той час нараховувало 57 дворів, в яких проживало всього 299 чоловік.

Значний інтерес також становить і утворення залізничного вузла Бахмач. Історія його розвитку непогано подана в історичному нарисі, складеному групою ветеранів під керівництвом колишнього помічника начальника станції Бахмач з кадрах і побуту С.П. Васильченка. У нарисі наведені факти про створення цього вузла, що став одним із найбільший на Південно-Західній магістралі.

Наприклад, перша станція вузла Бахмач (нині – Бахмач-Київський), що належить до Курсько-Київської магістралі, була введена в експлуатацію в 1868 році. Друга станція побудована в 1873 році і належала до Либаво-Роменської залізниці. У цей час це станція Бахмач-Гомельський. Є, як відомо, і третя станція, що носила назву Бахмач-Центральний (нині – Бахмач-Пасажирський), яка введена в експлуатацію 1917 року.

Слід зазначити, що в тому місці, де нині розташована станція Бахмач-Київський, під час прокладання залізничного полотна були побудовані бараки і склади. З усіх навколишніх сіл ішли сюди на роботу селяни. Вони копали землю дерев'яними лопатами і вручну возили її колимажками. Безумовно, матеріали, зібрані ветеранами вузла, заслуговують на увагу.

Є ще одна прикметна деталь. Ту Либаво-Роменську магістраль, що проходить через Бахмач, почали будувати в червні 1869 року. І, як відомо, в експлуатацію її вводили поетапно. Наприклад, остання дільниця залізничної лінії Гомель – Ромни стала до ладу 25 липня 1874 року. Так ось, на середині цієї дільниці від Гомеля до Бахмача, там, де шляхи перетинали ріку Снів, у жовтні 1873 року було закінчене будівництво ще однієї важливої станції під назвою Сновськ (нині – Щорс).

Важливо, що тут зі станційними спорудами одночасно було зведене паровозне депо на дев'ять локомотивів. До речі, із введенням цієї станції хутір Коржівка, який виявився поруч з нею, почав швидко зростати. Незабаром тут оселилися працівники депо, машиністи, службовці станції, а також ремісники, торговці, які прибули сюди з інших губерній і навколишніх сіл. Словом, з появою залізниці тут завирувало життя.

А ось ще один штрих з історії, відображений не без гумору в замітці «О пользе железной дороги Чернигов – Круты» (газета «Черниговское слово», 23 листопада 1910 р.): «Милостью общества

Московско-Киево-Воронежской железной дороги Чернигов наш несколько лет тому назад был, как известно, приобщен к мировой культуре проведением узкоколейной железнодорожной ветки Чернигов – Круты. Правда, слабый писк черниговско-пирятинского локомотива едва ли способен спугнуть спящую на дороге курицу, а скорость движения далеко опередила свой прототип – телегу, запряженную украинскими быками...».

Зазначена вузькоколейка, побудована в 1893 році, не існує, як немає нині й аналогічної гілки Пирятин – Крути, зведеної в той самий період.

Таким чином, кінець минулого століття відзначений бурхливим сплеском будівництва залізниць. Крім названих вище, у 1893 році була відкрита залізнична гілка, що з'єднала Шостку з основною магістраллю, а також здана в експлуатацію 93-верстова дільниця Конотоп – Пирігівка.

1895 року було прокладене залізничне полотно і до колишньої столиці Лівобережної України – Глухова.

Збільшена мережа залізничних гілок, зрозуміло, породила нові проблеми. Тут же, наприклад, було потрібно вирішити найважливіше питання створення великої ремонтної бази. Так, на початку 90-х років минулого століття акціонерне товариство Московсько-Киево-Воронізької залізниці ухвалило рішення про спорудження своїх власних майстерень для проведення капітального ремонту паровозів і вагонів. Місцем для майбутнього будівництва обрали місто Конотоп, що знаходилося майже на півдорозі від Воронежа до Києва. Це місце було зручним ще й тому, що від Конотопа починалося відгалуження «рукава» дороги на Москву через Брянськ. Таким чином, залізничні майстерні на вузлі Конотоп були відкриті 1 липня 1869 року. Однак переобладнання їх у велику ремонтну базу було зроблене на початку 1890-х років, після чого вони стали називатися Головними залізничними майстернями.

У той час для капітального ремонту паровозів і пасажирських вагонів було потрібно чимало висококваліфікованих робітників різних професій. Сам Конотоп не мав у своєму розпорядженні таких кадрів. Акціонерне товариство змушене було вдаватися до вербування робітників з Москви, Харкова, Катеринослава, Брянська та інших великих промислових центрів. Так вербувалися машиністи і помічники, зв'язківці, телеграфісти і робітники інших, життєво необхідних професій. Некваліфіковані кадри набиралися, головним чином, на місці, з селянської бідноти сусідніх сіл.

На початку ХХ століття в Конотопі працювало вже понад 4000 чоловік «зі сторони». Загальна кількість робітників і службовців вузла на той час зросла до 7000 чоловік. У результаті раніше непомітне повітове містечко стало великим залізничним вузлом.

Московсько-Києво-Воронізька залізниця, що проходила через основні вузли Конотопського відділення дороги, була переважно транзитною магістраллю, що перевозила головним чином такі вантажі, як хліб, кам'яне вугілля, ліс, цукор та ін. Завдяки вигідному економічному стану і географічному положенню, а також унаслідок інтенсифікації праці акціонерне товариство отримувало великі прибутки і щорічно виплачувало такі самі великі дивіденди акціонерам.

Існувала думка про те, що Московсько-Києво-Воронізька залізниця – це «золоте дно», яке без кінця може давати неймовірні прибутки.

Підтвердженням цього факту було те, що чистий дохід дороги з 4 136 453 рублів у 1894 році збільшився до 25 000 146 рублів у 1916 році, тобто більш ніж у шість разів.

Як уже зазначалося, дореволюційний залізничний транспорт навіть в умовах мирного часу був неспроможний повністю задовольнити потреби господарства Росії. Низька пропускна і провізна спроможність залізниць призводила до того, що в найбільш напружені осінньо-зимові місяці на вузлових станціях скупчувалася величезна кількість вантажів, які затримувалися там на довгий час.

Війна поставила перед залізничним транспортом низку нових, складних завдань. Через припинення імпорту англійського вугілля промисловість Петрограда і всього північно-західного району перейшла на споживання донецького палива, що надзвичайно підвищило навантаження Катерининської залізниці. Нестача пересувного складу посилювалася його несвоєчасним ремонтом. Усе це призвело до того, що залізничний транспорт виявився неспроможним вирішити ті складні завдання, що стояли перед ним.

До цього періоду найважливіші галузі промисловості, сільське господарство і залізничний транспорт були охоплені глибокою кризою. Через відсутність палива довелося закрити ряд металургійних заводів, що відігравали важливу роль у забезпеченні підприємств військової промисловості металом.

У критичному стані виявилися навіть заводи, що випускали артилерійське озброєння. Наприкінці грудня 1916 р. військово-

міністерство зажадало від міністра шляхів сполучення Трепова вжити екстрених заходів.

Єдиним виходом із ситуації, що склалася, залишалися ті самі зовнішні позики. У складних умовах воєнного часу ще більше посилилася традиційна фінансова залежність самодержавства від іноземних кредиторів. Переважна більшість позик була надана Англією.

1.4. Особливості економічного розвитку в період до 1917 року

Розвиток промисловості, будівництво залізничних шляхів привели до реформування сільськогосподарського виробництва і, в першу чергу, реформування общинного землекористування, тому дуже вчасною була столипінська аграрна реформа – реформа селянського надільного землеволодіння. Почалася вона указом від 9 листопада 1906 р. і отримала назву від прізвища ініціатора і керівника реформи – Голови Ради Міністрів П.О. Столипіна. Саме йому належить спроба зламати пережитки кріпацтва шляхом реформ.

Дозволяючи продаж і купівлю наділів, уряд полегшував відтік бідноти з села і концентрацію землі в руках заможної частини селянства. Проведений під час реформи землеустрій був спрямований, насамперед, на створення хуторів на селянській надільній землі.

Поява заможного селянина як ефективного власника землі супроводжувалася створенням зразкових хуторів, організацією на цих землях передових методів землеробства з участю агрономів, наданням апробованих посівних матеріалів та племінної худоби, налагодженням чіткої системи збуту продукції.

Підтвердженням цьому є телеграма № 1565, надіслана в 1910 р. всім повітовим «предводителям дворянства» Росії, у якій говориться: «...имея в виду государственную важность скорейшего насаждения на образованных хуторах и отрубках улучшенных приемов сельского хозяйства, я признал, по соглашению с главноуправляющим землеустройством и земледелием, крайне необходимым теперь же, в виду предстоящих земских собраний, обратиться к помощи в этом деле земства, всегда столь отзывчивого к государственным народным нуждам, вследствие чего обращаюсь к вашему превосходительству с просьбой принять организацию агрономической помощи к вашему особливому попечению».

нию и, обсудив предварительно совместно с управой, наличными членами земского собрания и другими сведущими лицами, по вашему избранию, вопрос о той форме, в которой, сверх уже принятых мер, могло бы проявиться участие в сем деле земства, предложить о сем на обсуждение земского собрания в текущей его сессии. С своей стороны считаю особо полезным отметить такие меры, как организацию показательных полей на обследованных хуторских и отрубных хозяйствах, устройство особых образцовых хозяйств, приглашение агрономов, предоставление улучшенных семян и племенных производителей хуторянам, организацию сбыта продуктов скотоводства, установление премий образцовым хозяйствам; полагая однако, что этим перечислением не исчерпываются меры, которые могли бы быть приняты земствами в целях подъема хозяйства новых собственников, и выражая уверенность, что знание местных условий и нужд населения подскажут земству наилучший в сем деле путь, я обращаю внимание ваше, что от незамедлительного осуществления намеченных мер зависит успех и будущее крестьянского землеустройства, ибо без интенсивного хозяйства прочность и устойчивость единоличной собственности немыслима. № 1565. Министр внутренних дел Столыпин».

У здійсненні реформи значну роль відіграв Селянський банк. Найбільші суми банківських позик на купівлю землі надавалися окремим власникам господарств, і в тому числі на пільгових умовах власникам хуторів. Більшу частину власного земельного фонду банк продав власникам хуторів – опорної бази селянства. За 1907–1916 роки нове дільниче землеволодіння становило на надільній землі 1317 тис. господарств з 12 777 тис. десятин; на землі, купленій за допомогою Селянського банку, – 339 тис. господарств з 4137 тис. десятин; на казенних землях – 13 тис. господарств з 224 тис. десятин.

У 1907–1911 рр. в Україні вийшли на виділені земельні ділянки (наділи) і побудували хутори 226 тис. селянських господарств. Крім того, більше 1,1 млн селян переселилося до Сибіру, Середньої Азії і Казахстану, але, зіткнувшись з дуже важкими умовами існування на нових місцях, близько 70% переселенців повернулося до домівок, на свої дворища.

За період з 1877 по 1893 рік парові сили, що застосовувалися в металургійній промисловості Уралу, збільшилися у 2,5 рази, а в Україні – у 6 разів. Що стосується старих галузей промисловості, створених ще в дореформений період, то в другій половині XIX ст. обсяги їх виробництва також значно зросли. За деякими

підрахунками вартість бавовняного виробництва в Росії з 1860 по 1890 рік зросла з 50 до 200 млн руб.

Період промислового піднесення 1890-х років був позначений подальшим розвитком бавовняного виробництва. З 1890 по 1900 рік переробка бавовни збільшилася з 8 млн 300 тис. пудів до 16 млн пудів, тобто майже удвічі. Приблизно в такій самій пропорції виросло й виробництво готової продукції.

Ці дані показують, що в пореформений період швидке становлення капіталістичних відносин було характерне для всіх найважливіших галузей промисловості. Передусім це було свідченням того, що в даний період уже була створена і розвивалася важка промисловість.

Звичайно, спочатку розвивається легка промисловість. Тільки після того, як у ній будуть достатні накопичення, починається перекачування коштів з цієї галузі промисловості у важку. Наприкінці XIX ст. Росія переживала вже той період капіталістичної індустріалізації, коли нарівні з легкою промисловістю, що переважала, розвивалася й важка індустрія. Правда, цей розвиток був недостатнім, найважливіша галузь – машинобудування – завжди самим найслабшим місцем Росії.

У пореформеному економічному розвитку держави особливе місце відводиться 1890-м рокам. Це десятиріччя ознаменувалося швидкими темпами розвитку російського капіталізму. Виплавка чавуну за цей період збільшилася більш ніж у 3 рази, видобуток кам'яного вугілля – більш ніж у 2,5 рази, переробка бавовни – у 2 рази і т.ін. Протягом даного періоду тільки в Україні були побудовані такі металургійні заводи: Дружківський, Донецько-Юр'ївський, Єнакіївський та ін. Кількість діючих доменних печей в українській промисловості збільшилася в чотири рази. Зростання виробництва відбувалося також у машинобудівній промисловості, передусім на великих підприємствах країни, зайнятих виконанням вигідних державних замовлень.

Дев'яності роки – період найбільш неприборканого капіталістичного грюндерства, біржового ажіотажу і зростання спекуляції. Лихоманка засновництва охопила найрізноманітніші галузі промисловості та транспорту. Акціонерні компанії зростали, як гриби після дощу. За десятиріччя було створено 677 акціонерних компаній. Основний капітал акціонерних товариств збільшився на 825 млн руб., а сума капіталовкладень у всю промисловість – на 1 200 млн руб.

У країні виникли сотні нових великих підприємств у різних галузях промисловості. За деякими підрахунками близько 40%

підприємств, що нараховувалися в Росії до початку ХХ ст., було побудовано протягом 1890-х років.

Велику роль у розвитку капіталізму у великій промисловості відіграла протекційна політика уряду, яка сприяла її зростанню і збільшенню доходів. Серед протекційних заходів у 1890-х роках особливе значення мали державні замовлення за дуже вигідними для заводчиків цінами та протекціоністський митний тариф 1891 р. Порівняно з 1868 р. мито на паперові тканини було збільшене у 2 рази, на чавун – у 10 разів, на рейки – у 4,5 рази і тощо. Надзвичайно високе заборонне мито було також установлене на залізо, металеві вироби, пересувний склад та низка інших товарів. Митний тариф 1891 р. сприяв зростанню доходів.

Поряд з цим у Росії спостерігалось значне зростання обсягів виробництва промисловості. З 1900 по 1913 рік видобуток кам'яного вугілля збільшився у 2,5 рази, виплавка чавуну – на 70%, виробництво міді – у 4,5 рази, споживання бавовни – більш ніж у два рази і т.д.

Значне збільшення кількості об'єднань з початку ХХ ст. пояснювалося передусім високим рівнем розвитку промисловості.

У 1886 р. був організований синдикат заводів з виробництва цвяхів і дротів, а в 1887 р. – цукровий синдикат. Але масове створення синдикатських об'єднань у країні належить лише до початку ХХ ст.

Великим поштовхом, що прискорив процес розвитку російської промисловості, була криза 1900–1902 рр. – найбільш руйнівна у всій історії Росії. Криза викликала значне скорочення виробництва, банкрутство багатьох підприємств і масове безробіття.

Криза на початку ХХ ст. сприяла підвищенню концентрації російської промисловості, а також появи та зростанню монополістичних об'єднань.

Ось короткий перелік найважливіших синдикатських організацій, заснованих у Росії на початку ХХ ст.:

- 1902 р. – виникло найбільше монополістичне об'єднання в металургії – синдикат «Продамет»;
- 1904 р. – в Україні – «Продвугіль», що об'єднав найбільших шахтовласників Донецького басейну;
- 1904 р. – монополізована уральська металургійна промисловість.

Монополістичні об'єднання з'явилися також у нафтовій промисловості, транспортному машинобудуванні («Продвагон»), текстильній, цукровій та інших галузях промисловості. Таким чином,

криза була тим могутнім поштовхом, що прискорив синдикування російської промисловості. Високий рівень її концентрації створював сприятливий ґрунт для розвитку об'єднань.

Значний вплив на організацію синдикатів у Росії мав також іноземний капітал, питома вага якого в капіталістичній економіці країни вже з перших років ХХ ст. була досить високою. Уряд надавав іноземцям широке поле діяльності.

Чорна металургія, незважаючи на певне зростання темпів її розвитку, залишалася відсталою галуззю господарства. Перед війною «металевий голод» набув у країні загрозливого характеру. Уже в 1910 р. унаслідок розвитку металообробної промисловості та збільшенням попиту залізниць на рейки і металеві вироби виявилися перші ознаки нестачі металів. Економічна преса зафіксувала у цьому році скорочення заводських запасів чавуну на 5 млн пудів.

У подальші роки «металевий голод» ще більше загострився. За період з 1911 по 1914 рік заводські запаси чавуну зменшилися майже у два рази. Московське товариство фабрикантів і заводчиків у своєму звіті за 1912 р. зазначило різку нестачу чавуну.

У роки піднесення промислового буржуазія, за винятком учасників «Продамета», вимагала від уряду дозволу імпорту металів. Зокрема, московське товариство фабрикантів і заводчиків, до складу якого входили і представники металообробної промисловості, домогалося пільг на ввезення іноземного чавуну та зниження митного збору на нього. Це питання було передане до Державної думи, яка розробила спеціальний законопроект про пільгове постачання іноземного чавуну до Росії до кінця 1915 р. в розмірі не більше ніж 20 млн пудів.

Однак, незважаючи на те що питання це було позитивно вирішене і за період з 1909 по 1913 рік до Росії було ввезено чорних металів на суму 41 млн руб., «металевий голод» у країні не був ліквідований.

Питання про «металевий голод» не сходило зі сторінок преси, воно безперервно обговорювалося на різних з'їздах і конференціях російських промисловців аж до початку Першої світової війни.

Поряд з монополіями в країні значно розвинувся фінансовий капітал. Акціонерні комерційні банки за період, що передував Першій світовій війні, значно збільшили капітали і розширили масштаби своєї діяльності.

Процес концентрації банківського капіталу напередодні Першої світової війни відзеркалюють такі факти. З початку ХХ ст.

до Першої світової війни кількість акціонерних комерційних банків збільшилася з 39 до 47, а їх власні капітали зросли майже в три рази – з 280 до 836 млн руб. Унаслідок злиття різних кредитних установ були створені найбільші банківські монополії. Питома вага малих кредитних установ відповідно скоротилася.

Значну частину своїх коштів петербурзькі банки вкладали у фінансування промисловості, брали участь у створенні акціонерних товариств та відігравали головну роль у ряді промислових підприємств. Російсько-Азіатський банк, наприклад, контролював у металообробній промисловості такі великі підприємства, як Путилівський, Російсько-Балтійський заводи, товариство Барановського, у нафтовій промисловості – Ліанозовську групу та інші підприємства.

Петербурзький міжнародний комерційний банк контролював Сормовський і Коломенський паровозобудівні заводи, суднобудівні заводи, кам'яновугільні шахти, тютюнову промисловість, залізничні будівельні товариства тощо. Цей банк володів акціями 32 акціонерних товариств. Вагома участь у промисловості, зосередження контрольних пакетів багатьох промислових товариств і синдикатських об'єднань характерні також для інших великих комерційних банків.

Таким чином, банківський капітал зрощувався з промисловим, як наслідок – створювався фінансовий капітал.

Світова війна 1914–1917 рр. вплинула на всі аспекти економічного життя Росії. Використання бойової техніки під час воєнних дій, застосування могутньої артилерії, літаків і військово-хімічних засобів підвищили вимоги до тилу країни, поставили перед ним завдання щодо всебічної мобілізації народного господарства в інтересах війни.

Як відомо, існує прямий зв'язок і обумовленість між характером, масштабами воєн і рівнем розвитку продуктивних сил суспільства. Однак хід війни не тільки залежить від рівня розвитку народного господарства, але й руйнує його. Мілітаризація народного господарства з її потворним, одностороннім розвитком промисловості та спрямуванням найважливіших матеріальних ресурсів на непродуктивні цілі звичайно приводить до розладу господарств усіх держав, які воюють. У Росії цей процес значно посилювався через відставання в техніко-економічному розвитку країни. Росія пізніше за інші держави почала мобілізацію свого економічного тилу. Тільки в травні 1915 р. після поразки у війні уряд, нарешті, зумів мобілізувати народне господарство на потреби армії.

Усі найважливіші галузі економіки опинилися в дуже важкому стані. Спрямування на військові цілі переважної частини матеріальних ресурсів країни (металу, палива, пересувного складу), скорочення виробництва так званої «цивільної продукції» без урахування мінімальних потреб народного господарства, відірваність та ізольованість окремих промислових центрів і економічних районів один від одного через розлад залізничного транспорту – усі ці руйнівні процеси до кінця війни досягли апогею.

Війна, насамперед, значно погіршила стан сільського господарства і загострила продовольчу ситуацію. Унаслідок того що не вистачало робочих рук, різко скоротилося внутрішнє виробництво та імпорт сільськогосподарських машин. Проводилися масові реквізиції рогатої худоби і коней. Сільське господарство прийшло в повний занепад. Погіршилася якість обробітку землі, скоротилася посівна площа.

Наростанню продовольчої кризи сприяли також розлад транспорту, що посилювався, і спекуляція. Щоб підвищити ціни на продукти першої необхідності, купці і банки приховували величезні запаси продовольства і тим ще самим більше посилювали нужду і голод народу. Карткова система в багатьох містах країни, різке скорочення продовольчого раціону в армії, недоїдання і голод робітників промислових центрів – ось результати впливу війни на сільське господарство.

Війна руйнівню впливала на стан промисловості. Занепад промислового виробництва виразився, передусім, у тому, що навіть його найважливіші галузі, пов'язані з обслуговуванням армії, не тільки не збільшили, але змушені були різко скоротити виробництво.

Незважаючи на те що потреба в чорному металі у воєнні роки значно збільшилася, продуктивність металургійних заводів знизилася. Нестача сировини, палива і кваліфікованої робочої сили, переобладнання деяких металургійних заводів на виробництво снарядів сприяли зниженню і без того недостатнього випуску металу. Унаслідок цього протягом Першої світової війни промисловість переживала «металевий голод», що загострювався.

Нестача палива надто негативно позначилася на роботі промисловості. Під час війни всі промислові райони країни і залізничний транспорт перейшли на використання донецького вугілля. Однак вугілля не вистачало не тільки через скорочення його видобутку, але й унаслідок перебоїв у транспортуванні. Транспорт працював дуже погано. У Донецькому басейні нагромаджувалися ве-

личесні запаси вугілля, але залізниці не могли їх вивезти. У другій половині 1916 р. з Донецького басейну вивозилося тільки 60% видобутого вугілля. У районах вугледобування лежали сотні мільйонів пудів вугілля, у той час як у промислових центрах через відсутність палива гасли домни, скорочували виробництво великі металообробні заводи, що виконували військові замовлення, зупинялися поїзди. До кінця 1916 р. недовантаження кам'яного вугілля в Донецькому басейні досягло колосальних розмірів: за один тільки жовтень не було вивезено 70 млн пудів вугілля.

Значно погіршилося нафтопостачання. Не вистачало і деревного палива. Криза, пов'язана з браком дров, пояснювалася нестачею робочої сили.

Спроби створених урядом особливих нарад з питань оборони та палива організувати першочергове забезпечення вугіллям найбільш важливих підприємств країни, а також розширити заготівлю дров не рятували становища. Гостра потреба в паливі відчувалася протягом усієї Першої світової війни.

Найважливішим чинником, що обумовив розлад промисловості у воєнні роки, була нестача робітників. Суцільна мобілізація військовозобов'язаних, проведена царським урядом на початку війни, відразу ж завдала непоправного збитку промисловості, позбавивши її 40% робочих кадрів, у тому числі найбільш кваліфікованих. Так, на заводі Гельферіх-Саде в Харкові, на якому до війни працювало понад 2,5 тис. робітників, уже після першої мобілізації залишилося тільки 1400 чол. Кожний завод – постачальник артилерійських гармат для армії – втратив через мобілізацію сотні кваліфікованих робітників.

Буржуазія вимагала від уряду рішучих заходів щодо надання підприємствам робочої сили і передусім повернення з армії кращих робітників. У липні 1915 р. відомий промисловець Гужон у спеціальній доповідній записці зазначав, що мобілізація промисловості без повернення з армії кваліфікованих робітників і техніків неможлива. Гужон висунув проект мілітаризації промислових робітників, введення примусової праці, заборони вільного переходу робітників з одного підприємства на інше і т.д. Під натиском підприємців царський уряд наприкінці 1915 р. видав закон про надання відстрочок військовозобов'язаним. Повернути з армії раніше мобілізованих кваліфікованих робітників і техніків, звісно, не вдалося.

Велике значення для промисловості мало залучення жінок. У воєнні роки жіноча праця стала широко використовуватися навіть у тих галузях, де раніше зовсім не використовувалася. У

металургійній промисловості, наприклад, на початку 1916 р. близько 30% усіх робітників становили жінки і підлітки. Але посилене впровадження жіночої і дитячої праці не могло заповнити нестачі в кваліфікованій робочій силі. Статистичні дані, зібрані в той період біржами праці, свідчать, що попит на робітників значно перевищував пропозицію праці. За даними 75 найбільших бірж країни, з 1 листопада 1915 р. по 1 липня 1916 р. по всій імперії шукало роботу 314 тис. чол., тим часом як промисловість потребувала 597 тис. Це гальмувало роботу промисловості протягом усієї війни.

Характерною особливістю військових років було також значне зниження продуктивності праці робітників, більш за все це стосується гірничої промисловості. Загострення продовольчої кризи і зниження реальної заробітної плати, зношеність основних фондів, що не відновлювалися, не могли не призвести до різкого зниження продуктивності праці. У Донецькому басейні, наприклад, продуктивність праці на одного шахтаря протягом 1915–1916 рр. знизилася майже на 1/3. У бакинській нафтовій промисловості середньомісячна продуктивність на одного робітника впала з 1080 до 816 пудів.

Розладу господарства країни сприяло також величезне скорочення випуску машин, обладнання і надто нераціональне використання існуючої виробничої бази промислових підприємств. Прагнення наживи, спекулятивний ажіотаж привели промисловців на шлях, що суперечив загальним вимогам мобілізованого господарства. Могутні машинобудівні заводи перепрофілювали свої виробничі потужності на найбільш прибуткове виготовлення трьохдюймових артилерійських снарядів, хоча з цим завданням могли легко впоратися численні середні та дрібні підприємства. Виробництво машин, верстатів і паровозів різко скоротилося. Тим часом нераціональне використання виробничих потужностей найбільших машинобудівних заводів руйнувало самі основи промислової мобілізації, позбавляючи підприємства можливості придбання необхідних машин і обладнання.

Війна порушила зв'язки, що існували між окремими галузями промисловості країни, позбавила підприємства необхідної сировини і палива. Розлад найважливіших галузей економіки посилювався і доповнювався розрухою на залізницях. Негативні явища на залізниці посилювались такими вкрай негативними процесами, як затримка руху потягів, крадіжки товарів і продуктів з вагонів потягів та несвоєчасне перевезення вкрай необхідних промисловості вантажів.

Поступальний розвиток економіки незалежної України

2.1. Політика стабілізації і розвитку економіки

Становлення незалежної української державності виявилось складнішим і важчим, ніж передбачалося на початку демократичних перетворень на пострадянському просторі. Проте альтернативи державній незалежності немає та й не може бути. Досягти поставленої мети, узагальненої і закріпленої Конституцією України, – справа честі й гідності перших поколінь українських громадян, яким судилося бути творцями нової історії нашої оновленої Вітчизни.

Із проголошенням у серпні 1991 року незалежності Україна отримала змогу самостійно формувати власну економіку держави, звісно, шляхом створення ринкової інфраструктури. Розвиток економіки України розпочинався в надзвичайно жорсткому економічному середовищі – в умовах стрімкого падіння виробництва, цінової лібералізації, руйнівної гіперінфляції та повного дисбалансу економічних процесів. Відсутність досвіду роботи у ринкових умовах призводив до повного банкрутства підприємств як державних, так і акціонерних, а загалом і приватних.

Становлення і розвиток незалежної України відбувався в період загострення загальноекономічної кризи, що спричинило низькі темпи ринкових перетворень.

Відповідно Уряд України повинен був докласти неймовірних зусиль для реалізації основної стратегічної мети, визначеної для нього законодавством, тобто забезпечити проведення цілеспрямованої економічної політики, зорієнтованої на макроекономічну стабілізацію та зниження темпів інфляції. Втілення політики стабілізації економіки врешті надало змогу підтримувати протягом останніх років відносно економічну стабільність,

що створило умови для поступового поживлення ділової активності та зниження темпів падіння ВВП, і не тільки. Почався зворотний процес, спрямований на розвиток економіки в цілому.

Покриття дефіциту державною бюджету на беземісійній основі шляхом перерозподілу фінансових ресурсів за допомогою облігацій внутрішньої державної позики стало засадою, яка закріпила поряд з економічною фінансову стабілізацію. Фінансова стабілізація посилила невідповідність темпів ринкового реформування економіки України стрімкому реформуванню банківської системи, що призвело до поглиблення кризи платежів між виробниками (а відтак, і збільшення обсягу заборгованості за позичками на фоні подальшого спаду виробництва), які, у свою чергу, негативно впливали на стабільність розвитку економіки, знижуючи її ліквідність та прибутковість.

Аналізуючи розвиток виробництва України, не можна не пов'язувати його з соціально-економічним розвитком суспільства адже збільшення обсягів виробництва зменшує соціально-економічне напруження, і, навпаки, зниження обсягів призводить до його посилення, що супроводжується труднощами з реалізацією створеного продукту, погіршенням фінансового стану суб'єктів господарювання, що значною мірою зумовлює неплатежі, породжує негативні явища в грошово-кредитних відносинах.

Розвиток в Україні відтворювальних процесів суб'єктів господарювання та забезпечення споживаючих галузей дає можливість не тільки застосувати практичні заходи з нормалізації цих процесів, але й перейти до управління відтворюванням на основі капіталу.

Мова йде про те, що на відміну від основних виробничих фондів як капіталу функціонуючого в індивідуальному самостійному режимі відтворювання оборотний капітал здійснює специфічний кругообіг: у ньому авансовані на виробництво фінансові ресурси не просто взаємопов'язані, але, що дуже важливо, регламентуються як єдине ціле відтворювальних складових, тобто норм накопичення, відшкодування, оновлення і т.п.

Відповідно управління економікою необхідно організувати таким чином, щоб об'єднати розширене відтворювання капіталу, продукту і доходів та забезпечити їх регулювання за допомогою відтворювальних процесів кругообігу капіталу. Причому чітка організація цієї системи та підвищення її ефективності досягається лише в тому випадку, коли капітал, продукт і дохід мають постійну тенденцію до збільшення. Відповідно до цього маємо систему кругообігу, у якій суспільство суб'єктом кругообігу суспільного

капіталу, виробництво – суб'єктом кругообігу засобів виробництва в складі продукту, населення – суб'єктом кругообігу споживчих доходів через придбання предметів споживання і послуг.

Таким чином, відтворювальні підрозділи та споживаючі сектори економіки забезпечують життєдіяльність єдиного народно-господарського організму, а відповідно, вирішується проблема збалансованості життєвого циклу. Для вирішення цієї проблеми необхідно забезпечити впровадження комплексу заходів шляхом розробки і затвердження концепцій:

- розвитку національної економіки, яка повинна відповідати загальносвітовим напрямкам розвитку та вимогам соціально орієнтованої ринкової економіки;
- державного регулювання економічних процесів відповідно до особливостей соціально-економічного розвитку України, масштабів інвестиційної діяльності держави, а також її зобов'язань щодо соціального забезпечення громадян.

Такий підхід у діяльності уряду має бути спрямований на:

- зміцнення дохідної частини державного бюджету, в основному шляхом ліквідації тіньової економіки;
- коригування структури видатків державного бюджету;
- упорядкування системи державного фінансового контролю;
- забезпечення привабливості інвестицій;
- боротьбу з інфляцією, дефіцитом бюджету.

Задля забезпечення народногосподарської єдності економіки України слід налагодити систему управління суспільним капіталом та мати на увазі, що, з одного боку, держава, управляючи суспільним капіталом, використовує фінансово-грошову систему як механізм регулювання економіки, виходячи з граничного періоду кругообігу суспільного капіталу, з іншого – суспільний капітал не тільки поступово поглиблює міжгалузевий взаємозв'язок суспільного виробництва, але й створює матеріальні структури, які пов'язують в єдине ціле розширене відтворювання продукту і кругообіг капіталу, в основі якого лежить найбільш загальний розподіл відтворювальних галузей: паливно-енергетичної, сировинної, інвестиційної, споживчої. Вони істотно відрізняються одна від одної за швидкістю обігу капіталу, і тим самим кожна з них зумовлює формування відповідного (за фондоемністю) типу розширеного відтворювання, адекватного тим чи іншим вимогам кругообігу суспільного капіталу і досягненню грошово-товарної збалансованості.

У ході ринкової взаємодії відтворювальна база підрозділів виробництва зумовлює тенденцію всього капіталу до організації

його розширеного відтворювання як кругообігу, а сам кругообіг, у свою чергу, регулює розширене відтворювання як систему кругообігу капіталу, продукту і доходів.

Осмислення ринкової економіки в рамках логіки становлення суспільної системи капіталу спонукає різко посилити увагу до його відтворювальних аспектів.

Важливе місце посідають організація ринку як банківсько-виробничо-ринкового комплексу в рамках відтворювальних підрозділів і приведення ієрархії ринків до системи кругообігу капіталу, продукту і споживчого доходу.

Ринок створюють не товари і гроші, а суб'єкти ринку. Тому рівень регульованості цін має істотно розрізнятися на кожному з етапів становлення ринку і визначатися організацією грошового обігу, передусім – із забезпечення стійкості грошей. У цьому аспекті не можна обійтися без ліцензування на ввезення продукції, за винятком наукоємних технологій і обладнання, з-за кордону та проведення комплексу заходів впливу на ринок, коли гроші мають слабе товарне забезпечення, а ринок розпадається в територіальному розрізі. У цьому випадку гроші жорстко регулюються, і разом з тим жорстко регулюються всі грошові потоки.

Отже, ринки як такі виникають з різною глибиною ринкових відносин, з різними системами забезпечення грошей у різних відтворювальних підрозділах і секторах – товарною, валютно-фінансовою і бюджетною. Тому важливо зоб'єднати відтворювальну структуру з фінансово-банківською системою. Необхідно правильно визначити структуру систем галузей, що входять у відтворювальні підрозділи. Через них в єдине ціле пов'язується розширене відтворювання капіталу, продукту і доходу. На цій базі безпосередньо формується розширене відтворювання, або інша форма узгодження грошових і товарних потоків. Тоді всі чинники дефіциту й інфляції об'єднуються в одне ціле саме в межах цієї структури.

Перетворення всієї відтворювальної структури в ринкову змінює існуючий принцип регулювання дефіциту й інфляції на протилежний: розгортання системи грошових, товарних й інших ринків, тобто балансування відтворювання шляхом балансування ринків. Тим часом механізм цього процесу не створений, а тому розгортання товарно-грошового обігу містить у собі внутрішнє гальмо: нерозвиненість госпрозрахункової банківської мережі, адміністративне обмеження інвестицій, відсутність механізмів регулювання інфляції. Окремослід відзначити податкову політику України, яка практично не сприяє нарощу-

ванню виробництва, а отже, і досягненню грошово-товарної збалансованості.

Нормалізація грошово-товарних взаємозв'язків відтворювання неможлива без всебічного розвитку механізмів ринкової системи. Тільки вони здатні обумовити природне зниження цін або хоча б гальмування їх підвищення, що супроводжується зростанням кількості і підвищенням якості товарів або послуг. Доки споживач не пересвідчиться в тому, що коливання цін, нехай спочатку навіть на порівняно незначну кількість товарів або послуг, має ринкові ознаки, доти існує руйнівна для економіки загроза інфляційного збільшення поточного попиту.

Сучасний стан економіки України вимагає негайного введення в дію термінових форм пом'якшення грошово-товарної незбалансованості. Мова йде, наприклад, про пільгове оподаткування виробників, які організують вільний продаж супутних продуктів виробництва і послуг.

З початку створення в Україні банківської системи банки та їх філії намагаються набувати універсальної спрямованості, обслуговувати різних клієнтів та здійснювати будь-які банківські операції, що можуть забезпечити прибуток. Клієнтами цих банків стали різні недержавні структури: приватні – малі підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю; акціонерні страхові товариства; приватні підприємці тощо. Ось чому розвиток банківської діяльності цілком і повністю залежить від стабілізації й розвитку економіки.

Для стабілізації економіки необхідна економічна політика, основою якої була б концентрація капіталів і їх спрямування на пріоритетні напрямки виробництва. У цьому зв'язку необхідно відповісти на питання: що сьогодні являє собою фінансово-кредитна система України?

По-перше, як фінансова, так і кредитна системи мають самостійність, але разом створюють відповідну фінансово-кредитну політику. По-друге, фінансово-кредитна політика держави – головний ланцюг у розвитку економіки. По-третє, через фінансово-кредитну систему держава контролює рівень інфляції, забезпечує стабілізацію грошової одиниці, зростання економіки, зайнятості, стабілізацію платіжного балансу та зростання доходів. Зрозуміло, що одночасно вирішити всі ці проблеми неможливо, а тому потрібно вибрати пріоритети.

Характерною рисою української економіки є відсутність цілеспрямованої політики на інвестування виробництва

конкурентоспроможних товарів, а кредитуються, як правило, посередницькі організації.

Світовий досвід розвитку банківських систем свідчить, що в більшості з них діє триланцюгова кредитна система, коли поряд з центральним банком та комерційними банками діє велика мережа спеціальних кредитних установ, тобто маємо спеціалізацію кредитної системи.

Це, у першу чергу, інвестиційні банки, іпотечні банки, кредитна кооперація, спеціальні банки довгострокового кредитування промисловості, сільського господарства та ін.

Сьогодні в Україні жодний банк не проводить активних інвестиційних вкладень, а сума довгострокових кредитів мізерна. Відомо, що комерційні банки обслуговують обіг оборотних фондів, і практика показала, що вони вкрай негативно ставляться до кредитування інвестиційних програм та довгострокового кредитування, тобто не обслуговують оборот основного капіталу. Це призводить до відсутності перетікання капіталу та гальмує структурні зрушення в економіці.

Головною метою кредитної політики в наш час повинно стати створення третього ланцюга банківської системи – інвестиційної діяльності та довгострокового кредитування. Але для цього слід провести зміни в структурі економіки. Потрібні умови для накопичення капіталу як у виробництві, так і в населення. Такі кошти є необхідними для самофінансування виробництва та для їх перетікання в інші сфери через ринок капіталів – фінансовий ринок, але це неможливо без чіткої виваженої політики держави, тобто прийняті Верховною Радою закони, укази Президента та постанови Уряду мають відповідати об'єктивним економічним законам.

Закон грошового обігу відображає взаємозв'язок багатьох елементів, до яких належать: сума цін на товари та послуги, наявність грошової маси, швидкості обігу грошової маси, безготівкові розрахунки, приріст кредитів за відповідний період. Необхідно пам'ятати не тільки об'єктивність їх взаємозв'язку, але й про те, що відносини між ними змінюються залежно від конкретних обставин та заходів грошової, кредитної та фінансової політики.

Прикладом цього може бути неправильна податкова політика та затвердження дефіциту бюджету в обумовлених розмірах, який покривається, наприклад, за рахунок емісії, що призводить до поглиблення негативних явищ та зниження виробництва, а це – пряме зменшення прибутків і надходжень до

бюджету. Багато складних проблем виникло також і через відсутність контролю в умовах, коли державний сектор в економіці значною мірою перевищує приватний; це призвело до того, що ціни різко зросли без збільшення виробництва товарів, послуг та доходів населення. Маємо зростання цін при зростанні вітчизняного дефіциту товарів, збільшується грошова маса в обігу.

Але зменшення чи зростання грошової маси не є причиною інфляції, вона полягає в зменшенні виробництва товарів і необґрунтованому зростанні цін.

Необхідно також чітко визначити характер відносин між Національним та комерційними банками, і особливо між малими і середніми, які сьогодні не можуть виступати конкурентами великих банків.

Головне ж – створити в кредитній системі банки (державні чи комерційні), які б мали чітку спрямованість на довгострокове кредитування інвестиційних процесів.

Банки здійснюють банківські операції в межах, передбачених їх статутами. Банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі, страхування.

Здійснення операцій, передбачених для банків, іншим юридичним особам забороняється, за винятком випадків, зазначених законодавчими актами України. У той же час виконавчі органи місцевої влади при реєстрації статутних документів комерційних структур дозволяють їм виконувати операції, які належать виключно до діяльності банків. Насамперед це стосується кредитування або інвестицій капіталу. Порушення ж призводять до зловживань. Усім відомо, як довірчі товариства неправомірно здійснювали операції за внесками, не маючи на те ліцензій Національного банку.

Аналізуючи фінансову діяльність акціонерних комерційних банків в областях, необхідно зазначити, що практично всі вони є філіалами столичних банків, а це означає відплив грошових ресурсів з регіонів. Цей процес має дві сторони. Великі банки, які раніше були державними і яким дісталась велика кількість підприємств держсектора, для кредитування одержують ресурси від головних контор. На виплату процентів за користування цими ресурсами спрямовується значна частка прибутку, частина якого осідає в Києві.

Новостворені комерційні банки не одержують такої підтримки. Вони намагаються залучити максимальну кількість місцевих ресурсів за вкладками населення і депозитами підприємств. Залучені кошти надходять знову ж таки не на розвиток регіонів,

де вони створені, а в ті області, де значно вища потреба в кредитних ресурсах і вищі проценти їх використання. Крім того, будь-яка філія банку зобов'язана частину отриманого від діяльності прибутку перераховувати вищому органу, що знову зменшує кредитні вкладення регіонів.

Іншою проблемою кредитної системи є те, що практично відсутні інвестиційні вклади з боку нових комерційних банків у виробничі галузі, оскільки довгострокові кредити є низькорентабельними, а в сучасних умовах багато підприємств стає збитковими.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що найвигіднішими є організація і розвиток системи регіональних комерційних банків та муніципальних банків, діяльність яких спрямовувалася б на вирішення соціальних, житлово-побутових, екологічних проблем регіону.

Факторами, якими стимулюється надійність і конкурентоспроможність банківської системи, є стабільність і поступальний розвиток економіки, достатність власного капіталу та виважена податкова політика. Ці чинники в умовах спаду виробництва призводять до необхідності жорсткої централізації комерційними банками капіталу своїх дирекцій, відділень і філій. Установлюється жорсткий режим контролю за наданням останніми кредитів, у проведенні валютних операцій, а також розподілі прибутку, чому сприяє система електронних платежів, яка дозволяє провадити надання кредитів позичальникам через центральний комерційний банк незалежно від місця знаходження відділення чи філії. Виходячи з фінансового стану підприємств та мети зміцнення надійності і стабільності банківської системи в Україні, зменшення можливих фінансових ризиків у кредитній діяльності банків, НБУ здійснює формування резервів, які гарантують покриття можливих ризиків у діяльності банків, сприяють підтримці їх ліквідності.

Така централізація відбувається не тільки в банківській, але й у бюджетній системі, коли, наприклад, податок на додану вартість повністю вилучається в державний бюджет, а після цього регіони одержують дотацію для збалансування своїх бюджетів. Так само філії й відділення комерційних банків одержують кредитні ресурси з головних банків. За цих умов регіони не можуть проводити самостійної політики – як бюджетної, так і кредитної, – що спонукає їх до створення регіональних банків з їх філіями в містах і районах для забезпечення хоча б мінімальних можливостей проведення весняно-польових робіт, збору

урожаю, підтримки підприємств харчової та іншої переробної промисловості місцевого значення.

В усіх випадках організація роботи зі створення регіонального банку не може відбутися без реєстрації його статуту в Національному банку України. Причому банк набуває прав юридичної особи тільки з часу реєстрації його в Книзі реєстрації банків, валютних бірж та інших фінансово-кредитних установ.

Національний банк та його регіональні управління після реєстрації регіонального комерційного банку здійснюють нагляд за його діяльністю і при порушенні чинного законодавства в банківській діяльності, наприклад, порушення нормативів, незабезпечення ліквідності, припиняють діяльність банку або ставлять його в режим фінансового оздоровлення.

Розглянемо основні положення роботи регіонального комерційного банку, які притаманні всім банкам.

Основним завданням банку є залучення і ефективне використання мобілізованих грошових коштів і спрямування їх на кредитування підприємств та організацій різних форм власності а також населення. Він діє, враховуючи комерційні інтереси банку, акціонерів, клієнтів і суспільства в цілому. Регіональний банк має право надавати клієнтам весь комплекс кредитних, фінансових, розрахункових та інших банківських послуг на підставі ліцензії Національного банку України, а саме:

- залучення і розміщення грошових вкладів та кредитів; здійснення розрахунків за дорученням клієнтів, банків-кореспондентів та їх касове обслуговування; ведення рахунків клієнтів і банків-кореспондентів; фінансування капітальних вкладень за дорученням власників або розпорядників інвестованих коштів;
- випуск платіжних документів і цінних паперів (чеків, акредитивів, акцій, облігацій, векселів тощо); купівля-продаж і зберігання платіжних документів, цінних паперів, а також операцій з ними;
- видача поручительств, гарантій та інших зобов'язань за третіх осіб, що передбачають їх виконання в грошовій формі; придбання права вимоги і поставки товарів та надання послуг й інкасація цих вимог і факторингу;
- придбання за власні кошти засобів виробництва для передачі їх в оренду (лізинг); купівля в організацій і громадян та продаж їм іноземної валюти готівкою і валюти, що знаходиться на рахунках і вкладах; залучення і розміщення дорогоцінних металів на рахунки і вклади та інші операції з цими цінностями відповідно до міжнародної

банківської практики; довірчі операції (залучення та розміщення коштів, управління цінними паперами тощо) за дорученням клієнтів; надання консультаційних послуг; здійснення інших операцій з дозволу Національного банку України.

Регіональний банк може залучати грошові кошти населення на вклади. Для забезпечення повернення вкладів він бере участь у створенні міжбанківського фонду страхування вкладів населення в порядку, встановленому Національним банком України. Він здійснює ці операції на підставі договорів, в яких визначаються права, обов'язки, відповідальність сторін, строки, відсоткові ставки, інша оплата за послуги, пільги і санкції, інші умови, які не суперечать законодавству України і нормативним документам Національного банку.

Для здійснення своєї діяльності банк відкриває кореспондентський рахунок в обласному управлінні Національного банку України. Власні його кошти становлять грошові кошти, передані в оплату за акції, прибуток, отриманий банком у результаті діяльності, та інші кошти і майно, придбане на законних підставах.

Кредитними ресурсами банку є фонди банку, нерозподілений прибуток, залишки коштів клієнтів, що знаходяться на рахунках банку, кредити інших банків, інші власні і залучені кошти. Використання клієнтами кредитних ресурсів банку і дотримання ними принципів кредитування може забезпечуватися заставою, поручительством, гарантією, страхуванням та іншими засобами забезпечення кредитних зобов'язань згідно з чинним законодавством і договорами банку зі своїми клієнтами. Банк самостійно встановлює відсоткові ставки за кредит. Він дотримується економічних нормативів, встановлених Національним банком України, і підтримує ліквідну структуру свого балансу.

Банк здійснює кредитні операції в межах кредитних ресурсів, створених під час своєї діяльності, розрахунки у формах, встановлених Національним банком України, а також прийнятих у міжнародній банківській практиці.

Балансовий прибуток банку визначається як різниця між отриманими доходами від здійснення банківських операцій і витратами, у тому числі й витратами на оплату праці робітників банку.

Його чистий прибуток створюється після сплати з балансового прибутку згідно з чинним законодавством податків та інших платежів у бюджет.

З цього прибутку здійснюються обов'язкові відрахування до резервного страхового фонду, фонду розвитку і фонду матеріального заохочення банку. Сума, що залишилася, розподіляється згідно з рішенням загальних зборів акціонерів банку.

Інтеграція України в міжнародне економічне співтовариство разом з новими можливостями для розвитку принесла також певні недоліки, одним з яких є залежність національної економіки від проявів світових фінансових потоків. Регіональні кредитні організації являють собою сукупність фінансових інститутів, орієнтованих здебільшого на розв'язання внутрішньорегіональних проблем.

Банківський сектор регіонів представлений як банками, створеними на території регіонів, так і філіалами кредитних організацій з інших регіонів. Незважаючи на значну кількість функціонуючих банків у регіонах, велика їх частина належить до дрібних кредитних організацій.

Безсумнівно, регіональним банкам необхідні певні інтеграційні процеси, спрямовані передусім на укрупнення, підвищення їх надійності і кредитних можливостей. Проведення великих довгострокових інвестиційних проектів з оздоровлення промислових підприємств потребує масштабного інвестування. У наш час окремо взятий банк не може здійснювати великих за обсягом інвестиційних програм, що пов'язано з їх високим ризиком.

Що стосується процесу відкриття на території регіонів філіалів кредитних організацій з інших регіонів, в основному це київські банки. Це має як позитивні, так і негативні риси. З одного боку, не можна заперечувати того факту, що технологічний ступінь розвитку великих комерційних банків незрівнянно вищий, ніж регіональних, і, як наслідок, позитивний момент їх появи в регіоні полягає в упровадженні сучасних банківських операцій, наданні суб'єктам господарювання в регіонах більш різноманітного спектра послуг. З іншого боку, акумульовані кошти населення і підприємств надаються в розпорядження головних банків, розташованих поза регіонами, тим самим здійснюється вивіз капіталу з регіону.

У цьому аспекті не можна забувати про наявність аграрного сектору економіки, який посідає значне місце і потребує довгострокових кредитних вкладень. Хто ж має кредитувати цей реальний сектор економіки? Тим більше, що й ризиковість підвищена, і суми кредитів невеликі, та й ефективний власник землі – фермер – тільки набирає сили. Необхідні іпотечні, або земельні, банки для інвестицій.

У самому відтворювальному процесі закладені внутрішні можливості потрібного інвестування. Необхідно тільки своєчасно акумулювати і швидко інвестувати кошти в об'єкти, що мають пріоритетне значення, або в аграрний сектор економіки.

Економічна ситуація в аграрному секторі залишається складною. Основними причинами є послаблення державної підтримки сільськогосподарських виробників, відсутність необхідних кредитних внесків, порушення паритетності міжгалузевого обміну, поглиблення диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, звуження внутрішнього ринку через зниження платоспроможності населення.

Сьогодні фактично немає контролю за тим, що відбувається на селі. Однак навіть найефективніші заходи не дадуть належних результатів без кардинальних аграрних реформ у всіх напрямках.

Поряд з цим необхідно вирішити питання прискорення виділення коштів для інвестування в сільське господарство. Банки практично припинили кредитування аграрного сектору економіки, оскільки відсутні механізми гарантії повернення заощаджень через заставу.

Процеси якісного реформування сільськогосподарських підприємств ускладнюються їх скрутним становищем, розвалом системи матеріально-технічного постачання, а також тим, що основні засоби виробництва, у першу чергу, сільськогосподарські машини, трактори, комбайни, автомобілі, в основному вже давно відпрацювали свій амортизаційний термін і потребують відновлення. У більшості сільськогосподарських підприємств капітального ремонту потребують приміщення для утримання худоби та інші об'єкти виробничого призначення. У цьому аспекті заслуговують на увагу пропозиції, спрямовані на державну підтримку селян-фермерів, підприємців. Адже навіть реформа Столипіна впроваджувалась за державної підтримки селян коштами, сільгоспінвентарем, посівним матеріалом, мінеральними добривами.

Розуміючи відсутність у держави достатніх бюджетних коштів для забезпечення фермерів стартовим капіталом, можна йти шляхом створення спільних з фермерами організацій, наприклад, машинно-технологічних станцій (МТС).

Машинно-технологічні станції створюються з метою вирішення проблеми ефективного використання землі. А тому в процесі реформування земельних відносин машинно-технологічним станціям потрібно якомога більше взяти в оренду землі у новостворених власників, що значно покращить економічний стан самих МТС, а також

сприятиме розрахункам з МТС за надані послуги і МТС з державою за техніку. У свою чергу, за умови пільг будуть введені в сівозміну землі, які виведені з нього вже протягом кількох років.

Світовий досвід показує, що такий ресурс, як земля, завжди в ціні. Завдяки йому підтримуються активи сільгоспвиробників, стабільною залишається їх кредитоспроможність у відносинах з банками. Він є також міцним бар'єром проти інфляції.

Відсутність ринку землі виключає можливість банків виконувати свою важливу місію – бути регуляторами при переданні землі, основних фондів тощо у повну власність тих, хто може і хоче краще на них працювати, виробляти більше продукції та з меншими затратами. У своїх позичальників банки України, як і їх колеги в усьому світі, вимагають оформлення ліквідної застави. Лише після цього клієнт може розраховувати на одержання потрібних коштів, зокрема для розв'язання проблем аграрного сектору економіки.

Щодо проблем вітчизняних аграріїв слід зазначити, що землеробство – надзвичайно ризикова галузь. До цього слід додати, що не кращий приклад показали попередники нинішніх нових землевласників – колективні сільськогосподарські підприємства. Вони роками не забезпечували повернення одержаних кредитів та нарахованих за ними відсотків. Переважна частина цих господарств працювала у збитковому режимі.

Практика свідчить, що революційні перетворення в агропромислового комплексі держави без задіяння практичного механізму оцінки і застави землі – справа важка. Тому особливу роль тут відіграють банки, які б почали працювати з землею, як з товаром. Оцінена земля викличе зовсім інше ставлення до себе з боку її реальних господарів. Вона має стати чинником, завдяки якому село активізується, збагатить свій потенціал.

На нашу думку, лише в поодиноких випадках ситуація може дійти до купівлі-продажу окремих обмежених ділянок землі. Розгляд землі як предмета купівлі-продажу і реалізація всіх позитивних чинників, що виникають у процесі операцій з нею, є однією зі складових комплексу заходів, які потрібно реалізувати, щоб вивести українське село на шлях цивілізованого розвитку.

В умовах подальшого входження банківської системи в ринок банки України не можуть в односторонньому порядку нести повну відповідальність за неповернуті або несвоєчасно повернуті кредити і відсотки за ними перед своїми вкладниками, акціонерами та платоспроможними клієнтами. Про виважену політику у відносинах з селом свідчить позиція окремих банків

під час кредитного забезпечення сільськогосподарських робіт. Це ще раз підтверджує необхідність створення державою цивілізованих правил гри банків із сільгоспвиробником на базі іпотечного кредитування.

В усіх суспільствах кредит є системою грошових відносин, пов'язаних з тимчасовим перерозподілом частини вільних коштів підприємств, організацій і населення. Як правило, це банківський кредит.

Банківський кредит є джерелом додаткових ресурсів підприємств усіх форм власності, який використовується для відновлення основних фондів і їх розширення, формування оборотних фондів і фондів обігу.

Для забезпечення постійного виробництва і його відтворення у все більших розмірах, забезпечення постійного кругообігу капіталу підприємств необхідно мати резерв коштів, який використовується для проведення розрахунків по заробітній платі, оплати за матеріали, сировину тощо. Якщо резерву на підприємстві немає, то воно позичає гроші в кредит.

Надання кредитів – не тільки відмітна функція банку як особливого підприємства, а й основне джерело прибутку. Таким чином, щоб збільшити суму прибутку, банкам необхідно збільшити обсяги кредитування суб'єктів підприємництва. Але кредитний ризик, який є вирішальним банківським ризиком, стримує зростання портфеля кредитів банків і зумовлює їх обережну кредитну політику. Тому актуальною проблемою банку є оцінка кредитоспроможності клієнта. На цей час існує досить багато варіантів розв'язання даного питання. Проте проблема, на наш погляд, полягає не у підході до оцінки здатності клієнта повертати кредит, а в тому факті, що незалежно від застосовуваної методики у більшості випадків клієнти визнаються неплатоспроможними і дістають відмову в кредиті. Так чи інакше, потенціального позичальника розглядають з точки зору наявності його власних коштів, яких виявляється недостатньо внаслідок жорсткого оподаткування, конкуренції.

Одним з найбільш ефективних і вживаних у банківській практиці способів забезпечення повернення кредиту є застава. Різновидом заставного забезпечення кредиту є іпотека, суть якої полягає в одночасному віднесенні до предмета застави як нерухомого майна, так і земельної ділянки, на якій воно знаходиться. Прийнятий у вітчизняній практиці підхід базується на роздільній оцінці земельної ділянки і об'єкта нерухомості, розташованого на ній. На наш погляд, такий

підхід не є коректним. Під цілісним об'єктом нерухомості потрібно розуміти земельну ділянку з розташованими на ній будівлями і спорудами. В окремих випадках предметом застави може виступати право оренди цієї земельної ділянки.

Правові відносини між позичальником-заставником і банком-заставодержателем, що виникають при зверненні стягнення на закладене майно, багато в чому визначають і суть економічних відносин. Відповідно до загальної практики суд, установивши факт невиконання зобов'язань за кредитним договором, дає дозвіл на реалізацію предмета застави і задоволення вимог банку з вартості реалізованого нерухомого майна.

Передбачається і позасудова реалізація закладеної нерухомості, яка здійснюється на основі спеціальної, нотаріально завіреної угоди сторін кредитного договору. Така угода може бути укладена тільки після виникнення підстав для звернення стягнення на предмет застави.

Цілком очевидно, що існуюча практика передбачає оцінку застави два рази. Перший – при оформленні кредитного договору з метою встановлення співвідношення «кредит – застава» і визначення достатності забезпечення покриття всіх витрат банку-заставодержателя в разі звернення стягнення на закладене майно. Другий – при фактичному зверненні стягнення з метою проведення розпродажу закладеного майна на відкритих аукціонах. Зрозуміло, саме звернення стягнення на закладене майно є крайнім заходом. Сторони спочатку орієнтуються на виконання договірних зобов'язань. Але сама процедура оцінки передбачає ретельне обґрунтування банком усіх параметрів кредитної угоди. Одним з основних параметрів такої угоди є кредитна ставка.

При встановленні кредитних ставок слід враховувати ту обставину, що позиковий капітал за інших рівних умов приводить до зростання ринкової вартості нерухомості. Це впливає як із загальної моделі середньозваженої вартості капіталу, так і з очікуваної зміни прибутку і зростання норми дохідності. Якщо власний і позиковий капітал пропорціонально впливають на зростання вартості нерухомості, то кредитор, очевидно, має право претендувати на певні дивіденди від такого зростання.

Узагальненим показником зміни вартості нерухомості є загальний коефіцієнт капіталізації, який визначається як норма дохідності власного капіталу, скоригована з урахуванням: амортизаційних відрахувань на погашення кредиту; величини, що враховує майбутнє збільшення частки власного капіталу у власності; зміни вартості власності; зміни прибутку.

Активний розвиток та розширення сфери діяльності банків вимагає окреслення пріоритетних напрямків запровадження нових послуг, на яких мають бути сконцентровані зусилля. Серед них можна назвати трастові операції, консультативно-інформаційні послуги, допоміжні операції, пов'язані із забезпеченням господарської діяльності клієнтів, удосконалення традиційних банківських послуг, насамперед депозитно-позичкових.

В Україні серед перспективних напрямків функціонування банків особливе місце може належати трастовим операціям, які передбачають управління майном та виконання інших послуг в інтересах і за дорученням клієнта на правах його довіреної особи. При здійсненні трастових операцій банк на підставі укладеного договору або за заповітом набуває відповідних прав і виступає розпорядником певного майна на користь довірителя чи третьої особи.

Реальні перспективи розвитку в банківській практиці нашої країни – послуги, реалізація яких вимагає від персоналу банків глибоких знань особливостей функціонування суб'єктів господарювання різних галузей економіки. Такі послуги можуть надаватися як у межах уже діючих кредитно-розрахункових відносин банків з основним контингентом клієнтури, так і окремо, на договірних засадах, що сприяє залученню нових клієнтів. Серед зазначених послуг важливе місце посідають:

- аудиторські послуги, що передбачають проведення комплексної перевірки всієї фінансово-господарської діяльності або окремих її аспектів;
- маркетингові послуги, пов'язані з пошуком нових ринків збуту для клієнта, організацією рекламної кампанії, добром партнерів, зацікавлених у господарських стосунках із клієнтом;
- гарантійні послуги, надання яких пов'язане з видачею банком зобов'язань за клієнта, виконання яких передбачає здійснення різноманітних грошових виплат;
- виконання окремих внутрішніх операцій клієнтів: ведення бухгалтерського обліку, касового господарства, управління фінансами, виплата заробітної плати, регулювання постачання і збуту та деякі інші функції внутрішнього управління компанією;
- організація експертиз, що включають перевірку проектно-кошторисної документації на будівництво нового, розширення і модернізацію діючого виробництва, контроль за реалізацією проектів та відповідністю фактичних затрат кошторисній вартості, експертні роботи, пов'язані з фінансуванням проектів.

Розглянуті послуги вигідно доповнюють стандартний набір кредитно-розрахункових операцій комерційних банків, що є важливою перевагою в конкурентній боротьбі із залучення нових клієнтів.

Важливим є впровадження інновацій у структурі банківських операцій, а саме: інновацій, які стосуються сфери економічної діяльності банків. Такі нововведення виникли внаслідок універсалізації банків, вони є справді яскравим прикладом інноваційного вдосконалення в системі банківських операцій. Якщо на початку 1990-х років в Україні обслуговування зовнішніх відносин підприємств здійснювалося переважно через спеціалізований державний експортно-імпорتنний банк, то на сьогодні комерційні банки можуть запропонувати конкурентоспроможний комплекс проведення розрахунків за експортно-імпортними операціями.

Це динамічний і перспективний напрямок банківської інновації. За досить невеликий період часу була створена чітка система платежів до іноземних банків, установлений зв'язок із світовим ринком грошових капіталів. Здійснюються неторгові операції з чеками. Серед широкого спектра функцій, які покликані виконувати банківські установи, пріоритетною залишається надання довгострокових кредитів на реалізацію інноваційних проєктів, і у зв'язку з цим банки можуть розглядатися як зовнішні щодо нововведень суб'єкти. На жаль, у наш час операції з надання фінансових ресурсів під інноваційні проєкти у вітчизняній банківській практиці майже не використовуються.

Така ситуація пояснюється різними причинами, серед яких, на нашу думку, необхідно виділити такі:

- 1) високі темпи інфляції, які стоять на перешкоді серйозним комерційним інвестиціям у нові проєкти навіть з порівняно нетривалими термінами реалізації. За цих умов тривалість банківських кредитів рідко перевищує один рік, а в основному обмежується періодом у декілька місяців; саме тому переважають короткострокові кредити, відірвані від процесів нагромадження, розвитку виробництва, інвестиційної діяльності;
- 2) відсутність дієвих засобів стимулювання участі комерційних банків у інноваційному процесі.
- 3) відсутність системи відбору найбільш ефективних, конкурентоспроможних нововведень.

Разом з тим очевидно, що в процесі зміцнення економіки, посилення державної підтримки та зміцнення самих комерційних банків інноваційне кредитування буде розвиватися.

Потреба в розширенні діапазону банківських операцій об'єктивно впливає з умов конкурентного середовища, яке поступово складається на вітчизняному ринку.

Отже, сучасні тенденції розвитку національної економіки України характеризуються наростанням труднощів та проблем на ринках капіталів, а поряд з ними проблемами державного регулювання і розвитку фінансової та грошово-кредитної політики.

За цих умов Національний банк застосовує нові форми і методи кредитування й грошових розрахунків, нівелює взаємовідносини між фінансово-кредитними установами та їх клієнтами, тобто застосовує системний підхід, який базується на аналізі процесів, ролі економічних категорій з урахуванням взаємозв'язку і взаємодії економічних, політичних і соціальних факторів.

У цьому зв'язку гроші визначають необхідність розглядати їх як економічні відносини, які активно впливають на прямий і зворотний зв'язок з процесом відтворення, через складові грошової, валютної, кредитної політики та аналіз їх взаємодії на національному і міжнародному рівнях у взаємозв'язку і взаємозалежності з промисловою, бюджетною та податковою політикою.

Слід пам'ятати, що в 1917–1918 рр. Туган-Барановський – міністр фінансів в уряді Центральної Ради, а в 1918–1919 рр. – професор Київського університету як голова відділу соціальних наук української Академії наук і директор Інституту з вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства української Академії наук – розробив програму економічних досліджень, яка була розрахована на перспективу. До речі, використовуючи праці Туган-Барановського та його новаторські наукові ідеї, зробили свої економічні досягнення та відкриття відомі зарубіжні економісти Дж. Кейнс, М. Кондратьєв, Й. Шумпетер та ін.

Практично Туган-Барановський своїми працями поклав початок розробці і впровадженню системи короткострокового, середньострокового та стратегічного планування і прогнозування як на макрорівні, так і на мікрорівнях відповідно:

- до короткострокових належать бюджети всіх рівнів;
- до середньострокових – програми економічного і соціального розвитку адміністративно-територіальних одиниць (регіонів) з терміном виконання в період до двох років.

Натомість стратегічне прогнозування започатковує Стратегія економічного і соціального розвитку України до 2015 року, Державна стратегія регіонального розвитку, регіональні стратегії розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, районів, міст, ряд галузевих програм на

довгостроковий період, а також Державна програма розвитку промисловості на 2003–2011 роки, державні цільові програми тощо, які передбачають комплекс заходів з подальшого удосконалення системи розвитку всіх галузей господарства України, ліквідації так би мовити вузьких місць, запровадження чітких стандартів розвитку та передбачуваності економічного і соціального розвитку країни.

2.2. Економіка перехідного періоду

Економіка перехідного періоду як наука вивчає економічні відносини і закономірності становлення відтворювальних процесів виробництва, ефективність основних напрямків розвитку продуктивних сил та забезпечення життєдіяльності суспільства в умовах переходу до повноцінних конкурентних ринкових відносин. Її завданням є:

- чітке визначення взаємозв'язків між виробництвом і потребами соціально-економічного розвитку держави;
- рекомендації щодо поточних та перспективних напрямків структурної перебудови господарства;
- прогнозування розвитку виробництва і його відтворювальних процесів на основі впровадження нових технологій, інвестування в нове обладнання і техніку для виробництва конкурентоспроможної продукції, надання виважених пропозицій щодо розвитку продуктивних сил як у державі, так і в окремих її регіонах;
- моделювання єдиної територіально-галузевої системи виробничих, фінансово-кредитних, цінових, природних та інших чинників, спрямованих на стабілізацію і зростання виробничих і соціально-культурних процесів розвитку країни;
- розроблення основних вимог до приватизації, інвестування і ведення господарської діяльності держави;
- обґрунтування положень із вдосконалення системи прогнозування, програмування перспектив розвитку продуктивних сил, проектів капітального будівництва виробничої сфери та технічного переобладнання виробництва;
- розроблення фінансово-кредитних і передусім податкових та бюджетних важелів стимулювання виробничих процесів тощо.

Глибокий і всебічний аналіз нашої власної економічної еволюції доби незалежності та досвіду інших так званих транзитивних країн свідчить, що успіх досягається лише за умов органічного

поєднання парадигмально-теоретичних моделей і концепцій з широким арсеналом практично-політичних заходів розв'язання важливих економічних завдань.

Нині визрівають необхідні передумови, що дають шанс політикам і урядовцям здійснити перелом у переході від невпинного спаду і стагнації виробництва до його пожвавлення і поступового зростання. Для цього, на наш погляд, слід у синхронному режимі задіяти основні економіко-організаційні блоки, які формують зростання виробництва і добробут народу.

Економічне зростання й добробут потребують політичного поліпшення інноваційної діяльності.

Інновації – явище, в якому досягнення науки й техніки тісно переплітаються з розвитком економіки, характеризуючи єдність у відображенні організаційних процесів. Основними особливостями інноваційних процесів є циклічність, постійна реалізація нововведень, а також великий ризик. Віддача від спрямованого в інноваційний процес капіталу може бути дуже низького рівня.

Інноваційна діяльність має пройти ряд етапів: дослідження, розробку, підготовку до виробництва та виробництво і збут. Поряд з цими процесами має існувати чітка інформація про дані етапи. Проходження названих етапів має спиратися на відповідні умови (стабілізацію економіки через організаційні, інвестиційні, інституційні перетворення) згідно з потребами ринкової економіки.

Перехід до ринкових форм господарювання супроводжується порівняно тривалим трансформаційним спадом. Імпульси для пожвавлення виробництва в ринковому середовищі посилає ринок, який неупереджено фіксує стан економічної кон'юнктури в регіоні, країні та у світі в цілому. Завдання державної економічної політики й полягає у створенні сприятливих макроекономічних, тобто загальнодержавних, передумов для активізації суб'єктів господарської діяльності, передусім на власній території. Йдеться про те, що не лише відносно невеликий національний капітал не повинен відтікати за кордон, як це відбувається сьогодні, а й іноземні інвестори мають вкладати свої інвестиції в економіку України.

Визначальний вплив на стан економіки мають такі макроекономічні параметри, як інфляція, ціна й облікова ставка Національного і комерційних банків, дефіцит держбюджету, обмінний курс національної грошової одиниці. Слід сказати, що світові інфляційні хвилі періодично накочувалися на економіку,

спочатку спустошуючи її, а потім викликаючи прогресивні структурні зрушення і підвищення продуктивної сили праці й капіталу.

Основною рушійною силою трансформаційного процесу є інституціональні перетворення, що охоплюють приватизацію державної і комунальної власності, формування нових ринкових структур і механізмів, наповнюють новим змістом існуючі державні та економічні інституції – від вищих органів законодавчої і виконавчої влади і до підприємств, фірм та інших суб'єктів господарської діяльності.

Якою ж мірою сприяють економічному зростанню інституціональні фактори і структури? На превеликий жаль, в Україні засоби інституціональної політики виявилися неефективними з погляду впливу на подолання економічної кризи і формування передумов економічного піднесення. У процесі приватизації не вирішено два основні завдання економічного зростання: створення ефективного, конкурентоспроможного власника та стратегічно сильного сучасного інвестора. Унаслідок сертифікатної приватизації велика кількість державних підприємств перейшла у власність дрібних акціонерів, переважно трудових колективів, шляхом створення закритих акціонерних товариств, що не закладає економічних підвалин для їх розвитку. Крім того, така форма підприємства ускладнює доступ до нього ефективних власників із числа вітчизняних фінансових організацій та іноземних інвесторів. За даними Держкомстату, у 1997 р. у промисловості України кількість підприємств державної власності становила 25,9%, колективної – 73,5%, а приватної – лише 0,4%.

Отже, переважання колективної власності, близької за своїм змістом до колишньої колгоспної, поставило на порядок денний проблему приведення структури власності у відповідність з нагальними завданнями економічного зростання. Очевидно, що економічний маневр має бути спрямований:

- на підтримку великих акціонерів, які на приватній основі володіють контрольним пакетом акцій і мають змогу концентрувати необхідні ресурси в рамках фінансово-промислових груп національного і міжнародного характеру;
- на зміцнення державних підприємств стратегічного значення на основі створення ефективної системи корпоративного управління державною власністю;
- на підтримку іноземних інвесторів, які гарантують зростання виробництва на сучасній техніко-технологічній основі.

Новостворені фінансово-ринкові інституції, яких на той час налічувалось близько 1,5 тис., а особливо інвестиційні фонди та інвестиційні компанії і комерційні банки були зорієнтовані переважно на посередницько-спекулятивні операції, а не на сприяння виробництву. Об'єктивним чинником цього були гіпертрофовані внутрішні запозичення з боку міністерства фінансів шляхом емісії облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) і перетікання на цій основі фінансових ресурсів до бюджетної сфери.

Нині навіть найсприятливіші макроекономічні передумови автоматично не сприяють економічному поживавленню і зростанню виробництва. Для цього потрібний відповідний ресурсний потенціал у вигляді інвестицій, інновацій, сучасних технологій, кваліфікованої робочої сили, менеджменту, маркетингу тощо.

Історична практика свідчить, що без накопичень, які виділяються з прибуткової частини будь-якого підприємництва, економічний поступальний розвиток неможливий. Отже, основним рушієм економічного зростання і своєрідним пусковим механізмом є активізація інвестиційного процесу, модернізація виробництва на основі новітньої техніки й технології. Статистичні дані того часу вказували на тенденцію як відносного, так і абсолютного скорочення капітальних вкладень в економіку України. Тому суть проблеми полягала в оперативному вжитті неординарних політико-економічних заходів з метою нейтралізації негативних тенденцій, що склалися в інвестиційному процесі, і його енергійному спрямуванні в конструктивне, творче русло. Передусім йдеться про мобілізацію всіх наявних джерел інвестицій, залучення додаткових внутрішніх і зовнішніх коштів, сукупна критична маса яких засвідчить наявність позитивних зрушень в інвестиційному процесі.

Серед традиційних джерел інвестування активнішу роль мають відігравати відрахування з прибутку підприємств та амортизаційні кошти; бюджетні інвестиції повинні спрямовуватись у стратегічні галузі і виробництво загальнодержавного значення. З поліпшенням фінансової ситуації можна розраховувати на збільшення середньо- та довгострокових кредитів комерційних банків. Основну ж роль дегонатора інвестиційного процесу мають відіграти додаткові ресурси, що виникають в економіці внаслідок її ринкової трансформації. Це зростання коштів від грошової приватизації; використання можливостей внутрішнього і зовнішніх фондових ринків; створення сприятливих економічних умов для залучення вільних грошових заощаджень населення до інвестиційної сфери; поступове й

неухильне запровадження іпотечного кредитування під заставу нерухомості та землі; і нарешті, активне використання іноземних інвестицій.

Основні канали надходження інвестицій – прямі інвестиції приватних фірм, портфельні інвестиції іноземних банків, страхових компаній та інших інвесторів-нерезидентів.

Аналізуючи сказане, можна дійти висновку, що основу економічного розвитку України, і передусім відтворювальних процесів, становлять фінанси. Вони є економічною категорією, заснованою на використанні вартості та її форм, що виникають на основі функціонування грошей у системі товарно-грошових відносин. Іншими словами, окремо від грошей і руху грошових ресурсів при розподілі і перерозподілі валового внутрішнього продукту в грошовій формі не можуть існувати фінансові відносини та створюватись фінансові ресурси.

Існування фінансів обумовлене товарним виробництвом і грошовими відносинами, дією закону вартості і необхідністю використання вартості та її форм у процесі розширеного відтворення і функціонування держави.

Рух матеріальних благ у процесі відтворення проявляється переважно через грошові відносини, утворення, розподіл і використання доходів і накопичень. Фінанси виражають одну із важливих сторін виробничих відносин. Їх суть і призначення правильно розкриваються лише при розгляді їх як економічної категорії. Гроші, ціна, доходи, кредит – це ті економічні важелі, за допомогою яких здійснюється використання вартості і її форм у процесі розширеного виробництва.

Рух матеріальних цінностей валового внутрішнього продукту, створюваного в процесі виробництва як вихідного продукту споживання та як завершального етапу, опосередковується товарно-грошовими відносинами і втілюється в грошовій формі.

Розглядаючи фінанси як певну систему грошових відносин, наприклад, опосередковане надходження коштів через податки в бюджет, слід зауважити, що не будь-які грошові відносини можуть розглядатися як фінансові відносини. Вартісна форма не може бути основою для поширення фінансів на всю систему грошових відносин. Останнє поняття ширше, оскільки фінанси підприємств відображають економічні відносини, пов'язані з мобілізацією і використанням грошових доходів і накопичень, які створюються під час їх виробничої діяльності.

Організація грошового обігу, система ціноутворення, реалізація і купівля товарів населенням засновані на грошових відносинах,

на використанні вартості та її форм. Однак вони від цього не стають відносинами фінансовими.

Отже, із усієї сукупності різнобічних грошових відносин важливо виокремити ті, які характеризують специфіку фінансів. Зауважимо, що нині, в умовах переходу до ринкової економіки, товарна маса реалізується навіть через бартерний обіг, але такий вид відносин не можна ототожнювати з фінансовими. Ці тимчасові явища породжені економічною кризою та інфляцією. Вони зруйнували грошову систему. До того ж навіть бартерний обмін здійснюється на основі вартості товарів, вираженої в грошовій формі. За фінансовими відносинами завжди стоять реальні матеріальні цінності, оскільки рух фінансових ресурсів відображає процес створення, розподілу й використання вального внутрішнього продукту і державного бюджету, бо саме в державному бюджеті зосереджується істотна частина фінансів держави і через нього накопичуються фінансові ресурси і здійснюється фінансування соціально-культурних заходів і всього народного господарства.

Нині накопичення фінансових ресурсів в Україні відбувається надто напружено. Це напруження посилюється в міру просування до ринкової економіки, і це закономірно, бо зміна старого способу виробництва змінює природу й призначення фінансів, методи й форми організації фінансових відносин. Адже кожній історичній формації відповідає певна організація державних фінансів, свої форми і методи мобілізації та використання ресурсів.

Природно, що перехід до ринкової економіки потребує розробки проблем фінансових ресурсів, передусім вивчення питань стабілізації товарно-грошових та інших економічних процесів, які суттєво впливають на стан фінансів держави. Кінче необхідно дослідити виробничі відносини, пов'язані з рухом грошових ресурсів, зі створенням грошових доходів і накопичень.

Система виробничих відносин у суспільстві синтезує два начала – усуспільнення і відособлення – і обумовлена станом виробничих сил, змістом і характером праці.

Усуспільнення є найважливішим фактором кооперації праці, і без нього неможливо з'ясувати специфіку суспільних і виробничих відносин та їх складової частини – фінансових відносин. Поряд з цим не можна ігнорувати й економічної відособленості праці, виробництва, окремих соціальних груп, класів та професій. Чим вищий ступінь фінансово-економічної відособленості і повніша самостійність окремих регіонів, тим більша можливість

вибору способів дії, а також вищий рівень відповідальності, ініціативи, притаманних ринковій економіці.

Основу функціонування ринкової економіки як саморегулюючої системи становить закон вартості, що виступає регулятором збалансування попиту і пропозиції, пропорціональності розвитку шляхом територіального і галузевого перерозподілу фінансових ресурсів і виробничих сил. Отже, основою дії закону вартості є саморегулювання ринку. Таке тлумачення може спричинити повну відмову від планового управління економікою, коли розвиток економіки здійснюється на основі єдиного народногосподарського плану. Разом з тим усі промислово розвинуті країни нині діють на принципах регульованої ринкової економіки, що досягається завдяки застосуванню системи фінансових важелів: податків, амортизаційних відрахувань, державних дотацій, субвенцій і субсидій, кредиту тощо. Ефективність їх застосування проявляється тільки через ринкову економіку.

Відмова від централізованого планування і від розробки заходів щодо чіткої системи фінансових важелів призвела до руйнування встановлених економічних зв'язків між регіонами і підприємствами, до спаду виробництва та нестримного зростання цін.

У будь-якій державі світу ціну виробництва становлять виробничі витрати разом з середнім прибутком. Саме ціна виробництва є основою коливання ринкових цін. При цьому норма прибутку як рушійна сила виробництва визначається через відношення до всього авансованого капіталу (постійного і змінного). За умов конкуренції товарів власник, щоб одержати більший прибуток, змушений постійно дбати про скорочення витрат виробництва і поліпшення якості продукції або переміщення капіталу в іншу галузь. Цьому сприяє й чітка система фінансових важелів, яка перешкоджає одержувати необґрунтовано високі прибутки. Дуже важливо враховувати, що за умов здорової ринкової економіки, як правило, попит відповідає пропозиції, тобто витримується їх баланс.

Чи є ж баланс і пропозиції в нашій державі? Звісно, нема. Труднощі, які переживає економіка України у зв'язку з переходом до ринкових відносин, визначаються розбалансуванням економічних зв'язків, значним перекосом цін і породжують дедалі складніші інфляційні процеси.

Отже, управління господарством держави неможливе без фінансів, бо саме вони дають йому можливість створювати цільові

фонди грошових ресурсів суспільного призначення, необхідні для виконання його функцій. Для цього слід чітко усвідомлювати економічне вчення про товарно-грошові відносини, про розширене відтворення, природу і функції держави. Тим часом закономірності розширеного відтворення визначають й особливості функціонування фінансів, оскільки основна маса грошових доходів держави формується у сфері матеріального виробництва, а через фінанси держава активно впливає на процеси відтворення.

Товарно-грошові відносини і та економічна категорія, що їх відображає, – фінанси – за умов ринкової економіки виступають найважливішим засобом контролю за виробництвом і розподілом продуктів. Економічним законом товарного виробництва, за яким виробництво і обмін товарів здійснюються відповідно до необхідних витрат, є закон вартості. Він же – й ефективний фактор, який стимулює науково-технічний прогрес та виробництво товарів підприємствами, а також їх реалізацію і створення валового внутрішнього продукту (ВВП). Розподіл і перерозподіл ВВП здійснюється через фінанси.

Для існування і розвитку суспільства необхідно, щоб з новоствореного ВВП не тільки систематично відшкодовувалися спожиті в процесі його виробництва засоби виробництва, але й певна частина його спрямовувалася на розширення виробництва, задоволення соціально-культурних потреб, на утримання органів державної влади і управління, на надання суспільної допомоги непрацездатним і малозабезпеченим громадянам, а також на створення фондів непередбачених видатків.

В умовах товарного виробництва розподіл ВВП і задоволення особистих і суспільних потреб може здійснюватися шляхом створення, розподілу і використання грошових доходів або накопичених грошових ресурсів. Разом з тим як при соціалізмі, так і при переході до ринкової економіки задоволення суспільних потреб неможливе лише за рахунок окремих концернів, асоціацій, підприємств і організацій. Воно потребує централізації в безпосередньому розпорядженні держави частини грошових доходів і накопичень, створення державних грошових ресурсів, які використовуються через державний бюджет України, бюджет Автономної Республіки Крим і бюджети місцевих рад з метою фінансування народного господарства, соціально-культурної сфери, утримання органів державної влади і управління, утримання збройних сил тощо. Економіка і фінанси України не здатні витримати важкий тягар економічної кризи. Адже якщо економічні кризи капіталістичних країн, і зокрема США, виникали в результаті перевиробництва товарів, то наша дер-

жава потрапила в кризове становище через «голод» на передові технології, сировину, матеріали тощо. Економічна непристосованість наших промислових підприємств до умов ринку, невміння працювати в режимі конкуренції та інші причини гальмують упровадження ринкових механізмів у промисловості. Враховуючи, що наша держава тільки підступає до ринку, треба правильно оцінювати і наполегливо працювати над питанням переходу підприємств до фінансової незалежності і самостійності.

Разом з діючими підприємствами в період переходу до ринку створюються й такі економічні структури, як спільні підприємства, приватні, кооперативні і, відповідно, комерційні банки, біржі, що є проявом поступу економіки до ринкових відносин. Ці економічні структури мають подвійний характер, оскільки вони вже сьогодні діють в умовах передринкової економіки, що обумовлює стан непевності й дедалі більшого ризику. Вони мають постійно аналізувати попит на продукти виробництва, бо споживачі невідомі. Це змушує їх контролювати динаміку ринку, рівень і специфіку продуктів виробництва конкурентів, чітко визначати міру і строки використання готової продукції, прискорювати науково-технічні нововведення через скорочення часу використання устаткування, самої готової продукції, яка потребує додаткових фінансових витрат, та змінювати напрямки своєї діяльності під впливом розширення економічних зв'язків з іншими державами.

Хоч усі новостворені економічні структури більше пристосовані до виживання в умовах ринку, ніж традиційні, однак вони потребують активної державної фінансової підтримки.

Через фінанси можна впливати і відчутно активізувати розвиток виробництва та інших ринкових і позаринкових структур за допомогою податкових важелів, використання прогресивних методів фінансування цільових програм тощо. Фінанси в загальному їх трактуванні означають застосування різноманітних прийомів розподілу сукупного суспільного продукту на централізовані та децентралізовані фонди грошових ресурсів. Фінанси у вузькому їх значенні – це застосування різноманітних прийомів і методів для досягнення максимального прибутку підприємств, фірм, корпорацій, іншими словами, – збільшення загальної вартості капіталу, вкладеного в справу з мінімальним ризиком. У такому значенні фінанси є засобом вивчення шляхів ефективного управління капіталом, удосконалення методології фінансового обліку, аналізу фінансово-господарської діяльності, способів використання вільних коштів

в активах чи розробки проектів стосовно одержання високих доходів з найменшим ризиком.

Процес використання коштів з найменшим ризиком передбачає його попереднє планування, розробку нових важелів, чітке розуміння суті фінансів та їх контрольних і розподільних функцій. Через розподільну і контрольну функції фінанси активно впливають на процес відтворення та накопичення фондів і раціональне їх використання. Розподільна функція пов'язана зі створенням, розподілом і використанням, що здійснюється через фінансову систему. Відносно підприємств ця функція реалізується в обороті фондів виробничого призначення та через інвестування розширеного відтворення виробництва.

Варто наголосити, що через державний бюджет національний доход розподіляється у двох формах: у формі платежів до бюджету та формі виплат з фінансової системи. По суті, йдеться про розподіл грошових доходів та накопичень і забезпечення грошовою масою кругообігу в державі. Це дві сторони одного процесу розподілу ВВП у грошовій формі.

Функції фінансів можна порівняти з функціями грошей, оскільки в процесі використання їх окремими галузями гроші не набувають додаткових функцій, як і в процесі господарської діяльності підприємств усіх форм власності. Тобто фінанси обумовлюють грошові відносини через накопичення, розподіл і використання грошових надходжень, що є процесом обігу фондів. Через розподільну і контрольну функції фінанси активно впливають на процес відтворення, опосередковуючи створення фондів накопичення і споживання, додержання пропорцій обігу натуральних і грошових ресурсів та їх раціональне використання. Це знаходить своє відображення в зростанні валового продукту, що потребує фінансового контролю.

Контрольна функція фінансів реалізується через контроль над виробництвом, розподілом і використанням валового продукту та аналіз діяльності виробничої сфери за допомогою аудиту. Можна виділити три напрямки фінансового контролю: контроль при складанні і виконанні державного та місцевих бюджетів; внутрішній фінансовий контроль підприємств та їх взаємовідносин з іншими підприємствами; контроль кредитування підприємств і організацій через комерційний та державний кредити банків. Усі види контролю взаємопов'язані і мають спільну основу та спрямованість. Разом з тим кожний з них має свою особливість і специфіку, обумовлені сферою їх дії та поставленими завданнями.

Знання функцій фінансів дозволяє чітко відстежувати і використовувати позитивні процеси, що відбуваються в обігу капіталу та відтворенні виробництва, а також негативні явища, які стосуються виробництва і накопичення капіталу.

Розвинута система грошових відносин обумовлює необхідність існування різних гілок фінансової системи: фінансів підприємств усіх форм власності, державного і місцевого бюджетів та позабюджетних фондів. Перехід до ринкових відносин започаткував зміну фінансових відносин, які ґрунтувалися на принципах державного планування і централізованого керівництва з боку бюджетної системи, державного соціального страхування, а через міністерства – усіх галузей і підприємств. Єдність фінансової системи раніше забезпечувалась завдяки дії принципу демократичного централізму та єдності центральних і місцевих органів влади, що продовжують діяти й сьогодні. Наприклад, усі фінансові органи підпорядковуються по вертикалі вищому органу, а по горизонталі – місцевій Раді, тобто діє принцип подвійного підпорядкування, що забезпечує єдине керівництво всією роботою фінансових органів з боку міністерства фінансів згори донизу та єдину спрямованість їх діяльності. Так, місцеві фінансові органи повинні забезпечувати виконання місцевих бюджетів і контроль за підвідомчим господарством та за фінансово-господарською діяльністю підприємств даної ради. Тобто міністерство фінансів проводить свою діяльність значною мірою за рахунок місцевих фінансових органів у частині мобілізації коштів у бюджет та періодично контролює виконання завдань.

Єдиною централізованою системою планування бюджету та його виконання є міністерство фінансів. Основною ланкою фінансової системи є бюджетна, яка організаційно залежить від форми державного устрою і, як правило, складається з двох ланок – державного і місцевих бюджетів; їх стосунки будуються на основі єдності бюджетної системи і фінансової політики держави. Відповідно визначаються й бюджетні права, віддані різним органам державної влади і державного управління, а також взаємні відносини, які виникають з використання цих прав. Кожна область, місто, район, селище, село в особі їх Рад мають свій бюджет, що є складовою державного бюджету, а нині – зведеного бюджету держави.

Зміни в економіці, керівництві господарством держави і зміни в структурі і функціях державної влади та управління стосуються й бюджетної системи, змінюють співвідношення

між різними ланками бюджетів, їх обсяг і внутрішню структуру.

Структура бюджетної системи закріплюється Конституцією. У ній та в Законі про бюджетні права окреслені права держави й місцевих органів влади і управління на затвердження своїх бюджетів, диференціювання доходів та видатків між різними ланками бюджетної системи, порядок їх складання, розгляду та затвердження.

Нові економічні відносини, які запроваджувалися та й нині запроваджуються в Україні, потребують змін і в бюджетній системі. Щодо вирішення цієї проблеми існують різні підходи:

- зберегти бюджетну систему і бюджетний устрій до виходу з економічної кризи, щоб мобілізувати використання фінансів у державі з метою подолання кризових явищ шляхом розвитку пріоритетних напрямків виробництва і стабілізації національної валюти;
- при збереженні централізованої бюджетної системи надати право місцевим органам влади і управління розпоряджатися коштами, що надходять від комунальної власності підприємств через податки, регулюючи бюджети за рахунок загальнодержавних податків та доходів, а також надати самостійність місцевим бюджетам.

Розглядаючи питання збереження бюджетної системи та бюджетного устрою, слід зазначити, що за умов переходу до ринкової економіки в державі зберігаються затратні функції, які супроводжуються спадом виробництва, інфляційними процесами і зменшенням доходів. Нестача коштів на фінансування соціально-культурної сфери, будівництво, оборону та інші заходи в державному бюджеті поповнюється за рахунок централізованого розподілу коштів між ланками бюджетної системи, що, безперечно, є позитивним моментом. Негативним тут є те, що централізований порядок складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, які входять до бюджетної системи України, породжує в органах влади і всіх ланках управління споживацьке ставлення до них і не стимулює їх діяльності на пошуки додаткових коштів у господарствах областей, міст і районів. Саме місцеві органи влади і управління повинні розробляти відповідні заходи щодо поліпшення економічного стану своїх сіл, селищ, районів, міст і областей та пошуків можливостей додаткового залучення коштів до їх бюджетів і підтримку діючих установ охорони здоров'я, освіти, культури та фінансування інших заходів, передбачених бюджетами. Адже якщо держава

мобілізує кошти для фінансування пріоритетних напрямків економічного розвитку, то вона не зможе достатньо забезпечувати позики, субвенції і субсидії місцевим бюджетам, і ті змушені будуть скорочувати видатки саме за рахунок мережі установ культури, освіти, охорони здоров'я, що не може вважатися позитивним явищем.

Те, що реформування спонукає органи місцевої влади і управління до розробки невідкладних заходів щодо пошуку засобів для фінансування інфраструктури, є позитивним моментом, оскільки з державного бюджету місцевим органам влади та їх бюджетам виділяється мінімум допомоги.

Прийняття зведеного бюджету, до складу якого входять усі види бюджетів бюджетної системи, призводить до значного навантаження на місцеві органи влади і управління, вимагає від них повної відповідальності за стан справ при виконанні бюджету. Позитивним у бюджеті є те, що бюджетна системи спиратиметься на економічно і юридично врегульовану сукупність Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, обласних, міських, районних, селищних та сільських бюджетів. При цьому передбачається повна самостійність місцевих бюджетів і всіх його ланок, обумовлена наявністю власних та закріплених доходних джерел і правом визначення напрямків їх використання. Негативним моментом є те, що в умовах постійного скорочення виробництва і доходів повна самостійність місцевих Рад при формуванні бюджетів ще більше поглиблює кризові явища в економіці регіонів.

Як бачимо, бюджет – це форма планомірного накопичення і використання коштів для забезпечення функцій, які здійснюють органи державної влади, регіонального та місцевого самоврядування. Планомірне накопичення коштів відбувається в галузях виробництва, а тому підприємства всіх форм власності є провідною ланкою в створенні фінансів держави: їх фінанси опосередковують грошові відносини, що виникають при створенні і використанні грошових доходів для формування основних і обігових фондів, розрахунків з державою через систему податків та обслуговування обігу коштів підприємств і зміну форм вартості в процесі цього кругообігу. Якщо фінанси підприємств обслуговують процес виробництва валового продукту, його розподіл всередині підприємств і нагромадження капіталу для розширеного відтворення та розрахунків з державою через податкову систему, то загальнодержавні фінанси використовуються для розподілу і перерозподілу з метою задоволення потреб загальнодержавного споживання через державний та місцеві бюджети.

Таким чином, фінансову систему України складають фінанси підприємств усіх форм власності, відрахування до бюджету та різні фонди і державний та місцевий бюджети.

Розглядаючи фінанси як сукупність економічних відносин, пов'язаних зі створенням, розподілом і використанням коштів, слід торкнутися питання про «фінансове становище» підприємства, про наявність ресурсів та раціональне їх використання, яке визначається відносними показниками фінансової діяльності. Під фінансами підприємства ми розуміємо забезпеченість підприємства власними та позиковими коштами, а також ефективність їх використання при економічних відносинах, що склалися. З цієї точки зору фінансова стратегія буде розглядатися як спрямованість дій підприємства з перерозподілу коштів, які надходять у його розпорядження.

Економічні відносини, які складаються в процесі виробництва, передбачають наявність зв'язків підприємства з багатьма фінансовими інститутами. Актуальною стає проблема оцінки фінансового становища наявних та потенційних партнерів – промислових підприємств. Розв'язанням даної проблеми нині займаються в Україні банки, які мають для цього власні специфічні методичні розробки і оцінюють фінансове становище своїх клієнтів з метою зниження ризику непогашення кредиту. У зв'язку з цим багато підприємств втрачає можливість отримання кредиту. Подальша їх фінансова стратегія полягає у прагненні створити додаткові виробничі запаси, що, у свою чергу, призводить до диспропорцій у складі коштів підприємства та джерел їх надходження. У багатьох випадках результатом такої фінансової політики є не виправдане скорочення виробництва.

Фінансове становище підприємства розглядається як результат впливу внутрішніх і зовнішніх факторів на їх фінансову систему. Мета розвитку такої системи – оптимальний перерозподіл фінансових ресурсів для забезпечення безперервності виробничого процесу та можливості розширеного відтворення. Пропонується оцінку фінансового становища підприємства проводити за чотирма напрямками: фінансовою стійкістю, платоспроможністю, ефективністю діяльності та економічним потенціалом. Фінансова стійкість підприємства передбачає збереження заощаджень, отримання кредитів тощо, і саме тому банки відігравали і відіграють велику роль у розвитку економіки держав через проведення монетарної та кредитної політики.

Кредитна політика – це система кредитних заходів, націлених на забезпечення економічних інтересів держави. Цими засобами,

як правило, є різні полегшення при наданні кредитів. Методами проведення кредитної політики є підвищення або зниження облікових ставок, обмеження розмірів кредитів, регулювання кредитних лімітів за біржовими операціями з цінними паперами та збільшення чи зменшення частки споживчого кредиту.

З розвитком фондової біржі і випуском державою цінних паперів в Україні розвиваються купівля і продаж банками цінних паперів, що в одному випадку скорочує кредитні ресурси банків, а в іншому – збільшує їх.

Сукупність кредитних відносин, форм і методів кредиту та система кредитних установ держави складають кредитну систему. У ринковій економіці кредитна система відтворює кредитні відносини, які виникають у зв'язку з перетіканням тимчасово вільних коштів від банків (продавців) до підприємств, організацій, населення (покупців) на умовах повернення з обов'язковою виплатою відповідних відсотків за їх використання. В операціях купівлі-продажу кредитних ресурсів банки виконують подвійну роль. З одного боку, вони купують тимчасово вільні кошти, тобто проводять пасивні операції, а з іншого – продають їх, тобто виконують активні операції.

Виконання активних операцій банками, або ж продаж кредитних ресурсів, відбувається з дотриманням чітких принципів: забезпечення і платності кредиту, строковості та цільового його характеру. Банки у своїй діяльності виконують такі операції:

- залучають і розміщують грошові ресурси та надають кредити;
- розрахунки за дорученням банків-кореспондентів та їх касове обслуговування;
- фінансують капітальні вкладення за дорученням учасників або розпорядників інвестиційних центрів і фондів;
- купують, продають і зберігають цінні папери та проводять операції з ними;
- видають поручительства, гарантії та інші зобов'язання за третіх осіб, що передбачають їх виконання в грошовій формі;
- купують в організацій і громадян та продають іноземну валюту готівкою і валюту, що знаходиться на рахунках і вкладах;
- залучають і розміщують дорогоцінні метали на рахунки і вклади та виконують інші операції з цими цінностями відповідно до міжнародної банківської практики тощо.

Життя народу, його економічний, матеріальний і культурний добробут завжди розглядалися як найголовніший критерій правдивості тих чи інших суспільних перетворень. Ось чому одним з

основоположних і дуже важливих напрямків стратегії реформи є такий порядок речей, який передусім викликає до життя хоча б невеликі помітні поліпшення в становищі народних мас. Але суть питання не тільки в цьому. Постійне зниження частки споживання в суспільному продукті загрожує підірвати і поховати весь процес трансформування суспільних відносин у напрямку утвердження розвинутої ринкової економіки. Слід пам'ятати про макроекономічну залежність між виробництвом і особистим споживанням, відповідно до якої виробництво є первинним щодо особистого споживання і певною мірою незалежним від нього, однак ця незалежність обмежена.

Врешті-решт, особисте споживання визначає розвиток виробництва. Якщо процес суспільного виробництва не супроводжується зростанням особистого споживання, то за певними межами припиняється і сам цей процес. Якщо в даному зв'язку розглядати питання про падіння обсягів суспільного виробництва, то слід підкреслити, що воно значною мірою зумовлене скороченням внутрішнього, яке, у свою чергу, визначається злидненням становищем переважної маси споживачів унаслідок зниження заробітної плати, незадовільного або невеликого, з погляду умов життя, розміру пенсійного забезпечення та особистих доходів населення.

2.3. Економічна суть інфляції і формування системи управління інфляційними процесами

У функції засобу обігу гроші виступають не як самостійне втілення товарної вартості, а як посередник при обміні товарів. Тому, коли держава вдається до додаткового випуску грошей в обіг без урахування їх достатності для обслуговування товарного і платіжного обороту, то процес обігу стихійно реагує на такий надмірний випуск і знецінює їх. Таким чином, інфляція – це переповнення каналів обігу надмірними паперовими грошима, яке призводить до їх знецінення.

Суспільного значення інфляція набула ще в ХІХ ст. Раніше вона виникала переважно в карбуванні неповноцінних монет через їх вагу і якість металу, з якого виготовлялися гроші, або при випуску в обіг мідних монет замість срібних без зміни їх вартості. Така інфляція призводила до знецінення грошей і грошових доходів та довіри до грошей, після чого здійснювались конкретні заходи щодо скорочення випуску в обіг монет та їх часткового вилучення, а також щодо їх номіналь-

ної вартості. Заміна металевих грошей на паперові ситуації не змінила.

Характерною ознакою є різке зростання грошової маси при такому самому різкому зниженні виробництва товарної маси. Дедалі більша емісія грошової маси необхідна для покриття бюджетного дефіциту, бо на відміну від податків таке замасковане вилучення коштів у населення обґрунтовується необхідністю підтримки установ охорони здоров'я, освіти і культури. Подібне вилучення коштів у населення нарівні з податками є, як правило, безповоротним.

Зниження товарного виробництва викликає більше зростання цін, бюджетний дефіцит і грошових знаків, а це потребує додаткових емісій грошових мас, що, у свою чергу, ще більше активізує інфляційні процеси.

Для підтвердження сказаного проаналізуємо хоча б грошові доходи і видатки населення Сумської області за період 1960–1991 рр. (табл. 2.1).

Наведені дані свідчать про різке зниження купівельної спроможності карбованця і зростання інфляційних процесів. Якщо в 1960 р. на 1 крб. заощаджень населення області мало змогу купити товарів на 1 крб 53 коп., то в 1991 р. – уже тільки на 7 коп.

Таким чином, інфляційні процеси закономірно призводять до економічної кризи. Не можна повірити в те, що органи влади і управління протягом десятків років не помічали інфляційних тенденцій, аж поки вони не переросли в економічну кризу і гіперінфляцію. За цих умов вартість товару стає нижчою за ціну, оскільки ціна товару безупинно зростає і відривається від вартості. Класичною формулою рівноваги товарної і грошової мас є

Таблиця 2.1. Грошові доходи й видатки населення

Рік	Грошові доходи, млн крб.	Видатки на закупівлю товарів, млн крб.	Заощадження грошей у населення, млн крб.		Залишок товарів на складах, млн крб.	Залишок товарів на 1 крб збережень	
			усього	в ощадкасах		загальних, крб.	в ощадкасах, крб.
1960	388,0	325,4	62,6	2,8	95,9	1,53	34,25
1985	2005,7	1370,6	299,6	123,6	92,7	0,30	0,75
1990	2862,0	1553,8	439,9	318,1	200,6	0,462	0,63
1991	5286,8	3508,5	4771,3	862,8	325,0	0,07	0,37

$$V_m \cdot M \cdot C = V_r \cdot M \cdot O,$$

де V_m – товарна маса; C – ціна; V_r – грошова маса; O – оборотність.

Зауважимо, що ця формула не є альтернативою закону грошового обігу, вона ілюструє лише інфляційний процес, який має місце в разі перевищення обігу грошової маси над товарною, що, до речі, спостерігається й сьогодні.

Суперечили законам розвитку товарного виробництва перебували й кредитні відносини, які формувались як вольові позаекономічні методи регулювання грошового обігу і кредиту. Вольонтаризм при наданні кредитів призводив до осідання великих обсягів грошей у будівництві, кількість об'єктів якого з кожним роком збільшувалася. Заморожувалися мільярди не лише в будівництві, але й у невстановленому обладнанні, що разом з іншими факторами й спричинило інфляцію. Великий вплив на посилення інфляції та економічної кризи справляли безгосподарність, марнотратство, понаднормативні запаси товарно-матеріальних цінностей, руйнування процесів руху грошових і кредитних ресурсів та матеріальних цінностей, що призвело до перенасичення обігу платіжними коштами і дефіциту бюджету. Отже, рух грошей справляє значний вплив на кредит, а їх нераціональне використання при зниженні рівня виробництва спричиняє інфляцію.

Інфляція не виникає раптово. Це досить тривалий процес, і виявляється він не відразу, а через певний час, оскільки інфляційний процес завуальовується тим, що населення спочатку не відчуває надмірності грошей в обігу і продовжує їх нагромаджувати та заощаджувати. Так, за період з 1960 (базовий) по 1985 рік грошові доходи населення зросли у 5,2 раза, видатки на купівлю товарів у 4,2 раза, а заощадження в Ощадбанках – більш ніж у 44 рази. Отже, частина населення, відчуваючи процеси знецінення грошової маси, вдалася до заощаджень у державних установах, сподіваючись на їх захист з боку держави. Характерно, що при зростанні грошових доходів населення у 5,2 рази товарів на складах ставало все менше й менше, оскільки люди почали інтенсивно вкладати свої заощадження в товари, що збільшило грошову масу в обігу і посилювало інфляційний процес.

Уже практично на 1980–1985 рр. припадає початок інфляції, у період з 1985 по 1990 рік відбувався її повільний розвиток. У 1991 р. грошові доходи населення зросли вже в 1,8 раза, видатки на закупівлю товарів – більш ніж у 2,3 раза, а заощадження – в 10,9 раза, з яких тільки п'ята частина зберігалася

на рахунках ощадкас. Купівельна спроможність карбованця різко знижувалася, зростали ціни, розквітав бізнес – спекуляція за рахунок перепродажу товарів через посередників. До того ж недовіра до грошової одиниці змусила підприємців вдаватися до бартерних операцій.

Таким чином, інфляція є причиною зубожіння широких верств населення, неконтрольованого різкого зростання цін, порушення зв'язку між виробництвом і торгівлею і як наслідок – різкого зниження, а згодом і розвалу виробництва, неконтрольованої спекуляції в торгівлі та повного руйнування грошової системи. Найбільшим негативним наслідком інфляції є те, що вона зупиняє процес відтворення як у сфері виробництва, так і у сфері обігу, призводить до повного розвалу фінансів держави, спричиняє тяжкі економічні і соціальні потрясіння, які спостерігаються сьогодні і в Україні.

Слід пам'ятати, що інфляція в Україні виникла не через перевиробництво товарів, а від «голоду» на них. Можна простежити ці процеси на прикладі виходу Росії з економічної кризи та інфляції у 1913–1922 роках. Так, 1913 р. був стабільним для Росії щодо розвитку економіки і грошового обігу. Перша світова призвела до розвалу економіки, знецінення грошей і додаткового їх випуску в обіг, наслідком чого й була інфляція. Уже до 1917 р. купівельна спроможність рубля знизилась у сім разів, що значно погіршило грошовий обіг, викликало зубожіння населення й розлад у промисловості.

Грошова маса в обігу, яка на початку 1914 р. оцінювалась у 2,3 млрд крб., збільшилася до 1920 р. більш ніж у 450 разів. Така велика емісія в умовах повного розвалу економіки, різкого скорочення виробництва спричинила повне знецінення карбованця. Отже, необхідно було якимось чином стабілізувати економіку й грошові знаки.

Нова економічна політика стабілізувала і підштовхнула економіку до поступального руху вперед. Проведена в 1921–1922 рр. деномінація (зміна вартості грошових знаків для стабілізації валюти) у співвідношенні 1 млн до 1 крб. дала можливість у 1922–1923 рр. провести грошову реформу. В обіг почали випускатися червінці, які й стали твердою валютою.

Сьогодні ми переживаємо ситуацію, подібну до ситуації тих років, але ще з гіршими наслідками. І вихід бачиться не в суцільній приватизації, а в поступальному рухові до ринкової економіки. Доцільно передати у приватну власність усе виробництво товарів, залишивши основні засоби виробництва у володінні держави. У міру розвитку і насичення ринку товарами можна

буде просуватися вперед, бо без стабілізації економіки зупинити інфляційні процеси неможливо.

Економічна криза, яку переживає сьогодні Україна, породила цілу низку проблем, пов'язаних з виходом з цієї складної ситуації. Можна йти різними шляхами, спираючись на світовий досвід. Адже складну ситуацію мали й Німеччина після Другої світової війни, і Сполучені Штати Америки у період великої депресії. Досвід цих держав дає підставу для аналізу ситуації, що склалася в Україні, і вибору оптимального шляху до подолання інфляційних процесів і досягнення стабілізації економіки.

Німеччина почала процес стабілізації, як, до речі, й Україна, з конверсії: тоді її економіка мала воєнну орієнтацію. Для цього необхідні були інвестиції, які отримали за рахунок кредитів США. Другим напрямком було проведення в 1948 р. грошової реформи, яка стабілізувала ситуацію. Грошова реформа, по-перше, збільшила обіг іноземної валюти на території Німеччини, оскільки грошова одиниця (марки) тоді ще не була конвертованою, а тому й не могла обмінюватися на інші валюти. Цей захід поширювався і на підприємства. По-друге, введення жорсткого контролю над імпортом і експортом продукції дало можливість спрямувати кошти на розвиток промисловості товарів народного споживання.

Проведення грошової реформи було досить жорстоким щодо населення Німеччини. Стара марка обмінювалася за курсом 10 до 1, а всі люди без винятку мали на руках тільки по 40 марок, решта заощаджень йшла на особисті рахунки в банках, які були закриті до видачі. Вжиті заходи дали змогу дуже швидко скоротити обсяг грошової маси і таким чином вплинути на скорочення інфляції. Стимулом до праці був обмін заробітної плати і пенсій за курсом 1 до 1. Дослідження показують, що ці заходи дали змогу Німеччині уже через вісім років повністю приборкати інфляцію і відновити фінансово-кредитну систему. За обсягом економічного виробництва Німеччина посідає сьогодні одне з чільних місць у світовій економіці.

Посилення в першій половині 1996 р. стабілізаційних процесів в економіці, зокрема значне зниження темпів інфляції, суттєве призупинення спаду виробництва, стабілізація курсу українського карбованця до іноземних валют, доходів населення, створили умови для запровадження гривні. Грошова реформа в Україні стала надзвичайною подією в державі, у результаті якої було отримано один з невід'ємних атрибутів державності – гроші.

Теоретичні й економічні основи інвестиційної діяльності

3.1. Через біржову торгівлю до ринкової рівноваги

Біржа – постійно функціонуючий ринок, на якому здійснюється оптова торгівля товарами (товарна біржа) або торгівля цінними паперами (фондова біржа).

Перші ознаки товарної біржі були започатковані в епоху феодалізму в XV–XVI ст. Натомість зародження фондової біржі, на якій почали обертатися торгові векселі, належить до XV ст. А вже у XVI ст. на біржах з'явилися державні цінні папери, що стали об'єктом великих спекулятивних операцій, особливо на біржі в Антверпені, яка набула міжнародного значення.

На початку XVII ст. найбільш важливу роль відігравала біржа в Амстердамі, оскільки на той час це місто було основним європейським товарним ринком зерна, перцю, кави й інших товарів. Ця біржа була одночасно товарною і фондовою, де нарівні з державними облігаціями оберталися також акції, головним чином Ост-Індської і Вест-Індської компаній, створені для експлуатації колоній. У другій половині XVIII ст. на біржі в Амстердамі оберталося понад 40 видів цінних паперів (акцій і облігацій); у цей період на перше місце висувається Лондонська біржа. Біржові операції сприяли розширенню міжнародної торгівлі, прискоренню процесу первинного накопичення капіталу і тим самим переходу від феодального способу виробництва до капіталістичного.

Зародження біржі в Росії розпочалося зі зборів купців у XII–XVI ст., які були проведені в Новгороді, Москві, Нижньому Новгороді й інших містах, а перша офіційна біржа була відкрита в Петербурзі в 1703 р.; до 30-х рр. XIX ст. вона була товарною, і на ній оберталися також векселі в іноземній валюті. Пізніше почали обертатися цінні папери, які потім набували все більшого значення.

Протягом майже сторіччя Петербурзька біржа була єдиною в Росії. Наступна біржа була організована в Одесі в 1796 р. і функціонувала як хлібна. Московська біржа офіційно відкрилася в 1839 р. Більшість бірж у Росії були організовані у другій половині XIX ст.

Спочатку виникла товарна біржа як форма оптової торгівлі, яка в дореформений період відповідала мануфактурному виробництву. Її відмітними рисами, які властиві й сучасним біржам, були регулярність поновлення торгу, приуроченість торгівлі до певного місця і підлеглість заздалегідь установленим правилам. Найбільш характерним типом біржових операцій були операції з наявним товаром, наприклад, з хлібом. На цьому етапі біржова торгівля лише встановлювала зв'язок між купцем і виробником або споживачем. Заснування бірж відбувалося надто повільно і обмежувалося хлібною торгівлею.

Перехід до ринкових відносин після реформи 1861 року дає поштовх до виникнення бірж у багатьох містах Росії. Як правило, їх поява пов'язана з розвитком хлібної торгівлі. У 1890-ті й наступні роки біржова справа отримує подальший імпульс розвитку внаслідок інтенсивного будівництва залізниць, елеваторів, появи комерційних банків, розвитку підтоварного кредиту під хліб.

На початку XX століття, а саме до 1913 року, з'являється 50 бірж. У цілому на початок війни їх загальна кількість досягла 115.

Порівняно з західними російські біржі мали специфіку. Їх відрізняв низький рівень біржової техніки, що було пов'язано з нерозвиненістю інфраструктури. На російських біржах не набули поширення угоди на термін, але не було жорсткої регламентації правил укладання угод.

Саме ж купецтво не створило органу, який би представляв його на біржі, і біржі брали на себе функцію представництва його інтересів. У багатьох біржових статутах прямо вказувалося на це. Жодна західна біржа не виконувала цієї функції, бо представництво інтересів купецтва в цих країнах здійснювалося через торгові палати, які були створені внаслідок тривалої політичної і економічної боротьби підприємців за свої цілі.

Пореформений період характеризується розширенням попиту на сировину і продовольство, збільшенням обсягу й номенклатури торгівлі, посиленням вимог до однорідності якості товару й регулярності поставок. Необхідність задоволення цих вимог машинного виробництва обумовила трансформацію біржі первинного типу, пристосування її до нових умов. Зокрема нарівні з наданням ринкового місця, організацією біржового торгу

і фіксацією торгових звичаїв до основних функцій біржі стали відносити встановлення стандартів на товар, розробку типових контрактів, котирування цін, урегулювання суперечок через арбітраж й інформаційну діяльність. Біржі поступово перетворилися в центри міжнародної торгівлі.

Швидкі темпи зростання торгового обороту, виникнення світового ринку утруднили ведення торгівлі на основі наявних партій товару. Масове виробництво вимагає впевненості не тільки в постачанні сировини, ціни якої схильні до значних коливань, але й в отриманні прибутку на капітал, у тому числі вже затрачений на випуск продукції, який реалізується в товарній формі. Різкі коливання цін, помітно підвищуючи ризики, обмежують упевненість в отриманні прибутку. У результаті провідну роль у біржових операціях відігравали угоди на термін з реальним товаром, що гарантували підприємцям поставку товару необхідної якості в потрібний термін за цінами, що забезпечували можливість отримання прибутку.

Наступним етапом розвитку біржової торгівлі було виникнення ф'ючерсної, тобто оптової заочної, безготівкової торгівлі. Історія сучасної ф'ючерсної торгівлі тісно пов'язана з розвитком комерційної діяльності і торгівлею зерном.

Попит і пропозиції, проблеми перевезень і зберігання примусили торговців укладати контракти з подальшою поставкою товарів. Попередні контракти на поставку зерна вперше були укладені купцями, які отримували зерно з метою його зберігання тривалий час, до підвищення цін на нього і подальшого відвантаження й реалізації.

Щоб зменшити ризик від падіння цін під час зимового зберігання, ці торговці укладали додаткові контракти з переробниками на поставку їм зерна у пізніші строки і, відповідно, гарантували собі покупців і ціну на зерно.

З плином часу ф'ючерсна торгівля набрала обороти, так що з'явилася необхідність формалізації торгової практики, стандартизації контрактів, встановлення правил поведінки і розрахунків, порядку вирішення суперечок, процедури улагодження конфліктних ситуацій. А з утворенням нових товарних бірж ф'ючерсна торгівля стала дедалі більше розростатися.

У другій половині XIX ст., коли великі підприємства стали набувати форми акціонерних компаній і випускати на грошовий ринок акції і облігації, біржові обороти з цінними паперами значно зросли. Фондова біржа стає ринком, на якому здійснюються довгострокові вкладення капіталів у промисловість, торгівлю та

інші галузі капіталістичного господарства. В умовах розвиненої біржової системи грошові капітали, що навіть вивільняються на короткий термін, можуть укладатися в довгострокові об'єкти. З іншого боку, виникає можливість перетворювати довгострокові інвестиції в гроші, цінні папери, що здійснюють обіг на біржі, можуть бути в будь-який час реалізовані в грошах або як застава в банках для отримання позики. У результаті постійно змінюється склад кредиторів, що вкладають свої капітали в довгострокові інвестиції у формі цінних паперів, і відбувається розподіл і перерозподіл капіталів між різними галузями господарства та окремими підприємствами, цінні папери яких обертаються на біржі. Фондова біржа є важливим інструментом, що прискорює процес централізації капіталу. Розвиток біржового обороту цінних паперів полегшує для великих акціонерних підприємств розпорядження у великих масштабах чужими капіталами.

Через фондову біржу в капітал перетворюються й різного роду дрібні заощадження, що акумулюються банками й ощадними установами. Ці заощадження розміщуються в цінних паперах і таким чином надходять у розпорядження представників фінансового капіталу.

Починаючи з 90-х рр. XIX в. обороти з фондовими цінностями швидко зростають унаслідок зростання кількості акціонерних підприємств Росії. Багато цінних паперів, випущених у Росії, оберталися у великій кількості на біржах Парижа, Берліна, Лондона.

На фондових біржах здійснюють обіг два головних види цінних паперів – акції приватних компаній і облігації, що випускаються урядами, органами місцевих самоврядувань, комунальними підприємствами, а також приватними компаніями. Цінні папери не мають реальної вартості, їх ціна, або курс, визначається регулярно доходами, що приносяться ними (у вигляді дивіденду за акціями або відсотка за облігаціями), і рівнем позикового відсотка. Біржовий курс цінних паперів схильний до різких коливань і кожного разу залежить від співвідношення між пропозицією цих паперів і попитом на них. Через фондову біржу відбувається розміщення акцій і облігацій.

Обіг цінних паперів набуває форми різного роду операцій купівлі-продажу, основна частина яких здійснюється з метою отримання різниці між курсами на день укладення угоди і на день її виконання. На великих біржах обертаються цінні папери не тільки даної країни, але й інших країн. Обороти на біржах становлять лише частину загального обороту цінних паперів, операції з якими у великих розмірах здійснюються поза біржами. Біржові обороти зрос-

тають у періоди підйому і ажіотажу, коли курси цінних паперів підвищуються, і сильно зменшуються в періоди криз і в умовах біржової паніки, коли курси паперів різко падають.

Цінні папери реалізуються в різних формах, або видах: акціях, облігаціях, сертифікатах, векселях, державних казначейських зобов'язаннях.

Акція – цінний папір, що засвідчує внесення якоїсь частини коштів у статутний фонд акціонерного товариства, який надає право на одержання повної частки прибутку у вигляді дивідендів. Кошти, вкладені в акцію, можуть повертатися грошима шляхом її продажу. Як предмет купівлі-продажу акція має ціну або курс, що відрізняється від нараховуваних дивідендів.

Власники акцій несуть відповідальність за зобов'язаннями акціонерного товариства тільки в частині коштів, яка вкладена ними в акцію, тобто мають обмежену відповідальність.

Облігація – цінний папір, що є борговим зобов'язанням, за яким кредитор одержує річний дохід у вигляді фіксованого проценту. Дохід може нараховуватися або виплачуватись у формі вигравшів, що розігруються в спеціальних тиражах, або шляхом сплати купонів. Облігації належать викупу або погашенню в попередньо обумовлені при їх випуску строки.

Сертифікат – це посвідчення замітника грошових знаків у період різкого знецінення грошей, інфляції й відсутності коштів.

Сертифікат банку – письмове посвідчення банку про депонування грошових коштів, яке підтверджує право вкладника на одержання депозиту і нарахованих процентів після закінчення встановленого терміну.

Державне казначейське зобов'язання – цінний папір на пред'явника, поширюваний виключно на добровільній основі серед населення; підтверджує внесення його власником грошей у бюджет і надає йому право на одержання доходів. Вартість казначейських зобов'язань, виплата доходів і умов їх погашення визначаються при їх випуску.

Вексель – цінний папір, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку певну суму грошей власникові векселя (векселедержателю). Характерною рисою вексельного зобов'язання є його абстрактність і безспірність. Абстрактність векселя виражається в тому, що в ньому не зазначені зобов'язання, які обумовили його появу. Право векселедержателя на одержання платежу в зазначений на векселі строк безспірне, унаслідок цього вексель може мати велике значення як інструмент боротьби з інфляцією, бо скорочує зростання готівки в обігу.

Фондова біржа є ринком, на якому концентруються попит і пропозиція на цінні папери, формується їх біржовий курс.

Випуск на грошовий ринок цінних паперів поступово повинен привести до зростання біржових оборотів, що перетворить фондову біржу в ринок, при посередництві якого здійснюються довгострокові вкладення коштів у промисловість, торгівлю та інші галузі господарства.

Розвиток біржової системи сприяє тому, що тимчасово вільні кошти повинні вкладатися в народногосподарські галузі держави. Аналогічно створюється можливість перетворення довгострокових інвестицій у гроші, оскільки цінні папери обертаються на біржі і тому можуть реалізуватися як гроші.

На біржі постійно змінюється склад кредиторів, які вкладають свої кошти в довгострокові інвестиції через цінні папери, а кошти розподіляються і перерозподіляються між різними галузями й окремими підприємствами та організаціями, цінні папери яких обертаються на біржі, тобто відбувається процес централізації коштів та їх перерозподіл.

Результативність відтворення залежить від способу розподілу матеріальних і грошових ресурсів. В умовах централізованого управління економікою використання цінних паперів й інструментів фінансового ринку обмежене, бо в економіці, де домінує державний сектор, не може бути повноцінного ринку цінних паперів, що виражають відносини співвласників.

У країнах з розвинутою ринковою економікою можливість державного втручання в розподіл матеріальних і фінансових ресурсів обмежена, а підприємства вишуковують додаткові кошти і матеріальні ресурси на ринках.

Детально розглянувши види цінних паперів як державних цінних паперів слід враховувати, що коло цінних паперів набагато ширше. Отже, щоб прискорити пореформений розвиток, необхідно ввести в практику реалізацію на ринку не тільки державних, але й іноземних та приватних цінних паперів, тобто паперів, які випускаються різними емітентами.

Цінні папери – це грошові документи, що засвідчують вкладення грошей в акціонерні підприємства або про надання їх у позичку, що дає право на одержання доходів у вигляді дивідендів або процентів. Цінні папери, отже, дають право їх власникові одержувати дохід і капітал. Цей капітал має опосередковану ціну, яка відображується через курс цінних паперів, або ціну, за якою цінні папери продаються на фондовій біржі.

Багатогранність операцій на ринку цінних паперів обумовлює виникнення різних видів діяльності: посередницької – щодо випуску і розміщення цінних паперів, тобто брокерської діяльності з приводу купівлі – продажу цінних паперів; комерційної (ділерської) тощо.

Брокерами виступають як окремі особи, так і особи, які представляють фірми, виконують посередницькі (маклерські) послуги на біржі. Вони одержують винагороду у формі комісійних – процент з кожної посередницької операції.

Ділер – основна фігура фондової біржі. Він має виконувати посередницькі функції, а також скуповувати цінні папери на своє ім'я і на свій рахунок для біржової гри.

Розширення торгових операцій на фондовій біржі безпосередньо залежить від стану економіки, довіри до національної валюти і заощаджень.

3.2. Інвестиції: основні поняття, види і джерела фінансування

У сучасному світі з його складною і заплутаною системою економічних взаємозв'язків проблема вкладення заощаджень загострюється. Багатьом суб'єктам підприємницької діяльності в умовах ринкової економіки, що розвивається, усе частіше доводиться приймати серйозні і зважені рішення про накопичення коштів та інвестування. З метою збереження і примноження заощаджень доводиться відмовлятися від старих способів накопичення і переходити до принципово відмінних від них способів вкладення коштів – інвестування.

Однак передусім потрібно чітко визначити, що являють собою інвестиції та основоположні поняття, пов'язані з інвестуванням. Так, Законом України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. визначено, що **інвестиції** – це всі види майнових та інтелектуальних цінностей, які вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, у результаті яких створюється прибуток або досягається соціальний ефект. До таких цінностей належать: грошові кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери, рухоме й нерухоме майно; майнові права, пов'язані з авторським правом, досвідом та іншими видами інтелектуальних цінностей; сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навичок і виробничого

досвіду, необхідного для організації тієї чи іншої діяльності у сфері виробництва, але не запатентованої (ноу-хау); права користування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права; інші цінності. Інвестиції на відновлення основних фондів також здійснюються у формі капітальних вкладень.

Інвестиційна діяльність – це сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави з реалізації інвестицій. Вона може здійснюватись у формах інвестувань, що здійснюються громадянами, недержавними підприємствами, господарськими асоціаціями, об'єднаннями і компаніями, а також громадськими і релігійними організаціями та іншими юридичними особами, заснованими на колективній власності; державного інвестування; іноземного інвестування; спільного інвестування коштів і цінностей громадянами і юридичними особами України та іноземних держав.

Об'єктом інвестиційної діяльності може бути будь-яке майно, у тому числі основні й оборотні кошти у всіх сферах народного господарства, цінні папери, цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності, інші об'єкти власності, а також майнові права.

Суб'єктом інвестиційної діяльності (інвесторами й учасниками) можуть бути громадяни, а також держави в особі урядів. Інвестори – суб'єкти інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладення власних, позикових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Вони можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців, а також виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності. Права у всіх інвесторів, незалежно від форми власності, рівні, і розміщення інвестицій у будь-які об'єкти є їх невід'ємним правом, що охороняється законом. Учасники інвестиційної діяльності – громадяни і юридичні особи України та інших держав, які забезпечують реалізацію інвестицій як виконавці замовлень або на основі доручення інвестора.

Інвестор визначає цілі, напрямки і обсяги інвестицій та залучає для їх реалізації на договірній основі будь-яких учасників інвестиційної діяльності різними способами, у тому числі й шляхом організації конкурсів і торгів. Держава та посадові особи не мають права втручатися в договірні відносини учасників інвестиційної діяльності; виняток становлять лише питання їх компетенції.

Інвестиційний цикл – комплекс заходів від моменту прийняття рішення про інвестування до завершальної стадії інвестиційного проекту, наприклад, науково-дослідні і дослідно-констру-

кторські роботи, прийняття інвестиційних рішень, планування і проектування, підготовка до будівництва, будівництво, вихід на проектні показники і режим окупності вкладень. Він складається з трьох основних періодів: доінвестиційної фази; фази інвестицій – власних витрат, вкладень коштів; експлуатаційної фази – відшкодування витрачених коштів.

Інвестиційний процес визначається як сукупність інвестиційних циклів, що повторюються. Останнім часом в Україні значно збільшилася кількість активних учасників інвестиційного процесу. Проведення приватизації позначилося на його різновидах і складності, передусім на його поширенні та виявленні різних фінансових посередників.

Інвестиційний комплекс – це система підприємств і організацій, що виконують у виробництві функцію створення необхідних основних фондів, достатніх для діяльності підприємств і організацій усіх галузей народного господарства. До його складу входять: інвестори – вкладники капіталу; підрядні будівельні підприємства і фірми, незалежно від форм власності, субпідрядні спеціалізовані організації і будівельні кооперативи; проектні підприємства і архітектурні організації; промисловість будівельних матеріалів, конструкцій і виробів; хімічна, металургійна, лісова та деревообробна промисловість у сфері постачання предметами для інвестиційного комплексу; машинобудівні підприємства, продукція яких призначена для створення нерухомих основних фондів і для будівництва виробництва; виробничі управлінські структури: інвестиційні банки; ринкова інфраструктура інвестиційного комплексу; органи державного регулювання ринкових відносин в інвестиційному комплексі.

Законодавство України визначає також права і обов'язки нерезидентів у процесі інвестування. Законом України «Про іноземні інвестиції» від 13 березня 1992 р. і Декретом КМУ від 20 травня 1993 р. «Про режим іноземного інвестування» визначено ряд понять.

Іноземні інвестиції – усі види цінностей, які вкладаються безпосередньо іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності відповідно до чинного законодавства України. Іноземними інвесторами можуть бути:

- юридичні особи, визначені законодавством інших країн;
- фізичні особи, що не мають постійного місця проживання на території України;
- іноземні держави, міжнародні державні і недержавні організації;
- інші іноземні суб'єкти господарської діяльності, які визнаються таким чинним законодавством України.

З теоретичної точки зору інвестиції поділяються на два види – внутрішні й зовнішні (іноземні). У ході перетворень форм власності і методів господарювання стає виправданим поділ кожного з них на реальні і фінансові інвестиції. Реальні інвестиції, що спрямовані на збільшення реального капіталу, сприяють розширенню матеріального виробництва. Фінансові інвестиції – це вкладення у фіктивний капітал, тобто витрати на купівлю цінних паперів.

На практиці розрізняють три типи інвесторів: портфельні, фінансові і стратегічні.

Портфельні інвестори купують на інвестиційному ринку невеликі пакети акцій (1–5% уставного фонду підприємства). Іноді це має назву спекулятивних інвестицій, тобто таких, які пов'язані з придбанням акцій на фондовому ринку і, як правило, через фондових брокерів. Але, незважаючи на те що обсяг договорів портфельних інвесторів невеликий, їх роль у розвитку фондового ринку важко переоцінити, оскільки вони, власне, його і створюють. Угоди, що укладають портфельні інвестори, «розкручують» ринок, створюючи таким чином пропозицію на акції підприємств, які вони купують або бажають придбати. Зрозуміло, що інвестори виходять на незнайомий ринок дуже обережно, адже вони ризикують вкласти кошти й нічого не отримати взамін. Разом з тим вони покладаються на реальну можливість прибутку за умови зростання курсової вартості акції. У такій ситуації перевагою портфельних інвесторів є те, що вони працюють з малими пакетами акцій, тобто ризикують невеликим капіталом. Крім цього, у портфелі подібних інвесторів, як правило, знаходяться акції багатьох підприємств, що також страхує їх від збитків. Невдало вкладені акції не зумовлюють збитковості пакетів загалом. Саме на це і розраховують портфельні інвестори, купуючи невеликі пакети акцій маловідомих, але потенційно прибуткових підприємств. Цим пояснюється той факт, що на Українському фондовому ринку нині працюють переважно портфельні інвестори.

Фінансові інвестори, на відміну від портфельних, зорієнтовані на придбання значних пакетів акцій – від 10 до 40 відсотків уставного фонду. З цією метою вони використовують можливості не тільки вторинного ринку, а й закупівлі акцій на інвестиційних конкурсах. Діяльність фінансових інвесторів в основному полягає в перепродажу акцій стратегічним партнерам. Фінансові інвестори докладають зусиль до того, щоб досягти максимального зростання вартості акцій протягом трьох-чотирьох років. Для цього необхідні прямі інвестиції в розви-

ток виробництва. Тут, очевидно, збігаються інтереси підприємств і інвесторів.

Як показує світовий досвід, стратегічні інвестори, – це переважно компанії, які працюють не у фінансовій, а в промисловій сфері. Адже головна мета стратегічних інвесторів – отримання прибутку саме від виробничої діяльності, а не від зростання курсової вартості акцій. Стратегічні інвестори, як правило, прагнуть придбати контрольні пакети акцій тих підприємств, які цікавлять їх у виробничому плані. Це необхідно їм для ефективного оперативного керівництва підприємством. Однак зробити це досить важко. Тому часто доводиться використовувати весь комплекс засобів придбання акцій: сертифікатні й спеціалізовані аукціони, конкурси, біржові торги.

Важливим аспектом інвестиційної діяльності є фінансування. Нині існують такі джерела фінансування інвестицій: власні фінансові ресурси і внутрішні господарські резерви підприємств; позикові фінансові кошти; залучені фінансові кошти, отримані від продажу акцій, пайових й інших внесків членів трудових колективів, громадян та юридичних осіб; грошові кошти, що централізуються об'єднанням підприємств; кошти позабюджетних фондів; кошти державного бюджету, «надані на зворотній і безповоротній основі», та кошти іноземних інвесторів.

У складних умовах функціонування економіки України залучення коштів позабюджетних фондів, і особливо коштів державного бюджету, для всіх форм підприємств значно обмежилось. Що стосується власних фінансів підприємств, до яких належить грошова частина внесків власників підприємств, а також накопичення, що утворилися в результаті господарської діяльності, то слід зазначити, що їх частина в інвестиційній діяльності також незначна, на що впливає ряд чинників, серед яких основним є низька економічна ефективність діяльності підприємств через недостатню матеріально-технічну забезпеченість тощо. Усе більш активно починають діяти форми залучення інвестицій, отриманих у результаті продажу акцій, пайових та інших внесків.

У процесі переходу до ринкових відносин слід приділяти увагу залученню позикових фінансових коштів, які широко застосовуються в міжнародній практиці. До них належать банківські кредити, облігації, позики юридичних коштів під довгострокові зобов'язання, а також лізинг.

На даному етапі розвитку ринкових відносин має відігравати певну роль *лізинг* – довгострокова оренда машин, обладнання,

споруд виробничого призначення. При лізингових операціях орендодавці купують основні фонди і передають їх на певних умовах орендарям для використання на виробничі потреби, зберігаючи при цьому право власності на них до кінця терміну дії договору. Таким чином, лізинг дозволяє підприємствам отримувати обладнання і розпочинати його експлуатацію, не вилучаючи коштів з обігу.

У розвинених країнах використання лізингу становить 25–30 відсотків загальної суми позикових коштів.

Лізинг є особливою формою фінансування інвестиційних проєктів і базується на орендних відносинах, а також активно підтримується державами в певні періоди розвитку економіки. Найчастіше такі періоди характеризуються: зміною економічної формації, що відбувається в країнах і, як правило, супроводжується формуванням нового класу власників, глибокою і масштабною структурною перебудовою економіки, зумовленою причинами внутрішнього або зовнішнього характеру та необхідністю швидкого відновлення економіки, доведеної до занепаду війнами або іншими соціальними конфліктами.

Як бачимо з наведених характеристик, такий період є перехідним. У цей час держава, як правило, змушена максимально швидко вирішувати свої інвестиційні проблеми. Фінансова функція лізингу виражена найбільш характерно, оскільки він є формою вкладення в основні фонди додатково до традиційних каналів фінансування. Розширення масштабів лізингового кредиту в перспективі може звузити сферу використання довгострокового кредитування, а це загалом призведе до зростання джерел позикових коштів. Таким чином, на практиці лізинг дозволить підприємствам-лізингоодержувачам розширити канали залучення коштів в обіг.

У сучасних умовах господарювання фінансова функція лізингу є провідною. Підприємство-лізингоодержувач, звертаючись до лізингу, дістає можливість користуватися необхідним для нього майном без одноразової мобілізації на дані цілі власних коштів. Лізингоодержувач звільняється від одноразової повної плати вартості майна, що вигідно відрізняє лізинг від звичайного процесу купівлі-продажу. Крім того, лізинг може відкривати доступ до потрібного майна у випадку певних кредитних обмежень і неможливості залучення для цих цілей позикових коштів.

Перевагою лізингу є також порядок здійснення лізингових платежів. З одного боку, терміни і розмір виплат становлять предмет взаємної домовленості сторін. Так, з урахуванням особливостей фінансового стану лізингодавця і лізингоодержувача

може застосовуватися відстрочка першого платежу, наростання лізингових виплат або, навпаки, авансовий платіж, зниження обсягів виплат і т.п. З іншого боку, взаємна зацікавленість може бути реалізована шляхом лізингових виплат, а саме: лізингові внески можуть проводитися з виручки від продажу виготовленої на цьому обладнанні продукції. Платежі можуть мати не тільки грошову форму, але й виражатися частково або повністю у формі товарів або зустрічних послуг.

Виробнича функція лізингу полягає в тому, що це один з найбільш прогресивних методів матеріально-технічного забезпечення виробництва, який відкриває доступ до передової техніки в умовах її швидкого морального старіння. Лізинг дає можливість користатися у виробничій діяльності не тільки будь-яке окреме обладнання, але й повністю укомплектовані виробництва. Крім того, створюються умови для отримання передової технології, її успішного освоєння на високому технічному рівні. При різних видах лізингу передача техніки й технології може супроводитися отриманням користувачем певного набору різних послуг.

У деяких зарубіжних країнах лізинг не раз виявляв себе як один з найефективніших способів стимулювання й оздоровлення ринкової економіки. Не дивно, що ще в 1970-ті роки в США кожен п'ятий банк з активами понад 100 млн дол. брав участь у прямому лізингу, а загальна кількість банків, які здійснювали лізингові операції, перевищувала 500. У наступні роки в розвинених капіталістичних країнах загальний обсяг інвестицій, пов'язаних з лізингом, постійно зростав і досяг позначки 100 млн дол. на рік, а загальна вартість орендованого обладнання становила 250 млрд дол. Середня питома вага лізингу в інвестиціях в машини і обладнання в США, Японії, Англії, Франції і Австралії зросла з 9% у 1978 р. до 15–17% у 1985 р. Зростання лізингових операцій у цих країнах триває.

Таким чином, для підприємств і підприємців в Україні лізинг може бути привабливим передусім своєю можливістю отримання додаткових інвестицій, причому не у валюті, що викликає деякі ускладнення, а в машинах і обладнанні, необхідних для виробничої діяльності. До того ж у лізингові операції залучаються значні кошти банківських установ, страхових акціонерних та інших товариств, розташованих безпосередньо в Україні.

І, нарешті, приваблює можливість, яку одержують підприємства, господарські організації, що не мають достатніх коштів для купівлі необхідного обладнання, а в цьому випадку можуть отримувати його шляхом оренди, до того ж на умовах більш вигідних,

ніж за контрактами купівлі-продажу. Адже орендні платежі, що сплачує орендар, входять у собівартість продукції, яка випускається, і послуг, які надаються, а після повної виплати вартості орендованого обладнання підприємство стає його власником (у цьому випадку кошти, що використовуються як на орендні платежі, так і на викуп орендованого обладнання, формуються з прибутку підприємства до його оподаткування).

Лізинг є вигідним і для орендодавця, оскільки передбачає сто відсоткове покриття всіх капітальних та інших витрат з нарахованими відсотками і прибуток не менший, ніж від інших операцій. Крім того, при укладанні контрактів лізингу в міжнародному масштабі можна мати додаткову економію коштів компаній орендодавців від різниці в податкових ставках, що діють у різних країнах.

Лізинг вигідний і державі, оскільки заборгованість підприємств іноземним лізингодавцям не належить до загальної фінансової заборгованості країн-імпортерів, на чий території перебувають орендарі.

Очевидно, що нині Україна переживає саме такий період, коли доцільно було б скористатися лізингом для розв'язання своїх інвестиційних проблем, використовуючи досвід інших країн. Однак широкомасштабне використання лізингу може бути здійснене тільки внаслідок створення нашою країною привабливого, а головне, стабільного інвестиційного клімату.

3.3. Переваги інвестиційного проектування

Складання інвестиційних проектів можна розбити на етапи. На першому етапі визначаються інвестиційні ідеї, здійснюються їх попередня техніко-економічна оцінка, розробка елементів оцінки та підготовка попередньої інформації про інвестиційний проект, його кошторисну вартість, строки будівництва об'єкта чи впровадження проекту шляхом закупівлі і монтажу устаткування та обладнання. Визначаються строки пусконаладжувальних робіт та освоєння виробництва. Розраховується інтенсивність експлуатації і строки окупності проекту. Якісне визначення всіх названих показників інвестиційного проекту створюють його привабливість для потенційного інвестора. Розгляд інвестиційного проекту та переговори з інвестором або інвесторами дають змогу визначити його сильні і слабкі сторони, внести відповідні корективи.

Другий етап потребує чіткого визначення потреб ринку щодо того чи іншого товару як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку, а також щодо орієнтовних цін товару та попит на нього, що в кінцевому результаті визначає привабливість проекту. Його привабливість значно зростає, якщо при представленні проекту потенційним інвесторам буде значною мірою висвітлене питання забезпечення запланованого виробництва сировиною, матеріалами, напівфабрикатами, енергетичними та трудовими ресурсами.

Практично на цих двох етапах закінчується визначення потенційної привабливості проекту. Якщо інвестори не виявили зацікавленості, то робота над проектом закінчується.

Зацікавленість інвесторів у впровадженні проекту характеризує собою другу фазу інвестиційного проектування, яка потребує укладання договору (контракту) на детальну розробку і оцінку ефективності проекту та його фінансування.

Визначивши виконавця проекту, обговорюють строки його виконання і оплату робіт згідно з контрактом, в якому передбачається вивчення й висвітлення в проекті попиту на продукцію, заплановану до випуску, як на українському, так і іноземному ринку.

Значне місце при проектуванні належить вибору місця розташування виробництва. Зацікавленість у ньому залежить від соціально-економічного становища та політичної стабільності регіону, від розташування відведеної під будівництво або реконструкцію ділянки щодо джерел надходження сировини, транспортних зв'язків, трудових ресурсів та наявності електроенергії, тепlopостачання, води.

Висвітлення організаційних, технологічних та інших питань дає змогу перейти до етапу фінансової й економічної оцінки проекту, який є найважливішим елементом привабливості, особливо для іноземного інвестора. Шляхом розрахунку фінансового проекту визначається лаг окупності проекту, тобто розкриваються комерційні стимули й прибутковість проекту або його ефективність.

На наш погляд, суттєвим етапом проектування є проект розрахунків ризиків інвестиційного проекту, до яких слід віднести інфляційні процеси, політичну нестабільність, відсутність або недостатність законодавчої та нормативної бази для інвестування, зміни попиту на заплановану до виробництва продукцію та інші ризики.

Заключним етапом інвестиційного проектування є розгляд інвестором чи інвесторами детального проекту і при його відповідності висунутим вимогам – упровадження його в життя.

Розглядаючи етапи інвестиційного проектування, слід висвітлити, хоча б у загальних рисах, процес або етапи підготовки й реалізації лізингових положень як особливого виду інвестиційної діяльності.

Підготовка і реалізація лізингових положень складається з таких етапів:

- підготовки та обґрунтування лізингової угоди: приймання заявки на лізингові послуги від клієнта; визначення орієнтовної вартості лізингу; аналізу документів, що характеризують фінансовий становище клієнта на момент подання заявки; аналізу бізнес-плану, наданого клієнтом; визначення потенційних можливостей клієнта щодо виконання платіжних зобов'язань за лізингом; уточнення вартості лізингу; прийняття рішення про надання лізингових послуг;
- юридичного оформлення лізингової угоди: підготовки й укладання угоди про надання кредиту для фінансування лізингової угоди (за необхідністю); підготовки й укладання угоди купівлі-продажу з фірмою-постачальником; підготовки й укладання з лізингодержувачем угоди про лізинг майна (лізингова угода); підготовки й укладання угоди страхування майна – об'єкта лізингу;
- розробки плану реалізації лізингової угоди;
- моніторингу виконання лізингової угоди.

Слід відзначити деякі особливості при плануванні фінансових результатів і передусім між платежами за лізингом і дивідендами.

Платежі за лізингом сплачуються до податків, тобто включаються у витрати виробництва, а дивіденди виплачуються з прибутку, що залишається у розпорядженні господарства.

Підготовка лізингового проекту з боку підприємства складається з таких операцій.

Лізингодавцю підприємство надає довідки за формою, яка містить технічний опис необхідного обладнання, його комерційні параметри, найменування і реквізити постачальника, а також підтверджує свою платоспроможність перед орендодавцем, надаючи зведений баланс на кінець періоду попередньої угоди. Керівництво компанії і власники оцінюють його як безперервно діюче підприємство. Орендодавці зацікавлені в тому, щоб фінансувати діяльність успішно функціонуючого підприємства.

Далі визначається фінансове становище підприємства: прибуток від продажу, загальні виробничі витрати, прибуток до оподаткування, податки, чистий прибуток (дивіденди), нерозподіле-

ний прибуток, нерозподілений прибуток наростаючим підсумком та коефіцієнти (валовий прибуток, чистий прибуток, акціонерний капітал). Ці показники розраховуються для всіх стадій життєвого циклу проекту.

Оцінку лізингового проекту в цілому можна дати, використовуючи формулу

$$B_{\text{ліз}} < \sum_i^n \frac{ЧП_i}{K_{\text{ліз}}}$$

де $B_{\text{ліз}}$ – вартість об'єкта лізингу; $ЧП_i$ – чистий прибуток i -го періоду; $K_{\text{ліз}}$ – лізинговий коефіцієнт; n – строк лізингу; i – періоди лізингового договору ($i = 1, 2, \dots, n$). Чистий прибуток ($ЧП$) визначається на основі «Балансу грошових надходжень і витрат», який розробляється у бізнес-плані при підготовці лізингового проекту.

Ця нерівність показує ефективність лізингового проекту. Якщо значення $K_{\text{ліз}}$ перетворює нерівність у рівність (гранична ефективність лізингового проекту), то в даному випадку необхідно враховувати ступінь ризику реалізації проекту. До того ж слід з лізингоодержувачем оформляти додатковий заставний договір.

Необхідно зазначити, що оцінка ефективності лізингового проекту лише на основі наведеної формули є недостатньою. Тому при експертизі проекту також доцільно використовувати показники, що застосовуються при оцінці ефективності інвестицій, – це чистий приведений дохід, індекс дохідності, період окупності та внутрішня норма дохідності.

Використання запропонованої системи показників оцінки фінансово-господарської діяльності лізингоодержувача й оцінки ефективності лізингового проекту в цілому дозволить значно підвищити лізингові угоди шляхом якісного відбору проектів.

3.4. Фінансові аспекти активізації інвестиційного процесу в Україні

Серед найважливіших проблем, які постають перед економістами різних теоретичних шкіл і напрямків, є аналіз факторів та потенцій економічного зростання, взаємозв'язку таких соціально-економічних процесів, як споживання і накопичення, інвестування і

заощадження, пошук ефективного механізму забезпечення стабільного зростання економіки. Аналіз проблем, які виникають у процесі забезпечення економічного зростання, показує, що попит і пропозиція нерівнозначні, як і збереження та інвестиції. Таким чином, для забезпечення стабілізації економічного зростання необхідно особливу увагу приділяти формуванню попиту.

У свою чергу, попит залежить від ступеня зростання доходів, а від нього залежить зростання податків і збільшення національного доходу. Натомість підвищення попиту без пропозиції можуть та й призводять до інфляційних процесів.

Протягом останніх років практика засвідчила, що для стримування інфляційних процесів необхідний цілий комплекс заходів, які передбачають удосконалення податкової системи, валютного регулювання, цінової політики та цільового спрямування бюджетних витрат. Виходячи з цього в наш час програма розвитку економіки підпорядкована головній меті стабілізації вітчизняного виробництва і його розвитку на пріоритетних, конкурентоспроможних напрямках. Для вирішення проблеми необхідно залучити кошти на придбання новітніх технологій та розвитку виробництва в цілому за рахунок зменшення податкового тиску на підприємства державного сектора економіки і вжиття заходів щодо оподаткування організацій тіньової економіки, яка недодає в бюджет до 50% податків. Паралельно потрібно ввести систему оподаткування, яка б стимулювала виробництво і викликала довіру, тобто таку систему, що відповідає сучасному стану економіки.

Сьогодні на внутрішньому ринку України все ще домінують товари, завезені з інших країн, а це підриває економіку держави, зменшує зайнятість населення і потребує захисту товаровиробників України як на законодавчому рівні, так і за допомогою фінансово-кредитних важелів. Україна має великі запаси вугілля, залізної руди та інших природних ресурсів. Займаючи лише 0,5% світової суші, вона видобуває близько 5% світових корисних копалин. За економічним потенціалом Україна посідала друге місце серед республік колишнього Союзу. Сьогодні ж, навпаки, в Україні недостатньо енергоносіїв, промислово-технологічна база потребує переобладнання і реконструкції. Ресурсоємність промислової України в три рази, а енергоємність у дев'ять разів перевищує європейські стандарти. Орієнтація на експорт товарів у країни з ринковою економікою та на одержання кредитів від МВФ, Світового та інших банків себе не виправдала. Вихід – у жорсткій економії коштів, що призведе до дуже болючого

зниження рівня соціальної захищеності населення та його життєвого рівня. Грошова маса, бюджет, кредит та інші показники, об'єднані в систему, розвиваються в новій економічній системі неординарно. Ось чому сьогодні важко визначити траєкторію розвитку фінансово-кредитної системи України. Поряд з цим реалізацію даного підходу не можна здійснити без відпрацювання механізму регулювання, який дозволяє коригувати відхилення від програмної траєкторії руху. Наприклад, збільшення або зменшення грошової маси, необхідність змін у кредитуванні цільових програм, проведення заходів з коригування дохідної і видаткової частин бюджету тощо. Такий підхід дозволить вести науково обґрунтовану систему управління цими процесами.

В умовах переходу до ринкової економіки ефективним методом державного регулювання процесів економічного розвитку має бути планування в державному секторі економіки і регулювання діяльності недержавного сектора. Планування і регулювання має охоплювати як економіку держави в цілому (індикативне планування), так і місцеві органи управління на основі об'єктивної інформації з питань формування місцевих бюджетів, використання кредитних ресурсів та податкової політики.

Кінцевою метою такого планування повинно стати економічне програмування, основне призначення якого – реалізація комплексної програми подальшого розвитку економіки держави, а також окремих програм, до яких належать фінансові, кредитні, податкові, цінові та ін. Не останнє місце в цьому процесі повинно належати і тіньовому капіталу.

Комплекс заходів щодо розробки фінансово-кредитної політики держави та становлення системи управління фінансовою й кредитною системами в умовах розбудови в Україні нових економічних відносин дозволяють не тільки забезпечувати стабільність економіки, але й сприятимуть її позитивному поступальному розвитку. Натомість поки що доводиться констатувати відсутність достатньо виваженої стратегії економічних перетворень в економіці України. Це підтверджує аналіз виконання планів та програм розвитку, реструктуризації і стабілізації економіки та інвестиційної діяльності.

Економічна наука, практика розвитку ринкової економіки свідчать про необхідність чіткого державного регулювання інвестиційної діяльності. Передусім цього потребує виробничий сектор, упровадження новітніх технологій на перспективних напрямках його розвитку. Функціонування підприємств усіх форм власності в умовах ринкових відносин потребує проведення ефективної інвестиційної політики, яка має спиратися

на забезпечення якнайменших витрат на залучення інвестицій, формування чіткої системи фінансування та одержання максимального прибутку на вкладені кошти. Інвестиції можуть здійснюватись як за рахунок залучених, так і за рахунок власних коштів не тільки на рівні підприємств, але й на державному рівні. На рівні підприємств до власних коштів належать амортизаційні відрахування та реінвестована частина чистого прибутку, а до залучених – кредити банків, позички інших установ, емісія акцій та облигацій. На рівні держави можна виділити два види інвестицій – фінансові й виробничі. До перших слід віднести вкладення коштів у купівлю акцій, облигацій та інших цінних паперів, до других – кошти, вкладені у виробництво для його розширення, реновації, модернізації та купівлі новітніх технологій.

У ринковій економіці інвестиції поділяються на приватні й державні. Приватні інвестиції вкладаються в ті галузі виробництва, які мають високий прибуток, або коли є гарантія, що впровадження в них новітніх технологій дозволить одержати високі прибутки. Державні інвестиції спрямовуються, як правило, на пріоритетні напрямки розвитку виробництва як за рахунок бюджетних коштів, так і за рахунок довгострокових кредитів.

Аналіз показує, що на сьогодні немає відповідних умов для створення режиму найбільшого сприяння інвестиційній діяльності ні на мікро-, ні на макрорівнях. Нині в підприємств відсутня база для проведення заходів з відтворення виробництва, а тим більше для інвестиційної діяльності в розширенні виробництва та придбанні новітніх технологій, що потребує вирішення проблеми на рівні держави. Для виходу з економічної кризи держава повинна мати науково обґрунтовану і прораховану програму інвестиційної діяльності, яка б містила весь комплекс проблем та інвестиційних програм регіонів. Необхідно чітко визначитися з пріоритетними напрямками вкладення інвестицій і конкретними проектами, які мають великий економічний ефект. Головним же втілювачем проектів у фінансовому аспекті є банк, через який здійснюється фінансування інвестицій.

Слід констатувати, що нині функцію банку виконує центральний банк – Національний банк України, який чіткою монетарною політикою стримує інфляційні процеси і ефективно виконує свої функції, та комерційні банки, серед яких і Промінвестбанк, сама назва якого свідчить про його цільову спрямованість

– інвестиційну діяльність. Однак у діяльності Промінвестбанку, на наш погляд, функція інвестування виробництва реалізується на недостатньому рівні.

Державну політику в інвестиційній діяльності мають визначити вибір мети, оцінка ситуації та стратегічна спрямованість. У процесі її реалізації необхідно забезпечити: стратегічне планування, фінансову підтримку проектів; забезпечення інформацією про новітні технології та створення сприятливого інвестиційного клімату; нагляд за інвестиційною діяльністю та її оцінку; надання інвестиційних кредитів як за рахунок державних, так і за рахунок міжнародних інвестицій через Український інвестиційний банк, що висуває проблему створення розгалуженої системи спеціалізованих банків – як державних, так і комерційних.

На наш погляд, уваги потребує і діяльність інвестиційних філіалів окремих банків, які є такими лише за назвою. Зрозуміло, що пріоритети інвестиційних проектів мають визначитися на конкурсній основі, а захищеність їх упровадження повинна спиратися на спеціально створювану страхову компанію зі страхування інвестиційних проектів. Страхова компанія може створюватися також за участю інших держав чи компаній. Слід сказати, що в Україні вже створено широку мережу інвестиційних фондів, інвестиційних та трастових компаній. На рівні держави провадиться державне регулювання ринку цінних паперів, але вторинний ринок ще недостатньо розвинутий.

Для розвитку інвестиційної діяльності необхідне об'єднання коштів банків, страхових компаній та підприємств і створення за їх безпосередньою участю інвестиційних компаній. Було б доцільно включити в ці компанії та групи наукові установи, тому що без науки не буде науково-технічного прогресу й розробки та впровадження в життя новітніх технологій. Практично в зародковому стані в Україні перебуває венчурний бізнес – мале, ризикове підприємництво в інноваційній сфері, у системі науково-і експериментально-дослідницьких розробок.

В умовах глибокої економічної кризи в Україні, коли в державному бюджеті немає коштів для капітальних вкладень, а комерційні банки не можуть забезпечити попит на надання довгострокових кредитів, у тому числі й кредитів на інвестиції, держава має залучити для використання у виробничому процесі нейтральні гроші, тобто гроші, які повністю вилучені з грошового обігу і не знаходяться на рахунках у банках через недовіру населення до грошово-кредитної політики держави.

Підвищення довіри населення до національної валюти – гривні, гарантії держави підприємницьким структурам щодо залучення нейтральних грошей надають можливість розширити впровадження в життя перспективних інвестиційних проектів. Ці заходи сприятимуть стабілізації економіки України і створенню умов для активізації банківської, інвестиційної сфери і головне – виробництва, що забезпечить зростання доходів бюджетів усіх рівнів.

Розділ ІІ

ДЕРЖАВНА
ПРОМИСЛОВА
ТА АГРАРНА
ПОЛІТИКА

Державна промислова політика

4.1. Спрямованість промислової політики на економічний розвиток держави

Сьогодні Україна має статус країни з ринковою економікою. Незважаючи на це, ми живемо в період наростання нестабільності, викликані різними чинниками. У цей час поряд з моральним і фізичним зносом обладнання країна втрачає значний науково-технічний потенціал, а разом з ним і передові технології, не говорячи вже про розробку програмного забезпечення, про приладобудування і електроніку, де ми вже втратили пріоритети. Таке становище викликає необхідність термінового вжиття заходів, спрямованих на виправлення ситуації з метою нарощення економічного потенціалу. Адже підвищення ефективності суспільного виробництва України безпосередньо пов'язане з необхідністю відпрацювання промислової політики держави і чіткої системи її реалізації.

Ось чому реструктуризація економіки в наш час належить до найбільш важливих стратегічних завдань побудови економічно-орієнтованого суспільства. Зрозуміло, що впровадження її в життя потребує тривалого часу, а також залучення значних інвестиційних ресурсів, адже зростання економіки обумовлене формуванням відповідних механізмів створення основ та науково обґрунтованих пропозицій розвитку власного товаровиробника. Розв'язання цієї проблеми потребує розробки концепції макро-економічних перетворень з урахуванням, з одного боку, економічних критеріїв розвитку України, системи цілей та пріоритетів, а з іншого – ринкових важелів.

Таким чином, всебічний розвиток економіки промислового комплексу як найбільш вагомий складової економіки набуває пріоритетного значення. Відповідно великого значення набу-

вають форми та методи державної промислової політики як цілеспрямовані дії держави, що забезпечують структурні перетворення та відкривають можливості розвитку промисловості з метою піднесення національної економіки і підвищення рівня життя населення.

Сучасний соціально-економічний розвиток у першу чергу слід розглядати як наслідок недосконалості правового поля та господарських механізмів, а також як невизначеність поняття і складових промислової політики.

Державна промислова політика – це цілеспрямована та науково обґрунтована діяльність держави щодо підвищення конкурентоспроможності продукції, збільшення обсягів виробництва, зорієнтована на поєднання інтересів та дій суб'єктів підприємницької діяльності, а поряд з цим забезпечення зростання надходжень у бюджет.

Така політика повинна безпосередньо впливати на розвиток пріоритетних галузей промисловості, використовуючи такі чинники, як новітні технології, інфраструктура, попит, інституційна структура ринків, інновації, стимулювання.

Зрозуміло, що в широкому розумінні промислова політика має цілу низку особливостей та специфічних рис, які притаманні сучасному етапу розвитку економіки України й обумовлюють формування методологічних підходів щодо розробки державної промислової політики. Серед них слід виділити першочергові:

- обмеженість фінансових ресурсів, що спрямовуються державою на підтримку вітчизняного товаровиробника;
- експансія іноземних товарів та незахищеність вітчизняного ринку;
- недостатня капіталізація банківської системи і, як це не парадоксально, недоступність кредитних ресурсів комерційних банків для підприємств;
- застосування іншими країнами системних обмежень просування вітчизняної продукції на зовнішні ринки;
- складність характеру управління, яка обумовлюється інерцією діючої економічної системи;
- недосконалість структури матеріального виробництва зі значною питомою вагою енергоємних галузей при значній імпортній залежності країни в постачанні енергоресурсів;
- низька купівельна спроможність населення та практична відсутність внутрішнього ринку;
- необхідність збереження існуючого рівня інтеграції у світову систему господарства як одного із стратегічних напрямків участі в міжнародному розподілі праці.

Таким чином, державна промислова політика, яка розробляється як невід'ємна частина економічної політики, спрямована на прискорення економічного зростання, має визначені конкретні короткотермінові та довгострокові цілі. Отже, державна промислова політика сприяє вирішенню гострих соціальних проблем у суспільстві.

У цьому й полягає головна причина того, що на всіх рівнях господарювання, і передусім у промисловості, відбуваються трансформації: у принципах і засобах управління, у виробничих відносинах, чинниках і умовах розвитку продуктивних сил.

Слід мати на увазі, що світова практика розрізняє моделі промислової політики в умовах економічного піднесення і спаду.

Наявність у державній промисловій політиці багатоцільової спрямованості обумовлює різні аспекти проведення й здійснення промислової політики. Ці аспекти відрізняються методологією побудови, набором регуляторів та механізмів, що саме і передбачає наявність системи. Зрозуміло, система як така спирається на основоположні критерії промислової політики, аналізуючи які, можна дійти висновку, що промислову політику необхідно розглядати не як просте функціонування складових, а як процес сталого розвитку. Отже, промислову політику слід оцінювати за такими критеріями: динамічність, цілеспрямованість, збалансованість, регульованість, демократичність.

Процес сталого розвитку забезпечує прогресивні тенденції, що надає можливість визначити основні складові формування та здійснення державної промислової політики:

- концентрація капіталу в пріоритетних галузях та напрямках розвитку;
- підтримка напрямків економіки, розвиток яких обумовлений національними інтересами;
- прискорення розвитку провідних галузей, які дозволять вийти на новий рівень використання досягнень науково-технічного прогресу;
- введення елементів керованості у тих галузях економіки, які можуть дестабілізувати економічну ситуацію;
- створення умов інвестиційної привабливості як галузевих, так і державних пріоритетних напрямків розвитку економіки.

Однією з характеристик промислової політики є структура обсягів товарного виробництва в галузях промисловості, адже Україна має великий інтелектуальний і технологічний потенціал майже в усіх її основних галузях. Проте не слід забувати, що

цей потенціал створювався не як інтегрований комплекс України, а як складова частина народногосподарського комплексу колишнього СРСР. Це призвело до величезних диспропорцій між окремими галузями та підгалузями промисловості, високого рівня мілітаризації та концентрації, відсутності замкнених технологічних циклів виробництва і значної залежності від кооперації з промисловістю інших країн.

Ось чому навіть у наш час стан промислового комплексу визначається такими негативними рисами:

- недостатня орієнтація на виробництво продукції кінцевого споживання;
- домінування видобувних і базових галузей з низьким ступенем переробки сировини;
- застарілі технології у більшості галузей (за наявності унікальних високотехнологічних виробництв);
- висока матеріало- та енергоємність виробництва при значній залежності від імпорту енергоресурсів;
- втрата традиційних ринків збуту як у країнах СНД, так і в країнах Східної Європи.

Натомість державна промислова політика має ефективно функціонувати як комплексна інтегрована внутрішня система, яка потребує постійного врахування чинників зовнішнього середовища. Стійкість такої системи обумовлюється постійною адаптацією певних механізмів: державного регулювання цін, оподаткування, стимулювання виробництва, зовнішньоекономічної діяльності, рівноваги заощаджень та інвестицій.

Керованість системи здійснюється шляхом формування функцій, здатних змінювати як напрямки окремих перетворень, так і курс промислової політики в цілому. До них слід віднести: правові, економічні, розподільні та соціальні. Економічні функції відіграють пріоритетну роль, а тому повинні містити: оцінку, стимулювання, облік, контроль та регулювання.

Динамічність та гнучкість державної промислової політики як системи передбачає раціоналізацію дій за допомогою програмно-цільового підходу. Такий підхід надає можливість оперативного прийняття рішення щодо своєчасного зміщення акцентів з одного стратегічного напрямку на більш доцільний у даний період розвитку економіки. Вони повинні бути конкретизовані в таких галузевих та регіональних програмах:

- розвиток науково-технічного потенціалу;
- стимулювання інвестицій;
- стимулювання експорту товарів та капіталу;

- створення науково-технічних комплексів, фінансово-промислових груп, холдінгів;
- реструктуризація промисловості, конверсія оборонної промисловості та диверсифікація;
- державний протекціонізм;
- соціальна політика.

Світовий досвід проведення державної промислової політики виробив низку інструментів, серед яких найвідомішими є пряме фінансування створення нової продукції та технології у рамках державних науково-технічних програм; надання позик, у тому числі безпроцентних державних дотацій; зниження ставок податків на прибуток та нарахувань.

При проведенні державної промислової політики використовуються такі методи прямого державного впливу:

- держзамовлення, пряме дотування та пільгове кредитування, митні збори;
- розширення правового поля, що надає змогу задіяти: закони, які регулюють права власності та управління нею; закони, які визначають ринок капіталу; закони, що регулюють функції реального сектору економіки.

Слід пам'ятати, що значні темпи інфляції призвели до знецінення обігових коштів підприємств та інших суб'єктів господарювання.

З метою досягнення макроекономічної стабілізації Національним банком України здійснювалася жорстка монетарна політика, спрямована на подолання інфляції, скорочення дефіциту бюджету. Отже, під час проведення реформ не вдалося сформувати потужну банківську систему, яка б відповідала вимогам існуючого промислового потенціалу. До того ж невідповідність ставки рефінансування Національного банку існуючому рівню інфляції призводила до високих відсоткових ставок за кредит комерційних банків, що, у свою чергу, призводило до того, що кредити ставали недоступними для більшості підприємств. Хоча підвищення відсотків за кредит застосовувалось як тимчасовий захід через «обвал» на фондових ринках, це негативно вплинуло на політику кредитування пріоритетних напрямків розвитку промисловості.

Зрозуміло, що в таких умовах необхідне проведення суттєвих змін у державній політиці фінансування та зміщення акцентів з фінансування безпосередньо виробників до кредитування замовників продукції. Це дозволяє в умовах високої процентної ставки за кредит, з одного боку, знизити собівартість продук-

ції у виробника, а з іншого – розширити ємкість внутрішнього ринку, який практично відсутній через низьку купівельну спроможність споживача.

Ось головна причина того, що ця концепція покладена в основу практичного вирішення проблем, які існували у відновленні виробництва в пріоритетних галузях промисловості та в інших виробництвах. Споживачі цієї продукції здатні самостійно залучати кредитні ресурси та забезпечувати їх повернення внаслідок ефективної діяльності.

Потребує уваги й політика, спрямована на стимулювання нарощення експортного потенціалу шляхом застосування пільг в оподаткуванні прибутку, отриманого від приросту обсягів експорту порівняно з відповідним періодом попереднього року, що надає можливість інтенсифікації виробництва. Загалом така політика орієнтує суб'єктів господарювання на постійний пошук можливостей збільшення виробництва, підвищує зацікавленість суб'єктів господарювання в проведенні активної промислової політики, створює умови розвитку ефективно діючого механізму на рівні держави.

Одним з головних показників, що характеризує економічний стан промисловості, є зовнішньоекономічна діяльність. Разом з тим у міжнародному плані особливо вагомим компенсуючим фактором є збільшення експорту товарів і послуг до країн СНД, Східної Європи, Африки. Поступальний розвиток економіки України потребує, щоб промислова політика поступово була скерована на розвиток пріоритетних галузей. У першу чергу, це стосується авіакосмічної (Південмаш та Антонова), суднобудівної (Миколаївський суднобудівний завод та інші), а поряд з ними енергетичної, електронної промисловості та важкого машинобудування, які складуть вагому частину зовнішньої торгівлі.

Слід підкреслити, що маємо також зменшення обсягів зовнішньої торгівлі в машинобудуванні, що обумовлено такими чинниками:

- незадовільною якістю продукції машинобудування, унаслідок чого країнам далекого зарубіжжя вона не потрібна, та блокуванням України країнами ближнього зарубіжжя;
- технологічним відставанням виробництва і низьким техніко-економічним рівнем продукції;
- переорієнтацією експортних ресурсів на країни далекого зарубіжжя, тобто втрата традиційних ринків.

Вивчаючи досвід інших країн щодо підтримки власних експортерів, можна дійти висновку, що формування протекціоністської

політики просування вітчизняних виробників на зовнішні ринки необхідно здійснювати за допомогою застосування раніше не задіяних у нашій країні механізмів фінансової підтримки. Серед них слід відзначити такі:

- застосування механізму передекспортного кредитування промислових підприємств під укладені зовнішні контракти (цей механізм у нашій країні відсутній);
- залучення іноземних інвестицій під заставу акцій, які належать державі, та ін.

Поряд з цим потребує удосконалення механізм залучення іноземних інвестицій і кредитів. Аналіз показує, що неприйняття дієвих заходів з удосконалення механізму залучення іноземних інвестицій та кредитів гальмує розвиток виробництва.

Потребує удосконалення й державна політика в галузі реструктуризації виробництва, адже основними недоліками в цьому аспекті є відсутність державної підтримки та недосконалість державної фіскальної політики щодо створення умов для початку виробничої діяльності реструктуризованих підприємств у межах певного періоду, необхідного для їх становлення, особливо малого і середнього бізнесу.

Державна політика реструктуризації підприємств повинна бути спрямована на підвищення ефективності роботи, у першу чергу, підприємств, які мають стратегічне значення для держави. У процесі їх реструктуризації здійснюється відокремлення неефективно працюючих підрозділів, відокремлення форм власності, підвищення мотивації щодо розширення виробництва і продуктивної праці.

Отже, проведення державної промислової політики потребує визначення відповідних принципів побудови, підходів щодо її реалізації шляхом виявлення пріоритетів та формування стратегічних напрямків. Процес реалізації та побудови державної промислової політики відбувається на підставі таких основних принципів:

- визначення найбільш пріоритетних для України напрямків економічного розвитку, які сприятимуть забезпеченню просування конкурентоспроможної вітчизняної продукції на зовнішніх та внутрішніх ринках;
- всебічна мобілізація інтелектуальних, фінансових і матеріальних ресурсів держави;
- максимальне залучення до цієї роботи та збереження кадрового і науково-технічного потенціалу;

- посилення регулювальної функції держави в здійсненні промислової політики, особливо у ринковій економіці, та створення відповідної законодавчої бази;
- державне програмне регулювання перетворень, особливо у формуванні ринків промислової продукції й послуг;
- створення сприятливих умов для залучення і використання вітчизняних та іноземних інвестицій;
- збалансованість розвитку підприємництва, забезпечення юридично рівноправних умов вітчизняних та іноземних суб'єктів економічної діяльності.

Стратегію й тактику державної промислової політики дозволяють узгодити:

- фундаментальні наукові дослідження;
- розвиток галузей виробництва, за рахунок яких Україна здатна вийти на рівень світових досягнень, що забезпечать конкурентні переваги на світовому ринку;
- наукоємні і високотехнологічні галузі та виробництва експортної орієнтації, де Україна зарекомендувала себе й забезпечує продукцією відповідно до світових науково-технічних позицій;
- заходи з підвищення енергетичної безпеки України шляхом розширення джерел і видів енергоресурсів та застосування ресурсозберігаючих технологій;
- конверсія та диверсифікація військово-промислових виробництв, що втратили оборонне значення;
- пом'якшення соціальних наслідків модернізації промисловості.

Таким чином, стратегія державної промислової політики повинна спиратися на:

- формування структури промислової продукції шляхом збільшення частини виробництв, які мають завершений технологічний цикл, поліпшують використання природно-ресурсного потенціалу держави, мають кінцевого покупця на внутрішньому та зовнішньому ринку;
- науково-технічне оновлення і модернізацію виробництва, поліпшення якості та дизайну, підвищення технологічного рівня продукції, матеріалів, освоєння прогресивних видів продукції, конкурентоспроможних для експорту, і забезпечення власного споживача;
- розвиток виробництва з урахуванням потреб власної міжгалузевої кооперації і системи виробничого сервісу, які будуть сприяти підвищенню збалансованості економіки.

Усе це дозволяє стабілізувати економічну ситуацію та сформувати підґрунтя для забезпечення поступового зростання виробництва.

Велике значення має і захист вітчизняного товаровиробника, який повинен спиратися на зважену державну підтримку, пошук стратегічного інвестора, стимулювання інвестиційної діяльності, підвищення купівельної спроможності споживача та ін. Ці заходи передбачають вивчення та узагальнення досвіду інших країн з захисту власного товаровиробника та єдності інтересів інвестора і вітчизняного товаровиробника.

Реалізація програми державної підтримки із захисту власного товаровиробника надає можливість:

- створити нові та відновити на більш високому якісному рівні існуючі потужності підприємств;
- освоїти виробництво конкурентоспроможної продукції та технології її виробництва;
- залучити до виробництва продукції значну кількість підприємств у різних галузях промисловості;
- відтворити на якісно нових засадах робочі місця, забезпечити виплату стабільної заробітної плати працюючих;
- знизити експансію на внутрішньому ринку товарів іноземного походження;
- збільшити надходження доходів до державного бюджету.

Обмеженість фінансових ресурсів, які спрямовуються з бюджету на підтримку пріоритетних напрямків розвитку промисловості, у наш час призвела до необхідності пошуку альтернативних джерел фінансування, що змушує вишукувати механізм залучення додаткових фінансових ресурсів.

Додаткові фінансові ресурси мають бути чітко спрямовані на: випуск продукції, яка знижує залежність держави від імпорту; її конкурентоспроможність на внутрішньому ринку; запровадження новітніх технологій; орієнтацію на виробництво якісної продукції; стимулювання виробництв з урахуванням розвитку існуючої власної сировинної бази.

Упровадження в життя цього напрямку промислової політики призведе до того, що виробники одержать можливість реалізувати перспективні проекти з виробництва стратегічно важливих видів продукції, підвищити промислову активність виробництва та збільшити надходження до бюджету. Тобто такий напрямок діяльності дозволяє сконцентрувати зусилля державних органів на пріоритетних напрямках розвитку промисловості шляхом активної політики залучення фінансових ресурсів, підвищення

зацікавленості до них потенційних інвесторів, що відповідає потребам ринкової економіки.

Слід мати на увазі, що всі підприємства незалежно від форм власності мають діяти в руслі промислової політики, яка проводиться у сфері виробництва, а це вимагає чіткого спрямування діяльності на: формування науково-технічної політики; формування зв'язків; інтеграцію капіталу; запровадження системи менеджменту і маркетингу. Отже, при формуванні механізму реалізації державної промислової політики необхідно враховувати світовий досвід, сучасний стан та особливості відповідного періоду розвитку економіки країни.

З урахуванням наведеного вище можна дійти висновку, що реалізація промислової політики забезпечить нарощення економічного потенціалу України та підвищення ефективної діяльності промисловості.

4.2. Розвиток промисловості – основа економічного зростання держави

Ні для кого не є секретом, що впровадження промислової політики має відбуватись внаслідок розвитку промисловості – основи економічного зростання держави. На жаль, розвиток промисловості, а з нею й економіки в Україні характеризується негативними показниками.

Підтвердження негативного стану розвитку економіки України надає динаміка основних показників збитковості економіки за 1990–2004 рр., яка чітко свідчить про наявність значної кількості збиткових підприємств, а головне – концентрує увагу на збільшенні суми збитків на підприємствах.

Розвиток економіки значною мірою залежить від розвитку виробництва, основою якого є первинна ланка – підприємство. До речі, підприємство є складною організаційною системою, яка передбачає функціонування багатьох підсистем. Саме похибки в діяльності підсистем провокують негативні показники розвитку економіки, збитки й інші негаразди, які відображені в табл. 4.1.

Дані аналізу динаміки показників збитковості української економіки підтверджують негативну тенденцію, адже питома вага збиткових підприємств України збільшилася з 2% у 1990 р. до 37,7% у 2004 р. На цьому фоні позитивним моментом, якщо його можна так назвати, є те, що, починаючи з 2000 р. простежується незначне скорочення питомої ваги збиткових підприємств.

Таблиця 4.2. Динаміка основних показників збитковості економіки за 1990–2004 рр.

	1990		1995		2000		2003		2004	
	Питома вага збиткових підприємств, %	Сума збитків, млн грн	Питома вага збиткових підприємств, %	Сума збитків, млн грн	Питома вага збиткових підприємств, %	Сума збитків, млн грн	Питома вага збиткових підприємств, %	Сума збитків, млн грн	Питома вага збиткових підприємств, %	Сума збитків, млн грн
Україна	2,0	335,0	22,0	1 053,0	37,7	22 190,4	37,2	26 101,9	34,8	29 024

Натомість слід підкреслити, що суми збитків постійно збільшуються, і головне – у значних розмірах: у 2000 р. вони становили 22,2 млрд грн, а в 2004 р. збитки вже становлять 29,0 млрд грн, тобто маємо збільшення суми збитків на 6,8 млрд грн.

Фактичне збільшення збитків негативно впливає на стан виконання бюджету, який не доотримує значних сум доходів. Такий стан зумовлює необхідність пошуку шляхів вирішення проблеми ефективності діяльності всіх суб'єктів господарювання держави. Для розв'язання цієї проблеми необхідно у першу чергу задіяти економічний механізм, з допомогою якого буде налагоджене чітке функціонування всього господарського механізму.

Господарський механізм саме і є системою економічних регуляторів, які за певних умов діяльності можуть надати змогу контролювати і коригувати дію ринкових регуляторів економічного розвитку. Ринкові регулятори надають змогу впливати на сферу обміну та розподілу, а через них – на темпи та пропозиції відтворювального процесу у виробництві як за окремими галузями, так і на підприємствах. У господарському механізмі задіяні як виробничі відносини, так і продуктивні сили, а його чітке впровадження залежить від форми організації виробництва. Організація виробництва залежить від форм і методів управління та економічних зв'язків, застосовуваних при використанні елементів економічного механізму, таких, як економічний, ціновий, фінансово-кредитний, податковий та інші, що наведені на рис. 4.1.

Аналіз структури господарського механізму дозволяє дійти висновку, що в основі всіх негараздів економічного розвитку

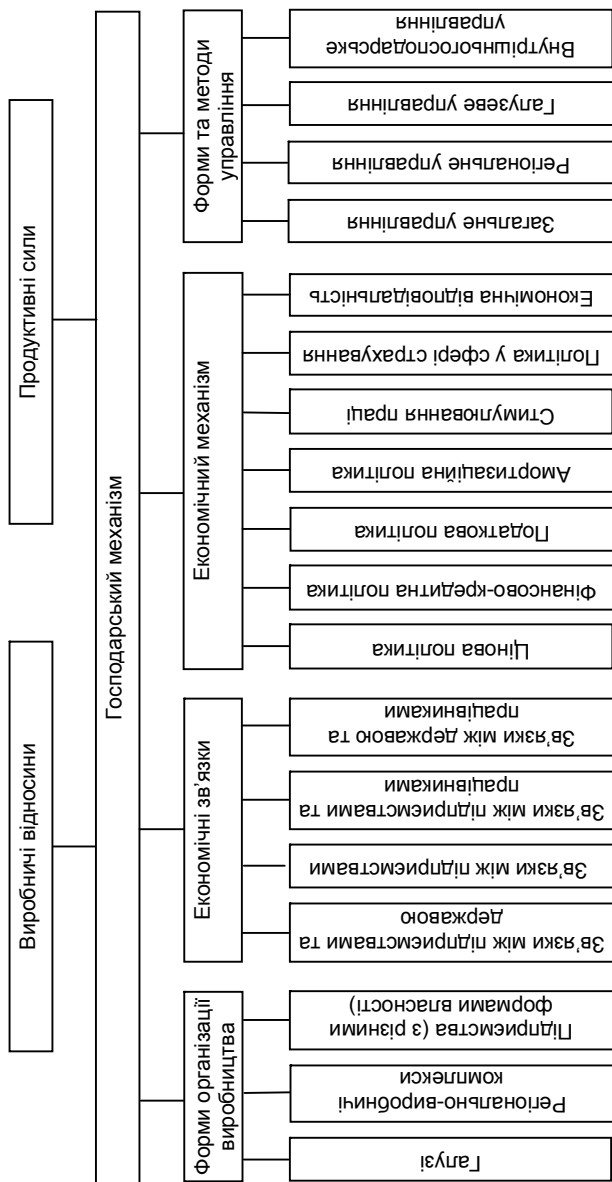

Рис. 4.1. Структура господарського механізму

держави лежить сукупність негативних явищ, які чітко виражені в організації виробництва, порушенні економічних зв'язків, недостатньо налагодженому економічному механізмі та необхідності удосконалення форм і методів управління, які чинять вплив на розвиток виробництва і, як раніше зазначалося, призводять до зниження показників цього розвитку.

Розкриваючи складові господарського механізму, не можна забувати і про фінансовий механізм, який є складовою економічного механізму і являє систему дії фінансових важелів, що відображаються в організації, плануванні й стимулюванні використання фінансових ресурсів. Фінансовий механізм складається із взаємозалежних елементів, таких, як фінансові методи та фінансові важелі, що спираються на правове, нормативне й інформаційне забезпечення.

Для поліпшення економічного і, у першу чергу, фінансового стану суб'єктів господарювання, включаючи забезпечення належної фінансової стійкості, необхідно передусім провести роботу з удосконалення механізму управління, яке відіграє вирішальну роль у системі управління підприємством, та визначитися з чітким запровадженням маркетингу, тобто комплексу підходів і методів, орієнтованих на ринок, які служать досягненню мети діяльності будь-якого суб'єкта господарювання.

Застосування маркетингу починається з визначення цілей і розробки стратегії підприємства, які виробляються на основі маркетингового аналізу ситуації. Сфера охоплення маркетингом – підприємство або інший суб'єкт господарювання, їх найближче оточення (ринок) і макросередовище. По суті, будь-яка діяльність підприємства або іншого суб'єкта господарювання може спрямовуватися і координуватися маркетингом. Такий підхід вимагає повної інтеграції маркетингу на суб'єктів господарювання, але останні далеко не завжди визнають його існування, а тому приділяють маркетингу мінімум уваги або взагалі не приділяють. Проте суб'єкти господарювання, взаємодіючи з ринком, так чи інакше застосовують методи й підходи маркетингу, однак спонтанне використання маркетингу значно зменшує ефективність його застосування. Ось чому слід здійснювати постійний контроль за чітким упровадженням маркетингу, а завданням перевірки маркетингу є визначення реальної ефективності використовуваних методів та визначення шляхів її підвищення як на макрорівні, так і на мікрорівні. Для економічного розвитку на макрорівні, у першу чергу, слід визначити оптимальні можливості економічного зростання

шляхом вибору пріоритетних галузей, бізнес-планування, створення пріоритетів та привабливості для інвестицій, визначення підприємств усіх форм власності для їх реформування й модернізації та виробництво конкурентоспроможної продукції на ринку у цілому (схематично функції маркетингу наведені на рис. 4.2).

На мікрорівні такі функції маркетингу поділяються на:

- 1) аналітичну, яка забезпечує якісне й кількісне зростання ресурсної бази; якість продукції та її реалізації, підвищення рейтингу;
- 2) виробничо-збутову – зростання прибутку внаслідок застосування і впровадження новітніх технологій; інтегрування цілей і результатів роботи всіх структурних підрозділів;

Рис. 4.2. Основні функції маркетингу

3) управлінську – синергія взаємодії: об'єднання всіх елементів менеджменту корпорацій та суб'єктів господарювання, зв'язків між ними у функціональну систему організації та контролю за результатами діяльності.

Слід мати на увазі, що маркетинг вимагає постійного руху вперед і як такий характеризується швидким старінням ідей і концепцій, зумовленим змінами ринкової ситуації. Для суб'єктів господарювання, особливо створеним на пострадянському просторі, характерна деяка інерційність, проте слід пам'ятати, що маркетингова стратегія, яка прийнята суб'єктами вчора і застосовуються сьогодні, не виправдовує свого призначення. Ось чому своєчасна корекція маркетингових стратегій забезпечує значну економію коштів унаслідок скорочення непродуктивних витрат і підвищення віддачі з ринку. Така корекція не завжди може бути проведена силами суб'єктів господарювання, тому що на заваді стоять усталені, або звичні стереотипи мислення.

Зламати цей стереотип може запровадження неадекватної ситуації шляхом активного стороннього впливу на суб'єктів господарювання, яким може бути один із видів контролю, наприклад, інспекційна перевірка, аналіз, аудит чи ревізія. Після проведення всебічного контролю та визначення слабких сторін діяльності необхідне впровадження маркетингу у поєднанні з менеджментом для ліквідації недоліків у розвитку виробництва.

Проведення перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання за допомогою аналізу всього процесу виробництва і реалізації виробленої продукції виявляє слабкі місця, привносить нові ідеї, дозволяє по-новому подивитися на звичні обставини, відкрити нові можливості. На практиці суб'єкти господарювання не стільки навіть через негативне ставлення до ревізії і можливість виявлення перевіркою порушень, як через моду на маркетинг застосовують консультування, але як би там не було, а фактично маркетинг застосовується для вирішення завдання визначення ефективності існуючих методів та вироблення нових підходів і створення комплексу маркетингу в рамках стратегії суб'єкта господарювання, що потребує додаткових витрат на розробку, освоєння та впровадження нових технологій. Іншими словами поступово, але цілеспрямовано новий діючий маркетинг завойовує чільне місце. Адже маркетинг – це провідна філософія будь-якого суб'єкта господарювання; це рівень та володіння спеціальними знаннями, притаманними тому чи іншому виробництву; це проведення досліджень ринку та збір важливої інформації; це при-

йняття рішень про кількість і якість необхідної продукції та підтримка її реалізації.

Зрозуміло, що впровадження будь-яких нових технологій потребує додаткових витрат, відповідно впровадження нового комплексу маркетингу потребує від суб'єкта господарювання як додаткових витрат, так і чіткого менеджменту його розвитку.

Навіть консультування з питань маркетингу має специфічну особливість: дуже часто суб'єкт господарювання вважає, що маркетинг визначається тільки ринком і наявністю засобів його реалізації. Тому його мислення зводиться до вирішення завдання в цілому, а саме: якщо вже запроваджувати маркетинг, то щоб стовідсотково забезпечував і дослідження ринку, і рекламу, і ціноутворення, і управління збутом, і всі контрольні функції відразу. Якщо мета і стратегія суб'єкта господарювання відповідають реаліям ринку (або, принаймні, повинні відповідати), то практика попередньої діяльності, під час якої функції маркетингу виконувалися іншими підрозділами, накладає низку обмежень. Таке ставлення цілком відповідає мисленню як підприємця, так і суб'єкта господарювання, адже показує, яким «повинен» бути маркетинг, а тому готовий будувати його саме в «належному» вигляді.

Ось чому впровадження маркетингу повинно базуватись на оцінці раціональних процедур прийняття керівництвом суб'єкта господарювання рішень, для чого потрібно визначити сформований стиль прийняття рішень, надати оцінку; простежити реальні механізми підготовки й прийняття рішень; вивчити систему оцінки прийнятих рішень з погляду їх наслідків; проаналізувати рішення за великими угодами щодо оптимальної процедури їх прийняття; визначити, наскільки процедури обґрунтовані, відповідають схемі розподілу обов'язків і повноважень.

Не можна забувати й про інвестиції, слід систематично аналізувати дохідність інвестицій, включаючи й витрати на розвиток маркетингу. Як правило, у практичній роботі, щоб побачити дійсну картину прибутковості впровадження маркетингу, користуються порівнянням прибутків «до» і «після» впровадження маркетингу.

Натомість при негараздах в економічному розвитку будь-якого суб'єкта господарювання необхідно проаналізувати фінансовий стан і визначити, яким чином слід виправляти негативні складові і тяжке фінансове становище. Поліпшення фінансово-господарської діяльності можна досягти шляхом реформування того чи іншого підприємства або шляхом реструктуризації. Кінцевою

метою як реформування, так і реструктуризації є покращання фінансового становища та підвищення конкурентоспроможності підприємства, яка досягається внаслідок упровадження економічних, фінансових та управлінських важелів.

Слід підкреслити, що застосовувати реструктуризацію того чи іншого суб'єкта господарювання, а ще гірше – ліквідацію можна в крайньому випадку, коли вже маємо банкрута, а всі важелі поліпшення фінансово-господарської діяльності і, у першу чергу, проведене реформування за допомогою економічних, фінансових та управлінських важелів не дають результату, тільки тоді можна переходити до реструктуризації. Отже, у будь-якому випадку з метою виправлення негараздів у фінансово-господарській діяльності суб'єкта господарювання, необхідно провести реформування (див. рис. 4.3).

Крім того, слід визначитися з практикою використання фінансових ресурсів тим чи іншим суб'єктом господарювання.

Рис. 4.3. Класифікація мети реформування

Для характеристики ефективності використання фінансових ресурсів необхідно мати показники, що характеризують питому вагу окремих видів ресурсів у загальній величині фінансових ресурсів суб'єкта господарювання за певний період часу. Сукупність таких показників ми отримуємо при оцінці фінансового становища суб'єктів господарювання, яка відображає у вартісній формі загальні результати їх діяльності, у тому числі й результати управління фінансовими ресурсами.

Загалом фінансове становище суб'єктів господарювання характеризується такими чинниками:

- оптимальність розміщення основних і оборотних коштів – як власних, так і позикових;
- платоспроможність, тобто здатність швидко і своєчасно розраховуватися за своїми борговими зобов'язаннями;
- рентабельність (прибутковість) і раціональний розподіл прибутку, який залишається в його розпорядженні;
- наявність власних фінансових ресурсів (основних і оборотних) не нижче певного мінімального рівня, необхідного для підтримки процесу виробництва та реалізації продукції.

Якщо досягаються певні параметри цих елементів, то можна вважати, що фінансове становище стійке.

Питання оцінки фінансового становища є предметом обговорення вже давно, однак така оцінка, як правило, стосується визначення ролі та місця корпорації, фірми, підприємства чи організації як суб'єктів господарювання на ринку, тобто фіксується поточний стан щодо розміщення і використання фінансових ресурсів. Натомість будь-який підприємець намагається розв'язати завдання більш широкого масштабу, тобто яким чином навіть за наявності тих самих фінансових ресурсів, надалі поліпшувати своє фінансове становище. Такий підхід змушує в системі заходів щодо забезпечення фінансової стабілізації будь-якого суб'єкта господарювання передбачати усунення проявів неплатоспроможності та вживати дієвих заходів щодо забезпечення стабілізації з метою запобігання погіршення показників та виникнення процедури банкрутства. У випадку, коли в того чи іншого суб'єкта господарювання маємо стійке зниження показників роботи, а відповідно й фінансового стану, не очікуючи подальшого погіршення, необхідно провести його реформування.

Вирішення питання реформування того чи іншого суб'єкта господарювання можливе за умови вжиття дієвих заходів з відновлення виробництва продукції належної якості й асортименту,

яких потребує ринок, що в кінцевому результаті призведе до нарощування надходжень грошових коштів, за рахунок яких можна вирішити невідкладні фінансові зобов'язання в короткій строк. Відповідно поліпшаться й значення фінансових коефіцієнтів ліквідності, забезпеченості власними оборотними коштами й т.ін. Зрозуміло, що досягти цього можна й необхідно не лише шляхом вжиття заходів з відновлення виробництва продукції належної якості, але й шляхом введення в дію інших чинників, таких, як зменшення внутрішніх і зовнішніх фінансових зобов'язань, збільшення грошових активів, скорочення розмірів поточних вимог і ліквідних активів.

Механізм реформування повинен спиратися на системи: економічної мотивації необхідності реалізації проекту, оцінки, ефективності реформування, мотивації реалізації проекту та систем розробок проектів залучення інвестицій; та на такі складові контролю, як аудит, аналіз фінансового стану, аналіз організаційної структури підприємства та ринків збуту, аналіз інвестиційної привабливості та інші, що надає змогу дійсно провести реформування підприємства й попередити його реструктуризацію, а в подальшому й ліквідацію (див. рис. 4.4).

Впровадження механізму реформування надає змогу забезпечити стабільну роботу будь-якого суб'єкта господарювання, значно покращити фінансовий стан та нарощувати прибуток, а головне – спрямовувати частину його на розширення виробництва.

Зрозуміло, що на першій стадії реформування необхідно ліквідувати заборгованість перед кредиторами. Подолання неплатоспроможності має здійснюватися шляхом чіткої системи планування надходження та витрачання грошових коштів за окремими видами діяльності, а також ефективного управління грошовими потоками та своєчасного виконання розрахункових і платіжних зобов'язань, чіткого визначення поточних змін платоспроможності.

Натомість забезпечення стійкого фінансового стану суб'єкта господарювання в середньостроковій перспективі повинно здійснюватися шляхом стабільного надходження коштів від реалізації продукції, достатнього рівня ліквідності активів, а також підвищення рентабельності продукції. При проведенні цих заходів необхідно оцінити можливість залучення інвестицій, для чого слід створити інвестиційну привабливість виробництва та вжити заходів з пошуку додаткових внутрішніх джерел фінансування, серед яких важливе місце посідають: вжиття заходів з усунення виплат штрафних санкцій за простроче-

ну кредиторську заборгованість; забезпечення достатності фінансових ресурсів на покриття поточних зобов'язань, включаючи перспективу; розчистка балансу та поступове погашення боргів.

Головним напрямком забезпечення суб'єктом господарювання фінансової рівноваги з огляду на значну обмеженість можливостей збільшення обсягу власних фінансових ресурсів є

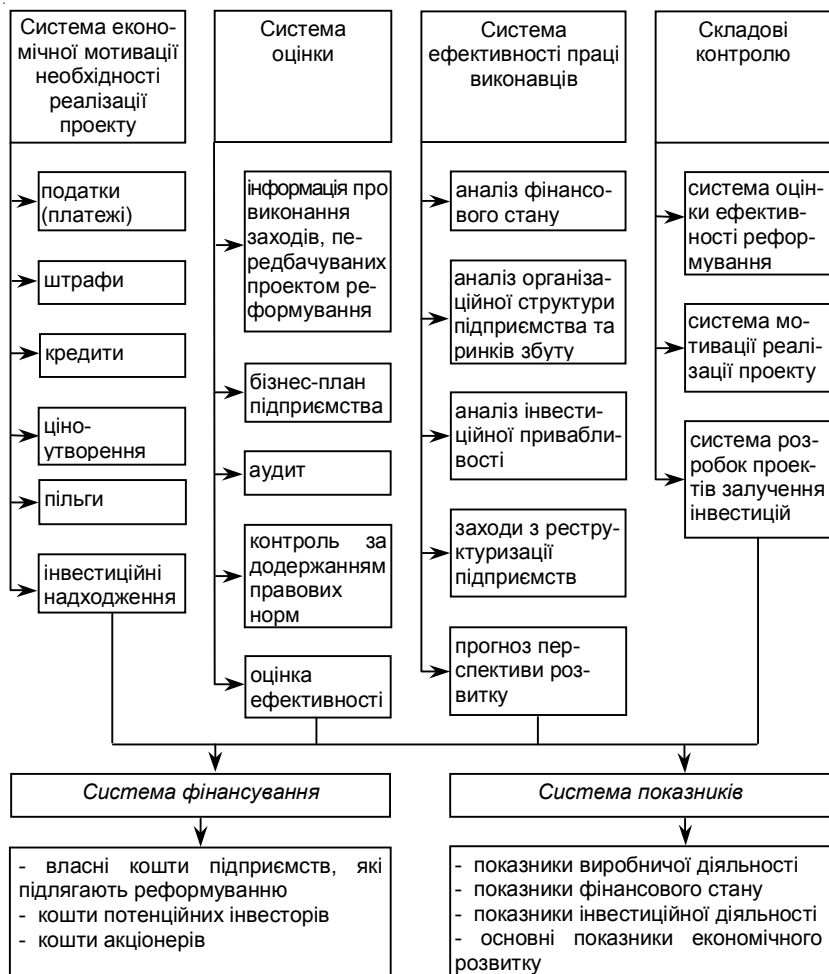

Рис. 4.4. Схема механізму реформування

скорочення обсягу споживання цих ресурсів, що може бути досягнуте шляхом упровадження таких заходів:

- зниження інвестиційної активності суб'єкта господарювання у всіх його формах;
- забезпечення оновлення операційних необоротних активів переважно за рахунок їх оренди або лізингу;
- відмови від зовнішніх соціальних та інших програм суб'єкта господарювання, що фінансуються за рахунок його прибутків.

Далі необхідно вжити заходи зі створення оптимальної структури балансу та фінансових результатів на підставі розробки стратегічного плану розвитку суб'єкта господарювання, забезпечення його фінансової стійкості до несприятливих зовнішніх факторів конкурентного середовища за умови досягнення високих темпів зростання його виробничої діяльності.

Оскільки здійснення фінансового оздоровлення суб'єкта господарювання є завданням досить складним, доцільним може стати проведення його реформування, а в разі неотримання належних результатів, таких, як фінансова стійкість, необхідно проводити реструктуризацію, що спрямована на зміну організаційної структури, тобто виділення допоміжних виробництв та деяких виробничих ділянок або на ліквідацію.

Таким чином, умовою досягнення фінансової стійкості є формування комплексу заходів стабільного розвитку суб'єкта господарювання, створення умов для досягнення конкурентних переваг у довгостроковій перспективі, що обумовлює його економічне зростання, визначаючи тенденції та можливості подальшого розвитку та розширення. У разі негативних наслідків необхідно перейти до крайнього заходу, тобто реструктуризації (рис. 4.5).

Як бачимо, існують різні види реструктуризації:

- залежно від масштабів і термінів проведення – тактичні і стратегічні;
- залежно від мети – організаційно-правові, технічні, економічні, управлінські, фінансові, структурні, виробничі;
- за характером розвитку – прогресивна або регресивна;
- за характером вирішення проблеми – часткова або комплексна.

В Україні, як правило, реструктуризація суб'єктів господарювання проводиться тоді, коли підприємство вже банкрут або знаходиться в стадії банкрутства. Зрозуміло, що за таких умов сподіватися на позитивні наслідки від упровадження заходів з

Рис. 4.5. Основні види реструктуризації суб'єктів господарювання

покращення становища, як правило, немає сенсу, і залишається ліквідація. Комплексна реструктуризація надає змогу новому власнику адаптуватися до змінених умов господарювання, забезпечити ефективність роботи того чи іншого підприємства, фінансову стійкість та конкурентоспроможність його діяльності. Отже, результатом реструктуризації маємо оптимізацію діяльності підприємства, яка забезпечує ефективне використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів задля досягнення мети (рис. 4.6).

Для оцінки економічних результатів проведення реструктуризації, у першу чергу, необхідно визначити, які зусилля були спрямовані на вдосконалення окремих напрямків діяльності організації. Основним критерієм повинно бути приведення у відповідність значень окремих показників вимогам власників або менеджменту підприємства, а від них переходити до аналізу процесу реструктуризації в цілому.

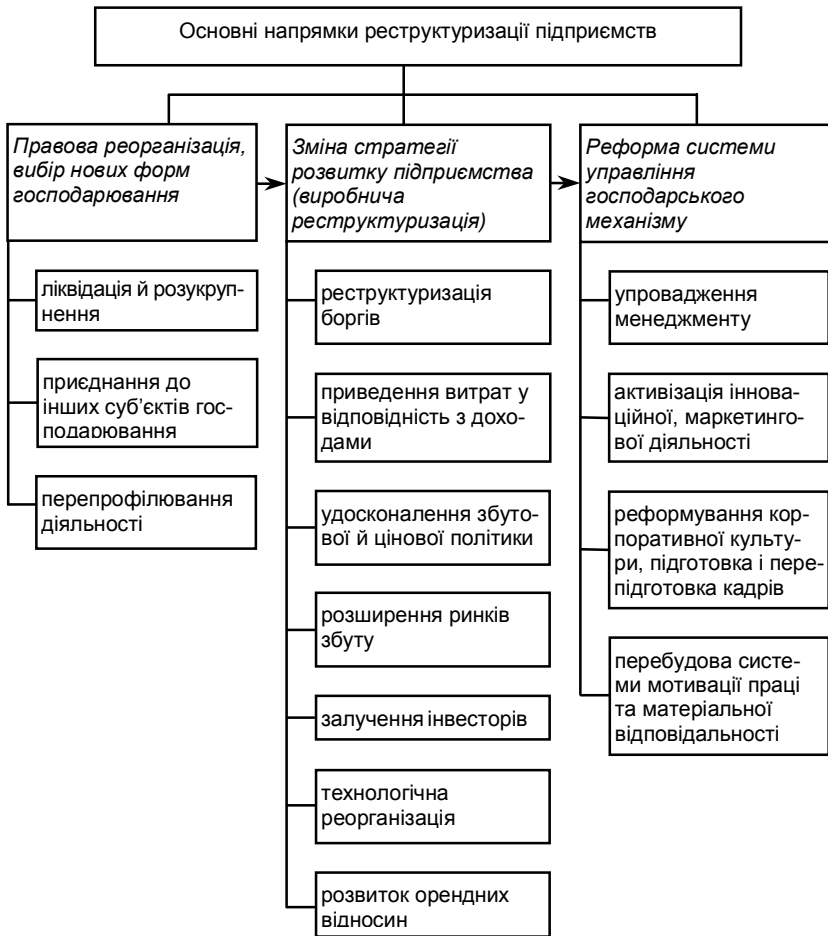

Рис. 4.6. Схема напрямків реструктуризації підприємств

Не можна забувати й про наявність ризиків при проведенні реструктуризації, адже врахування ризиків має в багатьох випадках вирішальне значення для успішного впровадження проекту реструктуризації. Значна питома вага невдалих проектів свідчить про необхідність приділяти більше уваги процесу управління ризиками при проведенні реструктуризації.

Поряд із традиційними ризиками, такими, як похибки при проектуванні або невдалі розрахунки, що притаманні будь-якому виду господарської діяльності, для проектів реструктуризації ха-

рактерні ще й такі специфічні ризики: ризик неправильного вибору методу реструктуризації; ризик передчасної оцінки результатів реструктуризації; ризик недостатньої кваліфікації менеджменту стосовно масштабних перетворень; ризик неправильної оцінки необхідних для реструктуризації ресурсів; ризик низької мотивації співробітників, які причетні до реструктуризації; ризик прояву негативних соціальних наслідків; ризик неякісного юридичного супроводження проекту.

Отже, необхідно застосовувати комплекс економічних методів для індивідуального управління основними видами ризиків реструктуризації, які містять, у першу чергу:

- економічний аналіз ризику;
- систему критеріїв для економічної оцінки ризику;
- економічні методи управління ризиком;
- індивідуальні рекомендації за кожним ризиком.

При реструктуризації необхідно використовувати також сучасні інформаційні технології для впровадження оптимальних, ефективних бізнес-планів роботи суб'єкта господарювання, що в кінцевому результаті надасть змогу суттєво підвищити економічну ефективність діяльності суб'єкта господарювання шляхом запровадження прогресивних методів та технологій управління.

4.3. Фінансові показники господарської діяльності суб'єктів господарювання

Перехід до ринкових відносин дає суб'єкту господарювання можливість використати кошти, що знаходяться в його розпорядженні, на власний розсуд. Разом з тим йому необхідно враховувати й специфіку власних взаємовідносин з різними господарськими й фінансовими органами, адже, по-перше, фінансовий стан суб'єкта господарювання пов'язаний з виділенням коштів на формування й поповнення власного капіталу, а також обсягу оборотних активів; по-друге, він залежить від ступеня дотримання платіжної дисципліни, відповідно до якої покупці своєчасно розраховуються за придбану продукцію, а суб'єкт господарювання виконує розрахунки з кредиторами; по-третє, фінансовий стан багато в чому визначається своєчасністю й повнотою отримання суб'єктом господарювання банківських та інших позик.

Крім того, фінансовий стан суб'єкта господарювання значною мірою залежить від сфери й виду діяльності, наприклад, нафтопереробні підприємства й галузь у цілому, продукція якої завжди користується попитом. Слід зазначити, що на фінансовому стані суб'єкта господарювання відбивається накопичення надмірних запасів товарно-матеріальних цінностей, тобто маємо відвернення цих коштів з господарського обороту. Таким чином, фінансовий стан суб'єкта господарювання залежить не тільки від наявності в нього коштів, але й від ефективності їх використання в господарському обороті.

Процес розподілу й перерозподілу коштів, отриманих від реалізації продукції, що виробляється суб'єктом господарювання, здійснюють, використовуючи головну функцію фінансів – розподільну. Тому від того, за якими принципами формується розподільна функція суб'єкта господарювання, значною мірою залежить успіх функціонування його в ринковій економіці.

Структура коштів суб'єкта господарювання і джерела їх надходжень у кожного з них різна. Однак сьогодні можна виділити кілька особливостей, спільних для всіх суб'єктів господарювання. Так, спостерігається зниження питомої ваги вартості основних засобів у загальній вартості майна суб'єкта господарювання. Це пояснюється, з одного боку, тим, що практично всі суб'єкти господарювання використовують основні засоби, значна частина вартості яких вже перенесена на готову продукцію, а також тим, що йде процес збільшення обсягу оборотних коштів. Причому таке збільшення відбувається в основному внаслідок збільшення розміру запасів товарно-матеріальних цінностей. В умовах інфляції суб'єкти господарювання, як правило, прагнуть перетворити грошові кошти в матеріальну форму, адже в умовах інфляції така акція для господарника уявляється єдиним виходом. Тим більше, що в суб'єктів господарювання спостерігається зниження питомої ваги джерел власних коштів. У разі відсутності довгострокового кредитування, що підтверджується даними, таке зниження відбувається за рахунок збільшення кредиторської заборгованості, але не за рахунок збільшення короткострокових кредитів. Таку ситуацію ми спостерігаємо, наприклад, при невиплаті заробітної плати, заборгованості перед постачальниками, бюджетом і т.д.

Фінансовий стан суб'єкта господарювання характеризується показниками, які, відображаючи різні напрямки його діяльності, як правило, взаємопов'язані один з одним. Отже, ці показники є

співвідношенням тих чи інших видів фінансових ресурсів суб'єкта господарювання між собою або визначаються у загальній сумі фінансових ресурсів суб'єкта господарювання. До того ж таке співвідношення має кількісне визначення. Унаслідок цього зміна одного з показників приводить до зміни інших, що дозволяє шляхом перерозподілу коштів суб'єкта господарювання і джерел їх формування домагатися як поліпшення фінансового стану суб'єкта господарювання, так й оптимізації співвідношення фінансових ресурсів суб'єкта господарювання.

Оптимізація співвідношення фінансових ресурсів має розпочинатися передусім з відбору таких показників фінансового стану суб'єкта господарювання, фактичне значення яких нижче за необхідні параметри, так звані порогові значення. Наприклад, суб'єкт господарювання, розуміючи необхідність поліпшення фінансового стану з метою отримання кредиту, зобов'язаний, у першу чергу, забезпечити платоспроможність. Відповідно і контролюватися щонайперше мають показники, які характеризують платоспроможність суб'єкта господарювання. Натомість якщо керівництво суб'єкта господарювання має намір розпочати емісію акцій, то в цьому випадку воно повинно бути зацікавленим показати прибутковість, що досягається внаслідок задіяння всіх резервів виробництва з метою підвищення показників ефективності діяльності, що є вагомим аргументом для залучення потенційних інвесторів.

Слід зазначити, що якщо показники оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання низькі або, що ще гірше, негативні, то необхідно провести визначення слабких місць, а далі вжити заходів із забезпечення першочерговості напрямів фінансування, паралельно необхідно розпочинати аналіз показників фінансової стійкості з метою стабілізації фінансового стану і його виправлення. Слід мати на увазі, що на діяльність суб'єкта господарювання можуть впливати як позитивні, так і негативні чинники, які викликають як збільшення, так і зменшення показників фінансової стійкості. Отже, зниження цих показників допустити не можна, адже воно спричинює погіршення фінансового стану. Наприклад, не можна допускати зниження запасів матеріалів за рівень, необхідний для нормального функціонування виробництва. Таким чином, вкрай необхідна на кожному етапі виробництва оптимізація співвідношення фінансових ресурсів, яка повинна виходити з конкретних умов виробництва з метою забезпечення його стабільності, фінансової стійкості та фінансового стану в цілому.

Отже, звідси випливає необхідність чіткої організації фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання й необхідність визначення факторів, які впливають на розвиток або зниження діяльності суб'єкта господарювання та своєчасного застосування фінансових методів регулювання його розвитку.

У цьому аспекті головна увага повинна приділятися усім складовим виробництва до кінцевого результату – реалізації продукції. Вироблена продукція вважається реалізованою після надходження оплати за неї від покупця або замовника на розрахунковий рахунок підприємства-постачальника. У діяльності сучасних суб'єктів господарювання маємо ще один вид розрахунків, який здійснюється методом заліку взаємних вимог. У такому випадку продукція вважається реалізованою після відображень результатів заліку (дебетового або кредитового сальдо) на розрахунковому рахунку підприємства-постачальника.

З метою виявлення дійсної картини перспектив реалізації продукції суб'єктів господарювання та прогнозних значень з її реалізацією в перспективі необхідно визначити суму реалізації продукції за період, що прогнозується, наприклад, на наступний рік. Цю суму можна розрахувати за формулою:

$$P = Z_n + T - Z_k,$$

де Z_n – очікуваний залишок нереалізованої продукції на початок періоду, що прогнозується; T – товарна продукція періоду, що прогнозується; Z_k – залишок нереалізованої продукції на кінець періоду, що прогнозується.

Очікуваний на початок планованого року залишок нереалізованої продукції є одним з початкових показників для розрахунку прогнозу реалізації продукції. Він складається з таких трьох частин:

- 1) залишок готової продукції (на складі та в неоформленому відвантаженні);
- 2) товари відвантажені, за якими не настав термін оплати;
- 3) товари відвантажені, не оплачені вчасно покупцями.

Очікуваний залишок готової продукції на складі на початок прогнозованого року визначається виходячи з фактичного залишку на останню звітну дату до складання прогнозу реалізації і передбачуваного випуску товарної продукції та її відвантаження за період поточного року, що залишився:

$$Z_n = Z_\phi + T - T_o,$$

де Z_n – залишок готової продукції на складі на початок року, що прогнозується; Z_ϕ – фактичний залишок готової продукції на складі на останню звітну дату; T – очікуваний випуск товарної продукції за період поточного року, що залишився; T_o – очікуване відвантаження товарної продукції за період поточного року, що залишився.

У наш час в умовах втрати ринків збуту і відсутності кредитів суб'єкт господарювання може мати залишки виробленої і нереалізованої продукції на складі, які повинні враховуватися в прогнозуванні обсягів реалізації продукції.

Очікуваний на початок прогнозованого року залишок нереалізованої продукції та її залишок до кінця року можна визначити в оптових цінах підприємства шляхом перерахунку собівартості в оптові ціни підприємства на основі коефіцієнтів, що характеризують їх співвідношення за формулою:

$$Z_o = Z_\phi \cdot K,$$

або

$$Z_o = Z_\phi \cdot \frac{T_o}{T_\phi},$$

де Z_o – залишок нереалізованої продукції за оптовими цінами підприємства; Z_ϕ – залишок нереалізованої продукції за внутрішньою собівартістю; K – коефіцієнт, що характеризує відношення вартості товарної продукції за оптовими цінами підприємства до собівартості; T_o – товарна продукція за оптовими цінами підприємства; T_ϕ – товарна продукція за собівартістю.

При невеликій номенклатурі продукції залишки нереалізованої продукції на початок і на кінець прогнозованого року можуть бути визначені на основі очікуваних і прогнозованих залишків нереалізованої продукції за кожним її видом окремо. Ці останні, у свою чергу, визначаються множенням кількості нереалізованої продукції даного виду на її собівартість або оптову ціну залежно від того, в якій оцінці визначається весь залишок нереалізованої продукції:

$$Z = \sum c \cdot q,$$

де Z – залишок всієї нереалізованої продукції на початок або кінець року, що прогнозується; c – собівартість або оптова ціна одиниці кожного виду продукції; q – кількість нереалізованої продукції кожного виду на початок або на кінець року, що прогнозується.

Повна собівартість залишків нереалізованої продукції на початок і кінець прогнозованого року (Z_c) визначається множенням витрат, що припадають на гривню товарної продукції (Z), на вартість відповідного залишку в оптових цінах (Z_o):

$$Z_c = Z \cdot Z_o.$$

Після того як за річним звітом визначиться фактичний залишок нереалізованої продукції на початок періоду, що наступив, сума реалізації може бути уточнена за рахунок відхилення фактичного залишку нереалізованої продукції на початок прогнозованого періоду від очікуваного. Якщо фактичний залишок більше ніж очікуваний, то раніше встановлену суму реалізації потрібно збільшити, а в протилежному разі – зменшити.

Інфляційні процеси, які переживає Україна, змушують суб'єктів господарювання для прогнозування роботи підприємств використовувати показники обсягу реалізації продукції в порівнянних цінах.

Відповідно до цього збільшення визначається таким чином: продукція, яка реалізована в попередньому році, оцінюється за цінами, що передбачаються на прогнозований рік; отримана сума реалізації минулого року віднімається від реалізації майбутнього прогнозованого року:

$$\Delta_p = P - P_o,$$

де Δ_p – збільшення реалізації продукції порівняно з попереднім роком у відповідних цінах; P – реалізація продукції за оптовими цінами підприємства, що передбачаються в прогнозі; P_o – реалізація продукції минулого року за оптовими цінами підприємств, що передбачаються в прогнозованому році.

Натомість якщо прибуток від реалізації продукції визначається прямим рахунком із вартості продукції, що реалізується за оптовими цінами підприємства, треба відняти її повну собівартість. Тоді сума перевищення собівартості над вартістю за оптовими цінами вказує суму збитків від реалізації продукції.

За наявності даних про кількість кожного виду продукції, яку реалізують, окремо і за видами продукції, що реалізується із залишку на початок року прибуток від реалізації може бути встановлений на кожний вид продукції, а потім – шляхом підсумовування отриманих результатів – усієї продукції, яку реалізовано.

Щоб визначити прибуток від реалізації окремого виду продукції, з вартості цього виду продукції за оптовими цінами підприємств потрібно відняти її собівартість. Для обчислення вартості продукції, що реалізується за оптовими цінами підприємств, оптову ціну треба помножити на кількість продукції, що реалізується.

Відомо, що кінцевим результатом діяльності будь-якого підприємства є прибуток або збитки. Причому на всіх етапах виробництва держава отримує певні види податків. Наприклад, у комплектуючих матеріалах для виробництва двигунів уже закладений ПДВ, а з прибутку сплачується податок на прибуток.

Після отримання підприємствами доходів починається процес розподілу цих доходів, які у загальному вигляді можна визначити таким чином:

- для суб'єкта господарювання – амортизаційні відрахування і прибуток, що залишаються в його розпорядженні;
- для працюючих – заробітна плата;
- для держави як регулятора умов господарювання – податки;
- для громадських організацій – добровільні внески і пожертвування.

Таким чином, названі види розподілу доходів підприємств можна поділити на чотири підсистеми – системи фінансових відносин і рішень: суб'єктів господарювання, працюючих, держави і громадських організацій.

Розподіл фінансових відносин як системи на підсистеми дає можливість чітко визначити суб'єктів цих відносин, які беруть участь в утворенні ВВП. Єдність і взаємодія підсистеми – основа стабільного розвитку підприємств і розширеного відтворення.

Розширене відтворення основних виробничих фондів (основного капіталу) здійснюється шляхом їх оновлення й поповнення. Уведення протягом року в експлуатацію і прийняття на баланс нових машин та обладнання або нових виробництв у складі підприємства, тобто поповнення основних фондів відносно їх загальної вартості на кінець року, характеризує рівень оновлення основних фондів.

Рівень вибуття основних фондів визначається відношенням вартості основних фондів, що вибули з балансу підприємства, до їх загальної вартості на початок року.

Таким чином, процес зростання темпів оновлення порівняно з темпами вибуття означає розширене відтворення основних виробничих фондів, а при відставанні – звуження відтворювального процесу.

Дійсність нашої економіки – звуження відтворювання основних виробничих фондів, а з ними й виробництва товарів і надання послуг, що потребує збільшення інвестицій, тобто фінансової підтримки підприємств. Фінансова підтримка підприємства потребує вивчення його виробничої діяльності – інвестиційної привабливості.

Слід мати на увазі, що в умовах економічної нестабільності може з'являтися додана вартість продукції за рахунок інфляційних процесів, зростання цін і величини змін виробничо-експлуатаційних витрат, яку можна визначити за формулою:

$$\Delta\Pi_t = V_{at} + V_{kt} - V_{nt},$$

де V_{at} – запаси t -го періоду; V_{kt} – дебіторська заборгованість; V_{nt} – кредиторська заборгованість.

Відповідно можна визначити результати виробничої діяльності за формулою:

$$P_i = (\Sigma C_{it} - \Delta Z_t) - \Delta\Pi_t + I_t + Y_t,$$

де ΣC_{it} – додана вартість продукції; ΔZ_t – фонд оплати праці; I_t – виробничі інвестиції; Y_t – реалізація застарілого обладнання.

Показник виробничої діяльності показує рівень ліквідності підприємства внаслідок удосконалення господарської діяльності. Його позитивний показник дасть можливість модернізації й оновлення виробництва на основі впровадження нових технологій і техніки.

Позитивний показник виробничої діяльності характеризує також інвестиційну привабливість, тобто можливість отримання додаткових коштів на оновлення виробництва або фінансову підтримку підприємств. Адже додаткові інвестиції у виробництво можуть залучатися за рахунок:

- держави шляхом виділення бюджетних коштів, зниження податкового тиску і надання пільг;
- кредитів вітчизняних банків та іноземних;
- інвестування капіталу шляхом купівлі акцій підприємств;
- створення нових підприємств на акціонерній основі, включаючи й участь іноземного капіталу або без нього.

При цьому розрахунки періоду окупності інвестицій можна записати у вигляді формули:

$$O = \frac{K}{\Pi + A},$$

де O – окупність інвестицій; K – обсяг капітальних вкладень; Π – прибуток від реалізації продукції (робіт, послуг) з розрахунку на рік; A – амортизаційні відрахування з розрахунку на рік.

Зрозуміло, що чим менший термін окупності, тим більша інвестиційна привабливість. Цей показник значною мірою залежить і від прогнозу фінансових результатів виробничої діяльності підприємств.

Прогноз фінансової політики підприємства можна визначити за формулою:

$$P_k = \Delta \Sigma E_t - N_t - D_t + O_t + F_t - K_t,$$

де $\Delta \Sigma C_{it}$ – зміна за сумами отриманих кредитів; N_t – податок на прибуток; D_t – виплачені дивіденди; O_t – нерозподілений прибуток на кінець періоду; F_t – доходи від фінансових вкладень; K_t – кошти, вкладені в статутний капітал інших фірм або інших організацій.

Наведена формула надає можливість виявити фінансову залежність підприємства від отриманих кредитів банку та визначити, як вони впливають на фінансову діяльність підприємства і його фінансову політику.

Будь-якого потенційного інвестора хвилює ризик втрати капіталу при інвестиціях в те чи інше підприємство, який значною мірою залежить від фінансової політики підприємства, тобто від розробки і міцності рішень щодо випуску продукції, її реалізації та проведення фінансових операцій.

Отже, чіткий аналіз і прогнозування економічного розвитку підприємства, його фінансова політика є основою інвестиційної привабливості та розвитку.

Крім традиційних методів підвищення ефективності виробництва, на сучасному етапі особливого значення набуває широке використання у виробничих процесах передових інформаційних технологій. Визначення економічного ефекту від використання таких технологій і систем досить складне, однак науковий підхід до упровадження і використання інформаційних технологій у процесі виробництва допоможе більш раціонально розподіляти і вкладати кошти в обладнання і програмне забезпечення, підвищуючи тим самим загальний ефект від їх повсякденного застосування.

Прибутковість упровадження інформаційних систем у нормально функціонуючому виробництві не викликає сумнівів. На нашу думку, ефективність упровадження системи можна виявити простим методом за рахунок виділення з суми прибутку частини, яка примножена за період функціонування системи відносно до базової.

Більш складна методика розрахунків базується на тому, що нарощування прибутків проходить не тільки внаслідок упровадження системи, але й впливу інших факторів (ціни, зниження собівартості, зменшення податків). Визначення економії можна відобразити за формулою:

$$E_c^{t_2} = \Delta\Pi^{t_2-t_1} - \sum \Delta E_i^{t_2},$$

де i – заходи, які збільшили прибуток, але не належать до діяльності системи; t_1, t_2 – період (рік) до початку функціонування системи та в період функціонування.

Можна поставити і більш складну систему виявлення прибутковості від функціонування системи, яка визначається за кожним упровадженим заходом або вирішеним завданням, що підвищили ефективність виробництва. Загальна сума результатів дасть економію.

Нарівні з економією від упровадження системи необхідно враховувати і суміжний ефект отримання від розв'язання завдань і заходів, його можна назвати ефектом комплексності. Визначення сумарного значення цього ефекту потребує збору й аналізу великої кількості статистичних матеріалів. На їх основі аналізуються показники прибутку, обсягу реалізації продукції, а також такі забуті показники, як фондвіддача, фондомісткість, ритмічність та ін. Якщо проаналізувати першооснову формування цих показників, то побачимо, що вони відображають зміни кількості вироблених товарів і рівень використання ресурсів, що беруть

участь у виробничому процесі. Дійсно, собівартість товару відображає кількість матеріалів, трудових ресурсів, фондів, що використовуються при виробництві.

При зменшенні питомої ваги витрат знижується собівартість і створюються передумови для збільшення прибутку при постійному обсязі продукції. Таким чином, при визначенні розмірів ресурсів у ЗАТ, ВАТ та інших підприємствах поліпшення всіх економічних показників відбуватиметься лише при зменшенні витрат.

На даному етапі ми маємо схему ефективного використання ресурсів і отримання власником прибуткового капіталу. Це позитивний результат.

На сьогодні маємо й негативні результати – зниження прибутку. Визначення таких знижень можна провести за допомогою спеціальних програм аналізу, тобто виявити питомі фактичні витрати j -го ресурсу на одиницю продукції й записати у вигляді суми:

$$q_j^n = \Delta q_j^I + \Delta q_j^{II},$$

де Δq_j^I – збільшення питомої ваги ресурсів унаслідок збитків при транспортуванні, збереженні; Δq_j^{II} – відповідні збитки від порушення технології виробництва.

Удосконалення управління на базі впровадження інформаційних систем передбачає зменшення збитків по ресурсній базі, яка буде складати резерв збільшення випуску продукції ($\Delta\Pi$):

$$\Delta q_j^c = \Delta q_j^{IC} + \Delta q_j^{ISC}.$$

Відповідно, виробництво товарів (продукції) визначається розподілом наявних ресурсів (P) на питомі витрати (q), тоді зміна (q_i) спричинить збільшення ресурсів (ΔP) і тим самим збільшення випуску продукції ($\Delta\Pi$):

$$\Delta\Pi = \frac{\Delta P}{q}.$$

Наведена формула більш ілюстративна, ніж розрахункова, оскільки було б неправильним інтегрувати питомі витрати різних ресурсів у середньому значенні. Розрахунок економічної ефективності проводимо шляхом:

- виявлення збитків ресурсів на ЗАТ, ВАТ за звітний період;
- уточнення заходів, які вжиті внаслідок введення системи і вирішення завдань щодо виявлення збитків, їх ліквідації і недопущення в подальшій роботі, саме вони є резервом збільшення виробництва продукції;
- визначення питомих витрат кожного ресурсу на виготовлення одиниці продукції за формулою:

$$q_j = \frac{P_j - \sum \Delta P_{ij}}{\Pi}$$

$\sum \Delta P_{ij}$ – показник кількості продукції, яка можна виробити за рахунок зменшення збитків по кожному ресурсу:

$$|\Delta P_{ij}| = \frac{|P_{ij}|}{q_j}$$

Із зекономленого першого ресурсу можна отримати $\sum \Delta P_{ij}$, з другого – $\sum \Delta P_{ij}$ і т.д., зрозуміло, що всі ці величини не можуть бути рівні між собою. Кількість продукції $\sum \Delta P_{ij(\min)}$ і є величиною економії, яку отримано від упровадження системи. Різниця між мінімальною кількістю додаткового випуску продукції й іншими значеннями показує розмір додаткових ресурсів (ΔP_j^N):

$$\Delta P_j^N = \frac{\sum_i \Delta P_{ij} - \sum \Delta P_{ij(\min)}}{q_j}$$

Ці ресурси можна або використати, або реалізувати, і внаслідок проведення цього заходу зменшити собівартість, що, наприклад, може бути віднесено за рахунок упровадження системи менеджменту в управління, тобто:

$$\Delta P_j^{N\Sigma} = \frac{\sum_i \Delta P_{ij} - \sum \Delta P_{ij(\min)}}{q_j}$$

Тоді економія буде:

$$E_I = \sum \Delta P_{ij(\min)} + P_j^{N\Sigma}.$$

На практиці лімітним може бути який-небудь один ресурс, наприклад, праця. Тоді базовим буде $\Sigma \Delta P_{ij(\text{труд})}$. Негативне значення ΔP_j^N вказує на необхідність залучення ресурсів зі сторони для виробництва продукції. Тоді формула набуде вигляду:

$$E_{II}^C = \sum_j \Delta P_{ij(\text{баз})} + \Delta P_j^{N\Sigma}.$$

Слід відзначити, що вартість основних фондів, які не експлуатуються, входить до $\Delta P_j^{N\Sigma}$ тільки в розмірі нарахованої амортизації.

Фінансова політика будь-якого суб'єкта господарювання повинна передбачати розв'язання таких першочергових завдань:

- визначення потреби у фінансових ресурсах;
- виявлення можливостей залучення додаткових фінансових джерел;
- реалізація планів щодо отримання фінансових ресурсів з визначених джерел;
- розрахунок ефективності використання фінансових ресурсів.

З наведеного вище випливає необхідність фінансового планування та прогнозування. Під **фінансовим плануванням** розуміється процес визначення і наукового обґрунтування фінансових потреб суб'єкта господарювання на період, що планується, необхідних для ведення господарських операцій, виходячи з практики здійснення фінансування й витрачення коштів за звітний період. Без надійної методики оцінки фінансових потреб суб'єкт господарювання може залишитися без достатніх коштів для оплати відсотків за кредит, рахунків постачальників, орендної плати й комунальних послуг і т.ін., що становить пряму загрозу банкрутства.

Оцінку економічної доцільності будь-якої виробничої або комерційної діяльності звичайно починають із планування та організації виконання відповідно до бізнес-плану. Слід пам'ятати, що оскільки реальні умови організації бізнесу постійно змінюються, висувається необхідність швидкої і якісної зміни планів на всіх рівнях. Позитивним є й те, що в процесі планування узгоджуються цілі й завдання всіх внутрішньовиробничих підрозділів, оцінюється потенціал суб'єкта господарювання, його

сильні й слабкі сторони, аналізуються можливі проблеми і засоби їх розв'язання. Необхідно, щоб суб'єкт господарювання мав у своєму розпорядженні достатню кількість сировини й матеріалів, виробничих потужностей для обсягу виробництва, що планується, а головне – приділяв належну увагу організації самого процесу виробництва.

Ефективна організація процесу виробництва й оцінка виконання планових завдань здійснюється за допомогою сучасних розробок у науці та техніці, застосування інформаційних технологій, що дозволяє знаходити оптимальне раціональне вирішення завдань ефективного функціонування виробництва.

Фінансовий план, виходячи з бізнес-плану, містить обґрунтування напруженості плану, систематичний контроль й оцінку його виконання щодо загального обсягу фінансових ресурсів та за окремими джерелами їх надходження й видами витрат, вивчення факторів, що впливають на його виконання, розкриття резервів максимально можливого підвищення ефективності виробництва, розробку заходів щодо забезпечення успішного його виконання.

Одним із істотних моментів є оцінка загальної суми фінансових ресурсів, необхідних суб'єкту господарювання для здійснення основної виробничої або комерційної діяльності, капітального будівництва та інших видів діяльності, яка здійснюється за допомогою даних балансу суб'єкта господарювання. За даними балансу важливо згрупувати кошти і джерела їх формування за економічними ознаками, визначити і порівняти в статичі та динаміці їх склад. Але структура балансу як джерела інформації має ряд істотних недоліків, оскільки в результаті у валюті балансу є різні регулюючі статті, що не дозволяють бачити реальну картину чистої вартості майна та боргових зобов'язань суб'єкта господарювання. Тому необхідно провести відповідне визначення суми фінансових ресурсів, що знаходяться в розпорядженні суб'єкта господарювання, оцінюється забезпеченість суб'єкта господарювання власними коштами, визначається склад структури джерел формування фінансових ресурсів і проводиться оцінка законності їх утворення та оцінка цільового розміщення фінансових ресурсів і їх використання.

У ринкових умовах господарювання важливе значення має оцінка інформації, яка проводиться як зовнішніми, так і внутрішніми споживачами інформації. Зовнішні споживачі (банки, кредитори) оцінюють зміну частки власних коштів у загальній сумі джерел коштів з погляду фінансового ризику при укладенні

договорів. Ризик збільшується в тому випадку, якщо зменшується частина власних коштів (капіталу). Внутрішньовиробнича оцінка зміни частини власного капіталу орієнтується, з одного боку, на необхідність скорочення або збільшення довгострокових чи короткострокових позик, коштів, а з іншого – на те, що суб'єкт господарювання має недостатню кількість власних коштів для розширення виробництва, унаслідок чого збільшується фінансовий ризик неплатоспроможності суб'єкта господарювання за його зобов'язаннями. Загалом вивчення структури джерел коштів суб'єкта господарювання дозволяє банкам, кредиторам визначати розширення або звуження кредитування суб'єкта господарювання.

Зміни, які відбуваються в джерелах надходження коштів, і напрями використання коштів, дозволяють економістам і фінансистам оцінити, чого досяг суб'єкт господарювання у своїй діяльності та в якому напрямі він розвивається. Цей аналіз показує, чи досить ефективно формуються й використовуються власні й позикові кошти, щоб суб'єкт господарювання мав досить готівки в обороті, купував сировину і матеріали, нарощував фінансові активи, зменшував заборгованість, виплачував дивіденди.

Основними джерелами коштів є: зменшення активів (їх продаж); зростання заборгованості (грошова позика); приріст капіталу (реінвестування прибутку). А основні напрями використання коштів – це збільшення активів (купівля нового обладнання); зменшення заборгованості (оплата боргів); зменшення капіталу (виплата дивідендів).

Визначення фінансових результатів діяльності суб'єкта господарювання, їх ефективності оцінюється прибутком, отриманим протягом звітного періоду. Функціонування суб'єкта господарювання залежить від його здатності заробляти прибуток. Адже в умовах ринкової економіки кошти, що вкладаються в запаси, дебіторську заборгованість та інші активи, неодмінно повинні давати прибуток.

Оцінка прибутковості суб'єкта господарювання проводиться за допомогою численних показників як за абсолютною величиною прибутку в її динаміці, так і за відносними показниками, такими, як рентабельність реалізованої продукції, активів та ін. Слід мати на увазі, що навіть у разі зростання абсолютної величини прибутку (якщо він отриманий з грошової одиниці активів менше ніж процентна ставка на позикові кошти, то фінансова стійкість підприємства порушується) фінансовий стан такого підприємства нестабільний й незадовільний.

Глибинні резерви збільшення прибутку й рентабельності саме і лежать у раціональному використанні ресурсів та оптимальному формуванні активів, а поряд з цим залежать від ефективності тих чи інших заходів, що проводяться у тому чи іншому звітному періоді та визначенні напрямів зміцнення, стабілізації та розвитку фінансових позицій суб'єкта господарювання в майбутньому. Виявлення резервів є необхідною умовою стабільної роботи суб'єкта господарювання й дозволяє прогнозувати господарську та комерційну діяльність для досягнення суб'єктом господарювання кінцевої мети, отримання максимального фінансового результату.

Виявлення резервів потребує залучення великого обсягу інформації: планово-виробничої, бухгалтерської, розрахункової, маркетингової і т.ін. На сьогодні подальше вдосконалення фінансової роботи в плані ефективного використання фінансових ресурсів, моделювання фінансових процесів неможливе без використання інформаційних технологій, що дозволяє різко скоротити обсяг технічної роботи, сприяє підвищенню оперативності, точності та якості управлінських рішень.

4.4. Фінансова стійкість підприємств

Перехід до ринкових форм господарювання, як відомо, супроводжується порівняно тривалим трансформаційним спадом. Імпульси для поживлення виробництва у ринковому середовищі посилає ринок, який неупереджено фіксує стан економічної кон'юнктури. Ось чому завдання державної економічної політики саме і полягає у створенні сприятливих макроекономічних, тобто загальнодержавних передумов для активізації діяльності суб'єктів господарської діяльності та забезпечення їх фінансової стійкості. Для оцінки фінансової стійкості необхідно застосовувати комплексний підхід. У першу чергу, шляхом поліпшення фінансового стану суб'єкта господарювання, у тому числі забезпечення належної фінансової стійкості, необхідно провести роботу з удосконалення механізму управління фінансами, який відіграє вирішальну роль у системі управління суб'єктом господарювання, та визначитись з фінансовими ресурсами.

Фінансові ресурси суб'єкта господарювання мають такі особливості: по-перше, необхідно враховувати суть фінансів як економічної категорії; по-друге, фінансові ресурси утворюються й використовуються в процесі реалізації фінансових відносин як складова частина виробничих відносин; по-третє, у саме

поняття «ресурси» закладено те, що може бути використано з певною метою.

Отже, *фінансові ресурси суб'єкта господарювання* можна визначити як всі грошові кошти суб'єкта господарювання, акумульовані у відповідних джерелах і перетворені у відповідну матеріальну форму або призначені для покриття певних витрат. Таким чином, усі кошти, що знаходяться в розпорядженні суб'єкта господарювання, включаючи основні та оборотні, є його фінансовими ресурсами. З іншого боку, загальна величина фінансових ресурсів суб'єкта господарювання складається з таких елементів:

- сума джерел власних коштів, що, у свою чергу, складаються зі статутного фонду, коштів фінансових резервів і нерозподіленого прибутку;
- розміри довгострокових і короткострокових кредитів банків; величина кредиторської заборгованості всіх видів.

Виходячи з наведеного, фінансові ресурси можна розглядати й визначати, з одного боку, як суму коштів суб'єкта господарювання, а з іншого – як суму джерел їх утворення. Така інформація міститься в балансі підприємств, причому пасив балансу групує фінансові ресурси суб'єкта господарювання за їх юридичною належністю (власні й позикові), у той час як актив балансу показує їх економічне розміщення і спрямування вкладень.

Для характеристики ефективності використання фінансових ресурсів суб'єкта господарювання необхідно мати показники, що характеризують питому вагу окремих видів ресурсів у загальній величині фінансових ресурсів суб'єкта господарювання за певний період часу. Сукупність таких показників ми отримуємо при оцінці фінансового стану підприємств, який відображає у вартісній формі загальні результати діяльності суб'єкта господарювання, у тому числі й результати управління фінансовими ресурсами.

Загалом фінансовий стан суб'єкта господарювання характеризується такими параметрами:

- оптимальністю розміщення основних і оборотних коштів (як власних, так і позикових);
- платоспроможністю, тобто здатністю швидко і своєчасно розраховуватися за своїми борговими зобов'язаннями;
- рентабельністю (прибутковістю) і раціональним розподілом прибутку, який залишається в його розпорядженні;
- наявністю власних фінансових ресурсів (основних і оборотних) не нижче за певний мінімальний рівень, необхідний для підтримки процесу виробництва та реалізації продукції.

Якщо суб'єкт господарювання досягає певних показників за цими параметрами, то можна вважати, що його фінансовий стан стійкий.

Проблема оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання докладно висвітлена в науковій літературі. Як правило, дослідження стосуються визначення ролі та місця корпорації, фірми, підприємства чи організації як суб'єкта господарювання на ринку, тобто фіксується його поточний стан щодо розміщення й використання своїх фінансових ресурсів. Практика показала, що інтерес підприємців полягає у розв'язанні завдання більш широкого масштабу – яким чином, часто за наявності тих самих фінансових ресурсів, поліпшити свій фінансовий стан.

Тому в системі заходів щодо забезпечення фінансової стабілізації будь-якого суб'єкта господарювання необхідно передбачити усунення проявів неплатоспроможності та стабілізацію з метою запобігання виникненню процедури банкрутства. Вирішення питання можливе за умови вжиття дієвих заходів з відновлення виробництва продукції належної якості, якої потребує ринок, що приведе до нарощування надходжень грошових коштів, за рахунок яких можна вирішити невідкладні фінансові зобов'язання в короткий строк. Відповідно поліпшаться й значення фінансових коефіцієнтів ліквідності, забезпеченості власними оборотними коштами та ін. Зрозуміло, що досягти цього стану можна й необхідно не лише внаслідок вжиття дієвих заходів з відновлення виробництва продукції належної якості, але й шляхом введення в дію інших чинників, таких, як зменшення внутрішніх і зовнішніх фінансових зобов'язань, збільшення грошових активів, скорочення розмірів поточних вимог і ліквідних активів.

Подолання неплатоспроможності суб'єкта господарювання має здійснюватись за допомогою чіткої системи планування надходження та витрачання грошових коштів в окремих видах діяльності, а також ефективного управління грошовими потоками суб'єкта господарювання та своєчасного виконання розрахункових і платіжних зобов'язань, а до того й чіткого визначення поточних змін платоспроможності суб'єкта господарювання.

У той же час забезпечення стійкого фінансового стану суб'єкта господарювання в середньостроковій перспективі має проявлятися в забезпеченні стабільного надходження коштів від реалізації продукції, достатнього рівня ліквідності активів, а також підвищення рентабельності продукції. При проведенні цих заходів необхідно оцінити можливість залучення інвестицій, для чого

створити інвестиційну привабливість виробництва та провести заходи з пошуку додаткових внутрішніх джерел фінансування, серед яких чільне місце посідають: вжиття заходів з усунення виплат штрафних санкцій за прострочену кредиторську заборгованість; забезпечення достатності фінансових ресурсів для покриття поточних зобов'язань, включаючи перспективу; розчистка баланса та поступове погашення боргів.

У ринкових умовах, коли господарська діяльність суб'єкта господарювання і її розвиток здійснюється за рахунок самофінансування, а в разі недостатності власних фінансових ресурсів – за рахунок позикових коштів, важливою аналітичною характеристикою є фінансова стійкість суб'єкта господарювання.

Фінансова стійкість – це певний стан рахунків суб'єкта господарювання, що гарантує його постійну платоспроможність. У результаті здійснення якоїсь господарської операції фінансовий стан суб'єкта господарювання може залишитися незмінним, або, як варіанти, покращитися чи погіршитися. Господарські операції, що здійснюються щоденно, то погіршують, то покращують фінансову стійкість, тобто є причиною переходу від одного типу стійкості до іншого. Знання граничних меж зміни джерел фінансування для покриття вкладення капіталу в основні фонди або виробничі запаси дозволяє генерувати такі потоки господарських операцій, що забезпечують поліпшення фінансового стану суб'єкта господарювання, до підвищення його стійкості.

Завданням аналізу фінансової стійкості є оцінка величини і структури активів і пасивів. Це необхідно, щоб відповісти на питання, наскільки та чи інша організація незалежна в фінансовому плані (та зростає чи знижується рівень цієї незалежності) і чи відповідає стан її активів і пасивів завданням її фінансово-господарської діяльності.

Узагальненим показником фінансової стійкості є надлишок або нестача джерел фінансування для формування запасів і витрат, що визначається у вигляді різниці величини джерел фінансування і величини запасів і витрат.

У цьому аспекті необхідно не забувати і про такий важливий показник, як ліквідність.

Ліквідність суб'єкта господарювання – це здатність повернути в зазначений термін отримані в кредит грошові кошти або забезпечити здатність оборотних коштів перетворюватися в готівку, необхідну для нормальної фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

Для комплексної оцінки ліквідності балансу в цілому слід використовувати загальний показник ліквідності. За допомогою даного показника здійснюється оцінка зміни фінансової ситуації в організації з погляду ліквідності. Цей показник застосовується також при виборі найбільш надійного партнера з безлічі потенційних партнерів на основі звітності.

Різні показники ліквідності не тільки дають характеристику стійкості фінансового стану суб'єкта господарювання при різному ступені обліку ліквідності засобів, але й відповідають інтересам різних зовнішніх користувачів аналітичної інформації. Наприклад, для постачальників сировини й матеріалів найбільш цікавий коефіцієнт абсолютної ліквідності. Покупці й власники акцій підприємств більшою мірою оцінюють платоспроможність за коефіцієнтом поточної ліквідності, тобто забезпечення оборотними коштами.

Для характеристики джерел формування запасів і витрат використовується кілька показників, що відображають різні види джерел, а саме: наявність власних оборотних коштів; наявність власних і довгострокових позикових джерел формування запасів і витрат або функціонуючого капіталу. Розміри основних джерел формування запасів і витрат у разі відсутності короткострокових позик у сумі дорівнюватимуть одне одному. Відповідно, трьом показникам наявності джерел формування витрат відповідають три показники забезпеченості запасів і витрат джерелами формування, а саме визначають їх надлишок чи нестачу.

Можливі такі три типи фінансових ситуацій:

- 1) абсолютна стійкість фінансового становища – зустрічається вкрай рідко і тому являє собою дуже рідкий тип фінансової стійкості;
- 2) нормальна стійкість фінансового становища – гарантує платоспроможність;
- 3) кризовий фінансовий стан – суб'єкт господарювання знаходиться на межі банкрутства, оскільки в даній ситуації грошові кошти, короткострокові цінні папери і дебіторська заборгованість не покривають навіть його кредиторської заборгованості.

Система критеріїв для оцінки задовільності структури бухгалтерського балансу суб'єкта господарювання формується на основі показників коефіцієнта: поточної ліквідності; забезпеченості власними засобам, а також коефіцієнтів відновлення платоспроможності.

Щоб суб'єкта господарювання було визнано платоспроможним, значення цих коефіцієнтів повинні бути позитивними, що підтверджується загальним показником ліквідності, який надає змогу здійснювати оцінку зміни фінансової ситуації в суб'єкта господарювання.

Натомість слід зазначити, що фінансові коефіцієнти – це відносні показники фінансового становища суб'єкта господарювання. Вони розраховуються у вигляді відношень абсолютних показників фінансового становища або їх лінійних комбінацій.

Аналіз фінансових коефіцієнтів полягає в порівнянні їх значень з величинами, що характеризують оптимальні або критичні з погляду стійкості фінансового становища значення відносних показників. Фінансові коефіцієнти можна прирівняти до нормативів.

Згідно з сучасною теорією фінансів, як ми вже зазначили раніше, система відносних фінансових коефіцієнтів за економічним змістом поділяється на такі основні показники оцінки: платоспроможності та ліквідності; прибутковості та рентабельності; фінансової стабільності; ділової активності; ринкової стійкості; податкоспроможності та покриття обов'язкових внесків.

Збільшення обсягу власних фінансових ресурсів суб'єкта господарювання може бути забезпечене шляхом оптимізації цінової політики з метою забезпечення додаткового операційного доходу, скорочення суми постійних витрат, зниження рівня змінних витрат, проведення прискореної амортизації активної частини основних засобів з метою отримання додаткових коштів, своєчасної реалізації майна, що має високий рівень зносу або не використовується тощо.

З огляду на значну обмеженість можливостей збільшення обсягу власних фінансових ресурсів головним напрямком забезпечення підприємством фінансової рівноваги є скорочення обсягу споживання цих ресурсів, яке може бути досягнуте шляхом проведення таких заходів:

- зниження інвестиційної активності суб'єкта господарювання у всіх його формах;
- забезпечення оновлення операційних необоротних активів переважно шляхом їх оренди або лізингу;
- скорочення обсягів програми участі найманих працівників у прибутках, зокрема, зменшення преміальних виплат за рахунок цього джерела;
- відмова від зовнішніх соціальних та інших програм суб'єкта господарювання, що фінансуються за рахунок його прибутків.

Необхідне проведення заходів зі створення оптимальної структури балансу та фінансових результатів на підставі розробки стратегічного плану розвитку підприємства, забезпечення стійкості фінансової системи суб'єкта господарювання до несприятливих зовнішніх факторів конкурентного середовища за умови досягнення високих темпів зростання його операційної діяльності.

Оскільки здійснення фінансового оздоровлення суб'єкта господарювання є завданням досить складним, доцільним може стати проведення його реструктуризації. Вона, зокрема, може бути спрямована на зміну організаційної структури суб'єкта господарювання, тобто надання допоміжних виробництв та деяких виробничих дільниць.

Таким чином, умовою досягнення фінансової стійкості є формування комплексу заходів стабільного розвитку суб'єкта господарювання, створення умов для досягнення конкурентних переваг у довгостроковій перспективі, що обумовлює його економічне зростання, визначаючи тенденції та можливості подальшого розвитку та розширення.

4.5. Ефективність виробництва і капітал

Методологічні основи теорії ефективності виробництва були закладені в працях К. Маркса, який, по суті, розробив системний аналіз процесу самозростання вартості, розкрив механізм формування результатів. Він зазначав, що постійна мета виробництва полягає в тому, щоб при мінімумі авансового капіталу виробляти максимум доданої вартості чи доданого продукту. Аналогічним чином трактується сутність економічної ефективності й сучасними економістами. Наприклад, К.Р. Макконнелл і С.Л. Брю розкривають сутність ефективності виробництва як виробництва товарів з найменшими витратами – використання мінімальної кількості ресурсів для виробництва даного обсягу продукції. Натомість розглядаючи ефективність виробництва на рівні будь-якого конкретного суб'єкта господарювання знаходимо, що результат виробництва виражається у формі підприємницького доходу, який є основною метою будь-якого підприємця. Відповідно витрати капіталу характеризують форму індивідуальних витрат підприємця і являють собою грошові витрати, безпосередньо пов'язані з виробництвом продукції та її реалізацією. Звідси, за К. Марксом, формою виявлення суті ефе-

ктивності індивідуального капіталу є причинно-наслідковий зв'язок підприємницького прибутку і грошових витрат на виробництво та реалізацію продукції.

Деякі економісти визначають ефективність як найбільш цінну характеристику, і це дійсно так, адже ефективність і економічність майже синоніми. Обидва терміни характеризують результативність праці та використання коштів для досягнення мети. До речі, як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі термін «результативність господарювання» ототожнюється з терміном «продуктивність системи виробництва та обслуговування», коли під продуктивністю розуміють ефективне використання ресурсів, наприклад, таких, як праця, капітал, матеріали, енергія, інформація, з використанням яких здійснюється виробництво різноманітних товарів і послуг. Продуктивність системи є поняттям набагато ширшим, ніж продуктивність праці або прибутковість виробництва.

Натомість ефективність виробництва в кожній системі господарювання визначається: суспільною формою виробництва; цільовою спрямованістю виробництва; застосуванням властивих даній системі факторів і результатів виробництва. Адже процес виробництва є складною системою, що являє собою сукупність технологічної, економічної й соціальної підсистем, кожна з яких характеризується сукупністю показників, які відображають ефективність даної підсистеми. Виходячи з цього можна виділити основні види ефективності, до яких належать: виробничо-технологічна, виробничо-економічна та соціально-економічна.

Виробничо-технологічна ефективність відображає використання ресурсів виробництва і характеризується комплексом показників, які визначають ступінь використання трудових і матеріальних ресурсів у процесі виробництва шляхом порівняння фактичних даних з нормативним рівнем.

Виробничо-економічна ефективність вимірюється вартісними показниками, які характеризують економічну ефективність виробництва: собівартість, валова продукція, дохід, прибуток.

Сукупність виробничо-технологічної й виробничо-економічної ефективності визначають рівень *соціально-економічної* ефективності, а відповідно – ступінь реалізації системи економічних інтересів. Таким чином, соціально-економічна ефективність виражає ступінь реалізації мети виробництва, а виробничо-економічна – засіб її досягнення.

З державної позиції підприємство ефективне в тому випадку, якщо воно виробляє необхідний для забезпечення потреб

обсяг продукції. З позиції колективних інтересів виробництво ефективне, коли забезпечуються умови розширеного відтворення. З позиції особистих інтересів власника виробництво ефективне, якщо попри всі витрати дає дохід. З позицій колективу суб'єкта господарювання воно ефективне в тому випадку, коли забезпечується виплата заробітної плати та надаються матеріальні й соціальні блага. Таким чином, економічна і соціальна характеристики ефективності виробництва знаходяться в органічній єдності.

Поряд з перерахованими видами ефективності виробництва необхідно не забувати в наш час ще один вид ефективності – екологічний, який потребує забезпечення охорони навколишнього середовища.

Різноманітність видів ефективності та визначень свідчать про необхідність їх чіткого впровадження у виробничі відносини, які складаються під впливом розвитку ринкових відносин в Україні. Virішення питання об'єктивної оцінки ефективності діяльності суб'єкта господарювання нерозривно пов'язане з удосконаленням якісних і кількісних ознак економічної ефективності виробництва та виміром рівня й темпів зростання ефективності виробництва, тобто з системою критеріїв.

Критерій – це відмітна ознака, за допомогою якої визначається вірогідність пізнання суті ефективності виробничої діяльності, відповідно до якого здійснюється кількісна оцінка рівня ефективності того чи іншого виробництва. Ось чому правильне визначення критеріїв має достатньо повно характеризувати суть ефективності. До таких критеріїв слід віднести дієвість, економічність, якість, прибутковість, продуктивність, упровадження досягнень науково-технічного прогресу.

Кожний з наведених показників чи будь-яка їх комбінація є об'єктом оцінки ефективності функціонування організації. Тому завданням будь-якої системи управління й організації діяльності, яка вживає заходів щодо підвищення загальної ефективності організаційної системи, полягає у визначенні критеріїв і їх значень у підвищенні ефективності; вибору показника, який вимірює кожний критерій; у взаємозв'язку запропонованої системи вимірювання та способів покращення визначених показників з підвищенням ефективності.

Отже, ефективність та продуктивність – це джерело всіх економічних цінностей, а тому вони є найважливішими показниками результативності діяльності управління.

На відміну від цільового призначення, яке визначає напрям діяльності або її цілеспрямованість, критерій ефективності – це показник, який визначає ефективність процесу досягнення мети. Розглядаючи критерії ефективності функціонування організаційно-економічних систем, можна виділити два основних їх види: критерій ефективності, який відображає ступінь досягнення мети; критерій ефективності, який дає змогу оцінювати й порівнювати різні траєкторії руху системи до мети.

Ще можна посперитися на використання й компромісного критерія ефективності, який дозволяє надавати оцінку шляхом поєднання перших двох. Необхідною умовою можливості застосування компромісного критерію є необхідність застосування однакових одиниць виміру чи порівняння.

До речі, кількісне визначення й зміст критеріїв відображаються в конкретних показниках ефективності фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Розглядаючи кожний з чинників стабільного розвитку виробництва, можна дійти висновку, що основним джерелом розвитку й дохідності є капітал, оскільки властивість капіталу у звичному трактуванні полягає в його здатності приносити додаткову вартість. Слід пам'ятати, що віднесення до капіталу засобів виробництва і робочої сили можливе за певних умов, адже перш за все вони стають капіталом тільки після того, як розпочинається їх використання в процесі виробництва. Повне вибуття з виробництва засобів виробництва й робочої сили перетворює їх, по суті, у «мертвий» капітал. Таким чином, ресурси самі по собі – це «мертвий» капітал, який ніякого доходу приносити не може! Але як тільки ці ресурси залучаються до виробництва, то стають капіталом і, відповідно, приносять своєму власнику дохід.

Слід зазначити, що в другій половині ХХ століття одержала розвиток теорія людського капіталу, яка саме і підтвердила справедливність віднесення робочої сили до капіталу. Це свідчить про те, що в процесі виробництва використовується капітал у трьох основних його формах: фізичній, фінансовій і людській.

Отже, незалежно від форми капітал – це вартість, яка в процесі використання повинна давати дохід, а тому вартість може бути втілена як у матеріальних і фінансових активах, так і в робочій силі.

По суті, це означає, що будь-який елемент багатства, який дає його власнику регулярний дохід упродовж тривалого часу, можна розглядати як капітал. Отже, будь-який власник капіталу зацікавлений в отриманні доходу, а це, у свою чергу, закономірно викликає

з боку органів контролю інтерес до статистичних даних про доходи і проблеми оподаткування доходів. Слід зауважити, що це не просто інтерес, а державний підхід до наповнення доходів бюджету. Отже, органи контролю, в основному податкові, визначення прибутковості, (дохідності) здійснюють шляхом аналізу фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Вживання терміна «дохід» започатковане порівняно недавно. Раніше для визначення даного поняття користувалися іншими термінами, наприклад, за твердженням відомого економіста Й. Шумпетера, таким терміном було «багатство», тобто коли мова йшла про багатство, мались на увазі потоки товарів або послуг, реалізація яких і створювала дохід. Однак і сьогодні деякі економісти зводять поняття доходу до тих надходжень коштів, які мають грошову форму і являють собою заробітну плату, дивіденди (проценти) та прибуток.

В узагальненому вигляді *дохід* – це надходження від використуваного капіталу в грошовій або товарній формах. Таке трактування доходу повністю розкриває його суть. Оскільки подібно тому, як капітал існує лише в тому випадку, якщо він приносить додаткову вартість, так і дохід існує лише в тому випадку, якщо існує капітал. Це пов'язано з тим, що дохід може бути одержаний тільки від використування капіталу.

Таким чином, капітал, що існує у трьох основних формах (фізичній, фінансовій, людській), може своєму власнику дохід, властивий тільки капіталу: дохід від купівлі-продажу, прибуток, заробітна плата, проценти, рента.

Розглядаючи суть доходів, слід визначити їх функції: перерозподільну, регульовальну, споживчу, інвестиційну.

Перерозподільна функція полягає у перерозподілі як національного доходу, так і доходу між власниками капіталу і членами суспільства.

Регулююча полягає в регулюванні рівня добробуту населення й одержуванних доходів власниками капіталу.

Споживча визначає здатність власника капіталу задовольняти свої потреби й споживчий попит на товари і послуги.

Інвестиційна передбачає довгострокове кредитування, вільні кошти власників, державні й іноземні кредити.

Слід мати на увазі, що перехід до ринкової економіки не сприяв формуванню ринкових механізмів, а тим більше розширенню виробництва визначальних для підвищення рівня доходів суб'єктів економіки механізмів. До того ж існуючий механізм фо-

рмування доходів у нашій державі не враховує принципів, характерних для нього в умовах ринкової економіки.

На наш погляд, в умовах ринку слід виділяти такі принципи:

- *принцип розподілу доходів відповідно до виду вкладеного капіталу.* Суть даного принципу полягає у тому, що кожний з власників капіталу (людського, фінансового або фізичного) одержує свою частину доходу (заробітну плату, відсоток або прибуток);
- *принцип розподілу доходів відповідно до розміру вкладеного капіталу.* Даний принцип відображає пряму залежність розміру доходу від величини вкладеного капіталу. Чим вища вартість капіталу, який був використаний у процесі виробництва, тим більший дохід може очікувати його власник;
- *неодмінне зростання рівня доходів у міру зростання ефективності виробництва.* Реалізація цього принципу заснована на тому, що рівень доходів залежить від ефективності виробництва, з її зростанням відбувається підвищення доходів суб'єктів економіки;
- *принцип відповідності мінімального рівня доходів, установленого державою, соціальним нормативам.* Суть принципу полягає в наданні соціального захисту всім суб'єктам господарювання.

Необхідно відзначити, що рівень доходів кожного з суб'єктів економіки визначається певними чинниками. Розглянемо їх:

1. *Форми капіталу, якими володіє суб'єкт господарювання.* Наприклад, якщо людина володіє тільки своїми розумовими здібностями (фах, освіта) і фізичною силою, тобто людським капіталом, то вона може розраховувати тільки на дохід від використання розуму або фізичної сили. Володіючи, крім людського капіталу, ще й фінансовим капіталом, вона може одержувати як дохід від його позики або оренди, так і дохід від самостійного його використання.
2. *Розмір капіталу.* Вільший за розміром капітал, як правило, дає його власнику більший дохід незалежно від його форми.
3. *Якість капіталу.* Вища якість капіталу оцінюється звичайно за вищою ціною, що збільшує дохід. Для людського капіталу – це вищий рівень освіти і тривалість стажу роботи. Для фінансового капіталу – висока ліквідність і надійність. Для промислового – технологічність, новизна, надійність

- і продуктивність. Для природного капіталу – це родючість, доступність і розташування.
4. *Середня ціна капіталу на ринку.* Дохід власника капіталу багато в чому залежить від тієї ціни, яка склалася на ринку за використання капіталу. Загальновідомо, що ринкова ціна капіталу може під впливом попиту й пропозиції відхилятися від його вартості. Тому власник капіталу не завжди має нагоду одержати дохід, на який він розраховував при вкладенні капіталу. Це особливо актуально при вкладенні коштів у людський капітал, що пов'язано з тривалістю періоду навчання, упродовж якого ціни на ринку робочої сили змінюються.
 5. *Інтенсивність і ефективність використання капіталу.* Не завжди людина, що володіє великим капіталом, одержує більший дохід. Це пов'язано з можливістю людей використовувати свій капітал. Наприклад, людина отримала вищу освіту і має великий стаж практичної роботи, але в дійсності вже не може знайти роботу, яка дозволила б повністю використовувати її трудовий потенціал.

Таким чином, можна констатувати, що з переходом до ринкової економіки змінюються не тільки суть доходів, але й принципи їх формування, що необхідно враховувати при здійсненні реформ.

Характерною рисою розбудови ринкової економіки в Україні є те, що цей процес супроводжується падінням рівня доходів населення й скороченням обсягів виробництва. Особливо гострий характер ці процеси мають у сільському господарстві, оскільки формування доходів працівників сільського господарства на відміну від інших галузей економіки має особливості, до яких слід віднести:

- *залежність результатів від природно-кліматичних і біологічних чинників виробництва.* Адже закономірним є той факт, що результатом виробництва є продукти рослинного й тваринного походження;
- *сезонність виробництва.* Вона обумовлена неможливістю отримання і реалізації сільськогосподарської продукції постійно протягом року. Ці негативні особливості в умовах ринку повинні підвищувати вартість продукції на величину ризику, проте в Україні цього не відбулося;
- *диспаритет цін.* Мінімальна оплата виробнику сільськогосподарської продукції й надмірне зростання цін при подальшій її реалізації переробниками і посередниками.

Аграрна політика

5.1. Теоретичні принципи розвитку сільськогосподарського виробництва

Реструктуризація, приватизація та реорганізація економічних відносин на селі – це гарантоване забезпечення населення високоякісними продуктами харчування. Якість продуктів харчування в умовах очевидного порушення рівноваги між суспільством та природою викликає велике занепокоєння, адже забруднення довіклля досягло критичної межі.

Вражає інше, у час науково-технічного прогресу людство забуло про спорідненість з Природою, унаслідок чого воно сьогодні знаходиться на межі катастрофи, адже ніхто інший, як людина своїми діями призвела до порушення гармонії та тендітної рівноваги в Природі, яка відділяє життя від смерті. Їй же – людині – у край необхідно вжити термінових заходів з відновлення цієї тендітної рівноваги. Незважаючи на це, більшість людей як Природу, так і землю ще й зараз чомусь вважає «божим благом». У цьому аспекті потрібно не забувати про закон відплати, згідно з яким за кожну перемогу над природою слід очікувати відплати. Натомість відплата природи більш небезпечна.

Підтвердженням цієї тези є те, що на сьогодні ми вже маємо збитки від забруднення продуктів харчування в Україні більш ніж на 6 млрд дол. на рік, а держава розплачується появою нових найнебезпечніших для здоров'я речовин та різновидів захворювань на кшталт пташиного грипу, проте це ще не останнє слово природи у відповідь на знуцання над нею, тож якнайшвидше необхідно усвідомити шкоду, заподіяну природі, і визначитися зі своїм місцем у ній, навколишньому середовищі й особливо в сільськогосподарському виробництві.

Отже, в основі економічної парадигми формування стратегії розвитку сільськогосподарського виробництва повинна бути концептуальна ідея, яка визначає, що подальший розвиток АПК нерозривно пов'язаний з проблемами підвищення якості продуктів харчування і створення відповідних організаційних, технологічних, правових та управлінських передумов для вирішення цієї проблеми.

Земля є одним з головних, життєзабезпечуючих і виробничих ресурсів, раціональне використання яких визначає ступінь соціального й економічного прогресу суспільства. Незважаючи на те, що Україна має у своєму розпорядженні велику частину світової площі чорнозему, розвинуту сільськогосподарську науку і висококваліфіковані кадри аграріїв, економіка сільського господарства знаходиться у критичному стані, виробництво валової продукції зростає повільними темпами, посилюються процеси деградації землі, тому одним з актуальних питань є питання прискорення процесу відродження землі. Одним зі способів максимального використання ресурсів цього сектору економіки є залучення в практичну діяльність з його реформування всіх груп населення – як безпосередньо пов'язаних із землею, так і зайнятих у промисловості, будівництві, сфері обслуговування.

Місце й роль сільського господарства в економіці країни залежать від суспільно-економічних цілей держави. Цілі суспільно-економічного розвитку держава реалізовує через визначену економічну, юридичну та адміністративну системи впливу на економіку. Вибір інструментів, способів і форм впливу залежить від визначених цілей розвитку, внутрішніх і зовнішніх умов, а також наявних коштів.

Частіше за інші в різних регіонах світу застосовуються такі форми сільськогосподарської політики: безпосереднє регулювання розміру виробництва і пропозиції основних сільськогосподарських продуктів; охорона вітчизняних товаровиробників при збереженні конкуренції з імпортними товарами, у тому числі й шляхом накладання мита; підтримка експорту надлишків внутрішнього ринку шляхом розвинутої системи субсидій; компенсація зниження цін на сільськогосподарські продукти, субсидії за вилучення ґрунтів з обробітку, тобто дій, які призводять до екстенсивності господарювання; денатуралізаційні премії тощо; дотації, пільги та інші форми допомоги для господарств регіонів зі скрутними умовами для розвитку сільського господарства; навчання, перекваліфікація й допомога при впровадженні нових господарських систем.

До речі, сама по собі власність на землю не гарантує ефективного її використання та не надає їй якісних змін, наприклад, родючості й віддачі на кожну гривню, вкладену в її обробіток. Існує ряд дієвих чинників процесу відбудови сільського господарства, серед яких, у першу чергу:

- ефективний власник;
- державна підтримка;
- забезпечення сільгосптехнікою, органічними та мінеральними добривами й гербіцидами посіву, обробітку й збирання врожаю;
- якісна переробка сільгосппродукції.

Зрозуміло, що власник (юридична чи фізична особа) – суб'єкт права власності на землю – основні й оборотні фонди використовує для виробництва продукції з найменшими затратами, прагнучи підвищення врожайності сільгоспкультур, продуктивності тваринництва, використання техніки і т.п., а загалом забезпечує прибутковість виробленої продукції.

Усі без винятку країни дальнього зарубіжжя для ефективного ведення сільського господарства підтримують сільгоспвиробника коштами виходячи з середньостатистичних даних затрат на виробництво, зрозуміло, за видами продукції.

Радянська система державних замовлень на сільськогосподарську продукцію визначала кількість, сорти, якість, терміни доставки й місця призначення. У 1992 р., коли система була лібералізована, кількість закуповуваних товарів у межах так званої системи «закупівельних організацій» була все ще значною: 82% обсягу виробленого зерна, 92% – сояшнику, 70% – картоплі, 100% – цукрового буряку, 92% – м'яса великої рогатої худоби, 100% – молока і т.д. Ціни державних закупівель продукції диференціювалися залежно від області. На кожну культуру держава встановлювала і виплачувала знижені ціни в областях зі сприятливими кліматичними умовами й підвищені ціни в інших місцях, невідгідних для обробітку землі. Однак структура цін не враховувала транспортних витрат. Держава виплачувала премії господарствам, що підвищують обсяг виробництва або якість, але згодом стали виплачувати премії також низькоприбутковим і нерентабельним господарствам. Знаходячись у рамках такої цінової системи, сільгоспвиробники були більше зацікавлені в зростанні обсягу виробництва, ніж у підвищенні продуктивності й зниженні витрат виробництва. Крім того, система цін, диференційованих за регіональною ознакою, привносила переключення в сільськогосподарську спеціалізацію регіонів.

Зростання непродуктивності й збільшення собівартості стали причиною погіршення економічної й фінансової ситуації більшості господарств. Держава була змушена періодично підвищувати рівень закупівельних цін, що визначалися за принципом «витрати виробництва плюс». У результаті витрати бюджету на покриття різниці між закупівельними й роздрібними цінами на продукцію значно зростали.

Введення системи ринкової економіки в сільському господарстві та продовольчій галузі означає, що процеси виробництва й обороту в них залежать від безпосереднього попиту й пропозиції, а також правил конкуренції. Оскільки ринок не надає достатніх механізмів управління процесами й прогресу, тобто управління довгостроковими процесами, то більшість вдається до різних систем інтервенції в сільському господарстві. Однією з таких систем є ринкова інтервенція.

Формування ринкового механізму в Україні, зокрема в АПК, потребує подальшого послідовного й поглибленого обґрунтування, теоретичної та методологічної розробки, а також накопичення потрібного практичного досвіду. Складність проблеми полягає в тому, що достатнього наукового й практичного досвіду динамічного та послідовного переходу від адміністративно-командної системи до ринково-регульованої економіки у світовій практиці немає. Щоправда, деякі позитивні зрушення на цьому шляху досягнуті в країнах Східної Європи та СНД (завдяки плановому переходу – в Угорщині, шоківій терапії – у Польщі та країнах Балтії).

Україна, не копіюючи досвіду інших країн, а лише враховуючи його та спираючись на власні передумови, здійснює політику впровадження національних особливостей формування ринкового механізму та способу сільськогосподарського виробництва.

Основною ідеєю економічної парадигми формування стратегії розвитку сільськогосподарського виробництва повинна стати відповідальність за його розвиток. Забезпечення впровадження цього принципу в життя можливе лише шляхом формування економічних механізмів, які б забезпечили сталий розвиток АПК.

У науковій літературі головними ресурсами виробництва визнаються праця і капітал, але ця виробнича функція стосується насамперед промисловості:

$$B = f(T + K).$$

Ця загальна функція не дає можливості проаналізувати особливості аграрного виробництва та його сільськогосподарського

сектору. У той же час без землі як просторового ресурсу виробництво неможливе. Але інші ресурси (штучна родючість, технічний прогрес та ін.) можуть змінювати віддачу основних ресурсів. Отже, для АПК основна виробнича функція має такий вигляд:

$$B = F (Z + K + T).$$

Аналізуючи виробничо-продуктовий етап, визначаємо, що левова частина збитків виникає на перших стадіях виробництва продукції, тобто в рослинництві, і примножується на стадіях виробництва, у тому числі й за харчовими ланцюжками у тваринництві.

Як засіб праці земля характеризується якістю ґрунтів і продуктивністю рослин; як предмет праці – техніко-технологічними й просторовими властивостями, що визначають технологію й ефективність землеробства; також це елемент нерухомості, на який мають права власники. Крім того, земля – матеріальна умова виробництва, операційний базис.

Таким чином, у виробничій функції слід відобразити всі складові виробництва продукції як ресурси, це зможе забезпечити їх відтворення в реальному виробничому циклі, у тому числі й фінансовому забезпеченні.

Отже, ми підійшли до підприємницької діяльності, яка є специфічним чинником виробництва. Вона передбачає використання ініціативи, кмітливості і ризик в організації виробництва та спирається на підприємницьку спроможність як особливий вид людського капіталу. Власник вирішує, який набір вироблених продуктів є оптимальним для заданого обсягу й асортименту ресурсів, тобто маємо підприємницький вибір.

Натомість, щоб вижити, необхідна підтримка прибутків шляхом підтримки цін, що призводить до постійного їх підвищення. Звідси випливає, що диспаритет цін виникає знову й знову, а це спричиняє подальшу економію ресурсів, насамперед, робочої сили. Такий стан не може тривати безкінечно й окреслюється відповідним лагом. Отже, паритет цін на сільськогосподарську продукцію і засоби виробництва змінюються не на користь аграрного сектору, а попит на продовольство є нееластичним як за цінами, так і за прибутком.

Таким чином, за недостатньої державної підтримки необхідно розвивати несільськогосподарську діяльність на селі, що підтверджує досвід Європи й Америки. Це також потребує теоретичних досліджень для відображення в новій економічній парадигмі.

Всебічний розвиток економіки агропромислового комплексу як вагомої складової економіки набуває пріоритетного значення. Відповідно великого значення набувають форми та методи державної агропромислової політики як цілеспрямовані дії держави, що забезпечують структурні перетворення та надають можливості його розвитку з метою піднесення національної економіки й підвищення життєвого рівня населення.

Напрямок повинен бути конкретизованим у відповідних програмах розвитку сільгоспвиробництва та АПК у цілому, а саме: розвиток потенціалу АПК; державне стимулювання шляхом дотацій, інвестицій; стимулювання експорту сільськогосподарських товарів; реструктуризація сільськогосподарських підприємств; відтворення родючості земель сільськогосподарського призначення; державний протекціонізм; соціальна політика.

До речі, відтворювальні процеси сільськогосподарського сектору економіки дозволяють вирішувати проблему товарної збалансованості в сільськогосподарській продукції, що потребує комплексу заходів, основою яких мають стати: розроблення концепції розбудови сільськогосподарського сектору економіки, адекватного загальносвітовим тенденціям розвитку; розроблення науково обґрунтованої концепції державного регулювання сільськогосподарського виробництва та АПК у цілому, яка має встановити межі втручання держави в економічні процеси, визначити його форми й методи (передусім ця концепція повинна встановити масштаби дотацій, субсидій та інвестиційної діяльності держави).

Відповідно до цієї концепції на всіх рівнях господарювання в АПК, і передусім у галузі сільськогосподарського виробництва повинні відбутися трансформації: у принципах і засобах управління; у виробничих відносинах; чинниках і умовах розвитку продуктивних сил.

5.2. Трансформаційні процеси в сільськогосподарському виробництві

Історичний досвід демократичних країн, у тому числі країн Європейського Союзу, свідчить про необхідність забезпечення прозорості діяльності як держави, так і ринків, посилення контролю за діяльністю сільськогосподарського сектору виробництва. Цей контроль не зосереджується на перевірках та аналізі фактів, а є процесом підготовки конструктивних пропозицій і

лобіювання їх в органах влади та управління, адже наявність діючого контролю – основна ознака розвинутого цивілізованого суспільства.

Протягом усього періоду становлення незалежної України відбувалася соціальна деградація українського селянства й села в цілому. Сільське населення вже давно знаходиться за межею бідності, зростає безробіття, на сьогодні воно становить від 5 до 10 відсотків, погіршуються умови життя населення. Дискримінація сільського населення, яка була започаткована ще за радянських часів, триває й нині. Ось основні причини, які призвели до занепаду аграрного сектору економіки й руйнації сільської соціальної інфраструктури.

Від початку незалежності України сільське господарство на державному рівні було визнане пріоритетною галуззю, але, як і за радянських часів, продекларували – і забули. Підтвердженням цьому є той факт, що загальна сума інвестицій в основний капітал аграрного сектору економіки скоротилася більш ніж у двадцять разів. У 1990 р. витрати на розвиток сільського господарства з державного бюджету становили більш ніж 30 відсотків, а нині скоротились у 10 разів. Ситуація погіршується ще й диспаритетом цін, втрати аграрного сектору від якого наближаються до 100 млрд грн.

Навіть прийняття Указу Президента України від 15 липня 2002 р. «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року», яким затверджена державна програма розвитку соціальної сфери села на цей період, не внесла вагомих змін.

Особливо негативно відбиваються на результатах реформ недоліки, викликані впровадженням економічної політики у сфері цінової політики. Суцільна лібералізація і безпрецедентний ціновий диспаритет завдали величезної шкоди сільському господарству. Тож різкий перехід від планової економіки до ринкової, для якої не був підготовлений відповідний фундамент, розуміння ринкових перетворень, викликав страшний за своїми наслідками обвал сільського господарства.

Підприємства промислових і переробних галузей, використовуючи своє монопольне становище, різко підвищили ціни на вироблену продукцію, товари й послуги. Ціни на сільськогосподарську продукцію, навпаки, контролювались і регулювались державними органами та ввіляю стримувались, зважаючи на низьку купівельну спроможність населення, але понесені збитки були компенсовані. Виник парадокс – криза так званого

перевиробництва при гострій потребі в товарах і необхідності збільшення їх виробництва.

Якщо ціни на товари, що використовуються для сільськогосподарського виробництва, високі, то, природно, повинні бути високі ціни на сільськогосподарську продукцію. Оскільки такого взаємозв'язку немає, то сільгоспвиробництво стає збитковим. Відповідно до законів ринкової економіки збиткове виробництво банкрутіє й самоліквідується. Тоді виникає питання, а хто ж повинен забезпечувати потреби населення України у хлібі, картоплі, молоці, м'ясі, вовні, коноплі та інших видах продукції. Отже, об'єктивно потрібно перебудувати насамперед економічний механізм, адаптувати його до вимог ринку, особливо відносно сільського господарства.

Аграрний сектор, на якому сьогодні практично тримається державність, – збитковий. Його фондооснащеність у 3–5 разів нижча, ніж промислових галузей, у той час як у країнах з розвинутою економікою, навпаки, – у 2–4 рази вища, ніж у промисловості. Парадокс і в тому, що найбільше багатство держави – земля на сьогодні не має ціни і не обраховується в основних фондах.

Викликає велике занепокоєння також той факт, що в сільському господарстві порушилися організаційно-економічні основи відтворювальних процесів на мікрорівні. Гірше того, унаслідок постійного зниження внесення в ґрунт органічних і мінеральних добрив, а також неналежної підтримки сільського господарства з боку держави і збитковості розпочався період повної втрати керованості сільським господарством у загальнодержавному масштабі, що свідчить про критичний стан у розвитку АПК. Деяко змінило ситуацію реформування земельних відносин, адже земля є одним з найважливіших чинників виробництва, тому реформування економічних відносин вимагало змін у земельних правовідносинах, які забезпечувала здійснювана в Україні багатопланова земельна реформа.

Звичайно, селяни дадуть правильну оцінку щодо повернення їм землі, яку свого часу було відібрано у їх предків. Логічно в новому Земельному кодексі вирішене питання щодо особистих підсобних господарств громадян, які класифікуються як особисті селянські господарства. З 1 січня 2002 р., тобто з часу введення в дію нового Земельного кодексу, розмір безплатної передачі у приватну власність земельних ділянок для цих цілей збільшений з 0,60 до 2,00 га незалежно від місця їх розташування – у межах населених пунктів або за їх межами.

Отже, новим Земельним кодексом врегульовано існуючу до цього часу правову невідповідність, коли земельна частина (пай) площею 3–5 га, а в деяких сільських радах і більше, знаходиться в приватній власності, а земельна ділянка для ведення особистого підсобного господарства, розташована за селом, площею у декілька соток, знаходиться тільки в користуванні. Врегулювання цього питання особливо важливе для працівників соціальної сфери села та інших громадян, які переселилися та переселяються на постійне місце проживання в сільську місцевість. Тепер і вони матимуть право не лише користуватися наданими їм для ведення особистого підсобного господарства земельними ділянками, а й розпоряджатися ними на власний розсуд, тобто продавати, обмінювати, дарувати чи здавати під заставу.

Значно розширені новим Земельним кодексом і права членів селянських (фермерських) господарств. Відтепер не лише голова фермерського господарства, а й члени цих господарств матимуть право на земельну частку (пай) із земель, які знаходяться в користуванні цих господарств. Іншими словами, члени фермерських господарств набули таких самих прав, як і інші їх односельці – колишні члени колективних сільськогосподарських підприємств.

Введення права спільної власності на земельну ділянку значно розширює можливості громадян щодо розпорядження земельною ділянкою. Тепер подружжя за їх бажанням має право оформити право спільної власності на себе і своїх дітей та рідних на належні їм за правом приватної власності земельні ділянки, що в подальшому значно спрощує набуття права спадщини на ці земельні ділянки. Детально визначені в Земельному кодексі також і права та обов'язки власників та користувачів земельних ділянок. Зокрема, встановлено, що права власності на земельну ділянку можна позбавити лише в судовому порядку.

Необхідність інтервенціонізму в сільському господарстві впливає зі специфіки цієї галузі. Однією з характерних особливостей сільськогосподарського й продовольчого секторів є висока мінливість ринку, що є наслідком сезонних і кон'юнктурних змін у виробництві. Це пов'язано значною мірою з великою мінливістю природно-кліматичних умов, з мінливістю в плодоносінні рослин, циклічністю у тваринництві, а також з великою сезонністю у виробництві і закупівлі сільськогосподарських продуктів. Коливання у пропозиції призводять до змін ринкових цін продуктів, що значною мірою впливає на суспільно-економічну ситуацію населення, у тому числі й фермерів.

Досвід економічно високорозвинених країн показує, що сам ринковий механізм, крім позитивних, приносить для держави також негативні результати: збільшуються відмінності на рівні регіонального розвитку й суспільно-економічні диспропорції. У сільському господарстві багато проблем, які держава зобов'язана вирішувати, дотримуючи відповідної сільськогосподарської політики. Основним питанням, яке, незважаючи на багаторічні зусилля, не вдалося вирішити, є фермерські доходи, які відстають від зростання доходів нефермерського населення. Поліпшити становище фермерів не вдається й шляхом зростання виробництва, зменшення кількості фермерів і збільшення розмірів господарств. Малоєфективними є підтримка й коригування цих доходів ринком та ринково-ціновою політикою. Усе частіше політики звертаються до безпосередніх способів підтримки фермерських доходів, а також до методів, пов'язаних з перетвореннями структурного характеру.

Метою інтвенційної політики в сільському господарстві на внутрішньому ринку, а також протекціонізму в зовнішньому обороті є згладжування або ослаблення негативних результатів ринкового механізму, які впливають на реалізацію довгострокових цілей розвитку економіки й сільського господарства.

У сфері сільськогосподарського ринку має будуватися система інтервенціонізму, пов'язана з політикою структурних перетворень і багатофункціонального розвитку села.

Комплекс інструментів, що застосовуються, та рішень правового характеру має бути пристосований до конкретних вимог і можливостей.

Акціонерна форма власності і господарювання – це особлива форма організації підприємницької діяльності, перехід на принципово новий тип управління виробництвом. Акціонування дозволяє розмежувати функції власності і управління. Позитивні якісні ознаки акціонування можуть бути досягнуті в процесі здійснення акціонерної та дивідендної політики. Акціонерна політика відтворює інтереси більшості акціонерів, частина яких у статутному фонді товариства є найбільшою. Мета цієї політики полягає в досягненні самозростання вартості акціонерного капіталу, задоволенні інтересів більшості акціонерів-власників, підвищенні зацікавленості в ефективному функціонуванні акціонерного капіталу з урахуванням диверсифікації вкладень, забезпеченні протидії зі зниженням ризику втрат і передчасному коригуванні заходів, які можуть призвести до збитків під час господарської діяльності товариства.

В акціонуванні слід розрізняти дві стадії – період формування акціонерної власності (перша стадія) та становлення акціонерної власності у процесі господарювання (друга стадія). На кожній стадії проявляється певна акціонерна політика. На стадії становлення акціонерної власності діє не тільки акціонерна політика, а й дивідендна. На першій стадії існування й виявлення акціонерної політики враховуються методи формування акціонерної власності (акціонерних товариств) та інтереси акціонерів-власників щодо виду набуття акціонерного капіталу, який поділяється на фіктивний і реальний, тобто такий, який набувається за рахунок процентів, дивідендів або приросту акціонерної власності при інвестиційній діяльності. Методи формування акціонерної власності передбачають продаж акцій різними способами: 1) шляхом відкритої підписки або на фондових біржах за рахунок власних коштів потенційних інвесторів; 2) шляхом акціонерних товариств (закритих чи відкритих), створених у процесі приватизації за рахунок власних коштів і в обмін на приватизаційні папери; 3) шляхом акціонерних товариств (корпорацій), що виникли в процесі реформування добровільних об'єднань підприємств та інвестиційних фондів в акціонерні товариства (закриті чи відкриті); 4) шляхом акціонерних товариств у процесі реформування колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) через обмін паїв на акції.

У першому випадку акціонерну політику мають здійснювати активні акціонери поступово, перетворюючи «сумнівні» акції в акції з надійним акціонерним капіталом. У другому – слід враховувати дію початкового капіталу, об'єднаного в інтересах колективного власника, і психологію виживання, господарської самостійності, можливість проявляти акціонерний егоїзм (егоїзм власника). У третьому випадку поєднуються інтереси інвесторів приватних юридичних і фізичних осіб, які певною мірою можуть контролювати господарську діяльність акціонерного товариства. У четвертому випадку акціонерна політика має здійснюватись основним осередком акціонерів, створеним під час розпаювання колективної власності.

На другій стадії становлення акціонерної власності у процесі господарювання акціонерна та дивідендна політика здійснюється з урахуванням егоїзму акціонерів з більшою частиною в статутному фонді акціонерного товариства. Вона може враховувати інтереси щодо інвестування набутого акціонерного капіталу на розширення та модернізацію. Темп самозростання акціонерного капіталу в такому акціонерному товаристві високий.

Слід відзначити й негативні явища, які мають місце в господарській акціонерній політиці, а саме: боротьбу зі «слабкими» акціонерними власниками шляхом знецінення їх початкового капіталу. Це в майбутньому може бути процесом структуризації післяприватизаційних підприємств, який призводить до зростання безробіття і перерозподілу початкового капіталу. Протидіяти цьому може державна політика, яка має стимулювати розвиток малого й середнього бізнесу.

Класифікація добровільних об'єднань проводиться за такими якісними ознаками, як об'єднання асоціативного типу господарювання (господарські асоціації); об'єднання підприємств на основі добровільної (примусової) централізації функцій (міжгалузеві корпорації – зі збереженням юридичної самостійності засновників і делегування функцій центру; виробничі об'єднання – без збереження юридичної самостійності засновників та з адміністративною централізацією функцій управління); добровільні об'єднання великих розмірів (союзи та великі формування за принципом союзу; фірми, компанії – середні формування); добровільні об'єднання, створені на основі акціонерного (пайового) капіталу (акціонерні товариства; товариства з обмеженою відповідальністю).

Земля в сільському господарстві – основний засіб виробництва. Вона просторово обмежена, тому повинна використовуватись максимально ефективно. Вона має свою особливість, якої не мають інші галузі виробництва, основні засоби яких поступово зношуються. На відміну від них земля при правильній експлуатації постійно поліпшується. А це зобов'язує сільгоспвиробників так організувати землеробство, щоб кожний рік не тільки збільшувати виробництво сільгосппродукції, а й підвищувати родючість ґрунтів.

Родючість ґрунту може бути природною, штучною, економічною. *Природна* родючість – ґрунтостворювальний процес, що відбувається під впливом місцевих природних факторів без впливу на них людини. *Штучна* (зрошення, осушення тощо) родючість цілком залежить від діяльності людини, яка застосовує раціональні агрономічні, технічні й організаційно-економічні заходи, що підвищують родючість ґрунтів, сприяючи збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції. *Економічна* родючість поєднує природну й штучну родючість ґрунтів. Вона забезпечується шляхом додаткових вкладень у землю праці й інтенсивних технологій землеробства.

Способи поліпшення використання землі можуть бути такими: інтенсифікація сільськогосподарського виробництва шляхом збільшення застосування техніки й науково обґрунтованих досягнень агрономії, зоотехніки; підвищення врожайності сільськогосподарських культур шляхом поєднання природної родючості із зростанням агрокультури та впровадження передових технологій; збільшення площ сільськогосподарських угідь; покращення ґрунтів шляхом осушення боліт, зрошення із застосуванням досягнень агрономії і технологій збереження гумусу; вирішення питань (у південних районах) збору двох урожаїв на рік.

Однією з основних вимог функціонування ринкової економіки АПК є створення системи сервісного інженерно-технічного забезпечення та ринкової інфраструктури. Структура такої системи повинна формуватися таким чином, щоб максимально використати наявну матеріальну базу та інженерно-технічну службу, а також спиратися на спеціальну державну програму підтримки.

Перспективним напрямком формування структур у процесі роздержавлення і приватизації є створення невеликих, середніх, мобільних підприємств, оснащених сучасним устаткуванням, технологіями, які успішно забезпечують переробку сільськогосподарської сировини. Для ринкової економіки характерне не лише розукрупнення, а й об'єднання капіталу й зусиль, регульованих антимонопольним законодавством України. Світовий досвід показує, що диверсифікація виробництва в умовах добровільного об'єднання підприємств здійснюється в організації виробничо-комерційної діяльності, єдиного матеріально-технічного постачання, цілеспрямованого збуту готової продукції, інженерного, інформаційного та юридичного обслуговування маркетингу. У своїй діяльності об'єднання мають спиратися на цілі й стратегію порогового (мінімального) і цільового розмірів віддачі капіталів та самого об'єднання (колективна власність), порогового та цільового темпів зростання обсягів виробництва й продажу.

Процес становлення добровільних виробничих об'єднань відбувається з великими труднощами, оскільки вони поки що функціонують у тій самій виробничій інфраструктурі. Крім того, різні види об'єднань були створені в минулому не на добровільній основі, а в результаті відомчого та галузевого адміністративно-командного управління. Нові структури є реальною альтернативою вертикальним адміністративним структурам минулого й фактично формують суб'єкти ринкових відносин.

5.3. Форми господарювання в АПК

Передумовою становлення ринкових відносин в Україні є реформування державної і колгоспно-кооперативної власності. З позицій становлення різних її форм досліджуються проблеми власності, розвиваються й конкретизуються певні її категорії. Вивчення власності як категорії мотивації високопродуктивного господарювання і підприємництва свідчить про те, що становлення ринкових відносин в Україні і створення селянина-власника неможливе без зміни відносин власності.

Власність визначається як система об'єктивних відносин між людьми, що історично змінюються в процесі виробництва, розподілу, обміну, споживання і характеризуються привласненням засобів виробництва й предметів споживання.

Усі види власності – індивідуальна (приватна), колективно-акціонерна, державна – на даний час співіснують. У період розвитку ринкових відносин велику роль відіграє конкуренція між різними формами власності, яка й формує їх співвідношення у сфері виробництва, обміну й споживання. Отже, конкуренція форм власності сама по собі корисна, бо змушує кожен форму власності вдосконалювати. Не можна визначити, яка форма власності є найефективнішою. З позиції організації виробництва найвищий економічний потенціал у тієї форми власності, яка забезпечує робітникові становище реального господаря виробництва, тобто індивідуальна форма власності. З розвитком продуктивних сил рівень концентрації виробництва потребує все більших інвестицій, а індивідуальна власність може забезпечити його тільки за умови об'єднання. Таким чином, відбувається об'єднання індивідуального майна й колективного капіталу до оптимального розміру, якого потребує виробництво. Це і є приватно-колективна форма власності (акціонерна), яка має великий економічний потенціал.

Одним із способів реалізації тієї чи іншої форми власності, який найповніше відображає її суть і реалізує закладені в ній переваги, є форма господарювання. Вона визначає дві сторони відносин: організаційно-технологічну, пов'язану з технологічними процесами і незалежну від відносин власності, і соціально-економічну, що впливає з самих відносин власності. Закономірним у розвитку суспільства є різноманітність форм власності та господарювання – колективні господарства, акціонерні товариства, селянські (фермерські) господарства та ін. Згідно з законодавством усі форми власності визнані рівноправними.

Пошук нових форм господарювання в умовах переходу до ринкової економіки висунув на передній план дослідження акціонерної форми господарювання, яка має посісти відповідне місце в процесі розвитку форм господарювання на селі, бо це є шлях створення нових суб'єктів ринку підприємницького типу. Щодо цієї форми господарювання в аграрному секторі погляди вчених і практиків не збігаються. Більшість вчених пов'язує вихід аграрного сектору економіки України з кризового стану з розвитком індивідуальної (приватної) власності.

Особливості акціонерної форми господарювання полягають у тому, що вона зберігає все те позитивне, що властиве приватній власності, – підприємницькі інтереси, ініціативу, наслідування тощо, але свою господарську діяльність здійснює на колективній демократичній основі; тобто це є приватно-колективна власність. Неправомірно наголошувати тільки на критичних оцінках тієї чи іншої форми господарювання. Нові форми господарювання доведуть своє право на існування лише на практиці, у процесі вільної конкуренції, й акціонерна форма господарювання поступово посяде гідне місце в цьому процесі.

Перехід економіки України до ринкових відносин передусім пов'язаний з реформуванням відносин власності та поширенням різноманітних форм господарювання, забезпечення їх правової та економічної рівності.

Земельна реформа передбачає необхідність глибокого осмислення процесу приватизації з урахуванням зарубіжного та вітчизняного досвіду.

Залишаються невирішеними питання права власності на засоби виробництва та вироблену продукцію. Усе це зумовлює необхідність проведення аграрної реформи, спрямованої на зміну форм власності та форм господарювання. Першим етапом цієї реформи стала приватизація підприємств АПК і трансформація колгоспно-радгоспної системи. Власність господарств була поділена на паї, на основі яких створені господарства з ознаками приватної власності кожного селянина. Однак процесі паювання не забезпечили підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Про це свідчить зниження показників одержаної валової продукції та продуктивності праці; тобто реформування господарств з паюванням майна не змінило існуючого в господарствах важкого фінансового становища, оскільки вони не були реорганізовані й не перейшли на нові форми господарювання.

Ефективною організаційною формою господарювання мало стати акціонерне підприємство. Переваги даної форми господарювання полягають у тому, що:

- при її поширенні відбувається процес роздержавлення й створення приватно-колективних господарств на основі спільної власності, де акціонери одержують права власника з пакетом цінних паперів – акцій, а створене акціонерне підприємство сприяє розвитку підприємницького середовища і ринкових відносин;
- акціонерна форма господарювання сприяє мобілізації додаткових фінансових ресурсів (а це сьогодні, коли держава не може виділити необхідних коштів для виробничо-соціального розвитку підприємств, дуже актуально);
- акціонерна форма найдемократичніша, оскільки через акціонування відбувається залучення коштів та цінних паперів широких мас сільського населення, працівників інших галузей народного господарства, акції ж вкладаються в акціонерне товариство й дозволяють одержати на них дивіденди;
- акціонерні відносини сприяють активізації руху власності; вони спрямовані на розвиток взаємовідносин товаровиробників з підприємствами переробної, сервісної сфери, фінансовими інвесторами та іншими підприємствами агропромислового комплексу.

Перевага акціонерної форми полягає і в тому, що вона гнучка й балансує між інтересами держави, засновників і акціонерів у розподілі прибутку підприємств.

Акціонування відкриває великі можливості для залучення вітчизняних інвестицій, а також іноземного капіталу шляхом створення спільних підприємств. Але воно має й низку негативних ознак: випуск і реалізація акцій – досить дорога форма мобілізації грошового капіталу, бо виплата дивідендів залежить від кінцевого результату роботи підприємства; продовження випуску акцій може призвести до втрати їх контрольного пакету засновниками акціонерних товариств.

Як показують дослідження, процес розвитку акціонерних відносин в агропромисловій сфері відбувається здебільшого шляхом реформування державних підприємств і створення на їх базі акціонерних товариств відкритого та закритого типу. У сільському господарстві їх засновниками є члени трудових колективів господарств, в інших підприємствах АПК створюється акціонерна структура, в якій, з одного боку, засновниками стають товаро-

виробники, які мають контрольний пакет акцій акціонерного товариства, а з іншого – члени трудового колективу підприємства, що приватизується. При даному варіанті створення акціонерного товариства виникає об'єднання економічних інтересів власників і партнерів. Такий тип акціонерних підприємств сьогодні поширюється все більше.

Приватизація підприємств АПК здійснюється шляхом розподілу акцій між членами трудового колективу, товаровиробниками, державою та їх вільного продажу на ринку цінних паперів.

Особлива увага приділяється питанням післяреформаційної реструктуризації діяльності акціонерного товариства, зокрема вирішенню проблем фінансового менеджменту при аналізі основних видів продукції акціонерного товариства щодо безбитковості виробництва, реалізації продукції, модернізації технологій, бізнес-планування, маркетингу; організації внутрішньогосподарських самостійних підрозділів або входження акціонерного товариства до складу інтегрованих формувань; залучення вітчизняних інвестицій і створення спільних підприємств з іноземними інвестиціями та вдосконалення механізму персоніфікації земельних і майнових відносин. При цьому основним є створення умов для реформування на внутрішньогосподарському рівні. Практика показує доцільність вибору двох варіантів виробничо-економічної самостійності підрозділів в умовах ринкових відносин: за типом внутрішньогосподарських кооперативів та у формі корпоративних підрозділів.

На нашу думку, усі типи внутрішньогосподарських відносин мають відповідати основним принципам: добровільності участі; демократичному характеру управління (член підрозділу є власником і одночасно інвестором).

Вибір шляхів підприємницької діяльності передбачає розв'язання завдань виробничого й фінансового менеджменту. Один з ефективних методів, який застосовується при цьому, – метод операційного аналізу. Він полягає в тому, що будь-яка зміна виручки від реалізації продукції завжди породжує ще більшу зміну прибутку. Цей ефект зумовлюється різною мірою впливу на діяльність підприємства динаміки постійних та змінних затрат при зміні обсягу виробництва. Темп зростання (падіння) прибутку з кожним відсотком підвищення (зниження) виручки характеризує рівень підприємницького ризику акціонерного товариства. А фінансовий ефект полягає в тому, що можливості акціонерного товариства, яке використовує позики, можуть коливатися. Оскільки відсотки за кредит належать до постійних витрат, то фінансові витрати підвищують підприємницький ризик товариств.

Таким чином, операційний аналіз завжди спрямований на найвигіднішу комбінацію постійних та непостійних витрат, цін і обсягів виробництва.

Підсумковий результат – акціонерне підприємство має стати фінансовостійким і конкурентоспроможним.

Нині в агропромисловому комплексі України діють різноманітні об'єднання – агрофірми, агрокомбінати тощо. Такі формування являють собою об'єднання громадян для спільного ведення виробництва, переробки й реалізації продукції, надання послуг, виконання робіт і т.ін.

На основі узагальнення результатів ми дійшли висновку, що здійснення подальших соціально-економічних перетворень пов'язане з появою великих об'єднань агропромислового типу із залученням фінансових інститутів – агропромислово-фінансових корпорацій. Щоб їх створити, слід об'єднати виробничо-господарську діяльність підприємств на акціонерній основі; досягти координації зусиль у вирішенні складних технологічних, фінансових, соціально-економічних проблем; забезпечити захист спільних інтересів; збалансувати випуск продукції та послуг; сприяти процесу внутрішньої вертикальної інтеграції з виробництва та реалізації готового продукту; знайти нові ринки реалізації (внутрішні й зовнішні); залучити інвестиції (вітчизняні й іноземні).

Виходячи з необхідності прискорення здійснення ринкових реформ в економіці України, приватизаційні процеси мають відповідати головній меті – створенню умов для підвищення ефективності виробництва, прискоренню структурної перебудови економіки внаслідок здійснення приватизації майна ліквідованих збиткових підприємств та визнаних банкрутами, запровадження механізму реструктуризації та санації підприємств.

5.4. Процеси реформування економічних відносин в аграрному секторі

Найбільш повне задоволення матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства можливе тільки за умови раціональної організації суспільного виробництва, невід'ємною частиною якої є розвиток різних форм власності й господарювання.

Аграрна реформа покликана забезпечити це різноманіття, не руйнуючи продуктивних сил, а розвиваючи їх, збільшуючи товарне виробництво, підвищуючи його ефективність і насичуючи товарний ринок продуктами харчування. Перераховані вище умо-

ви можна вважати головними критеріями для оцінки результатів реформи. Крім того, її успіх залежить від вільного вибору селянами характеру земельної власності, форми ведення виробництва й реалізації продукції.

Слід зазначити, що спроби реформування економічних відносин в аграрному секторі починалися неодноразово. Однією з перших серед них була заміна адміністративних важелів керування галуззю на економічні, тобто впровадження в 1970-ті роки внутрішньогосподарського розрахунку, що дозволив підсилити матеріальну зацікавленість працівників у кінцевих результатах.

Одним з етапів розвитку госпрозрахунку став перехід з 1967 року сільгосппідприємств на нові умови планування й економічного стимулювання виробництва, що в цілому дало позитивний результат.

З 1980-х років розпочався етап удосконалення внутрішньогосподарських відносин. Реалізація його пов'язувалася з переведенням підприємств на повний господарський розрахунок і самофінансування, передбачалося значне розширення прав і самостійність підприємств, підвищення відповідальності за результати діяльності. Механізм господарювання дозволяв самостійно розробляти й затверджувати плани економічного і соціального розвитку на основі доведення до підприємств вихідних даних планування, контрольних цифр, державних замовлень, довгострокових економічних нормативів і лімітів, а також прямих замовлень споживачів і органів матеріально-технічного постачання на продукцію, роботи й послуги.

Пошук шляхів усунення недоліків госпрозрахунку, виявлених у процесі господарської діяльності, привів до появи на початку 1980-х років такої форми внутрішньогосподарських виробничих відносин, як колективний підряд. Характерними рисами колективного підряду були: договірні відносини між колективом і адміністрацією про виробництво продукції; закріплення засобів виробництва за колективом; надання колективу колективно-господарської самостійності; широко застосовувалася акордно-преміальна система оплати праці; преміювання за економію витрат; преміювання за виробництво продукції понад досягнутий рівень виробництва; продукція, вироблена понад договір, залишалася в розпорядженні колективу. У сільському господарстві Сумської області колективний підряд як особлива форма внутрішньогосподарських виробничих відносин досяг найбільшого застосування в 1984 році.

У свою чергу, колективні форми організації й оплати праці визначили основний напрямок механізму господарювання –

упровадження орендних відносин. *Оренда* є такою формою господарювання, за якої окремий працівник або колектив (орендар) за договором бере у сільськогосподарського підприємства (орендодавця) у тривале користування і за встановлену плату виробничі ресурси – землю, техніку, господарські будівлі і спорудження, продуктивну і робочу худобу з метою їх ефективного використання для виробництва сільськогосподарської продукції.

Орендним відносинам властиві такі ознаки: самостійність орендаря в організації виробництва; матеріальна відповідальність за використання орендованих засобів виробництва; приватна або повна самостійність у реалізації продукції; пряма зацікавленість працівників у результатах діяльності; заздалегідь обумовлена орендна плата за використання землі й інших орендованих засобів виробництва.

З 1990 року в аграрному секторі економіки почався новий етап економічного реформування, що триває до цього часу і пов'язаний насамперед з реформуванням земельних і виробничо-майнових відносин.

У ході здійснення земельної реформи відповідно до вимог чинного законодавства України з цього питання було проведене визначення меж і площі сільських, селищних рад та сільських населених пунктів, розроблена схема земель з метою передачі в колективну і приватну власність, завершувалася приватизація земельних наділів громадян.

Кінець 1990-х років характеризується тим, що в колективних сільськогосподарських підприємствах було проведене паювання земель та розпочався період видачі сертифікатів, які надали право селянам на земельну ділянку. У господарствах, що залишилися, сертифікати знаходили в стадії розробки, але вже розпочався період створення колективних сільгоспідприємств на основі добровільних об'єднань власників землі. Слід звернути увагу на той факт, що в процесі реформування земельних відносин в аграрному секторі все більше зростає зацікавленість іноземних інвесторів та інших суб'єктів зовнішньоекономічних зв'язків у налагодженні тісних контактів у процесі виробничої діяльності з вітчизняними підприємствами. Так, відповідно до міжнародної угоди між Україною і США за участю компанії «Ронко», наприклад, у Сумській області було розроблено шість пілотних проектів паювання сільськогосподарських підприємств, які передбачали: паювання майна; паювання земель і видачу сертифікатів; проведення аналізу фінансової діяльності господарств; скла-

дання бізнес-плану господарств у декількох варіантах; пропозиції з реструктуризації.

Паралельно з проведенням земельної реформи здійснювалося реформування майнових відносин у сільськогосподарських підприємствах.

Невід'ємною частиною аграрного сектору є приватні підприємства у вигляді фермерських господарств. Вони повинні були стати основою формування конкурентного середовища як на стадіях виробництва продуктів харчування, так і їх реалізації, але, на превеликий жаль, не стали. Ось головна причина того, що підприємства аграрного сектору найчастіше приватизуються шляхом створення акціонерних товариств і, як правило, закритого типу.

На наш погляд, реформування відносин власності має подвійний характер. З одного боку, спрощення і стимулювання процесів приватизації агропромислового комплексу, зокрема шляхом створення акціонерних товариств, буде і надалі сприяти припливу капіталу з боку внутрішніх суб'єктів інвестиційної діяльності. З іншого – активізація також сприяє прискоренню процесів приватизації, допомагає привернути увагу на ті моменти в законодавстві, що вимагають кардинальних перетворень з метою створення сприятливого інвестиційного клімату. Практика підтверджує той факт, що темпи збільшення капіталовкладень прямо пропорційні.

Процес динамічних змін у сільському господарстві є результатом конструктивної роботи організацій АПК та уряду. Тому АПК співробітничать як безпосередньо з КСП, так і з фермерами, надаючи всіляку допомогу, необхідну для їх діяльності. Головна мета полягає в допомозі сільгоспвиробникам, зайнятим у сільськогосподарській галузі, у вирішенні їх економічних і соціальних проблем. Як правило, на практиці це означає надання підтримки КСП і фермерам у їх прагненні збільшити дохід, в основному за рахунок підвищення рівня доходу, одержуваного безпосередньо від сільськогосподарського виробництва.

У наш час до сфери діяльності всіх органів системи АПК належить допомога жителям села у вирішенні їх проблем і забезпечення стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва, поліпшення економічних умов розвитку КСП. У сучасних економічних, соціальних і політичних умовах основного значення для формування і проведення в життя політики розвитку сільського господарства набувають підходи взаємозалежного розвитку, засновані на принципі оновлення ресурсів. Така політика вимагає проведення радикальних структурних реформ:

відносно технічних аспектів інфраструктури села, в організаційному і демографічному плані. Необхідно переглянути також державну політику щодо жителів села, особливо виробників сільськогосподарської продукції.

За тимчасовим зростанням рентабельності КСП прийшов різкий спад у цій сфері економічної діяльності, у багатьох підприємств виникли великі проблеми з наявними засобами виробництва і коштами. Унаслідок цього ринки збуту сільськогосподарської продукції виявилися втраченими для виробників. Ринкові умови диктували виробникам необхідність підвищення економічної ефективності, зростали вимоги до якості сільськогосподарської продукції і продуктів харчування. Це призвело до того, що в КСП, зайнятих у секторі виробництва сільгосппродуктів, підвищився попит на оперативне, надійне й ефективне ведення господарства, а головне – у кредитах і різноманітних технологіях.

Аналізуючи в цілому стан справ у сільгоспвиробництві, можна дійти висновку, що держава має приділяти більше уваги сільськогосподарській галузі, у першу чергу, розвитку зернового виробництва і тваринництва.

Аргументи на їх користь досить переконливі, адже Україна історично ще за часів Російської імперії завжди була виробником і експортером зерна, м'яса і виробів з них. У наш час Україна з експортера перетворилась на імпортера зерна, а це свідчить про необхідність вжити радикальних заходів щодо підтримки сільськогосподарського виробництва. Іншого варіанту вже немає. Без державної підтримки будемо мати повну деградацію зернового виробництва. Усім повинна бути добре зрозуміла соціальна значущість сільського господарства. Усі без винятку території України залежать винятково від успішності господарювання в цій галузі.

Ось чому держава має стати стратегічним інвестором, адже далі очікувати поступового нарощування капіталізації села не можна. Звичайно, доведеться вирішувати ряд складних проблем: підвищення врожайності і зниження витрат на одиницю продукції, погашення нагромаджених боргів сільгоспвиробників, відновлення й оновлення техніки та забезпечення села паливно-мастильними матеріалами. І тут принципове значення має механізм державної підтримки.

Досвід попередніх років показав, що просте перерахування коштів на підтримку села рівнозначне викиданню грошей на вітер. Необхідне створення таких умов, які дозволили б адресно працювати з сільськогосподарськими товаровиробниками на

договірній основі. При цьому збігаються інтереси всіх учасників зернового виробництва: власники землі й основних фондів зацікавлені в стабільному платоспроможному попиті, населення – у праці, місцева влада – у податках, держава – у зростанні експорту й надходжень валюти, покупці – у якісному зерні.

Необхідно мати на увазі, що галузь сільського господарства як пріоритетне виробництво розвивається, використовуючи тільки внутрішні резерви, і тому потребує державної підтримки. Державна підтримка можлива шляхом фінансування виробництва на зворотній основі. Такий напрямок дозволить запустити сам процес виробництва й дасть шанс збільшити врожай та знизити собівартість зерна. Збільшити виробництво зерна можна тільки вносячи добрива, використовуючи якісне насіння, проводячи хімічний обробіток посівів, закупаючи додаткову техніку, електроенергію, паливно-мастильні матеріали. Усе це, відповідно, зумовить зростання попиту на продукцію промисловості й дасть поштовх до її відновлення. А збільшення виробництва зерна в цілому і врожайності з одного гектара істотно знизить витрати на виробництво одиниці продукції.

Необхідність залучення державних установ для реалізації значених спеціальних завдань доцільно розглядати у світлі реальної економічної ситуації в сільських регіонах і сільському господарстві й окреслених на найближчі роки заходів у цій галузі. Враховуючи минуле й сучасний стан розвитку сільськогосподарської галузі та досвід економічно розвинутих країн, держава має активно підтримувати розвиток сільськогосподарського й супутнього секторів економіки. Відповідальність за позитивне перетворення сільських регіонів і сільського господарства занадто велика, і її не можна залишати поза сферою контролю органів державної влади і управління – це може виявитися дуже небезпечним з економічного і політичного погляду.

5.5. Державна підтримка та іпотека – запорука успіху в реформуванні сільськогосподарського виробництва

Ефективне реформування економіки, її структурне перетворення з якісним оновленням ринкової та соціальної інфраструктури, виробництва, формуванням сучасного й майбутнього конкурентоспроможного середовища неможливі без відповідних капіталовкладень, розроблення й здійснення науково обґрунтованих програм. Тому для досягнення стійкого розвитку завданнями економічної

стратегії й тактики держави є ефективне використання існуючих ресурсів, формування і відтворення необхідних матеріальних, фінансових та трудових потенціалів.

Динаміка обсягів інвестицій значною мірою залежить від стану інвестиційного клімату – сукупності політичних, економічних, соціальних і правових умов, що сприяють інвестиційній діяльності вітчизняних та іноземних інвесторів, а також захисту інвестора від інвестиційних ризиків.

Зважаючи на викладене, Україна має розраховувати на власні джерела інвестування. У самому відтворювальному процесі закладені внутрішні можливості потрібного інвестування. Необхідно тільки своєчасно акумулювати й швидко інвестувати кошти накопичень в об'єкти, що мають пріоритетне значення, або в аграрний сектор економіки.

Економічний стан в аграрному секторі залишається складним. Основними причинами цього є послаблення державної підтримки сільськогосподарських виробників, відсутність необхідних кредитних внесків, порушення паритетності міжгалузевого обміну, поглиблення диспаритету цін на промислову й сільськогосподарську продукцію, звуження внутрішнього ринку внаслідок зниження платоспроможності населення.

Сьогодні фактично немає контролю за тим, що відбувається на селі. Однак навіть найефективніші заходи не дадуть належних результатів без кардинальних аграрних реформ у всіх напрямках.

Поряд з цим необхідно вирішити питання про прискорення надання коштів для інвестування в сільське господарство. Банки практично припинили кредитування аграрного сектора економіки, оскільки відсутні механізми гарантії повернення запозичень через заставу.

Процеси якісного реформування сільськогосподарських підприємств ускладнюються їх скрутним становищем, розвалом системи матеріально-технічного постачання, а також тим, що основні засоби виробництва (у першу чергу, сільськогосподарські машини, трактори, комбайни, автомобілі) в основному вже давно відпрацювали свій амортизаційний термін і потребують відновлення. У більшості сільськогосподарських підприємств капітального ремонту потребують приміщення для утримання худоби та інші об'єкти виробничого призначення. У цьому аспекті заслуговують на увагу пропозиції, спрямовані на державну підтримку селян-фермерів, підприємців, адже навіть реформа Столипіна впроваджувалась за державної підтримки селян коштами, сільгоспінвентарем, посівним матеріалом, мінеральними добривами.

Розуміючи відсутність у держави достатніх бюджетних коштів для забезпечення фермерів стартовим капіталом, можна йти шляхом створення спільних з фермерами організацій, наприклад, машинно-технологічних станцій (МТС).

Машинно-технологічні станції створюються з метою вирішення проблеми ефективного використання землі. А тому в процесі реформування земельних відносин машинно-технологічним станціям потрібно взяти в оренду якомога більше землі в новостворених власників, що значно покращить економічний стан самих МТС, а також сприятиме розрахункам з МТС за надані послуги і МТС з державою за техніку. До того ж за наявності пільг будуть введені в сівобмін землі, які були виведені з нього протягом кількох років.

Світовий досвід показує, що такий ресурс, як земля, завжди в ціні. Завдяки йому підтримуються активи сільгоспвиробників, стабільною залишається їх кредитоспроможність у відносинах з банками. Він є також міцним бар'єром проти інфляції.

Відсутність ринку землі виключає можливість банків виконувати свою важливу місію – бути регуляторами при передачі землі, основних фондів тощо в повну власність тих, хто може і хоче краще на них працювати, виробляти більше продукції та з меншими затратами. У своїх позичальників банки України, як і їх колеги в усьому світі, вимагають оформлення ліквідної застави. Лише після цього клієнт може розраховувати на одержання потрібних коштів, зокрема для розв'язання проблем аграрного сектора економіки.

Щодо проблем вітчизняних аграріїв, слід зазначити, що землеробство в наших краях – надзвичайно ризикова галузь. До цього слід додати, що не кращий приклад показали попередники нинішніх нових землевласників – колгоспи. Вони роками не забезпечували повернення одержаних кредитів та нарахованих за ними відсотків. Переважна частина цих господарств працювала у збитковому режимі.

Практика свідчить, що революційні перетворення в агропромислому комплексі держави без залучення практичного механізму оцінки і застави землі – справа важка. Тому особливу роль відіграють банки, які б почали працювати із землею як з товаром, оцінена земля викличе зовсім інше ставлення до себе з боку її реальних господарів. Вона має стати чинником, завдяки якому село активізується, збагатить свій потенціал. На нашу думку, лише в поодиноких випадках ситуація може дійти до купівлі-продажу окремих обмежених ділянок землі.

Розгляд землі як предмета купівлі-продажу і реалізація всіх позитивних чинників, що виникають у процесі операцій з нею, є однією зі складових комплексу заходів, які потрібно реалізувати, щоб вивести українське село на шлях цивілізованого розвитку.

В умовах подальшого входження банківської системи в ринок комерційні банки України не можуть в односторонньому порядку нести повну відповідальність за неповернуті або несвоєчасно повернуті кредити і відсотки за ними перед своїми вкладниками, акціонерами та платоспроможними клієнтами. Про виважену політику у відносинах з селом свідчить позиція окремих банків під час кредитного забезпечення сільськогосподарських робіт. Це ще раз підтверджує необхідність створення державою цивілізованих правил гри банків із сільгоспвиробником на базі іпотечного кредитування.

У усіх суспільствах кредит є системою грошових відносин, пов'язаних з тимчасовим перерозподілом частини вільних коштів підприємств, організацій і населення; як правило, це банківський кредит.

Банківський кредит є джерелом додаткових ресурсів підприємств усіх форм власності, який використовується для відновлення основних фондів і їх розширення, формування оборотних фондів і фондів обігу.

Для забезпечення постійного виробництва і його відтворення у все більших розмірах, забезпечення постійного кругообігу капіталу підприємств необхідно мати резерв коштів, який використовується для проведення розрахунків по заробітній платі, оплати за матеріали, сировину тощо. Якщо резерву на підприємстві немає, то воно позичає гроші в кредит.

Кредит виступає як прискорювач процесу відтворення виробництва, обіговості коштів, як регулятор грошового обігу, змінюючи готівку в обігу через безготівкові розрахунки, і як забезпечувач раціонального використання грошових резервів.

Банки – це установи, спеціальною функцією яких є посередництво в кредиті. Адже, з одного боку, вони мобілізують і концентрують вільні грошові кошти, а з іншого – спрямовують їх через кредит у різні галузі господарства. Функція банків полягає не тільки в посередництві, але й у накопиченні доходів підприємств і збережень населення, що становитимуть кредитні ресурси, які потім будуть спрямовуватись у формі кредитів на відтворення виробництва і поповнення обігових коштів.

Надання кредитів – не тільки відмітна функція банку як особливого підприємства, але й основне джерело прибутку. Та-

ким чином, щоб збільшити суму прибутку, банкам необхідно збільшити обсяги кредитування суб'єктів підприємництва. Однак кредитний ризик, який є вирішальним банківським ризиком, стримує зростання портфеля кредитів банків і зумовлює їх обережну кредитну політику. Тому актуальною проблемою банку є оцінка кредитоспроможності клієнта. У даний момент існує досить багато варіантів розв'язання даного питання. Проте проблема, на наш погляд, полягає не в підході до оцінки здатності клієнта повертати кредит, а в тому факті, що незалежно від застосовуваної методики у більшості випадків клієнти визнаються неплатоспроможними й дістають відмову в кредиті. Так чи інакше, потенціального позичальника розглядають з точки зору наявності його власних коштів, яких виявляється недостатньо внаслідок жорсткого оподаткування, конкуренції.

Одним з найбільш ефективних і вживаних у банківській практиці способів забезпечення повернення кредиту є застава. Різновидом заставного забезпечення кредиту є іпотека, суть якої полягає в одночасному віднесенні до предмета застави як нерухомого майна, так і земельної ділянки, на якій воно розташоване. Прийнятий у вітчизняній практиці підхід базується на роздільній оцінці земельної ділянки і об'єкта нерухомості, розташованого на ній. На наш погляд, такий підхід є некоректним. Під цілісним об'єктом нерухомості потрібно розуміти земельну ділянку з розташованими на ній будівлями і спорудами. В окремих випадках предметом застави може виступати право оренди цієї земельної ділянки.

Правові відносини між позичальником-заставником і банком-заставодержателем, які виникають при зверненні стягнення на закладене майно, багато в чому визначають і суть економічних відносин. Відповідно до загальної практики суд, встановивши факт невиконання зобов'язань за кредитним договором, дає дозвіл на реалізацію предмета застави і задоволення вимог банку з вартості реалізованого нерухомого майна.

Передбачається і позасудова реалізація закладеної нерухомості, яка здійснюється на основі спеціальної, нотаріально завіреної угоди сторін кредитного договору. Така угода може бути укладена тільки після виникнення підстав для звернення стягнення на предмет застави.

Цілком очевидно, що існуюча практика передбачає оцінку застави два рази. Перший – при оформленні кредитного договору з метою встановлення співвідношення «кредит – застава» і визначення достатності забезпечення покриття всіх

витрат банку-заставодержателя в разі звернення стягнення на закладене майно. Другий – при фактичному зверненні стягнення з метою проведення розпродажу закладеного майна на відкритих аукціонах. Зрозуміло, саме звернення стягнення на закладене майно є крайнім заходом. Сторони спочатку орієнтуються на виконання договірних зобов'язань. Але сама процедура оцінки передбачає ретельне обґрунтування банком всіх параметрів кредитної угоди. Одним з основних параметрів такої угоди є кредитна ставка.

При встановленні кредитних ставок необхідно враховувати ту обставину, що позиковий капітал за інших рівних умов приводить до зростання ринкової вартості нерухомості. Це впливає як із загальної моделі середньозваженої вартості капіталу, так і з очікуваної зміни прибутку й зростання норми дохідності. Якщо власний і позиковий капітал пропорційно впливають на зростання вартості нерухомості, то кредитор, очевидно, має право претендувати на певні дивіденди від такого зростання.

Узагальненим показником зміни вартості нерухомості є загальний коефіцієнт капіталізації, який визначається як норма дохідності власного капіталу, скоригована з урахуванням:

- амортизаційних відрахувань шляхом погашення кредиту;
- величини, що враховує майбутнє збільшення частини власного капіталу у власності;
- зміни вартості власності;
- зміни прибутку.

По суті, для аналізу зміни вартості нерухомості тут доцільно застосувати іпотечно-інвестиційні моделі, які дозволяють встановити взаємозв'язок між коефіцієнтом загальної капіталізації, справжньої вартості потоку прибутків, реверсії і умов фінансування. На наш погляд, найбільш коректною для вирішення даного завдання є модель Еллвуда. Основна ідея Еллвуда полягає в тому, що інвестиції в нерухомість розглядаються як комбінація позикових і власних коштів, повернення яких повинне бути забезпечене прибутком і реверсією. Результатом оцінки власності, за Еллвудом, є чітке визначення того, що можуть чекати від неї кредитор та інвестор власного капіталу.

Економічний зміст інтересу позичальника цілком очевидний. Він полягає в максимізації прибутку. А в чому ж полягає економічний зміст інтересу кредитора? Якщо кредитна ставка не пов'язана зі зміною вартості нерухомості, то, очевидно, у цьому плані жодного економічного інтересу в кредитора немає. Економічний зміст інтересу може полягати тільки в збільшенні кредитної ставки при підвищенні вартості нерухомості.

Крім того, при встановленні кредитної ставки потрібно враховувати і ту обставину, що позиковий капітал визначає вигоди в разі можливого продажу власності. У цьому випадку цілком можливо, що реалізована нерухомість, збільшена в ціні за рахунок позикового капіталу, буде спрямована на відшкодування претензій кредитора.

У загальному вигляді модель Еллвуда встановлює взаємозв'язок між загальним коефіцієнтом капіталізації, що змінюється частиною позикового капіталу, коефіцієнтом капіталізації для позикового капіталу, нормою віддачі власного капіталу й умовами погашення кредиту.

Першочергово визначається загальний коефіцієнт капіталізації, який враховує умови кредитного фінансування. Однак за період володіння кредитом, відбувається, як правило, зміна вартості нерухомості й збільшення або зменшення прибутку.

При розділенні об'єктів нерухомості, як це прийнято у вітчизняній практиці, окремо на будівлі, споруди і земельні ділянки метод прямої капіталізації застосовується тільки до грошових потоків, до яких можна віднести рентний прибуток (диференційна першого роду, зумовлена місцерозташуванням об'єкта нерухомості) або потоком орендних платежів. Ці грошові потоки визначають вартість земельної ділянки, на чому, зокрема, і побудовані існуючі нормативно-методичні документи в частині оцінки землі. Проведення фінансових потоків, зумовлених конкретно господарською діяльністю, необхідно здійснювати за допомогою процедури дисконтування. Принаймні застосування процедури прямої капіталізації до змішаних, нерівномірно розподілених грошових потоків буде помилковим. Усе це вимагає уточнення методологічних принципів проведення фінансових потоків. Однак наведені методологічні протиріччя істотного значення не мають.

Механізм взаємного узгодження кредитної ставки, зміни вартості нерухомості й прибутку позичальника дозволяє більш чітко визначити економічні інтереси банку при іпотечному кредитуванні. Зрозуміло, реалізація механізму вимагає додаткової інформації про прогнозну і фактичну динаміку економічних показників позичальника. Для цього банкам необхідно розвивати власну експертну службу, яка повинна стати центральним структурним підрозділом при іпотечному кредитуванні.

У цьому аспекті виникає запитання, а який же банк буде здійснювати іпотечне кредитування? Банки України не проводять таких операцій. Із загальної суми кредитних вкладів суб'єктів

господарювання України найбільшу питому вагу складають короткострокові кредити, а на довгострокові кредити припадає їх третя частина. Довгострокові кредитні вклади в сільське господарство як у національній, так і іноземній валюті становлять до 10%. Зрозуміло, з такими вкладеннями в сільське господарство реформувати його неможливо. Необхідна державна підтримка сільсько-го господарства.

На нашу думку, необхідно створити або спеціалізований державний іпотечний банк, або акціонерний з контрольним пакетом акцій держави в ньому. Коментарі тут зайві. Фермер ще більш віддалився від можливості отримати кредит, і тільки впровадження іпотечного кредитування та створення відповідного банку дало б змогу відтворення ефективного власника землі.

Поряд з цим вкрай необхідна державна стратегія перетворень у сільськогосподарському виробництві, основою якої повинні стати:

- всебічно науково обґрунтована стратегія проведення відновлення сільськогосподарського виробництва;
- послідовність її здійснення при постійному аналізі результатів, оцінки та забезпечення проведення і внесення необхідних корективів;
- комплексний взаємозв'язок робіт з відновлення сільгосп-виробництва як на державному, так і на місцевому рівні;
- система державного регулювання сільськогосподарського виробництва, необхідні пріоритети й етапи його економічного розвитку;
- орієнтири соціальної спрямованості проведених перетворень;
- чітка і зрозуміла мета перетворень – як селянам, так і суспільству в цілому – та підтримувана ними.

Розділ III

ПОЛІТИКА
ПРОДОВОЛЬЧОЇ
БЕЗПЕКИ
ДЕРЖАВИ

Теоретичне обґрунтування та принципи продовольчої безпеки

6.1. Теоретичні принципи забезпечення якості продукції в АПК

Головна мета державної політики продовольчої безпеки як складової національної безпеки полягає в забезпеченні виробництва достатньою кількістю продовольства для поточних потреб держави, формуванні стратегічних запасів продовольства, забезпеченні оптимальної структури продовольчого споживання та соціальної доступності продовольства.

Біологічна ідея про людину як вершину еволюції охопила думки політиків, соціологів, економістів і увійшла у свідомість широких мас. Не маючи ворогів у природі, тобто будучи найсильнішою істотою на планеті, людина, по суті, поставила себе на один рівень з богом і як така стала відчувати себе нікому не підвладною, що має право ігнорувати природні закони, забула, що вона, насамперед, невід’ємна частина природи. Отже, така поведінка людини ставить під сумнів її усталену в науці назву – *homo sapiens*.

Продовольча безпека у випадку техногенних та природних катастроф і катаклізмів має повністю забезпечити населення продовольством. Вона передбачає необхідність забезпечення продовольством у разі необхідності як потерпілих територій, так і держави в цілому. Але сьогодні все частіше, говорячи про продовольчу безпеку, мають на увазі забезпечення населення екологічно чистими, тобто безпечними для здоров’я, продуктами харчування, які не містять у собі компонентів, здатних заподіяти шкоду як безпосередньо, так і в перспективі здоров’ю споживачів.

Виходячи з цього ми вважаємо, що основною ідеєю економічної парадигми формування стратегії національної продовольчої безпеки є економічна відповідальність за якість продуктів

харчування та довкілля в усіх ланках агропромислового виробництва.

Мова йде про те, що основою продовольчої безпеки є формування економічних механізмів, які б забезпечили сталий розвиток АПК як з економічної точки зору, так і природоохоронної.

Мікроекономічні інтереси максимізації прибутку виробниками сільськогосподарської і в цілому агропромислової продукції не завжди відповідають макроекономічним цілям – максимізації суспільної ефективності АПК і охороні навколишнього середовища. Вирішення даного протиріччя потребує державного регулювання економічної відповідальності.

Економічна відповідальність тісно пов'язана з економічними санкціями, що певним чином співвідносяться з економічними інтересами суб'єктів господарювання, держави й окремих осіб. Тому економічна відповідальність звичайно розглядається по своїй суті, наприклад, як відповідальність у випадку настання несприятливих економічних наслідків у разі невиконання визначених зобов'язань. Економічні санкції є мірою цієї відповідальності, що визначається правовими нормами.

Економічна відповідальність – частина загальної соціальної відповідальності і є поняттям більш ширшим, ніж система штрафів, пені і неустойок, яка відображає більшою мірою юридичний підхід до цієї проблеми. Сутність економічної відповідальності за дотримання природоохоронних заходів та відтворювальних процесів в АПК виражається в тому, що вони об'єктивно припускають і диктують необхідність виробництва корисної продукції високої якості в найбільшій кількості при найменших витратах живої і матеріалізованої праці, включаючи екологічні витрати виробництва. Недотримання якісних параметрів виробничо-екологічних процесів кінцевої продукції АПК через забезпечення аграрного природокористування призводить до прямого і непрямого порушення природно-ресурсного потенціалу, деградації навколишнього середовища, екологічної безпеки життєдіяльності населення.

Таким чином, для визначення ролі окремих чинників виробництва, у тому числі й екологічних ресурсів у загальних економічних відносинах, необхідно розширити поняття виробничої функції шляхом включення до її складу екологічних ресурсів, що дасть підставу розробляти механізм їх відтворення у виробничому циклі. При цьому вибір характеру виробництва, набору культур, технологій і т.д. визначається насамперед виробничою функцією, яка дає можливість розрахувати, який обсяг виробництва очікуваний при даному обсязі ресурсів.

З іншого боку, хоча земля – продукт природи, але родючість ландшафтів залежить від людської діяльності і тому вже не є дарованим благом.

У нашій функції завжди позитивна перша похідна і негативна – друга, тобто присутній згубний характер віддачі ресурсів. Але тимчасові відносні зниження прояву цього закону в просторі і часі можливі при інтенсифікації виробництва внаслідок зниження розсіювання ресурсів по площі в масштабах і господарства, і країни за питомими показниками (тобто виробітку на 1 га угідь, на одного робітника і т.д.), що дозволить досягти й абсолютної економії ресурсів, наприклад, за рахунок транспортних витрат і втрат при транспортуванні (отже, виділити транспорт окремо). Ця тимчасова лінійна залежність підвищення ефективності від інтенсифікації виробництва також може дати кошти для компенсації працівникам, які звільняються.

Підприємницька діяльність – специфічний чинник виробництва. Вона передбачає використання ініціативи, кмітливості і ризик в організації виробництва та спирається на підприємницьку спроможність як особливий вид людського капіталу. Власник вирішує, який набір вироблених продуктів є оптимальним для заданого обсягу й асортименту ресурсів (підприємницький вибір). З огляду на альтернативність рішень необхідно ввести у виробничу функцію підприємницьку складову. Підприємницька спроможність за своїми масштабами і результатами прирівнюється до витрат висококваліфікованої праці. Не можна забувати і про людську складову, до якої належить, крім підприємницької спроможності, ще й ноу-хау, у тому числі й консалтингового походження, а також відповідна підготовка кадрів.

Виходячи з принципу замінюваності той самий обсяг виробництва може бути забезпечений різноманітними комбінаціями кількостей виробничих ресурсів. Унаслідок консервативності виробництва звичайно відбувається часткова варіація ресурсів, а не повне заміщення в конкретних умовах.

Агрегатна функція виробництва Дугласа-Солоу показує, що праця є найбільш важливим фактором виробництва порівняно з капіталом, оскільки при прирості кожного із них приріст продукції забезпечує саме праця.

Проте слід очікувати в умовах майбутньої інтенсифікації виробництва агропідприємцями значне скорочення попиту на працю, особливо на працю некваліфіковану, що спричинить загострення соціальної ситуації на селі.

Стабільність отримання прибутків шляхом підтримки цін означає постійне підвищення цін. Зрозуміло, що в такому випадку диспаритет виникає знову і знову, це, у свою чергу, спричиняє подальшу економію ресурсів, насамперед, робочої сили, тобто слід очікувати міграцію в місто. Але міграція в місто за відсутності робочих місць, а тим більше житла призводить до збільшення чисельності безробітних.

В усьому світі «паритет цін» на сільськогосподарську продукцію і засоби виробництва змінюється не на користь аграрного сектору. Попит на продовольство нееластичний як за цінами, так і за прибутком. Але як галузь економіки сільське господарство зберігає кадри тому, що це не тільки сфера виробництва, але й сфера життя, тому мобільність аграрної праці дуже низька. Отже, необхідно розвивати несільськогосподарську діяльність на селі, що підтверджує досвід Європи й Америки. Це також потребує теоретичних досліджень для відображення в новій економічній парадигмі.

Аналізуючи цю функцію, ми повинні врахувати, що крива пропозиції землі вертикальна в умовах високої інтенсивності використання попиту на землю, який є досить значним через обмеженість її пропозиції, але в умовах України, де врожаї достатньо низькі, слід очікувати зниження попиту на землю, що призведе до знецінювання земельних паїв.

Нова парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки має забезпечити загальне піднесення виробництва продовольства, якості продовольства, конкурентоспроможність продукції та сталий соціальний розвиток села.

Упровадження еколого-економічної відповідальності за якість продукції та стану довкілля дає скорочення внутрішніх та зовнішніх витрат, які можуть бути використані на розробку нових ефективних технологій.

6.2. Визначення продовольчої безпеки України шляхом забезпечення продовольчого резерву держави

У минулому Україна експортувала продовольство. Ці часи давно пройшли. На сьогодні ж українське сільське господарство знаходиться на межі катастрофи: Україна, яка раніше забезпечувала як себе, так і Росію пшеницею та іншими зерновими, на даний момент ледве забезпечує свої потреби в зерні; поголів'я великої рогатої худоби скоротилося більш ніж у два рази. Більше

80% сільських господарств нерентабельні. За останні 10 років фундаментальні основи сільського господарства стали значно слабкішими. У кілька разів скоротилася енергозабезпеченість 1 га ріллі (трактора, комбайна і т.ін.). Більш ніж у три рази скоротилося внесення мінеральних добрив, значно зменшився обсяг використання хімічних засобів захисту рослин. І як наслідок цього – різко знизився рівень реалізації генетичного потенціалу сортів та гібридів сільськогосподарських культур. На даний час Україна перейшла межу припустимої продовольчої незалежності. Сільськогосподарське виробництво в Україні потребує державної підтримки для забезпечення землеробства вкрай необхідним: сільськогосподарською технікою, мінеральними добривами та гербіцидами, відсутність яких не дозволяє щорічно одержувати стійкі врожаї сільськогосподарських культур.

Практично в такому самому стані знаходиться сільське господарство в інших країнах СНГ. Не слід забувати, що найважливіший фактор сільськогосподарського виробництва – це ґрунт, багатокomпонентна жива система, якій властиві всі ознаки живого. Тому ставитися до ґрунту шаблонно – категорично неприпустимо. Специфіка сільського господарства, на відміну від усіх інших галузей народного господарства, полягає саме в тому, що тут засобом виробництва є жива система (ґрунт, рослини, тварини), і об'єктом виробництва є той самий живий організм. Про цю специфіку сільськогосподарського виробництва повинні постійно пам'ятати всі ті, від кого залежить сівба і збір врожаю.

Необхідно усвідомити головне, що процес відновлення сільськогосподарського виробництва не швидкий. Насамперед, треба відновити родючість ґрунту, а цього за один рік не зробиш. Сільськогосподарський виробник повинен мати практично повну свободу дій на своїй землі. Він краще за будь-якого представника влади знає умови господарювання: що і скільки йому сіяти, яку структуру посівних площ мати у своєму господарстві, з якого обсягу виробництва починати відновлення сільського господарства.

Так склалося, що сьогодні визначальною в процесі відновлення вітчизняного сільськогосподарського виробництва є позиція держави. З одного боку, зміст постанов уряду з питань агропромислового комплексу однозначно свідчить про зацікавленість влади у вирішенні питань цієї галузі народного господарства. Ключовий момент тут – ціни, або державні субсидії, які забезпечили б виробникові погашення всіх витрат на виробництво продукції і створення прибутку. Комплексний підхід у вирішенні

проблем сільськогосподарського виробництва – назріла необхідність. Провідну роль у цьому має відігравати державне регулювання макроекономічних факторів, насамперед – закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

Після розпаду Радянського Союзу наприкінці 1991 р. ціни на сільгосппродукцію в різних ланках продовольчого ланцюга були лібералізовані, хоча вони все ще підлягають регіональним обмеженням. Оскільки при командно-адміністративній системі ціни на продовольство для споживачів штучно утримувалися на низькому рівні, першим наслідком лібералізації стало різке підвищення цих цін. У той же час середній сімейний дохід упав у реальному вираженні, а з ним – і купівельна спроможність. Найбідніші родини, які і так витрачають майже весь свій дохід на продукти харчування, були змушені скоротити своє споживання.

Наразі в країнах з ринковою економікою для керування внутрішніми сільськогосподарськими ринками широко використовуються різні типи фондів регулювання і стабілізації ринку. Звичайно їх основною метою є стабілізація внутрішніх ринків шляхом втручання через закупівлі або продаж сільгосппродукції в ситуаціях надлишку або дефіциту на ринку.

Наприклад, на ринку ЄС регулювання і стабілізація здійснюються інтервенційними агентствами. Вони втручаються тільки в разі перебоїв на ринку – надлишків чи дефіциту продукції – або у випадку різкої зміни ринкової ціни. Інтервенція відбувається в рідких випадках, і тому держави звичайно не мають у своїй власності складських приміщень, які потребували б додаткових фінансових витрат. Таким чином, інтервенційні агентства укладають договори з приватними компаніями на тимчасове збереження товарів. Крім того, частини сховища, включаючи сховища на фермі, одержують пряму або непряму підтримку у формі щомісячного збільшення в реальному вираженні інтервенційних цін.

Рада ЄС відповідає за політичні рішення, Комісія ЄС дає інструкції і контролює діяльність національних інтервенційних агентств, тоді як останні керують щоденною роботою із закупівлі, збереження і продажу товарів. Національні інтервенційні агентства організовані й оснащені завдяки внескам кожного члена ЄС, але діють згідно з правилами, установленими Комісією, і підзвітні ЄС у своїх інтервенційних операціях. Держави наймають і оплачують роботу штату агентств і адміністративні витрати, у той час як ЄС відшкодовує вартість інтервенції – закупівлі, роботи з обслуговування, збереження і т.п.

У ЄС інтервенційні центри розміщуються на територіях усіх держав. Інтервенційна діяльність не може здійснюватись винятково в місці розташування інтервенційного агентства. Тому місцеві відділення інтервенційного агентства були засновані у визначених місцях, особливо поблизу виробничих зон. Ці місцеві відділення відповідають за виконання спеціальних завдань, зокрема пов'язані зі збереженням товарів.

Відповідно до загальних правил ЄС національне інтервенційне агентство має щорічно публікувати перед початком нового інтервенційного року інструкції з умов виконання інтервенції, наприклад, інтервенційні ціни, щомісячний приріст цін, вимоги щодо якості, правила оформлення пропозицій, а також список відповідальних інтервенційних центрів.

Наведемо деякі конкретні умови здійснення інтервенції:

- 1) пропозиції для інтервенційних агентств по зерну мають бути подані не пізніше ніж у перший день листопаду та в останній день травня наступного року;
- 2) мінімальна кількість зерна для інтервенції – 100 тонн;
- 3) зразки якості містять такі фізичні критерії, як:
 - рівень вологи;
 - максимальний рівень битого зерна і домішок;
 - відсоток білка в процентах.

Інтервенційне агентство починає діяти, як тільки визначена кількість та інші умови інтервенції.

Приріст цін виплачується не раніше ніж через 31 день після здійснення інтервенції. Щомісячний приріст звичайно виплачується в період між листопадом і травнем.

Власники сховищ повинні мати спеціальний дозвіл від інтервенційного агентства на здійснення інтервенції. Контрольні інспекції в період збереження здійснюються інтервенційним агентством або його місцевими відділеннями. Діяльність національних інтервенційних агентств контролюється також консультативними групами. У Німеччині члени консультативної групи висуваються з фермерської асоціації, профспілок (які представляють інтереси виробників і споживачів відповідно), торговельних організацій і організацій переробної промисловості.

Реалізація товару здійснюється згідно з рішеннями Комісії ЄС. Таке рішення містить вид товару, кількість і місце призначення – внутрішній ринок або експорт. Продажі звичайно проводяться на основі торгів, що забезпечує можливість участі для кожної торговельної організації.

При кожному продажі товарів інтервенційне агентство повинне публікувати умови продажу, терміни, список інтервенційних центрів, якість товару і кількість по кожному центру. Усі роботи, пов'язані з реалізацією, мають проводитися інтервенційним агентством і його відділеннями. Німецьке інтервенційне агентство має в підпорядкуванні шість відділень, розташованих недалеко від основних інтервенційних областей.

Звичайно, для торгівлі країн ЄС із третіми країнами потрібна ліцензія. Це стосується всіх товарів, регульованих механізмами загального ринку, що включають систему захисту на кордонах ЄС. Такі ліцензії звичайно видаються за заявкою і використовуються головним чином з метою контролю. Ліцензія надає право і зобов'язує імпортувати й експортувати визначену кількість товарів протягом терміну її дії.

Ліцензії на імпорт і експорт видаються після надання гарантії (наявних засобів або банківської гарантії) виконання імпорту й експорту протягом терміну дії ліцензії. Для того щоб повернути гарантію, необхідно довести, що операція імпорту або експорту була здійснена. Цей сертифікат видається митною владою. Система гарантій була введена для контролю зовнішньої торгівлі. У кожній державі є спеціальний офіс, а в Німеччині і Франції – інтервенційне агентство, які здійснюють видачу ліцензій. Як правило, ліцензії видаються відповідно до кількості, зазначеній у заявці.

Завдяки цій ліцензійній системі Комісія ЄС може контролювати і вести зовнішню торгівлю. Потенційні перебої ринку можна виявити під час отримання від інтервенційних агентств щоденної необхідної інформації, яка надається Комісії ЄС. Остання може легко втрутитися в ринок шляхом зміни кількості видаваних ліцензій або обсягів товарів. Натомість ні Комісія ЄС, ні будь-які інші комісії глобального масштабу не можуть передбачити поведінку ринку в період продовольчої кризи.

Уже сьогодні наростаючий дисбаланс між обмеженими природними ресурсами, можливостями систем біосфери і стрімким збільшенням народонаселення планети набув рис глобальної кризи. З 1950 по 2000 рік чисельність населення у світі зросла з 2,5 до 6,0 млрд чол., або більш ніж у два рази. У 2000 р. населення землі становило вже більше 6,0 млрд чол. при щорічному прирості на 80–90 млн чол., який потребує відповідного збільшення виробництва продовольчих товарів. Таким чином, маємо постійне збільшення народонаселення, цей процес може закінчитися глобальною кризою.

Продовольча криза є істотним моментом глобальної кризи. Директор Інституту спостережень за станом світу (1997) Л. Браун опублікував розрахунки, які свідчать про те, що завдяки «зеленій революції» з 1950 по 1984 рік зростання виробництва зернових культур перевищувало зростання народонаселення. У середині 1980-х рр. була досягнута своєрідна межа – 342 кг на людину в рік, після чого цей показник почав знижуватись і знизився до 299 кг у 1995 р. У цій ситуації виникло різке розшарування населення Землі за рівнем споживання продовольства.

Населення розвинутих країн («золотий мільярд») споживає в середньому по 3350 кал на чол. у день, що перевищує рівень науково обґрунтованих норм на 700 кал, а майже мільярд населення країн Африки – 2040 кал, що значно нижче фізіологічного мінімуму (за даними Всесвітнього форуму продовольства, Рим, 1996 р.). З 1992 р. у цю групу країн увійшла й Росія. Та й Україна недалеко відійшла від Росії, особливо беручи до уваги негативні погодні умови 2003 року і відповідний недобір врожаю сільськогосподарських культур.

Міжнародні експерти з продовольчої безпеки звертають увагу на серйозну кризу в сільському господарстві країн Східної Європи і колишнього СРСР. Держава, дозволивши наплив західного продовольства в Україну після «шокового» руйнування своєї монополії на зовнішню торгівлю, перейшовши до більш ліберального зовнішньоторговельного режиму, одночасно різко скоротила підтримку власних виробників продовольства. Продовольча ситуація в Україні, як і соціально-економічне становище в цілому, багато в чому унікальна й нестандартна, а головне – неприйнятна для нормального розвитку країни. Стан продовольчої безпеки характеризується, головним чином, станом сфер споживання, АПК, збуту й розподілу, продовольчого резерву, а ці показники на сьогодні є незадовільними.

Зерновий ринок держави являє собою складну систему структур і економічних відносин між суб'єктами, які забезпечують рух зерна між його виробниками і споживачами, поєднуючи інституціональні елементи ринкової системи, у тому числі виробничі, торговельні, фінансові, транспортні, страхові та інші, які діють на законодавчій та нормативно-правовій основі, що визначає правила поведінки на зерновому ринку.

Рівновага на зерновому ринку України має бути досягнута шляхом підвищення зацікавленості в розвитку стійких зв'язків з виробниками відповідно до запиту споживачів (виходячи з обсягу, асортименту, якості зерна і продуктів його переробки), шля-

хом розвитку конкурентного середовища й ефективних схем розрахунків, пов'язаних з торговельними операціями.

Сучасний стан виробництва зерна в країнах СНД характеризується рядом показників.

По-перше, середньорічний обсяг виробництва зерна в цілому по країнах СНД скоротився з 191 млн тонн у 1986–1990 рр. до 120 млн тонн у 1996–1999 рр., тобто у 1,6 раза, у тому числі в Росії – у 1,6 раза і в Казахстані – у 2,2 раза.

По-друге, у сучасних умовах зберігається значна диференціація рівня виробництва зерна в розрахунку на душу населення по державах СНД, які є основою для формування попиту на зерно з боку Азербайджану, Вірменії, Грузії, Киргизії, Таджикистану, Туркменії. Разом з тим, незважаючи на істотний спад виробництва, Казахстан, Україна, Молдавія, Росія і Білорусія мають потенційні можливості збільшення експортного потенціалу, у тому числі й для постачань зерна в інші держави.

Для забезпечення регулювання зернового ринку необхідно наділити додатковими повноваженнями і функціями діючу структуру, наприклад Держкомрезерв України, діяльність якого спрямована на виконання системи на макро- і мікрорівнях. На макрорівні здійснюється розробка, узгодження і координація зернової політики та формуванням зернового ринку. На мікрорівні формуються структурні або господарські організації, які забезпечують заготівлю зерна і продуктів його переробки. На мікрорівні організаційний механізм зернового ринку формується на основі прямих економічних зв'язків між суб'єктами держав, що господарюють. Економічний механізм регулювання зернового ринку має являти собою оптимальне поєднання ринкового саморегулювання й державного впливу.

Торгівля зерном і продуктами його переробки на зерновому ринку здійснюється за вільними ринковими цінами, що складаються під впливом попиту та пропозиції. Цінове регулювання застосовується при виникненні на ринку різких диспропорцій між попитом на зерно і його пропозицією, пов'язаних з коливаннями обсягів виробництва зерна, падінням або зростанням ринкових цін на нього.

Регулювання здійснюється з використанням мінімальних і максимальних інтервенційних цін. Мінімальні ціни є засобом цінової підтримки виробників товарного зерна, максимальні – засобом захисту його споживачів.

За розрахунковий рівень максимальної інтервенційної ціни на зерно може бути прийнята його середня ринкова (контрактна)

ціна, що склалася в районі найбільшого споживання, без урахування податку на додану вартість і витрат на доставку.

Як альтернативу мінімальним інтервенційним цінам, використовуваним при проведенні інтервенції з метою вилучення надлишків зерна з ринку, можуть застосовуватися заставні ціни (ставки). Вони встановлюються нижчими від рівня мінімальної інтервенційної ціни на величину витрат заставодержателя на збереження зерна і позичкового відсотка на зерно, можливого в поєднанні з застосуванням регульованих цін і заходами фінансової підтримки виробника.

Розвиток системи вільного ринкового ціноутворення має здійснюватися шляхом спрямування бюджетних коштів на розвиток зернової галузі на цільовій і конкурсній основі з урахуванням спеціалізації зернового виробництва кожного регіону. Фактично коштів виділяється вкрай недостатньо, що й спричинило диспаритет цін на сільськогосподарську й промислову продукцію.

Більшість населення знаходиться за межею бідності. Так, Ф. Бродель стверджує, що у 2002 році порівняно з 1990 роком у процентному плані виробництво основних продовольчих товарів

Таблиця 6.1. Споживання основних продуктів харчування на душу населення України за рік, кг

Група продуктів харчування	1995 р.	2000 р.	2003 р.	Норма споживання		% до раціональної норми
				раціональна	мінімальна	
М'ясо та м'ясопродукти	39	37	35	75	45	46,7
Молоко та молочні продукти	243	246	226	370	292	61,1
Яйця, шт.	171	192	214	283	231	75,6
Картопля	124	157	138	122	93	113,1
Овочі та баштанні	97	112	108	158	110	68,4
Хлібопродукти	128	134	130	105	102	123,8
Плоди, ягоди, виноград	33	24	28	84	42	33,3
Цукор	32	42	36	38	28	94,7
Олія	9	19	11	13	6	84,6
Риба та рибопродукти	4	13	12	20	14	60,0

становило: м'яса – 16,5%, ковбас – 23,2%, масла – 29,5%, молока – 18,3%, цукру – 23,9%, хлібобулочних виробів – 35,2%, а О.В. Олійник, взявши для порівняння 1995 і 2003 роки, виводить споживання основних продуктів харчування на душу населення України за рік до норм споживання, кг (табл. 6.1).

Споживання основних харчових продуктів порівняно з показниками кінця 2003 р. скоротилося і становило: риби і продуктів її переробки – 60,0%, споживання молока й молочних продуктів – 61,1%, м'яса і м'ясних продуктів – 46,7%, яєць – 75,6%, цукру – 94,7%, плодів і ягід – 33,3%, рослинної олії – 84,6%, овочів – 68,4% раціональної норми. Одночасно зросло споживання хлібопродуктів – 123,8% і картоплі 113,1%. За різними оцінками, денний енергетичний вміст харчування жителя України знизився порівняно з 1990 р. з 3420 кал до 2460–2100 кал.

Відхилення фактичного споживання від медичних норм за окремими соціально значущими продуктами харчування коливається від 23 до 77 відсотків, а від соціального набору – від 38 до 49 відсотків. Як бачимо з таблиці, помітне зниження споживання на одного жителя спостерігається по м'ясу і продуктах переробки м'яса, навіть по олії рослинній та інших продуктах.

6.3. Принципи формування державних продовольчих резервів для забезпечення продовольчої безпеки держави

Радикальна лібералізація економіки України на межі 1992–1994 рр., демонтаж, а не конструктивна трансформація управлінської, фінансової, кредитної, цінової, податкової й іншої систем державного значення супроводжується загостренням старих і появою нових проблем. У ході радикальної реформи відбувся дворазовий спад виробництва й різке скорочення реальних доходів населення. Утворився п'ятикратний диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію й продукцію промисловості для села, нових аспектів набула проблема продовольчої безпеки країни й регіонів.

Наведені фактори зумовили необхідність вироблення стратегії розвитку продовольчих резервів держави та продовольчої безпеки, тому що дотепер в Україні немає на відміну від Держкомрезерву нормативно визначеної системи продовольчої безпеки, яка б цілеспрямовано підтримувалася і розвивалася суб'єктами державного і місцевого управління, які є суб'єктами всіх сфер і

підсистем господарювання, що забезпечують продовольчу безпеку територій національного, регіонального і місцевого масштабів. До речі, Держкомрезерв України, не маючи в регіонах представництв, не може взяти на себе відповідальність за продовольчу безпеку регіонів.

Усвідомлення становища, яке виникло, і необхідності вироблення перспективного підходу до забезпечення продовольчої безпеки спонукає до висновку, що хаотичний і некерований стан підсистем господарювання, покликаних забезпечити продовольчу безпеку, дотепер функціонально, організаційно, ресурсно і технологічно не пов'язаних між собою, слід замінити єдиною системою продовольчої безпеки країни з урахуванням особливостей регіонів. А тому висувається завдання створити таку систему з виробниками основних сфер АПК, наукою, фінансовим і аграрним бізнесом. До речі, у цих умовах необхідно розробити також концепцію формування регіональної системи продовольчої безпеки – регіональні продовольчі резерви.

Концептуально системна модель продовольчої безпеки має бути зорієнтована на проблеми агропромислового комплексу в перехідний період і проблеми економічної безпеки. Виходячи з того, що найважливішою концептуальною основою життєзабезпечення людей є безперервне забезпечення і самозабезпечення їх продовольством, продовольча безпека розглянута як біосоціальна основа існування населення.

У такому вигляді продовольча безпека є своєрідною матеріальною субстанцією економічних і соціальних відносин і має безпосередньо стосуватися демографічної і геополітичної безпеки. Тому продовольча безпека – не просто разом з іншими має важливе значення і захищається життєво необхідними інтересами нації, а як така є об'єктивною і незамінною умовою існування нації і держави, регіонів, кожної людини.

Специфіка версії системного підходу, запропонована нами, полягає в такому: система продовольчої безпеки регіону має бути побудована ієрархічно в комплексі біосоціальних систем вищого рівня і складатися, у свою чергу, з підсистем, побудованих у ній, і організованих так само за ієрархічним принципом.

Система продовольчої безпеки формується на основі державних продовольчих резервів як комплекс підсистем, необхідних і достатніх для забезпечення цільового призначення всієї системи: безперервного, кількісного, структурного і якісного забезпечення продовольством державного та регіонального співтовари-

ства; об'єднання елементів у підсистеми здійснюється за єдиними принципами на всіх рівнях організації.

На нашу думку, до таких принципів слід віднести функціональний, організаційний, ресурсний та технологічний.

Функціональний принцип означає, що підсистеми призначені і забезпечують своїми цільовими функціями, тобто інтегральними напрямками діяльності і результатами, реалізацію головної мети системи – забезпечення продовольчої безпеки регіону.

Організаційний принцип передбачає, що підсистеми пов'язані організаційно і субпідрядні між собою так, щоб якнайкраще забезпечити реалізацію головної мети.

Ресурсний принцип полягає в тому, що підсистеми забезпечені всіма необхідними ресурсами для виконання своїх цільових функцій за кількісними і якісними параметрами (фізичні, хімічні зв'язки тощо).

Технологічний принцип виражений тим, що підсистеми мають власні технології для функціонально необхідного перетворення ресурсів; підсистеми пов'язані між собою загальносистемними технологічними перетвореннями ресурсів, необхідними для мети реалізації.

Дієвість принципів роботи підсистем залежить від відповідного формування чотирьох основних типів конфігурації зв'язків: функціональної, організаційної, ресурсної і технологічної.

Як на системоутворюючий фактор для системи продовольчої безпеки, наприклад, регіону необхідно спиратися на агропромисловий комплекс. З АПК значною мірою пов'язані всі основні підсистеми комплексної системи продовольчої безпеки країни.

Підсистеми АПК, збуту і розподілу продовольства, продовольчого резерву і споживання належать до функціонально-цільових підсистем, які забезпечують: керування; фінансове забезпечення; інформаційне забезпечення; матеріально-технічне і технологічне забезпечення; дослідження та інновації.

Поділ підсистем на функціонально-цільові та такі, що виконують функцію забезпечення, визначається тим, що підсистеми АПК, споживання, збуту і розподілу продовольства і продовольчого резерву реалізують головну мету системи продовольчої безпеки. Інші підсистеми забезпечують реалізацію цієї мети.

Таким чином, продовольча безпека держави надає доступ усьому населенню, яке проживає на її території, у будь-який час за рішенням Уряду до продовольства, необхідного для здорового й активного життя. Адже при її досягненні продукти харчування мають бути закладені в продовольчі резерви держави в достатній

кількості, їх заміна і заготівля мають бути порівняно стабільними, а всі члени суспільства користуватися правом на достатнє харчування. Цього можна досягти, забезпечивши належну кількість продуктів на конкретній території, порівняно стійке постачання ними і гарантування кожній людині можливості одержати продукти для того, щоб вести здорове і продуктивне життя.

У цьому аспекті слід виділити принципи формування державних продовольчих резервів, до яких належать: достатність, сталість і доступність.

Принцип *достатності* є особливо значущим у зв'язку з правом населення на харчування, оскільки воно дозволяє виділити ряд факторів, що слід брати до уваги при визначенні того, чи можна вважати достатніми конкретні продукти харчування.

Принцип *сталості* пов'язаний з поняттям достатнього харчування, оскільки воно передбачає доступність продовольства як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь.

Принцип *доступності* слід розглядати у двох аспектах, адже формування державного продовольчого резерву, виходячи з принципу доступності, має включати як економічну, так і фізичну доступність.

Економічна доступність передбачає, що особисті фінансові витрати або витрати домашнього господарства на придбання продовольства належного раціону харчування повинні характеризуватися таким рівнем, який не ставить під загрозу і не підриває задоволення життєво важливих потреб населення. Тобто економічна доступність має за основу наявність будь-якого механізму, що дозволяє населенню одержувати продовольство, і є показником того, наскільки воно задовольняє вимогам здійснення права на достатнє харчування.

Таким чином, економічну доступність до продовольства можна визначити як можливість придбання різними групами населення продовольчих товарів при регульованому рівні цін і доходів (з урахуванням надходження продовольства з особистого підсобного господарства) у розмірах, закладених у мінімальний споживчий кошук.

Фізична доступність передбачає, що доступність до продовольства має бути забезпечена для кожної людини, включаючи фізично вразливих осіб, таких, як діти молодшого віку, люди похилого віку, інваліди з фізичними недоліками, невиліковні хворі й особи, які знаходяться на лікуванні. Вона характеризується наявністю в торговельній мережі достатнього для населення за кількістю й асортиментом продовольства, а також

розміром і асортиментом його постачань спеціальному контингенту споживачів відповідно до прийнятих нормативів.

Уряд України, формуючи державні продовольчі резерви та організовуючи продовольчу безпеку держави, необхідно взяти дієвих заходів з відновлення зруйнованого сільськогосподарського виробництва. Життя не стоїть на місці, а тому зволікання призведе до необхідності значного збільшення бюджетних витрат, будуть потрібні більш масштабні заходи з відновлення родючості землі та задоволення потреб сільгоспвиробників у сільгосптехніці, мінеральних добривах і гербіцидах.

Поки що в Україні і її регіонах відсутня чітка система продовольчої безпеки, яка б цілеспрямовано створювалася і розвивалася суб'єктами державного й місцевого управління, які керують суб'єктами всіх сфер і підсистем, що забезпечують продовольчу безпеку національного, регіонального і місцевого масштабів.

Враховуючи реальний стан економіки як параметру прийнятого рівня харчування населення за кількістю й асортиментом продовольства, наявністю в ньому поживчих речовин і енергетичною достатністю в розроблюваних заходах визначаються норми споживання продуктів харчування.

Параметром, що характеризує безпеку продовольства, є відповідність рівня вмісту в харчових продуктах шкідливих для здоров'я речовин гранично припустимим, установленим стандартом.

У той же час параметри стійкості продовольчого ринку визначаються рівнем закупівельних і роздрібних цін на сільськогосподарську продукцію та продовольство з урахуванням нормативної рентабельності їх виробництва і вартості харчових продуктів мінімального споживчого кошика.

Уникнути імпортних постачань окремих видів продовольства практично нереально. Адже деякі, що стали звичними для населення, продукти не виробляються в нас через природні умови (банани, ківі, манго і т.п.). У цих випадках без товарообміну й імпорту не обійтися, тому що ринок реагує і на примхи споживачів. Тож продовольчу незалежність України від імпортних постачань можна вважати достатньою в тому випадку, коли питома вага всього вітчизняного продовольства в загальному обсязі споживання становить більше 80%. Припустимі значення імпорту окремих товарів мають оцінюватися і бути диференційованими залежно від можливостей їх виробництва в Україні.

Оперативні державні та регіональні продовольчі резерви визначаються потребами підтримки балансу попиту та пропозиції і кон'юнктури цін на ринку продовольства.

Достатність стратегічних продовольчих резервів держави аргументується можливістю постачання населення продовольством у розмірах мінімального споживчого кошика у випадках надзвичайних ситуацій.

Параметром, що визначає можливість розширеного відтворення галузей АПК як умову продовольчої безпеки, є рівень їх рентабельності порівняно з нормативним.

Принциповими можуть і мають бути концептуальні положення, які містять напрямки соціально-економічної політики із забезпечення продовольчих резервів усім необхідним; також у них мають бути досить виразно прописані механізми забезпечення продовольчої безпеки України в цілому.

В умовах ринкової економіки зміна форм власності, як і перебудова системи управління, сприяє дедалі більшому розвитку економічної самостійності підприємств АПК. Змінюється характер виробничо-економічних зв'язків між виробниками і споживачами, на зміну централізованому плануванню і розподілу прийшли ринкові відносини, орієнтовані на взаємну вигоду. Це вимагає розвитку ділової активності, заповзятливості, комерційної ініціативи й кооперативних форм діяльності всіх підприємств АПК.

6.4. Необхідність створення системи державної продовольчої безпеки

Система продовольчої безпеки України і регіонів – це система безпеки продовольчої ресурсної структури держави та регіональної демографічної популяції населення, сформована із взаємозалежних підсистем за функціональним, організаційним, ресурсним і технологічним (економічні, соціальні й екологічні відносини) принципами, яка має головною метою надійне (безперебійне), достатнє і якісне задоволення фізіологічних потреб населення необхідними (основними) продуктами харчування.

В Україні поки що тривають дискусії, зокрема з питань подальшого становлення державної системи біобезпеки, регулювання використання генетично модифікованих продуктів (ГМП), які так чи інакше вже з'являються на нашому споживчому ринку, а також у галузі біотехнології. Не забуваймо, що навіть без генетичної модифікації з продуктами достатньо проблем, а проблема біологічної безпеки постала дуже гостро особливо в наш час.

Слід мати на увазі, що ввіз до Росії сільськогосподарських генопродуктів дозволений з липня 1999 р., і це незважаючи на те що дослідження російських, англійських, японських, французьких та інших учених доводять: чим більше людина споживає генопродуктів, тим більший ризик виникнення різних захворювань. По суті даної проблеми можна сказати, що спеціально вирощені генопродукти використовуються країнами-експортерами для продажу їх країнам третього світу з метою отримання надприбутків.

Наприклад, видаючи дозвіл на продаж ГМП, уряд США покладається на результати їх тестування біотехнологічними компаніями, які самі й виробляють, і визначають відповідність геномодифікованих продуктів федеральним вимогам. На підтвердження цього факту прихильники «чистих» продуктів харчування посилаються на те, що генетично модифікований сорт харчової добавки – L-триптофану – убив 37 і зробив інвалідами понад 5000 американців до того, як його застосування було заборонене Управлінням з контролю за якістю харчових продуктів США. Саме через такі випадки розгорнувся широкий рух за впровадження глобального мораторію на геномодульовану продукцію.

Усупереч твердженням, що споживання генопродуктів не завдає шкоди здоров'ю людей, останні дослідження доводять, що нові протеїни в генопродуктах можуть викликати алергію, отруєння токсинами та інші захворювання. Країни-імпортери цього виду продукції особливо піддають ризику здоров'я своїх громадян, оскільки її виробники старанно маскують «історію» походження такої продукції. Це позбавляє мільйони людей свободи вибору між генопродуктами і звичайними «чистими» продуктами, і навіть у випадку захворювання не дозволяє визначити його причину і міру відповідальності винуватця.

Не витримують критики і запевнення деяких представників агробізнесу в міжнародних інститутах, які називають біотехнологію панацеєю від голоду. Голова Консультативної групи міжнародних сільськогосподарських досліджень Всесвітнього банку І. Серагельдін стверджує: «Зелена революція» нагодувала мільйони і стала основою економічних перетворень, але ми повинні гарантувати, що генна революція веде до «подвійної зеленої революції», у якій збільшення виробництва продовольства перебуватиме в рівновазі з керуванням природними ресурсами. Тільки таким чином бідним буде надана можливість почати вибиратися з бідності».

Проте третій світ не відчуває особливої ейфорії з цього приводу. У відповідь на виклик біотехнологічної революції представники країн Африки ще у 1998 році заявили, що ГМП можуть «знищити біологічне різноманіття, місцеві знання і стійкі агрокультурні системи, які фермери розвивали протягом тисячоліття, що підірве ... спроможність годувати себе». Посилання на вирішення проблеми бідності за допомогою геномодуляторів, підкреслили вони, служать усього лише фіговим листком для прикриття системи, призначеної для максимізації прибутків, а не для забезпечення загального добробуту.

Американські вчені П. Россет і М.А. Алтієрі у своїй праці «10 причин, чому біотехнологія не гарантує продовольчої безпеки» доводять, що перенаселення світу – не причина голоду, оскільки немає зв'язку між поширенням недоїдання в країні та її населенням. У світі є багато країн із низькою густиною населення і високим рівнем голоду, та навпаки. Сучасне виробництво дозволяє надати кожному землянину 4,3 фунта продуктів (2,5 фунта зерна, бобів і горіхів, близько фунта м'яса, молока і яєць та стільки ж овочів і фруктів). Причини голоду – бідність, нерівність і відсутність доступу до землі та інших ресурсів.

Неспроможність біоінновацій у викорененні голоду пояснюється тим, що їх упровадження стимулюється бажанням отримати надприбуток. Найбільші виробники генетично модифікованого насіння продукують і гербіциди для нього та володіють «правом інтелектуальної власності» на перше й друге. Пакетний продаж ними цього насіння і хімікатів, як і заборона його відтворювати у себе, погіршують насамперед становище країн, що розвиваються, прирікають їх на залежність від зарубіжних поставок.

Інтеграція насінної та хімічної промисловості призводить до зростання витрат на їх продукцію в розрахунку на одиницю ріллі та зниження доходів фермерів. Упровадження системи вирощування сої за схемою «насіння плюс приглушення бур'янів» у штаті Іллінойс збільшило витрати з 26 до 40–60 дол. на акр за три роки. Зрозуміло, такі витрати лягають ще більшим тягарем на плечі хліборобів третього світу. Водночас чутки про високу врожайність таких генних культур дуже перебільшені. 1998 року врожаї на базі геномодульованого насіння та звичайного насіння у США були приблизно однакови у 12 з 18 обстежених регіонів.

Критики геномодульованих продуктів не заперечують їх розвитку в перспективі та значення в боротьбі з голодом, але закли-

кають генетиків зосередити зусилля на створенні насамперед посухостійких, а не пестицидостійких сортів зернових. Вони також наполягають на дослідженні віддалених наслідків вирощування й споживання геномодульованих продуктів, що дістали серед споживачів назву «їжа Франкенштейна» (голлівудське чудовисько), оскільки подальше експериментування з ними може випустити джина з пляшки у вигляді «генного вірусу», здатного знищити все живе на Землі.

Таких побоювань ігнорувати не слід. Непізнані закони тендітної рівноваги в природі закликають нас до обережності, оскільки найкращі наміри людства вже не раз підводили його до фатальної межі в часі та просторі. Сумний приклад – Чорнобиль.

У XXI столітті мільйони людей усвідомлюють, що інтереси світової цивілізації і глобальних корпорацій рухаються в різних напрямках. Хвиля народних протестів країн «третього світу» – основних користувачів геномодифікованих продуктів – змусила країни-імпортери «їжі Франкенштейна» на початку 2000 р. сісти за стіл переговорів у Монреалі, в яких взяли участь 140 держав, й ухвалити Протокол про біологічну безпеку. Цей документ уперше окреслив міжнародні контури регулювання торгівлі геномодульованими продуктами. На переговорах у Монреалі США брали участь у статусі «спостерігача». Але це не зашкодило їм істотно вихолостити зміст Протоколу біологічної безпеки за допомогою своїх аграрних союзників – Канади й Австралії, також великих виробників цих продуктів.

Чи застрахована від нашествия геномодифікованої продукції Україна? Адже широке й безконтрольне їх поширення може викликати генетичні відхилення в наступних поколіннях, що призведе до знищення цивілізації.

У цьому контексті Україні слід перш ніж прийняти рішення стосовно геномодифікованих продуктів провести прискіпливе вивчення впливу на здоров'я населення з ослабленою в результаті Чорнобильської трагедії імунною системою та узагальнити думку громадськості, незалежних дослідників, захисників інтересів споживачів і навколишнього середовища.

Зрозуміло, питання, пов'язані з продовольчою безпекою України, а особливо з безпекою використання нових продуктів біотехнології, привертають увагу не лише вчених і фахівців, а й представників індустрії та широких кіл громадськості. Тим більше що сільськогосподарська біотехнологія у світі прогресує бурхливими темпами – протягом останніх років площі під трансгенними культурами збільшилися в 35 разів і становили у 2002 році

понад 58 мільйонів гектарів. Сьогодні генетично модифіковані сільськогосподарські культури отримали широкий розвиток і вже вирощуються в 16 країнах на шести континентах. Європа хоч і повільніше, однак теж виявляє дедалі більшу зацікавленість досягненнями біотехнології та їх практичним використанням.

Останнім часом ця проблема постала дуже гостро особливо у зв'язку з епідемією «коров'ячого сказу» (губчастої енцефалопатії), яка недавно блокувала ринок м'ясопродуктів Англії, і не тільки. Річ у тому, що спалах епідемії дуже гостро поставив перед урядом Англії питання про створення відповідних інститутів, які б забезпечили продовольчу безпеку населення й держави в цілому. Так виникла така державна структура, як Агенція з питань харчових стандартів.

Крім того, на варті інтересів англійських споживачів стоїть знову ж таки державний Комітет з нових видів харчування і технологій обробки продуктів харчування. Комітет несе відповідальність за якість усіх продуктів, які виробляються нетрадиційним шляхом, включаючи й продукти з генетичною модифікацією. Від рішень цього Комітету залежить, потрапить той або інший продукт на британський ринок чи ні. Однак при цьому є велика ймовірність того, що багато продуктів харчування, які перебувають у продажу, генетично модифіковані або ж виробляються з геномодифікованої сировини. Адже навіть у відомстві, яке відповідає за безпеку продуктів харчування та ліків, виникла підозра, що м'ясо потомства генетично модифікованих свиней потрапило в торгову мережу.

Ось чому для нас проблема продовольчої безпеки – це, насамперед, проблема продовольчої незалежності. Вона нерозривно пов'язана:

- 1) з глобальною продовольчою проблемою;
- 2) з функціонуванням і розвитком національного агропромислового комплексу;
- 3) з соціально справедливим розподілом продуктів харчування.

Людство порушило баланс між величиною ставки на дохід від обмежених сировинних джерел і потребами суспільства у відтворенні. Тим часом у світі складається непроста ситуація в галузі продовольства. Вона характеризується вичерпанням джерел приросту виробництва продовольства на тлі зростання народонаселення. В останнє десятиліття спостерігалось стійке зниження виробництва на душу населення базових продуктів харчування.

Хоча збільшення абсолютних обсягів виробництва продовольства продовжується, але залишається проблема якості. Якість сільськогосподарських продуктів залежить від наявності в них нітратів, радіонуклідів, пестицидів, особливо останнім часом, унаслідок спалахів небезпечних інфекцій. Водночас упровадження трансгенних технологій та генетично модульованих продуктів затьмарюють решту небезпек, таких, наприклад, як хімічне, радіаційне та інші забруднення.

Організація, контроль та науково-методичне забезпечення формування, збереження та використання державних продовольчих резервів

7.1. Організація роботи з формування державних продовольчих резервів

Сільське господарство, знаходячись у критичному стані, практично не отримує підтримки з боку держави, воно вкрай потребує капітального ремонту і оновлення сільгосптехніки, не має достатніх мінеральних добрив і гербіцидів, а тому не може забезпечити технологію вирощування сільгоспкультур. Якість зерна не відповідає встановленим стандартам, а тим більше світовим, тому й закладення його на тривале зберігання, а особливо до державного продовольчого резерву, потребує додаткових коштів на очищення від сміття, для боротьби зі шкідниками та проведення інших заходів з метою доведення його до відповідних кондицій.

Останнім часом державний резерв продовольчих товарів виконував свою функцію у збереженні резервів для захисту населення України від загроз військового, техногенного й природного характеру, визначених ще за радянських часів. На сьогодні, коли Україна вже п'ятнадцять років є незалежною, суверенною державою, визнаною в усьому світі, коли невпинно розвивається процес глобалізації світової економіки, цього явно недостатньо. Виникає необхідність розроблення заходів з формування продовольчих резервів держави, які відповідали б новим реаліям життя країни й лягли б в основу нормативного акту про державний резерв продовольчих товарів України.

Безумовно, безпосереднє завдання – захист від природних і техногенних катаклізмів – за Державним комітетом України з Державного матеріального резерву залишиться. Однак ця концеп-

ція передбачає розширення функцій відомства. Адже, володіючи великими обсягами запасів, Держкомрезерв України спроможний впливати на економіку країни як інструмент регулювання, що швидко реагує на зміну ритму економічного життя. Та зрозуміти й визначитись у цьому питанні можна, тільки проаналізувавши становлення й діяльність аналогічних інститутів в інших країнах дальнього та ближнього зарубіжжя.

Система запасів сільськогосподарської продукції виникла, наприклад, у США з початком Другої світової війни. На цей час держрезерв сільгосппродукції США оцінюється більш ніж у 4 млрд дол. За продовольчі запаси країни, які знаходяться в резерві, відповідає Товарно-кредитна корпорація, завдання якої – регулювати ціноутворення на основну сільськогосподарську продукцію: кукурудзу, рис, бавовну і т.д. Зазначені запаси можуть бути використані тільки президентом США й тільки із санкції Конгресу.

До речі, Канада чи не єдина з країн дальнього зарубіжжя, у якій відсутні які б то не було державні матеріальні резерви. На випадок війни або надзвичайних ситуацій канадські лісоруби покладаються лише на свої золотовалютні запаси, приблизна вартість яких – 20 млрд дол. Ліцензійна система є частиною регулювання експорту сільгосппродукції ЄС. Експорт можна здійснювати тільки на основі торгів, умови яких визначаються Комісією ЄС, незалежно від того виробляється він з інтервенційних запасів чи вільного ринку. До таких умов також входить і рівень експортних субсидій.

У країнах ЄС державні продовольчі резерви почали створюватись протягом перших шістдесяти років ХХ століття, коли внутрішні ринки мали недостатню кількість продуктів харчування. Згодом з оздоровленням виробництва і введенням єдиної аграрної політики, що привело до щораз більшого надвиробництва, функції цих агентств із закупівлі продовольства змінилися: вони трансформувалися в інтервенційні структури, які регулюють і стабілізують ринки.

Німеччина через особливість ситуації, що склалася внаслідок Другої світової війни, була єдиним винятком у ЄС. Навіть сьогодні там усе ще існують національні резерви продовольчих товарів, але їх обсяги невеликі. Цей резерв зберігається в тих самих центрах, що використовуються для інтервенцій ЄС, але вони знаходяться під окремим управлінням. Інші держави, вступивши до ЄС, свої продовольчі резерви реалізували. Наприклад, Фінляндія мала національний продовольчий резерв, але тепер, після приєднання до ЄС у січні 1995 р., розпродала його.

Зменшеним аналогом Державного резерву України є стратегічні резерви Швеції, якими відає Національний комітет цивільної готовності до надзвичайних ситуацій. Держрезерв Швеції, у якому зберігаються запаси продовольства, призначений для забезпечення мобілізаційних нестатків країни й надзвичайних ситуацій. Так само, як і в Україні, держрезерв Швеції є державною власністю і зберігається на спеціалізованих базах і в пунктах відповідального збереження.

Тимчасові запаси зерна, круп і солі, наприклад, існували ще в середньовічній Русі на випадок неврожаю або ворожої навали. Але тільки в 1834 році, за часів Миколи I, побудували перші сільські хлібні запасні магазини (свого роду склади, до яких кріпаки зобов'язані були поставляти зерно), а в 1860-ті роки було створене Головне інтендантське управління, що відповідало за запаси продовольства для армії.

На початку XX століття розрахунковий період за запасами продовольства для армії становив 30 днів. До речі, ці товари були найвищої якості. Досить сказати, що в 50-х роках XX ст. на острові Діксон був виявлений склад консервів і продовольства, у якому зберігались «Харчові консерви для військ. Щі з м'ясом і кашею, вироблені в 1900 році на фабриці харчових консервів Азібера в С.-Петербурзі». Лабораторний аналіз показав, що ці консерви є безпечними, їх можна вживати і в наш час.

Україні необхідно при всіх негараздах вирощування (погодних умовах, нестачі мінералів і гербіцидів і т.ін.) зберегти вже зібраний врожай, навіть якщо не продавати, то хоча б передавати його на відповідальне збереження підприємствам, які мають відповідно облаштовані приміщення та дотримують технології зберігання продукції. Наприклад, відправляти зерно на зберігання до підприємств ДАК України. Адже там за показниками вологості та засміченості зерна визначають технологію його обробки, розраховують суму списання втрат унаслідок зміни в масі зерна після його сушіння та очищення. Тому в міру надходження до сховища від кожної партії зерна відбирають зразки, аналізують їх на місці або в разі виникнення сумнівів щодо якості зразки зерна відправляють для аналізу до контрольно-насіної лабораторії.

Слід зазначити, що зерно, яке закладається до державного резерву, має відповідати підвищеним критеріям оцінки його якості (табл. 7.1). Ось чому при закладанні до Держрезерву зерна та продуктів його переробки втрату маси зерна в разі зміни його вологості (X) визначають за формулою:

Таблиця 7.1. Вимоги Держстандарту 28672-90 щодо закупованого восени зерна

Назва культури	Параметр	Вміст, %
Продовольча пшениця м'яких сортів не нижче третього класу	Вологість	не більш 13,5
	Масова частка клейковини	не менш 25
	Якість клейковини, група	не нижче 11
	Склоподібність	не менш 50
	Знебарвлення (ступінь)	не нижче 1
	Бур'яниста домішка	не більш 1
	Зернова домішка	не більш 3
	Зараженість шкідниками	не допускається;
Продовольча пшениця твердих сортів не нижче третього класу	Масова частка клейковини	не менш 25
	Склоподібність	не менш 70
Зерно рису третього класу	Вологість, %	не більш 14,0
	Бур'яниста домішка, %	не більш 2,0
	Зернова домішка, %	не більш 6,0
	Червоні зерна, %	не більш 7,0
Ячмінь другого класу	Вологість, %	не більш 14,5
	Бур'яниста домішка, %	не більш 2
	Зернова домішка, %	не більш 5

$$X = \frac{100 \cdot (W_1 - W_2)}{100 - W_2},$$

де W_1, W_2 – вологість зерна до і після обробки відповідно, %.

Втрату маси внаслідок видалення сміттєвих домішок понад списаний обсяг зерновідходів (дрібного, битого щуплого зерна) – X_1 визначають за формулою:

$$X_1 = \frac{(A_1 - A_2) \cdot (100 - X)}{100 - A_2},$$

де A_1 і A_2 – вміст сміттєвих домішок в зерні до і після очищення відповідно, %; X – втрата маси від зниження вологості, %.

Якщо виявиться, що після обробки зерно потребує додаткового доочищення, то проводять його доочищення повторно і тоді, крім першого списання втрати маси, аналогічно визначають втрату після чергової обробки (активного вентилявання, вторинного очищення тощо).

Під час тривалого зберігання зерна може збільшуватися його вологість, особливо навесні. Величину збільшення маси партії зерна X_2 визначають за формулою:

$$X_2 = \frac{100 \cdot (W_2 - W_1)}{100 - W_2},$$

де W_1, W_2 – вологість зерна до і після зберігання відповідно, %.

Природні втрати зерна спостерігаються при його зберіганні внаслідок дихання. Норми природних втрат залежать від культури, способу і строку зберігання зерна. Ними користуються при списанні втрат наприкінці зберігання зерна після проведення розрахунків зміни маси внаслідок зміни вологості та вмісту смітєвої домішки.

При зберіганні зерна, муки, круп необхідно мати на увазі, що терміни зберігання обраховуються: для зерна – за роками зібраного врожаю, для муки і круп – за місяцем та роком виробництва (табл. 7.2). При появі ознак, які можуть або призвели до

Таблиця 7.2. Терміни зберігання зерна та муки державного резерву

Назва продукту	Термін зберігання, роки
Зерно	
Пшениця	4
Овес	3
Гречка	3
Ячмінь	3
Рис	1
Горох	1
Кукурудза	1
Просо	1
Мука	
Пшенична	1
Житня	1

погіршення стану збереження та якості, зерно, мука й крупи мають бути негайно замінені на якісні, такі, що відповідають чинним нормам їх збереження та встановленим термінам.

До речі, якщо зерно знімається з резерву і відпускається для реалізації, то перед розрахунком природних втрат визначають середню тривалість його зберігання. Для цього суму щоденних чи щомісячних (при зберіганні понад 90 днів) залишків зерна ділять на його кількість, визначену за відпуском зважуванням з додаванням залишку. При тривалості зберігання до 90 днів норму втрат X_3 розраховують за формулою:

$$X_3 = \frac{H \cdot t}{90},$$

де H – норма втрат у %, яка визначається за відповідною таблицею, а t – тривалість зберігання, дні.

При середній тривалості зберігання понад 90 днів норму природних втрат X_4 визначають за формулою:

$$X_4 = H + \frac{BV}{t},$$

де H – норма втрат за попередній строк зберігання, %; B – різниця між найвищою для даного строку зберігання та попередньою нормами втрат, %; V – різниця між строком зберігання даної партії та встановленим строком для попередньої норми; t – кількість місяців зберігання, до якої належить різниця між нормами втрат (B). Після розрахунку норм здійснюють списання втрат.

Якісний облік зерна передбачає спостереження за його температурою, вологістю, зараженістю шкідниками, зміною органолептичних показників. Температуру свіжозібраного зерна (перші три місяці після збирання) вимірюють щодня, якщо воно вологе чи сире; зерна середньої сухості – один раз на три дні; зерна сухого – не рідше одного разу за 15 днів; вологого та сирого, що зберігається при температурі нижчій за 10 °С, – двічі на декаду.

Спостереження ведуть за кожним засіком. Якщо зерно нашіпане шаром по 1,5 м, можна виміряти температуру в одному шарі, а від 1,5 до 2 м – не менш ніж у двох шарах. Термометри встановлюють у захищених від прямих сонячних променів місцях. Тривалість вимірювання – 25–30 хвилин.

Температуру та стан вологості сухого й середньої сухості зерна перевіряють не рідше одного разу на місяць, а вологого, сирого, після обробки (очищення, сушіння, вентилявання) – один раз на 15 днів. Зараженість шкідниками перевіряють: щодаки при температурі зерна, вищій за 10 °С; один раз на 15 днів – нижчій за 10 °С, та один раз на місяць – при температурі нижчій від 0 °С. Зразок для визначення зараженості шкідниками зерна певної маси у кілограмах відбирають у найменш вентиляваних частинах насипу. При тривалому зберіганні зерна в типових зерносховищах необхідна його систематична органолептична оцінка. Слід мати на увазі, що свіже зерно має нормальний запах, характерні колір та блиск. Зміна цих показників чи поява плямистих, потемнілих зерен, втрата блиску свідчать про розвиток небажаних процесів.

7.2. Форми контролю за збереженням та використанням Державного продовольчого резерву

Державні резерви продовольчих товарів України – створювані державою запаси продовольчих товарів: зерна, м'яса, масла, цукру тощо – для забезпечення безперебійного функціонування економіки й подолання часткових диспропорцій, які можуть виникнути через недобір врожаю сільськогосподарських культур, стихійне лихо або інші явища. Державні резерви продовольчих товарів становлять особливий централізований фонд держави, який замінюється й поповнюється відповідно до термінів зберігання того чи іншого виду продовольчих товарів. Використання державного резерву можливе у виняткових випадках тільки за постановою або розпорядженням Кабінету Міністрів України.

Ось чому у наш час збереження вирощеного врожаю – справа часті всього агропромислового комплексу України, яка цілком і повністю залежить від технології обробки та зберігання. Дійсність свідчить, що, незважаючи на зниження врожайності сільгоспкультур, навіть збереженню вже зібраного врожаю не приділяється належної уваги, особливо в агропідприємствах, та й фермерами, тому що:

- 1) відсутні відповідні приміщення (зерно й овочесховища) для зберігання зібраного врожаю;
- 2) відсутня техніка для підтримання відповідного температурного режиму та інших заходів, необхідних для забезпечення умов зберігання;

3) унаслідок відсутності належних умов неможливо дотримати технологію зберігання.

Кінцевий результат таких дій в агропідприємствах – перетворення на непотріб тисяч тонн зерна та овочів.

Зерно можна зберігати протягом тривалого часу лише в типових сховищах, вимоги до яких зумовлені особливостями зерна та насіння. Приміщення зерносховищ повинні бути сухими, чистими, добре вентиляльованими, непроникними для птахів, гризунів, гідро- й теплоізолюваними, а їх внутрішнє планування має забезпечувати зручний доступ до зерна для спостереження за його станом, а також можливість повної механізації трудомістких процесів під час зберігання зерна.

Сучасні зерносховища бувають кількох видів: елеватори; склади, обладнані верхніми та нижніми транспортними галереями (комплексно або частково механізовані), та ін. Найбільш досконалі серед них – елеватори та бункерні сховища, тому що основні технологічні процеси – приймання, сушіння, очищення, завантажування, вивантажування – повністю механізовані й автоматизовані.

Поряд з продовольчим зерном заслуговує на особливу увагу продукція олійних культур, яка застосовується в різних галузях харчової промисловості. Це соняшник, кукурудза та інші культури. Технологія зберігання зерна олійних культур практично не відрізняється від наведеної.

У цілому навіть після переробки зерна різних культур для забезпечення потреби населення і харчової промисловості продукцією переробки встановлені відповідні терміни її зберігання. Такі терміни були встановлені ще в 1989 році державним стандартом – ГОСТ 26791-89 (табл. 7.3).

На відміну від процесу зберігання зернових культур м'ясо і продукти його переробки потребують дещо іншого підходу. По-перше, потрібен спеціальний транспорт для доставки; по-друге, спеціальні холодильники, які б забезпечували постійний температурний режим зберігання; по-третє, обробка і збереження м'яса і м'ясопродуктів має відповідати вимогам Держстандарту 28672-90.

Граничні (з моменту забою) терміни зберігання охолодженого й підмороженого м'яса наведені в табл. 7.2. Ці терміни можуть бути скорочені ветеринарною службою залежно від загального стану м'яса.

Термін транспортування і зберігання обчислюється з моменту завершення процесу охолодження м'яса.

Таблиця 7.3. Терміни зберігання крупів за Держстандартом

Вид крупи	Термін зберігання (місяці)
Крупа манна	10
Крупа кукурудзяна	10
Крупа пшонайна (шліфована)	9
Крупа вівсяна	10
Крупа гречана (ядро)	20
Крупа гречана (дроблена)	18
Крупа перлова	18
Крупа ячна	15
Крупа пшенична № 1 Полтавська "Артек"	16–14
Крупа рисова (шліфована)	18
Крупа рисова (дроблена)	16
Горох цілий	24
Горох колотий	20
Пластівці вівсяні	4
Толокно вівсяне	4

Таблиця 7.4. Терміни зберігання охолодженого й підмороженого м'яса

Вид заморожування	Температура повітря в камері схову, °С	Припустимий термін зберігання (з урахуванням транспортування), дів
1. Охолоджене (підвісом):		
- яловичина в напівтушах і чвертинах;	- 1	85
- телятина в напівтушах	0	85
- свинина в напівтушах		
- баранина в тушах	- 1	85
2. Підморожене, усі види (у штабелі або підвісом)		
	від - 2 ... - 3	90

Граничні терміни зберігання неупакованого замороженого м'яса різних видів і субпродуктів залежно від температури повітря в камері наведені в табл. 7.5.

Слід зупинитись і на такому дуже важливому продукті споживання населення, як рослинна олія. Рослинну олію одержують переважно з насіння соняшнику: рослинна олія – це суміш

Таблиця 7.5. Терміни зберігання неупакованого замороженого м'яса

Вид м'яса і м'ясопродуктів	Паспортна температура, °С	Граничний термін зберігання, міс.
Яловичина в напівтушах і четвертинах	-18 -20...-25	12 14-18
Свинина в напівтушах	-18 -20...-25	5 6-12
Шпиг свинячий	-18 -20...-25	6 8-12
Баранина в тушах	-18 -20...-25	10 11-12
Блоки з мороженого м'яса:		
- яловичини	-18 -20...-25	12 14-18
- свинини	-18 -20...-25	6 8-12
- баранини	-18 -20...-25	10 11-12
Шпиг свинячий	-18 -20...-25	6 8-12
Субпродукти:		
- яловичі	-18 -20...-25	6 7-10
- свинячі	-18 -20...-25	5 5-6
- баранячі	-18 -20...-25	6 7-8
М'ясо птахів	-12 -15 -18...-25 і нижче	8 10 12-14
Пташині субпродукти	-12	2

складних ефірів, що утворюються при сполученні гліцерину і жирних кислот. Сполучаючись із ненасиченими кислотами (ліолевою, ліноленовою), здатними за наявності кисню переходити в оксикислоти, гліцерин утворює висихаючі олії (лляну, конопляну та перилову). Олія напіввисихаюча (з соняшнику, гірчиці, кукурудзи) містить ненасичену ліолеву та насичену олеїнову кислоти.

7.3. Споживання продовольчих продуктів (реальні й мінімальні норми)

У 1990 році за рівнем забезпечення продовольчими товарами Україна посідала четверте місце в Європі й шосте – у світовій співдружності. А нині ... Найвищу сходинку – першу – Україна утримувала в 1990 році за виробництвом цукрових буряків. На сьогодні маємо різке зменшення показників з виробництва м'яса, молока, яєць. Розглядаючи показники харчування в динаміці за ряд років, можна дійти висновку, що поліпшення харчування в 2000–2003 роках відбулося лише порівняно з 1999 роком, що характеризується низькою купівельною спроможністю доходів населення. Обсяг споживання основних видів продуктів – м'ясних, молочних, рибних і фруктів в цілому – ще нижчий, ніж у благополучному 1990 році (табл. 7.6).

Норми споживання – це економічний показник, що характеризує рівень споживання й забезпеченості населення матеріальними благами й послугами в країнах з ринковою економікою. Так, фізіологічні норми споживання продуктів харчування, роз-

Таблиця 7.6. Динаміка споживання населенням основних продуктів за рік, кг

Продукт	Норми		Роки			
	раціо- нальні	міні- мальні	1998	1999	2000	для порів- няння: 1990
Хлібопродукти, крупи і макаронні вироби в перерахуванні на борошно	111,0	134,6	110	116	102	80
Картопля	129,0	134,8	104	101	95	80
Овочі і баштанні	124,0	83,7	76	80	84	88
Фрукти, ягоди	72,0	15,6	25	18	25	45
М'ясо і м'ясопродукти в перерахуванні на м'ясо	81,0	27,1	49	40	42	65
Молоко і молочні продукти в перерахуванні на молоко, літрів	408,0	221,6	200	165	174	376
Олія рослинна	13,5	6,5	9	9	10	7
Яйця, штук	298	154,5	166	166	176	228
Рибні продукти	21,8	10,9	12	10	11	18
Цукор і кондитерські вироби в перерахуванні на цукор	41,9	21,4	24		29	34

роблені США в 1942 р., були прийняті 44 країнами за зразок на міжнародній конференції з продовольчих і аграрних питань (1943). Пізніше вони неодноразово уточнювалися. У країнах з ринковою економікою поряд з нормами споживання ведуться також розробки нормативних споживчих бюджетів. Вони здійснюються урядовими закладами, профспілковими, науковими організаціями і застосовуються, зокрема, для виміру вартості життя певних категорій працівників. Найбільш відомий нормативний бюджет для родин нижче середнього достатку США розроблявся протягом тривалого періоду (1920–1961) Геллерівським комітетом при Каліфорнійському університеті (так званий бюджет Геллера). Аналогічні розрахунки здійснює Бюро статистики праці Міністерства праці США.

Раніше в соціалістичних країнах показник норми споживання застосовувався при складанні планів розвитку народного господарства, зростання добробуту трудящих, при економіко-статистичному аналізі виконання цих планів.

Планові норми споживання використовуються для обґрунтування норм витрат для установ соціально-культурного обслуговування населення, які утримувалися за рахунок державного бюджету, – шкіл, дитячих садків, ясел, лікарень і т.д. Наприклад, норми грошових витрат на харчування в лікарнях формувалися на основі визначених нормами споживання продуктів харчування, попередньо розроблених науковими, медичними установами і затверджених відповідними органами державного управління. Норми споживання, використовувані для поточного планування, систематично переглядалися.

Норми споживання матеріальних благ і послуг зводились у так званий нормативний споживчий бюджет. Такі бюджети застосовувалися в СРСР ще в 1920-х рр. На практиці планування використовувалось органами економічного аналізу та планування для обґрунтування рішень з питання удосконалення заробітної плати і підвищення матеріального добробуту народу. У СРСР розроблялись також нормативи споживання й забезпеченості на майбутнє, які і являли собою певний еталон споживання, що служив орієнтиром для практики протягом досить тривалого періоду. Це були так звані раціональні норми споживання.

Найбільш поширеними серед норм споживання цього типу є фізіологічні (або науково обґрунтовані) норми споживання продуктів харчування. Із зростанням рівня життя збільшується й споживання м'яса, молока, яєць та інших продуктів тваринництва, а також овочів і фруктів. Одночасно зменшується середньодушове

споживання хлібних продуктів, картоплі та ін., що віддзеркалює тенденції поліпшення раціону харчування, наближення фактичного споживання до раціональних норм (табл. 7.7).

У середньому споживання населенням продуктів за калорійністю, а також за складом поживних речовин, не перевищує норм раціонального споживання. За білками, вуглеводами і загальною добовою калорійністю показники не досягають і мінімальних норм.

Співвідношення харчових речовин згідно з науково розробленими раціональними нормами харчування має такий вигляд: 1 : 1,2 : 4,6.

Процентне співвідношення балансу харчових речовин (білки : жири : вуглеводи), що складають раціон харчування людини, показане на діаграмі (рис. 7.1).

Як бачимо, структура харчування населення традиційно наближена до вуглеводистої моделі. Частка вуглеводів у їжі на 4,6 процентних пункти перевищує частку білків і жирів. 64% кілокалорій у 2000 році забезпечували хлібні продукти, картопля і цукор, включаючи кондитерські вироби. Ці продукти забезпечили 92% вуглеводів у добовому раціоні.

Споживання фруктів, м'ясних і рибних продуктів, яєць у сільській місцевості відстає від споживання цих продуктів у місті.

Показником розвитку будь-якого суспільства є рівень життя людей, створення сприятливих умов для розвитку особистості, максимальної реалізації потенційних можливостей людини. Рівень життя населення – це рівень добробуту, споживання благ

Таблиця 7.7. Показники складу харчових речовин і калорійності у середньому на члена домогосподарства, за добу

Найменування показника	Норма споживання		Фактичне споживання		
	раціональна	мінімальна	1998 р.	1999 р.	2000 р.
Склад харчових речовин, г:					
- білки	90	73,6	60,6	57,9	56,3
- жири	100	56,8	79,7	71,2	72,1
- вуглеводи	420	353,3	365,3	416,4	334,9
Калорійність (кілокалорій), К/кал	2842,0	2236,7	2429,8	2546,4	2222,7
Частка продуктів тваринного походження в загальній калорійності (у відсотках)	-	-	24,5	20,4	23,7

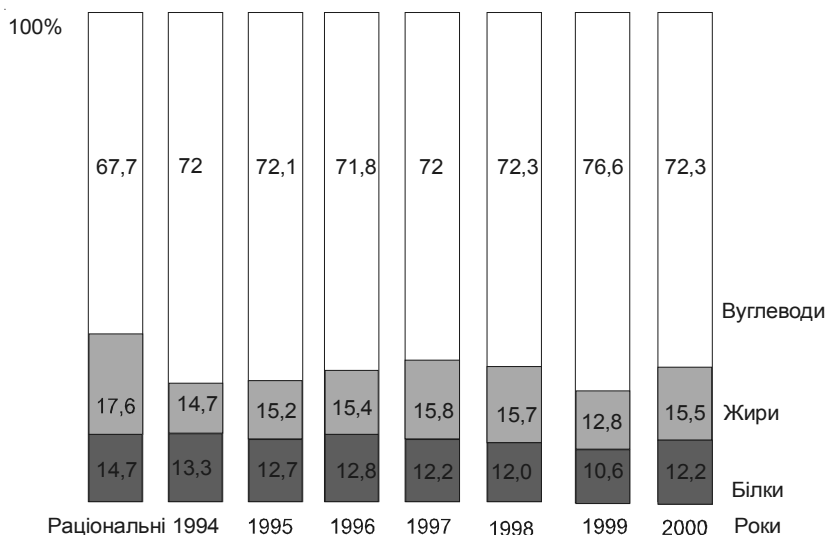

Рис. 7.1. Баланс харчових речовин у раціоні людини

і послуг, сукупність умов і показників, що характеризують ступінь задоволення основних життєвих потреб людей. Проблеми вивчення рівня життя населення є актуальними для всіх країн, незалежно від рівня соціально-економічного розвитку суспільства. Тим більше вони актуальні для нашої країни в період ринкових перетворень, які супроводжуються падінням матеріального добробуту, інтенсивним розшаруванням суспільства на багатих і бідних, значними масштабами зубожіння великої маси населення. Проведення ефективної соціальної політики в цих умовах повинне базуватися на знанні процесів, що відбуваються в економіці й соціальному житті країни.

Основним показником рівня життя населення є грошові доходи. Вони складаються із заробітної плати всіх категорій населення, пенсій, допомог та інших соціальних трансфертів, доходів від власності, підприємницької діяльності та ін.

Найважливішим узагальненим показником рівня життя населення є його реальні грошові доходи, що більшою мірою характеризують зміну споживчих можливостей населення, тобто його фактичного матеріального становища. Рівень реальних доходів населення залежить від співвідношення темпів зростання номінального доходу і споживчих цін. Основною інформаційною базою для дослідження рівня життя населення є статистика домашніх господарств. За даними обстежень домашніх господарств в

Україні ще зберігається диференціація в рівнях грошових доходів міського й сільського населення – рівень середньодушових грошових доходів міського й сільського населення склав, як і в попередньому році, 1,4 рази. Одним з основних факторів, що визначають у даному випадку розмір середньодушового доходу, є співвідношення працюючих і утриманців у міських і сільських домогосподарствах.

Знизилася порівняно з 1998 роком купівельна спроможність. Рівень купівельної спроможності населення щодо придбання як продовольчих, так і більшості непродовольчих товарів залежить від співвідношення темпів зростання номінального грошового доходу і споживчих цін. Отже, головним джерелом доходів населення України залишається оплата праці, що становить близько половини всього грошового доходу. До речі, частка оплати праці в структурі грошових доходів населення знижується, а частка доходів від власності, підприємницької та інших видів діяльності збільшується.

Не менш важливими є показники, що характеризують диференціацію населення за рівнем матеріальної забезпеченості й нерівністю в розподілі доходів між його окремими групами.

Класифікація населення за рівнем середньодушового грошового доходу показує, що нерівність доходів різних груп населення (диференціація населення за рівнем доходу) має тенденцію до зниження. Рівень диференціації доходів населення області залишається досить високим. Розподіл загального обсягу грошових доходів за різними групами населення складається на користь високоприбуткових груп.

Для більшості бідних родин найгострішою є проблема життєзабезпечення на будь-яких умовах, унаслідок чого неминуче розвивається функція населення, яку можна назвати самозабезпечувальною. Велике значення для цієї категорії населення має натуральний прибуток, що складається з натуральних надходжень продуктів харчування з особистого підсобного господарства, продуктів і товарів, отриманих як подарунок і наданих дотацій і пільг у натуральній формі. За даними обстежень домашніх господарств частка вартості надходжень з особистих підсобних господарств у структурі натурального доходу населення з грошовими доходами нижчими за прожитковий мінімум становить у середньому близько 60%. Якщо для міських незаможних домогосподарств вартість натуральних надходжень із підсобних господарств становить близько половини всього натурального доходу, то для сільських жителів з низькими доходами вона становить більше ніж 70%.

Сталися зміни в структурі використання доходів населенням області. Адекватним показником рівня життя населення служить частка витрат на харчування: чим нижчою є ця частка, тим вищий рівень добробуту людей. Тенденція збільшення частки витрат на харчування в міру зростання доходів свідчить про зниження рівня життя (цивілізована структура витрат припускає витрати на харчування не більше ніж 15% від суми грошових доходів). За даними обстеження навіть у найбільш забезпеченій 10-відсотковій групі населення ці витрати становлять близько 40% , а в основній масі родин продукти харчування становлять 50% і більше грошового доходу.

Зазначений рівень споживання продуктів харчування відстає від рівня мінімальних норм, використовуваних для розрахунку продуктового кошика в бюджеті прожиткового мінімуму, і ще значніше відстає від розроблених і рекомендованих науковцями раціональних норм споживання продуктів харчування. У результаті зменшилося споживання тваринного білка, вітамінів, біологічно активних речовин, що регулюють і підтримують життєдіяльність організму людини. Натомість збільшилося лише споживання хліба і хлібних продуктів, овочів, яєць і цукру. Через низькі грошові доходи багатьох господарств не може дозволити собі різноманіття в раціоні харчування, та й сам раціон значно змінився. Падіння реальних грошових доходів населення призвело до зниження споживання основних найбільш цінних за біологічним складом продуктів харчування. Знизився рівень споживання фруктів, м'яса і м'ясних продуктів, молока і молочних продуктів, риби. Майже на чверть зменшилося споживання ковбасної продукції, делікатесної м'ясної і делікатесної рибної продукції.

У домогосподарствах, де середньодушовий грошовий дохід менше, ніж прожитковий мінімум майже на 40% , не забезпечується споживання основних продуктів харчування. У цих домогосподарствах знизилася споживання майже всіх основних продуктів харчування (крім хліба, хлібопродуктів і цукру, включаючи кондитерські вироби).

Матеріали статистичного обстеження свідчать, що, незважаючи на тенденцію зростання грошових доходів населення і зменшення частки населення з доходами нижче за величину прожиткового мінімуму, у цілому відзначається загальне падіння рівня добробуту населення.

Проблема нестабільності економічного розвитку і її впливу на економічне та соціальне життя є однією з основних у суспільстві з

перехідною економікою. Мінімальний рівень доходів відстає від величини прожиткового мінімуму. Низькі рівні номінальних доходів населення в умовах навіть невисокої інфляції є чинником, що постійно відтворює бідність. Ця проблема стоїть найбільш гостро в умовах відсутності заощаджень і вичерпання можливості економії поточних витрат. У таких умовах моніторинг рівня життя повинен стати постійною складовою економічної політики на всіх рівнях керування, а тим більше в умовах продовольчої кризи.

Наведене вище свідчить про необхідність вжиття дієвих заходів щодо запобігання кризових явищ, особливо продовольчих шляхом створення державних продовольчих резервів для довготривалого зберігання. Зрозуміло, що закладення на тривале зберігання продовольчих товарів повинна мати встановлені стандартами показники.

Державний замовник вирішує також питання створення оперативного продовольчого резерву уряду України, але це потребує додаткових компенсаційних витрат для його забезпечення. Оперативний резерв необхідний, щоб під час неврожаїв, стихійних лих та інших непередбачуваних подій уникнути за допомогою продовольчої інтервенції спекулятивного роздування цін на основні продукти харчування. Держкомрезерв України має бути наділений в умовах нашого «дикого» продовольчого ринку особливими контрольними державними функціями.

Разом з тим, як зазначалося раніше, криза сільського господарства в нашій країні має досить стійкий характер. До речі, у ланцюжку ринкових перетворень в Україні одна ланка виявилася найбільш слабкою – це уміння формувати внутрішній ринок і можливість не як спекулянту, а як рівноправному партнеру вийти на зовнішній ринок.

Ось чому важливою умовою забезпечення ефективного розвитку агропромислового виробництва поряд зі створенням політичних і соціально-економічних передумов є його технічне переозброєння, проведення в життя державної технологічної політики в сільськогосподарському виробництві відповідно до необхідності перебудови господарювання в нових умовах.

Безумовно, за цих обставин вкрай необхідний стратегічний прогноз ситуації на світовому й українському продовольчих ринках, що заздалегідь допоможе врегулювати небажані наслідки для держави від очікуваних ринкових потрясінь. На наш погляд, для розв'язання проблеми на базі Держкомрезерву України має бути створений науково-дослідний інститут з прогнозування си-

туації на світовому продовольчому ринку та в Україні для розробки рекомендацій щодо структури, норм і термінів зберігання продовольчого резерву держави.

З наведеного маємо аксіому: продовольчий резерв держави повинен бути переглянутий і приведений у відповідність із сучасною концепцією національної безпеки держави, реальним соціально-економічним становищем України. Інакше державний продовольчий резерв перестане виконувати свої функції, а державі буде нанесений величезний матеріальний збиток.

7.4. Науково-методичне забезпечення продовольчої безпеки й процесу формування, збереження і використання державних продовольчих резервів

З метою забезпечення продовольчої безпеки України необхідно вжити низку заходів:

- надати Державному комітету України з державного матеріального резерву статус Міністерства з державних продовольчих резервів і продовольчої безпеки України;
- створити державний Комітет з продовольчої безпеки та контролю впровадження нових видів харчування і технологій обробки продуктів харчування;
- створити рівні економічні умови господарювання для усіх видів господарств КСП, фермерських і селянських, але з переважачим розвитком КСП;
- досягти оптимального поєднання державного та ринкового регулювання цін на сільськогосподарську продукцію шляхом оптимального забезпечення еквівалентних цін на промислові й сільськогосподарські товари;
- використовувати досягнення науки, особливо в галузі селекції і новітніх технологій;
- зберігати ґрунти і підвищувати їх родючість;
- розвивати інфраструктуру села;
- відновлювати й розширювати українське виробництво технічних засобів, добрив, засобів захисту рослин, устаткування для збереження і переробки сільськогосподарської продукції;
- врегулювати торгівлю зерном і продуктами його переробки, у тому числі цінове регулювання ринку зерна, відповідно забезпечивши страхування комерційних ризиків на зерновому ринку;

- створити продовольчий резерв зерна держави, виходячи з того що держава використовує 6,5–7 млн тонн на основі єдиних стандартів на зерно і продуктів його переробки;
- розробити і поетапно вводити в дію основні регіональні підсистеми організаційно-економічного механізму функціонування зернового ринку, включаючи підтримку виробників зерна;
- забезпечити цілеспрямоване формування сучасної інфраструктури зернового ринку держави, включаючи розвиток мережі бірж, скорочення неефективних посередницьких ланок у торгівлі зерном, розвиток транспортних систем і раціональних маршрутів для своєчасного перевезення зерна, формування сучасного елеваторного господарства, а також упровадження прогресивних інформаційних технологій для моніторингу кон'юнктури світового, державного та регіональних ринків зерна;
- розробити нормативи зі стандартизації, сертифікації і контролю якості зерна та продуктів його переробки;
- обґрунтувати цінові й організаційні механізми проведення закупівель зерна та інтервенцій на зерновому ринку з метою підтримки необхідної ринкової рівноваги;
- визначити напрямки реалізації інвестиційних проектів, необхідних для успішного розвитку зернового ринку.

Щодо поліпшення роботи з продовольчими резервами держави пропонується здійснити такі заходи:

- визнати наявність двох продовольчих резервів України – недоторканий (на випадок катаклізмів) і оперативний (неврожай: вимерзання, посуха тощо);
- оптимізувати структуру управління і збереження продовольчого резерву на підставі вироблених стратегічних цілей і завдань, які забезпечують його функціонування як в умовах сформованої соціально-економічної ситуації, так і з урахуванням динаміки її розвитку;
- забезпечити реформування структури збереження й управління продовольчих резервів держави, закріпивши їх нормативними актами, та вирішити питання державного фінансування;
- вжити невідкладних заходів з прискорення процесу корегування номенклатури й величини продовольчих та мобілізаційних резервів продовольчих товарів відповідно до Указів Президента України від 13.07.98 р. № 764/98 і від 18.01.2001 р. №26/2001, а також Постанови Кабінету Міністрів України від 30 вересня 1997 р. № 1080-057;

- створити в структурі Держкомрезерву України або самостійний підпорядкований Держкомрезерву України науково-дослідний інститут з попередження проникнення на терени України геномодифікованого насіння та продуктів, прогнозуванню ситуації на світовому продовольчому ринку та в Україні, а також для розроблення та вирішення питань оптимізації структури управління продовольчим резервом, проведення виваженої інтервенційної політики та визначення науково обґрунтованих термінів збереження продовольчих резервів і норм запасу.

Запропоновані заходи дозволять розв'язати такі загальнодержавні проблеми:

- забезпечити на випадок природних або техногенних катаклізмів населення України і державу в цілому продовольчою продукцією;
- своєчасно забезпечити сільгоспвиробників необхідними посівними матеріалами на випадок їх втрати через природні або техногенні катаклізми;
- провести продовольчі інтервенції; це надасть змогу вивільнити додаткові кошти, необхідні для фінансування потреб Держкомрезерву України для оплати підприємствам, у яких зберігаються продовольчі резерви.

Заходи Держкомрезерву з продовольчих резервів України оцінюються за такими критеріями:

- задоволення фізіологічної потреби організму людини в компонентах визначеного енергетичним насиченням харчового раціону, його відповідність вимогам щодо припустимого вмісту в харчових продуктах залишків шкідливих для здоров'я речовин;
- рівень фізичної й економічної доступності продовольства у надзвичайних ситуаціях і забезпечення продовольством різних категорій населення;
- стабільність на продовольчому ринку (яку доцільно, на наш погляд, згодом замінити стабільністю платіжного попиту населення);
- ступінь незалежності продовольчого постачання країни і ресурсного забезпечення агропромислового комплексу від імпортних постачань;
- рівень і темпи розвитку галузей агропромислового комплексу;
- розміри оперативних і стратегічних запасів продовольства.

Розділ IV

КРЕДИТНА
ПОЛІТИКА
ДЕРЖАВИ

Розвиток банківської системи

8.1. Формування банківської системи

Банки – це установи, які виконують спеціальну функцію – банківську діяльність – і як такі виступають посередниками в кредиті, адже, з одного боку, вони мобілізують і концентрують вільні кошти підприємств та збереження населення, а з іншого – спрямовують їх у вигляді кредитів в різні галузі господарства. Отже, у банках накопичуються доходи підприємств і збереження населення, які таким чином перетворюються на кредитні ресурси, а потім у формі кредитів надходять на відтворення виробництва і поповнення оборотних коштів.

Банки є найстарішими і найпоширенішими кредитними установами, які виконують для своїх клієнтів такі операції, як ведення депозитних рахунків, безготівкове перерахування коштів, збереження заощаджень, надання кредитів тощо. Більш того, банки завжди мали і матимуть велике значення для розвитку економіки як регіонів, так і держави в цілому. У цьому аспекті особливо значущим є проведення Національним банком України кредитної, а загалом монетарної політики.

Найважливішою функцією банків ще в період їх створення було посередництво в кредиті, необхідність якого обумовлювалася тим, що безпосереднє надання вільних грошових капіталів їх власниками у позику промисловим і торговим підприємцям відповідно зустрічало ряд перешкод:

- попит на кредити не збігався з розмірами грошового капіталу, які пропонувалися в позику, тобто фіксувалась недостатність капіталу для позик;
- час повернення грошових капіталів, узятих у позику в позикових капіталістів, закономірно не збігався з термінами вивільнення капіталів у позикових капіталістів і як такий не міг задовольнити потреби позичальників;

- загальна непоінформованість власників грошового капіталу про кредитоспроможність позичальників.

Спеціалізуючись на здійсненні кредитних операцій, банки мають можливість вивчити кредитоспроможність своїх позичальників; мобілізуючи вклади різних розмірів і різної терміновості, вони можуть надавати функціонуючим підприємцям кредити на необхідні для них суми і на визначені терміни.

Роль банків не вичерпується посередництвом у кредиті та платежах; їх особлива функція полягає в перетворенні дрібних грошових заощаджень і частини грошових доходів різних класів суспільства в капітал. Дрібні заощадження і доходи, які самі по собі не є капіталом, надходять у банки (а також в ощадні каси) у вигляді вкладів, перетворюючись тим самим на капітал, який надається в позику промисловим і торговим капіталістам, і, таким чином, позика використовується для вкладень у підприємства і як така стає дійсним капіталом, що функціонує у сфері виробництва та обігу. Таким чином банки беруть активну участь у процесі накопичення капіталу, розширюючи джерела цього накопичення. Нерідко для мобілізації дрібних заощаджень створювалися та й нині створюються спеціальні види ощадних вкладів.

Однією з функцій банків є також створення певних видів кредитних засобів обігу, що замінюють металеві гроші. Кредитні засоби обігу спочатку виникли незалежно від банків у вигляді комерційних векселів; однак обмежені рамки обігу векселів вимагали заміни їх кредитними грошима або банкнотами, випуском яких займаються емісійні банки. Банки також беруть участь у створенні кредитних засобів обігу шляхом відкриття поточних рахунків своїм клієнтам, на які останні виписують чеки. Виконуючи зазначені функції, банки активно сприяють розвитку економіки держави. Вони також сприяють розширеному відтворюванню виробництва: надають вільні грошові капітали у розпорядження підприємців, що використовують їх для розширеного відтворення виробництва; скорочують витрати обігу шляхом розширення безготівкових розрахунків, випуску кредитних засобів обігу та концентрації касових операцій, що дозволяє зменшити частку грошового капіталу і збільшити частку продуктивного капіталу у всьому суспільному капіталі; мобілізують грошові заощадження та частину особисто споживаних грошових доходів і перетворюють їх на додатковий капітал.

Виходячи з наведеного, банки здійснюють такі функції:

- передачу грошових капіталів у користування промисловим і торговим підприємцям у вигляді позик. Цю функцію можна також визначити як посередництво в кредиті;
- зберігання грошових коштів і здійснення грошових розрахунків – готівкових і безготівкових. Маємо посередництво в платежах;
- мобілізації заощаджень і доходів різних класів суспільства та надання їх на умовах платності й повернення у визначений термін у розпорядження промислових і торгових підприємців, унаслідок чого ці доходи та заощадження перетворюються на капітал;
- створення деяких видів кредитних засобів обігу, до яких, зокрема, належить випуск банківських білетів емісійними банками.

Слід підкреслити, що кредитна система дореформеної України виявилася невідповідною, а тому виникли суперечності з капіталізмом, що розвивався. Адже до 60-х років XIX ст. в країні не було великих приватних комерційних банків, що обслуговували б капіталістичне господарство, а існуючі банки насамперед були зорієнтовані на підтримку землевласників. Крім того, кошти дореформених банків використовувалися для покриття різних непередбачених витрат скарбниці.

Напередодні кредитної і фінансової реформи в Російській імперії існували такі казенні кредитні установи: своєрідні ощадні каси (каси для зберігання готівки), прикази суспільного піклування, державний позиковий банк і, нарешті, державний комерційний банк. Історія більшості цих кредитних установ свідчить про те, що їх діяльність була пов'язана з цілями, далекими від запитів капіталізму, який розвивався.

Каси для зберігання готівки були відкриті в 1772 р. спочатку при виховних будинках. Прибуток, що отримувався касами, повинен був використовуватися на утримання цих дитячих установ. Такі каси приймали вклади і надавали позики під заставу різних цінностей, а згодом – поміщицьких маєтків і кріпосних душ. У цей самий період організовуються дворянські банки.

Дворянські банки – кредитні установи, створені урядом для надання підтримки дворянському землеволодінню. Сферою їх діяльності був поземельний кредит; вони надавали велику допомогу поміщикам у вигляді позик під заставу поміщицьких маєтків із розрахунку кількості кріпосних душ, а також коштовностей. Перший банк – Банк для дворянства (капітал 750 тис. руб.) був

заснований у 1754 р. з конторами в Петербурзі та Москві. Позики надавалися в розмірах від 500 до 10 000 руб. на термін до трьох років з 6% річних. Надалі банк дістав право видавати більш дрібні позики й брати під заставу не тільки поміщицькі маєтки, але й кам'яні будинки. Термін позик був продовжений у 1761 р. до восьми років. До 1775 р. сума позик банку перевищила 4 млн руб. Поміщики, як правило, не гасили позик і навіть відмовлялися від сплати відсотків, унаслідок чого кошти банку виявилися замороженими. У 1762–1786 рр. на додаток до первинного капіталу банк отримав додатково з державного бюджету близько 6 млн руб.; це означало, що за рахунок державного бюджету уряд збільшував кошти банку; тим самим здійснювався перерозподіл національного доходу на користь поміщиків. У 1786 р. на основі Банку для дворянства був створений Державний позиковий банк. У 1802 р. до нього був приєднаний Допоміжний банк для дворянства, який був створений у 1797 р. Роль банку відігравали також установлені в 1772 р. при опікунських радах підлягаючі зберіганню скарбниці та прикази суспільного піклування. Отримані позики поміщики звичайно використовували на непродуктивне споживання. Значна частина коштів спрямовувалася на фінансування уряду.

Через випуск асигнацій тільки великих купюр (25, 50, 75 і 100 руб.) на місцях виникали труднощі при розміні їх на дрібну монету; починаючи з 1772 р. в кількох торгових центрах були встановлені обмінні контори (усього двадцять три). Крім того, приймання вкладів виконували прикази суспільного піклування. Вони почали свою роботу в 1775 р. у всіх губернських містах. Наказом суспільного піклування було надане право приймання вкладів і надання позик під заставу маєтків. Їх прибуток використовувався на утримання різних благодійних установ.

Державний позиковий банк був заснований у 1786 р. на основі реорганізації створеного в 1754 р. Банку для дворянства. У 1802 р. до нього був приєднаний Допоміжний банк для дворянства, який надавав позики з 5% під заставу поміщицьких маєтків з кріпосними селянами і під заставу кам'яних будівель. Розміри його позик були вищими, ніж в інших дореформених дворянських банках; із 1841 р. вони видавалися з розрахунку 50–70 руб. сріблом на кріпосну душу. Терміни позик весь час подовжувалися: спочатку вони надавалися на вісім років, з 1812 р. – до 20 років, а з 1841 р. – на 26 і 37 років. Кошти банку використовувалися головним чином для

покриття витрат казначейства. Така практика в першій половині XIX ст. набувала все більшого поширення; з цією метою значна частина вкладів Державного комерційного банку і наказів суспільного піклування (губернських дворянських банків) переказувалася в цей банк. Позики казначейства з дворянських банків були в дореформений період головною формою внутрішнього державного боргу.

Допоміжний банк для дворянства створений урядом царської Росії в 1797 р.; до його функції входило надання іпотечних позик поміщикам, це повинно було звільнити їх від боргів лихварям і сприяти викупу вже закладених маєтків. Позики надавалися терміном на 25 років не готівкою, а особливими 5% банківськими білетами, гранична сума емісії яких була встановлена в 50 млн руб. Цим був започаткований випуск у Росії заставних паперів. Білети банку нарівні з асигнаціями були фактично засобом платежу, і їх випуск збільшував масу грошей в обігу, посилюючи інфляцію. За час свого існування банк випустив білетів на 50 084 тис. руб. і надав величезні позики великим поміщикам, які їх використали в основному для особистого споживання. До кінця 1799 р. сума позик досягла 47 млн руб., до 1802 р. ресурси банку виявилися повністю вичерпаними, і він був приєднаний до Державного позикового банку на правах його відділення під назвою «25-річної експедиції», що мало здійснювати розрахунки з позик, наданих на 25 років.

Незважаючи на те що історія виникнення і завдання зазначених кредитних установ були різними, фактично їх операції в першій половині XIX ст. мали однаковий характер. Пасивні операції банків полягали в прийманні вкладів, а активні – у наданні позик під заставу маєтків.

У 1817 р. був виданий маніфест про створення *Державного комерційного банку*. Офіційно перед цим банком ставилося завдання сприяти торговельно-промислому обороту країни, але насправді він позичав поміщикам значну частину залучених коштів.

Державний комерційний банк розпочав свої операції 1 січня 1818 р. на базі реорганізованих облікових контор. Основний капітал банку становив 30 млн руб. До його функцій входили: дисконт векселів і надання підтоварних позик, приймання вкладів, переказні операції. Особливість його кредитних операцій полягала в тому, що розмір позик визначався не кредитоспроможністю позичальника і наявністю в нього відповідного забезпечення, а належністю купця до тієї чи іншої гільдії. Купець першої гільдії, наприклад, міг отримати кредит на суму не більше 60 тис. руб.,

другої гільдії – не більше 30 тис. руб. і третьої гільдії – не більше 7 тис. руб. Під час надання підтоварних позик банк стягував додаткові збори й комісії. Усе це призводило до того, що банк обслуговував дуже малу частину комерційного обігу. Уряд був зацікавлений у використанні ресурсів банку для підкріплення коштів скарбниці та надання підтримки поміщикам. З цією метою велика частина внесків Державного комерційного банку передавалася в Державний позиковий банк. Фактично він перетворився на депозитний банк, основна функція якого полягала в мобілізації коштів для кредитування поміщицького землеволодіння.

Банк мав свої відділення в Україні – в Одесі, Києві, Харкові, Полтаві. Численні проекти організації приватних торгових і промислових банків відхилялися царським урядом, який в інтересах скарбниці та кріпосницького землеволодіння прагнув зберегти казенну монополію в банківській справі та затримати розвиток капіталізму в Росії. Однак зростання операцій банку свідчило про те, що Росія ставала на шлях капіталістичного розвитку. Великі суми вільних капіталів, що не знаходили продуктивного застосування, осідали у вигляді вкладів. У 1860 р. Державний позиковий банк був ліквідований, замість нього створений Державний банк Росії.

Державний банк Росії – центральний банк Росії, заснований у 1860 р. Цього року на базі ліквідованих казенного Позикового банку та комерційних банків була створена контора державного банку Росії в Києві. Крім Києва, контори Держбанку були створені в Харкові, Одесі та відділення в Полтаві.

На першому етапі Державний банк ще не був емісійним; кредитні білети, що випускалися ним тоді за дорученням Міністерства фінансів, були не банкнотами, а паперовими грошима. Головним джерелом ресурсів банку були залучені ним грошові капітали, що надходили на вклади й поточні рахунки. Значна частина власних і залучених коштів використовувалася для задоволення потреб казначейства, підтримки державного кредиту, а в 1880-х роках – і для підтримки Державного дворянського земельного банку. Через широку мережу своїх філій Державний банк стягував значну частину грошових капіталів з провінцій. Обліково-позичкові операції банку і його вкладення в цінні папери постійно зростали, а вже в 1880-х рр. вони майже дорівнювали активам усіх акціонерних комерційних банків Росії.

Початок другого етапу діяльності банку характеризувався розширенням кредитування господарства держави. За новим статутом, затвердженим у 1894 р., банку було надане право нарівні з

комерційними векселями враховувати й фінансові векселі, надавати позики промисловим підприємствам терміном до трьох років, кредитувати хлібну торгівлю й здійснювати інші операції, незвичні для центрального банку.

Із завершенням грошової реформи 1895–1897 рр. Державний банк став емісійним банком, діставши право випуску кредитних білетів – він припинив конкуренцію з приватними комерційними банками за залучення коштів на вклади й поточні рахунки. Кошти банку перестали використовуватися на потреби казначейства, навпаки, воно накопичувало грошові ресурси, які у вигляді вільних коштів стали осідати на його рахунках у банку. На кінець другого етапу чітко простежувалася тенденція перетворення його на «банк банків». Ця тенденція, однак, не стала реальністю. Значення вкладів і поточних рахунків банку знизилося, оскільки основна їх маса стала надходити в комерційні банки. Особливість Державного банку, на відміну від центральних емісійних банків інших країн, полягала в тому, що він, перетворившись на емісійний банк, в залишався й найбільшим комерційним банком, що здійснював у широких масштабах безпосереднє кредитування господарства.

На відміну від центральних банків інших країн, Державний банк Росії знаходився в безпосередньому підпорядкуванні міністра фінансів.

Істотною особливістю імперської економічної політики було державне втручання в економіку, що виявлялося, зокрема, у фінансуванні господарства за рахунок коштів казначейства і коштів Державного банку. Формою такого фінансування за рахунок ресурсів банку були так звані нестатутні позики, тобто позики, що надавалися всупереч статуту в секретному порядку.

До нестатутних операцій належали інвестиції банку в облігації та акції приватних підприємств. Ці операції разом з прямим фінансуванням із коштів казначейства були спрямовані на розвиток деяких галузей машинобудування і металургії, на підтримку засновників залізничних товариств і підприємств, а за часів господарських ускладнень – на підтримку великих підприємств і банків. Між нестатутними операціями банку і казначейським фінансуванням не існувало принципових відмінностей.

Зрозуміло, що міністерство фінансів звичайно вдавалося до використання коштів державного банку, коли бюджет відчував велике напруження. Нестатутні операції мали переважно форму довгострокових позик, які надавалися з низького відсотка під заставу нерухомості або акцій, що не котирувалися на біржі. Кошти банку викори-

стувалися також для підтримки підприємців і поміщиків, наприклад, у вигляді позик уральським гірничозаводчикам під метали, вексельних кредитів поміщикам під заставу їх маєтків, позик під акції. З вексельних кредитів значну частину отримували комерційні банки з метою їх систематичної підтримки.

Дістали поширення операції банку з державними цінними паперами (позики під ці папери й власні інвестиції), які були спрямовані на підтримку державного кредиту. Ці операції були обмежені статутом банку та розміром його власного капіталу.

Міністерство фінансів прагнуло активно впливати на фондову біржу для штучної підтримки курсу державних цінних паперів і паперового рубля, а з кінця 1990-х рр. – для протидії падінню курсів промислових і банківських акцій. Біржова інтервенція як і великі інвестиції в цінні папери, була на той час невластива центральним банкам інших країн.

Характерно, що операції комерційного банку, які сприяли розвитку товарообігу і промисловості, протягом першої половини XIX ст. не тільки не зростали, але, навпаки, помітно скорочувалися. Найбільшим боржником державних кредитних установ була сама скарбниця. «Позики» казначейства із сум вкладів кредитних установ на покриття бюджетного дефіциту мали систематичний характер. До 1810 р. заборгованість скарбниці позиковому банку та опікунським радам становила 86 млн руб.

Протягом першої половини XIX ст. лише два роки скарбниця не вдавалася до використання вільних коштів кредитних установ. За десятиріччя (з 1833 до 1842 рік) вона позичила 233 млн руб., а наступного десятиріччя (з 1843 до 1852 рік) – 248 млн руб. На початок кредитної реформи за скарбницею нагромадився борг банкам у розмірі 500 млн руб.

Що стосується поміщиків, то їх заборгованість банкам також безперервно зростала. Наскільки великою була заборгованість поміщиків, видно з того, що до вказаного періоду 61% усіх кріпосних селян було закладено в банківських установах.

Кредитне законодавство протягом першої половини XIX ст. полегшувало умови надання позик поміщикам. Спеціальними царськими маніфестами збільшувався термін, на який дворяни могли отримати банківський кредит, для них знижувався відсоток за позики. Логічним завершенням цього законодавства виявилися видані в 1830 р. «Правила про вклади й позики в державних банківських установах», за якими позики надавалися поміщикам на термін до 26 і 37 років. У той же час відсоток за цими позиками був знижений з 6 до 5.

Наскільки необхідним був для промисловців і купців кредит в умовах розвитку капіталізму, показує те, що протягом першої половини XIX ст. в багатьох містах спостерігалися численні спроби організувати приватні банки. У ролі ініціаторів частіше виступали купці, які виділяли необхідні основні капітали для банків, що створювалися.

Усе це свідчить про виникнення потреби в розвитку приватного капіталістичного кредиту, необхідність в якому не задовольнялася казенними кредитними установами. Дотримуючись загального напрямку, міністерство фінансів здійснювало політику надання всіх коштів, мобілізованих банками, на підтримку кріпосницького землеволодіння або використовувало їх як джерело покриття бюджетного дефіциту. Воно абсолютно не піклувалося в цей період про приватний капіталістичний кредит та й загалом не підтримувало його.

Що стосується казенних банків, то вони не тільки не були установами розвитку капіталізму, але навіть і перешкождали вільному розвитку зростаючого капіталізму. Величезні грошові накопичення в мільярд рублів були майже цілком відірані від торговельно-промислового обороту й використовувалися на обслуговування паразитуючого дворянства або на утримання застарілої бюрократичної машини кріпосницького самодержавства. Не дивно, що за таких умов ціна позикового капіталу в дореформеній Росії була занадто високою й до того ж недостатньою, а тому купці та промисловці змушені були звертатися до послуг лихварів та, відповідно, повинні були платити великі відсотки за надані позики.

Усі ці дані свідчать про докапіталістичний характер дореформених кредитних установ, перетворення яких напередодні 1860-х років було назрілою необхідністю. Навіть міністерство фінансів змушене було визнати, що операції Державного комерційного банку спрямовані на підтримку кріпосного господарства в селі, а не торговельно-промислового комплексу країни. У спеціальній доповідній записці «Про фінанси Росії» міністерство фінансів так оцінювало діяльність дореформеного Державного комерційного банку: «Як урядова установа, він пов'язаний правилами такими обмеженими, що купецтво звертається до нього тільки в крайніх випадках».

Слабко розгорнувши свої активні операції і спрямувавши їх тільки на підтримку кріпосницького землеволодіння, що відмирало, дореформені кредитні установи не зуміли повністю використати залучені вклади. Позики комерційного банку під дисконт

векселів і під заставу товарів з плином часу не тільки не зростає, але, навпаки, зменшувалися.

Особливо складною була ситуація після закінчення Кримської війни: до того часу сума вкладів, залучених кредитними установами, перевищила надані позики на 150 млн руб., за які вкладники отримували по 6 млн руб. у вигляді відсотків щорічно.

Таким чином, після війни в обстановці підготовки до реформ питання про необхідність розвитку капіталістичного кредиту в країні й перебудови банківських установ, що існували, було вкрай актуальним. Однак міністерство фінансів через серйозні бюджетні ускладнення передусім було стурбоване тим, що 150 млн руб. лежали мертвим капіталом і не надавалися у вигляді позик. Отже, відсотки, які доводилося платити за цими вкладами, становили чистий збиток скарбниці. Уряд боявся також масового затребування вкладів, під час якого скарбниця змушена була б знаходити величезні додаткові кошти на покриття своїх боргів кредитним установам.

Як бачимо, кредитна реформа була неминучою, але чиновники міністерства фінансів провели її найбільш складним, болючим шляхом, розладнавши при цьому всю систему державного кредиту і ще більше погіршивши та ускладнивши грошовий обіг.

Перетворенню кредитних установ передувала проведена урядом операція «виштовхування вкладів». За проектом міністерства фінансів передбачалося: перш ніж здійснювати перебудову діяльності кредитних установ, знизити відсоток, що сплачується вкладникам, з 4 до 3, а також випустити внутрішню позику у вигляді чотиривідсоткових безперервно прибуткових білетів. Такі заходи мали, на думку авторів проекту, змусити вкладників витратити частину своїх внесків на придбання цих білетів.

Слід відзначити, що більшість фахівців – фінансових діячів негативно ставилася до проекту зниження відсотка за вкладами й передбачала згубні наслідки такого заходу. З цієї точки зору великий інтерес становить доповідна записка чиновника міністерства фінансів, директора кредитної канцелярії Гагемейстера, яка у 1857 р. була надіслана голові комітету фінансів Великому Князю Костянтину Миколайовичу.

Основна думка записки полягала в тому, що реформа зниження відсотка за вкладами, що готувалася, «несправедлива відносно народу й згубна для скарбниці». Гагемейстер зазначав, що всі розрахунки уряду засновані на недостатньому розвитку приватного кредиту, оскільки приватні кредитні установи платять від 8 до 12% за вклади. Тим часом розвиток приватного комерційного

кредиту був саме тим завданням, яке стояло перед царським урядом. Найближчим наслідком зниження відсотків за вкладами, передбачав Гагемейстер, «буде катастрофічний вплив вкладів з кредитних установ. Державі для розрахунку з вкладниками доведеться або вдатися до нового випуску паперових грошей, або випустити нову позику, яка обійдеться так дорого, що скарбниця при цьому позбавиться вигоди, очікуваної від передбаченого зниження відсотків».

У записці підкреслювалося також, що, прийнявши вклади в банки і платячи за ними відсотки, держава тим самим зменшує кількість паперових грошей, які знаходяться в обігу, а це сприяє оздоровленню грошового обігу. Передбачуване ж «виштовхування» вкладів призведе до ще більшого падіння курсу паперових грошей. «Як би обтяжливо не було для скарбниці, – писав Гагемейстер, – платити по 6 мільйонів на рік за 150 мільйонів, віддані нині їй на збереження, вона повинна нести цей тягар як неминучий наслідок останньої війни».

Уряд не прислухався до застережень. Спеціальним указом від 1 червня 1857 р. відсотки за вкладами були знижені з 4 до 3, одночасно були випущені чотиривідсоткові безперервно прибуткові білети. Цей захід негайно призвів до впливу вкладів з кредитних установ.

Офіційні урядові кола повинні були визнати, що проведені кредитні перетворення проходили невдало і «не виправдали очікувань». Надто погіршивши стан грошового обігу і виштовхнувши з кредитних установ вклади на сотні мільйонів рублів, уряд змушений був розпочати створення системи кредиту, яка відповідає сучасним умовам капіталізму, що розвивався.

8.2. Розвиток банківської системи в імперській період

Створення Державного банку і його контор та відділень було однією з ланок перетворень фінансової і кредитної системи. У першому статуті Державного банку, затвердженому в травні 1860 р., зазначалося, що останній утворюється «для поживалення торгових оборотів і упорядкування грошової та кредитної системи».

Статут визначав такі його завдання: покращення грошового обігу, сприяння розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості й сільського господарства шляхом короткотермінового кредитування, а також зміцнення грошової кредитної системи. Значно розширився обсяг операцій банку. Він мав право здійснюва-

ти такі операції: дисконтування векселів і деяких інших термінових зобов'язань; позики під заставу державних процентних паперів, акцій і облігацій приватних товариств безпосередньо і через посередників під залізничні накладні та інші транспортні документи, а також під складські свідоцтва; позики сільським господарям, промисловим підприємствам на обігові кошти під заставу нерухомості та під інші гарантії; позики на придбання сільськогосподарських машин фабричного та заводського обладнання під їх заставу; спеціальні поточні рахунки, забезпечені векселями, процентними паперами, товарами; позики містам і земствам; купівля і продаж процентних паперів, простих і переказних векселів, російських та іноземних; купівля – продаж золота, срібла; приймання на комісію векселів – залізничних квитанцій на одержання платежів; комісійні платежі за купонами в паперах, що вийшли в тираж; приймання вкладів на поточний рахунок у паперовій і металевій валюті; приймання грошових вкладів строкових і звичайних, переказ сум за переказними білетами і за телеграмами, надання кредитів; видача металевих депозитних квитанцій; приймання вкладів на зберігання; купівля – продаж іноземних векселів і чеків; видача переказів поштою та телеграфом і кредитних віз на закордонні поїздки; купівля – продаж банкнот французького, німецького й англійського банків.

Для розширення операцій щодо кредитування сільгоспвиробників і дрібних промисловців, надання позик за соло-векселями на придбання сільськогосподарських машин і фабрично-заводського обладнання потрібні були великі обігові кошти.

До 1861 р. комерційний кредит був розвинений дуже слабо. Залучені дореформеними банками кошти спрямовувались на підтримку кріпосницького дворянства або позичалися скарбниці на покриття дефіциту бюджету. Розрив, що існував між порівняно високим рівнем капіталістичного розвитку країни і недостатніми можливостями надання комерційного кредиту, приводив до спроб створити приватні банки і сприяв діяльності лихварів.

Роблячи перший крок назустріч економічному розвитку, уряд не міг не стати на шлях перетворення кредитної системи, найбільш відсталой і такої, що не відповідає вимогам капіталістичного господарства. Однак кредитна реформа, більше ніж яке-небудь інше перетворення 60-х років, мала непослідовний, компромісний характер. Спочатку за затвердженням статуту на Державний банк покладалися дисконтування векселів, купівля –

продаж золота та срібла, операції з цінними паперами, приймання вкладів і надання промислових товарних позик. Слід підкреслити, що від початку діяльності Державного банку перед ним було поставлене завдання ліквідації боргів. На момент організації основний і запасний капітали банку в сумі становили 16 млн. руб. Що стосується казенних коштів, які знаходилися на поточному рахунку в державному банку, то спочатку вони були надто незначними і становили в 1861 р. всього 30 млн руб.

Тим часом загальна заборгованість Державного казначейства вкладникам становила за ліквідаційним балансом 602 млн руб. Щоб покрити цей борг, щорічно були потрібні дуже значні суми. Здійснення вказаної ліквідаційної операції у перше двадцятип'ятиріччя діяльності Державного банку призвело до витрати значної частини залучених коштів. Тільки після закінчення російсько-турецької війни борги Державного казначейства значно зменшилися. До середини 80-х років Державний банк закінчив виплату боргів скасованих кредитних установ, а до початку ХХ ст. була повністю ліквідована заборгованість Казначейства.

Прагнучи залучити максимальну кількість коштів, щоб отримати можливість розплачуватися з боргами скарбниці, Державний банк змушений був у перші дні своєї діяльності встановити непомірно високий відсоток за вкладами.

Облікова політика Державного банку була зумовлена необхідністю залучити велику кількість вкладів і разом з тим всіляко скорочувати його активні операції, спрямовані на кредитування товарообігу і промисловості. Ця політика, що штучно підвищувала ціну позикового капіталу, вигідна була тільки банкірам і негативно позначалася на розвитку капіталістичного господарства країни. Протягом перших 20 років свого існування Державний банк був набагато більше зайнятий сплатою казенних боргів, ніж кредитуванням промисловості та торгівлі.

До 1880-х років витрати скарбниці були значно вищими за наявні суми коштів, що зберігалися в Державному банку. Витрати скарбниці доводилося покривати головним чином за рахунок залучених вкладів приватних осіб. Тільки з середини 1880-х років становище змінюється. З цього моменту казначейські суми, що зберігалися в Державному банку, починають перевищувати розміри банківських операцій за заборгованістю скарбниці.

1880–90-ті роки ознаменувалися значним зростанням поточних рахунків скарбниці та ощадних кас у Державному банку. Протягом цього часу й особливо в 1890-х роках так звана «вільна готівка» Державного казначейства стає основним джере-

лом для розвитку активних операцій Державного банку з кредитування капіталістичного господарства, що зростало.

Крім цього, у Державному банку зберігалися капітали різних казенних установ, а також вільні кошти ощадних кас.

З кінця XIX ст. в ощадних касах нагромаджувалися значні для масштабів дореволюційної Росії кошти, які спрямовувались на підтримку державних і залізничних позик, а також іпотечного кредиту.

Ощадні каси виникли ще в дореформений період. Вони були створені на підставі статуту 1841 р. при петербурзькій і московській счоронних касах, а в Україні перша ощадна каса почала діяти в 1842 році в Одесі. У губернських містах вони розпочали свою діяльність дещо пізніше. Наприклад, у Львові Галицька ощадна каса відкрилась у 1843 році, натомість у Києві міська ощадна каса розпочала свою діяльність тільки у 1863 році, тому що до середини 1880-х років операції ощадних кас були розвинені ще дуже слабо.

Ощадні каси – кредитні установи, основною функцією яких є залучення грошових заощаджень і вільних грошових коштів населення.

Кошти, що акумулюються ними, служать джерелом накопичення позикового капіталу. Ощадні каси виникли наприкінці XVIII – початку XIX ст. Засновниками їх були різні товариства (у тому числі благодійні організації), муніципалітети або приватні особи. У другій половині XIX ст. з'являються й державні ощадні каси, головним чином у складі поштової системи. Розширення операцій і збільшення обсягу залучених ними коштів тісно пов'язане з розвитком капіталізму. Особливо значне зростання вкладів відбувається в цей період розвитку, що є наслідком зростання економіки; форму вкладів набувають капітали, що не знаходять застосування у сфері виробництва й торгівлі.

Ощадні каси того часу діяли при счоронних скарбницях, а загальне керівництво очолювалось Управлінням державними ощадними касами при Раді Державного банку. Ощадні каси відкривалися переважно при казначействах, поштово-телеграфних установах, відділеннях Державного банку і обслуговувалися їх персоналом; штатні працівники були лише в трьох центральних ощадних касах, що пояснювалось порівняно невеликим обсягом операцій. Центральні каси керували всіма іншими касами й вели особові рахунки вкладників значної частини цих кас. Каси виконували також деякі операції з облігаціями позик, зокрема приймали їх на зберігання, а з 1906 р. – й операції зі страхування.

Що стосується Державного банку, то в ньому зберігалася лише вільна готівка ощадних кас, залишена для поточних операцій і як необхідний резервний фонд. Таким чином, до кінця XIX ст. основну масу пасивів банку становили кошти Казначейства і його місцевих органів, казенних установ і ощадних кас.

У діяльності Державного банку другої половини XIX ст. можна виділити два періоди. Протягом першого двадцятип'ятиріччя, як уже зазначалося, Державний банк сплачував за рахунок приватних вкладів борги старих кредитних внесків вкладникам, тобто покривав казенні борги. Через це він потрапив у дуже складну ситуацію, оскільки в нього часто не вистачало коштів для сплати таких боргів. З другої половини 1880-х років становище різко змінюється: комерційні операції Державного банку починають розвиватися значною мірою за рахунок казенних коштів.

До грошової реформи Вітте державний банк не був емісійною установою: на нього покладався лише обмін зношених і пошкоджених кредитних білетів. Але всупереч цьому правилу державне казначейство в ряді випадків, коли паперово-грошова емісія ставала необхідністю, спеціальними указами наказувало Державному банку випустити кредитні білети на певну суму.

Діяльність Державного банку в перший період його існування в основному продовжувалася в тому напрямі, який був характерний для старих дореформених кредитних установ.

Штучне скорочення комерційних операцій Державного банку було зумовлене не тільки тією обставиною, що на нього покладена була ліквідація казенних боргів за старими кредитними внесками. Справа в тому, що протягом усього першого двадцятип'ятирічного періоду роботи банку уряд неодноразово вдавався до використання банківських коштів для покриття найрізноманітніших витрат. Крім того, щоб догодити поміщикам-кріпосникам, які нарікали на те, що внаслідок банківської реформи 1860 р. вони позбавилися кредиту й опинилися ніби в безпорадному становищі, уряд став на шлях відвернення частини банківських коштів у сферу непродуктивного іпотечного кредиту. З 1884 р. Державний банк почав надавати позики сільгоспвиробникам під векселі.

Зрозуміло, що дана операція, покладена на Державний банк під тиском дворянства, відволікала його кошти від кредитування господарства країни. Навіть такий апологет фінансової політики, як Гурьев, визнавав вексельні операції несумісними з основними функціями державного банку і висловлювався за їх скасування.

Крім того, Державний банк протягом 1880–90-х років надавав систематичну допомогу Дворянському і Селянському банкам, причому в окремі роки на це відволікалися значні кошти.

Державний селянський поземельний банк – державний іпотечний банк Росії, заснований у 1882 р. Метою його створення було забезпечення вигідної реалізації землі розореними поміщиками і сприяння розвитку сільгоспвиробників. Широком селянським масам кредити надавалися на дуже обтяжливих умовах: позики надавалися в розмірі 75% ціни землі, що купується; відсотки разом зі щорічним погашенням боргу сягали 7,5–8,5%. Це робило кредит недоступним не тільки бідняцьким, але й середняцьким господарствам. У перший період своєї діяльності банк не користувався правом придбання землі за рахунок власних капіталів, але надавав позики й кредити на її придбання (табл. 8.1).

Наприклад, у 1885 р. радою банку було дозволено надати 1747 позик на 22 426 201 руб., із них 542 – сільським громадам, 1005 – товариствам, 194 – селянам. Всього позику отримали 78 383 господарства.

Наведені дані свідчать, що надана позика становить тільки 81,8% загальної суми коштів, виплаченої на купівлю землі сільськими громадами, товариствами і селянами, яким необхідно було додатково вишукувати кошти, тому що високі процентні ставки за позиками змушували губернії звертатися до уряду з проханням про їх зниження. Для більш реального сприйняття цього наведемо в перекладі уривок з рішень Таврійських губернських зборів: «Відкрите рік тому у Таврійській губернії, за ініціативи і клопотання Таврійських губернських зборів, відділення селянського банку є предметом клопотань місцевого земства. Так, в останню чергову сесію губернських зборів під час обговорення звіту щодо діяльності банку протягом останнього часу було піднято кілька питань, що мають важливе значення. Перш за все було зазначено, що відсотковий платіж селянськими громадами й товариствами поземельному банку надто великий»; це визнали майже всі гласні й відразу порушили клопотання перед урядом щодо зниження відсотків за позиками, що надаються селянським банком, до можливого minimuma. Далі увага присутніх була звернена на те, що колоністам, яких у Таврійській губернії велика кількість, банк відмовляє у наданні позик, «тому що вони не селяни». Унаслідок цього дехто з гласних і запропонував зборам порушити клопотання про поширення діяльності банку й на колоністів, тим більше що серед них, за свідченням одного з гласних (з колоністів), майже

Таблиця 8.1. Розподіл позик за губерніями України

Губернія	Кількість дозволених позик		У тому числі			Кількість покупців		Кількість придбаної землі, десятин	Вартість купівлі, руб.	У тому числі	
	сільським громадам	товариствам	селянам	господарств	душ чоловічої статі	позики селянського банку, руб.	доплати селян, руб.				
										101	79
Волинська	19	7	10	2	592	2137	5122	186051	135 131	50 020	
Катеринославська	179	101	79	-	17 388	53 975	127 350	6 233 411	5 279 288	954 123	
Київська	61	7	30	24	1861	5444	6695	812 456	589 102	223 354	
Ковельська	8	-	5	3	34	98	277	24 625	10 211	14 414	
Подільська	18	4	12	2	1191	3050	4773	486 945	381 724	105 221	
Полтавська	514	42	353	119	14 034	37 217	62 757	5 978 260	5 132 771	845 488	
Таврійська	10	7	3	-	1123	4556	10979	519224	426935	92 289	
Харківська	6	2	3	-	168	579	1199	79543	65400	14 143	
Херсонська	63	25	40	-	4431	13500	30693	1948520	1499514	449 006	
Чернігівська	100	9	73	8	4198	12434	20870	1523348	923585	599 763	

2/3 родин не мають землі. Однак пропозиція ця не знайшла відгуку серед інших гласних, які зазначили, що «велика кількість малоземельних і безземельних селян потребує позику більше, ніж колоністи». Далі було порушене важливе для Таврійської губернії, особливо для Кримських повітів, питання щодо земель спільного володіння у зв'язку з діяльністю банку. Справа в тому, що велика кількість земель у Криму залишається ще зовсім не розмежованими, знаходяться в спільному володінні і зумовлюють чимало незручностей своїм господарям. На покупку таких земель відділення банку не надає позик, тож дехто з гласних вирішив змінити цей порядок. Інші ж гласні, навпаки, вважали такі зміни не тільки небажаними, але й небезпечними, адже це спричинило б утворення плутанини у справах банку. З цією точкою зору погодилась більшість, тож пропозиція не була прийнята. Представник Феодосійського повітового земства звернув увагу зборів на незручності того, що банк при спеціальній оцінці надає позику лише в розмірі 3/4 вартості даного маєтку. Де ж взяти покупцю решту? Збори приєдналися до думки Феодосійського земства щодо цього питання і одностайно доручили управі порушити клопотання перед урядом, щоб «безземельним і малоземельним селянам позики надавались у точному розмірі спеціальної оцінки купованого маєтку». На зборах, між іншим, констатовано було невеселий факт, що «позик надано небагато». («Р.В.»). (Земство Курської губернії. Доклади і журнали екстренних земських зборів 30.11.08 і 6–7.02.10. – Курск: Типография губернского земства, 1910).

Однак у 1895 р. замість збільшення позик і зниження процентних ставок ідучи назустріч інтересам банку уряд прийняв новий статут банку, за яким йому було надане право викупу земель. Масові неплатежі поміщиків за земельними позиками, викликані сільськогосподарською кризою 1890-х рр., призвели до того, що велика кількість земель стала продаватися на торгах. Право банку купувати землі за рахунок власних коштів полегшувало поміщикам можливість збувати малоприбуткові землі на вигідних умовах. До того ж банк систематично підвищував ціну на поміщицькі землі, що скуповували.

Банк відіграв велику роль у проведенні столипінської аграрної реформи, у зміцненні заможної верхівки села. 1906 року йому було надане право скуповувати землі незалежно від розмірів власного капіталу і надавати пільгові кредити заможним верствам селянства на купівлю землі для виходу в хутори. У 1906–1914 рр. банк скупив більше ніж 6,4 млн десятин землі;

усього за ці роки було придбано заможними верствами селянства за рахунок отриманих від банку великих кредитів більше 9,0 млн десятин землі.

Державний дворянський земельний банк був заснований у 1885 р. урядом для надання на пільгових умовах позик поміщикам-дворянам під заставу належних їм маєтків. Він був проповідником аграрної політики уряду, ставив за мету затримати розпад напівкріпосницького поміщицького землеволодіння і тим самим загальмувати розвиток капіталізму на селі.

Банк надавав дворянам-позичальникам пільги у вигляді тривалої відстрочки сплати відсотків і погашення позик, повного і часткового списання недоплат і т.ін. У перші роки існування банку дворяни-поміщики почали переводити до нього маєтки, закладені в приватних банках, і гасити свою заборгованість цим банком за рахунок позик.

Незважаючи на підтримку поміщицького землеволодіння, банк не міг припинити процесу переходу земель від дворянства до сільської буржуазії. Разом з Державним селянським поземельним банком він забезпечував поміщикам, що розорялися, найбільш вигідні умови реалізації земель.

Земельні банки – банки, що надають позики в основному під заставу землі. В Україні – Росії до таких банків належали Державний дворянський земельний банк, Державний селянський поземельний банк та акціонерні банки. Державні банки підтримували кредитами, що надавалися на пільгових умовах, поміщицьке землеволодіння. Перший акціонерний банк – Харківський земельний банк Росії – був створений в Україні в 1871 р. Серед інших – Київський земельний банк та аналогічні банки – Бесарабсько-Таврійський в Одесі і Полтавський банки, а до 1914 р. їх нараховувалося вже 10. Позики надавалися поміщикам і власникам міських земель, але в основному ці банки обслуговували інтереси дворянського землеволодіння. Діяльність акціонерних банків суворо регламентувалася урядом: позики надавалися тільки в певних губерніях; банкам було наказано більшу частку своїх ресурсів надавати як довгострокові позики поміщикам, а решту – на позики для міської буржуазії. Мали право випуску заставних паперів, якими вони видавали позики під заставу землі на термін від 9 до 66 років і під заставу міської нерухомості – від 10 до 38 років.

Деякі зміни в діяльності Державного банку окреслилися з 1890-х років. Унаслідок з чергового піднесення капіталістичного господарства країни преса все наполегливіше вимагала рефор-

ми Державного банку. Крім того, на початок 1890-х років змінилися взаємовідносини банку з Державним казначейством. Борги скарбниці були сплачені. Пасиви Державного банку все більше поповнювалися за рахунок горезвісної «вільної готівки» Казначейства. Якщо в початковий період свого існування банк виконував операції Казначейства за рахунок залучених коштів, то до кінця XIX ст. величезні суми казначейства й ощадних кас дозволяли банку широко розвернути операції щодо кредитування промисловості.

Напередодні грошової реформи уряд змушений був стати на шлях реформи Державного банку. Упорядкування грошового обігу й поновлення розміну було пов'язане зі зростанням капіталістичного господарства країни. За цих умов неминучими були зміни в характері діяльності Центрального банку.

Ці обставини вже в 1890-х роках обумовили необхідність розширення діяльності Державного банку. Питання про те, чи треба змінювати його статут, дебатовалося в пресі протягом усього пореформеного періоду. Навіть економісти з поміщицького табору надто правого напрямку не були задоволені політикою Державного банку. Вони вважали, що останній продовжує традиції старих банківських установ.

Набагато різкіша й рішучіша критика діяльності Державного банку велася з табору економістів. В умовах великого промислового піднесення початку 1890-х років, напередодні проведення грошової реформи уряд змушений був якимось чином реорганізувати Державний банк, пристосувати його діяльність до запитів капіталістичного господарства, що розвивалося. У 1892 р. була створена спеціальна комісія під головуванням Вітте для перегляду статуту Державного банку. Уже на засіданнях цієї комісії, що складалася головним чином з чиновників, розглядалося питання про включення промислового кредиту в операції Державного банку, збільшення його власних капіталів, кількість відділень, спрощення умов дисконтування векселів і т. д.

За статутом 1894 р. були подовжені терміни обліково-позикових операцій Державного банку. Промислові позики, наприклад, надавалися на термін від одного до трьох років. Разом з тим розвиток капіталізму і пов'язане з ним зниження норми позикового відсотка змусили Державний банк змінити свою дисконтну політику. З 1890-х років банк значно знизив відсоток, що виплачується вкладникам і власникам поточних рахунків.

Фінансова політика зводилася до значного розширення кола діяльності Державного банку. Крім розвитку системи

короткострокового кредитування (дисконтування векселів, позики під закупку товарів), міністерство фінансів висловлювалося за зосередження в банку також і промислового кредиту. У доповідній записці про необхідність введення нового статуту Державного банку Вітте писав: «На основі понад тридцятирічного досвіду не можна не визнати, що поставлене перед банком завдання – пожвавлювати торгові обороти країни – розумілося ними в дуже вузькому значенні». Вітте доводив, що промисловий кредит як найбільш продуктивний є найефективнішим, що з його розвитком зростатиме й капіталістичне господарство країни.

Новий статут Державного банку був затверджений у червні 1894 р. і введений у дію з початку 1895 р. Основний капітал банку був збільшений до 50 млн, а резервний – до 5 млн руб. У статуті підкреслювалося, що основне завдання банку – це «полегшення грошових оборотів і сприяння за допомогою короткострокового кредиту вітчизняній торгівлі, промисловості та сільському господарству». Статут дозволяв кредитування промисловців під соло-векселі за умови забезпечення кредитів промисловими будівлями і обладнанням.

Введення нового статуту не послабило, а навпаки, посилило залежність Державного банку від міністерства фінансів.

Управляючий банком і весь керівний склад, як і раніше, призначалися міністром фінансів. Уся діяльність банку регулювалася міністерськими розпорядженнями. Державний банк звітував у своїй діяльності перед службою державного контролю і Державною радою.

Під час проведення грошової реформи на Державний банк був покладений випуск кредитних білетів і золотих монет. Банк перетворився на центральну емісійну установу. Разом з тим його емісійні операції відрізнялися великою своєрідністю і не служили джерелом для утворення кредитних ресурсів банку. Хоч емісійний закон від 29 серпня 1897 р. і надавав банку можливість випускати кредитні білети на суму, що перевищує золотий запас на 300 млн руб., насправді це право ніколи не використовувалося.

Політика міністерства фінансів, спрямована на підвищення кредитоспроможності Росії на іноземних ринках, зводилася до подальшого накопичення золотого запасу шляхом нових позик. Завдяки цьому аж до Першої світової війни кількість золота, що знаходилося в обігу і в Державному банку, становила не менше 100% кредитних білетів, які оберталися. Російські кредитні бі-

лети, як уже зазначалося, не були банкнотами в прямому розумінні слова, їх випуск не знаходився в безпосередньому зв'язку з борговими зобов'язаннями, що лежали в портфелі банку.

Але, якщо Державний банк не мав емісії, не покритої золотом, то в нього було, як ми бачили, інше могутнє джерело для розвитку активних операцій. Широко розгорнуте з середини 1890-х років банківське кредитування промисловості та торгівлі, а також операції щодо підтримки всієї системи комерційного кредиту в країні здійснювалися головним чином за рахунок казенних коштів, які знаходилися в розпорядженні Державного банку.

Перетворення Державного банку на центральну емісійну установу – «банк банків» країни – було цілком закономірним явищем.

У всіх країнах з розвитком капіталізму відбувалося розмежування сфери діяльності між комерційними та емісійними банками. У руках у перших зосереджується безпосереднє кредитування промисловості та торгівлі, у той час як випуск банкнот, а також надання кредитів комерційним банкам стають функціями емісійних банків.

Діяльність Державного банку дореволюційної Росії разом з тим була дуже своєрідною. На відміну від класичних центральних емісійних банків Державний банк, зосередивши у своїх руках емісійну справу і очоливши всю кредитну систему, зберіг за собою функції найбільшого комерційного банку Росії. Це видно з таких даних. З 1895 по 1900 рік вексельний і підтоварний кредити Державного банку зросли з 263 до 272 млн руб., тобто посідали значне місце в його діяльності. Кредит під цінні папери, промислові позики та ін. досяг 134 млн руб., а власний портфель цінних паперів – 51 млн руб. Значним було кредитування земських банків, таких, як Полтавський та Херсонський земський банк (1864), а також приватних банків.

Поряд з отриманням позик акціонерні комерційні банки зберігали свою вільну готівку в Державному банку, який, таким чином, з 1890-х років перетворився на Центральну кредитну установу держави, або банк банків.

З 60-х рр. XIX ст. засновуються такі акціонерні комерційні банки в Україні: в 1867 р. – Харківський торговий банк і Київський приватний комерційний банк.

У цей період в Україні виникає багато акціонерних комерційних банків: Миколаївський комерційний (1872), Катеринославський комерційний (1872), Кременчуцький комерційний (1872), Кам'янець-Подільський комерційний, Бердичівський комерційний

(1873), Херсонський комерційний (1873), Одеський обліковий (1879), Одеський торговельно-промисловий (1888) та ін. У 1912 р. був заснований Одеський купецький банк, але жоден з перелічених банків не ввійшов у першу п'ятірку банків Росії.

Особливої уваги заслуговують *міські громадські банки*, засновниками яких були органи місцевого самоуправління або меценати. В Україні вони почали з'являтися з 1810 року. Однак широкий розвиток дістали з другої половини XIX століття, а точніше з моменту прийняття в лютому 1862 р. Положення про міські громадські банки.

Створення їх відбувалося з дозволу міністерства фінансів при міських думах. Мінімальний розмір акціонерного капіталу визначався 10 тис. руб., його зобов'язання не повинні були перевищувати п'ятикратної суми акціонерного та резервного капіталів. Міські громадські банки проводили банківські операції із залучення коштів на поточні рахунки та вклади. Вони надавали кредити місцевим купцям, тобто представникам малого і середнього бізнесу.

Міські громадські банки зробили вагомий внесок і в розвиток економіки, надаючи кредити міським і земським управам при невиконанні дохідної частини їх бюджетів, безумовно, з обов'язковим поверненням у зазначені в договорах терміни.

Наприклад, Чернігівський міський громадський банк створений 19 лютого 1875 р. зі статутним капіталом 10 000 крб., а вже на 1 січня 1885 р., тобто за десять років, його показники становили:

1) громадський капітал	– 221 000	руб.;
2) цінні папери	– 52 177	руб.;
3) готівкові кошти	– 54 073	руб.;

Банк також мав:

1) готівкових вкладів:	– 1 362 298	руб.;
- довгострокових (вічних)	– 23 521	руб.;
- на поточному рахунку	– 189 765	руб.;
2) позичок, забезпечених заставами	– 1 113 226	руб.;
3) дисконтних векселів	– 647 290	руб.

(Більш детально про діяльність банку див. табл. 8.2.)

Як бачимо з таблиці, за десять років діяльності банк отримав валовий прибуток у сумі 1 278 660 руб. і чистого прибутку – 429 243 руб., з яких було в розпорядження міської

Таблиця 8.2. Прибутки і видатки Чернігівського міського громадського банку, 1875-1884 рр.

Рік	Види прибутку, руб.								різні	усього
	процент за вексялями	процент за позичками	на купівлю процентних паперів	проценти різних Дебторів	комісійні	за схоронність				
1875	17979,36	4873,81	688,40	—	1427,47	25,00	—	—	24994,04	
1876	55454,01	18619,93	914,80	—	2573,44	30,80	369,24	—	77962,22	
1877	48667,53	28411,91	2529,36	—	2283,94	56,00	3592,83	—	85551,57	
1878	68316,10	38373,59	2878,57	1612,23	2919,88	86,15	2370,49	—	116557,01	
1879	83046,24	44207,25	5090,93	3082,65	3003,44	86,80	2250,11	—	140767,42	
1880	75437,20	55294,98	5493,23	3072,30	7187,74	75,80	—	—	146561,25	
1881	74294,51	68987,80	4966,43	6762,44	6770,11	227,85	—	—	162009,14	
1882	73541,77	75440,23	6204,75	9866,00	6651,16	120,50	—	—	171824,41	
1883	68075,43	77856,19	7473,74	8066,43	4443,41	241,75	2016,61	—	168173,56	
1884	70316,99	90586,69	7885,14	5887,39	5636,04	219,00	3728,56	—	184259,81	
Всього	635129,14	502662,38	44125,35	38349,44	42896,63	1169,65	14327,84	—	1278660,43	

Продовження табл. 8.2.

Рік	Види видатку, руб.							на покриття опротесто- ваних векселів	усього
	на утриман- ня управлін- ня банку	видано % за вкладами	відраховано капіталів банку	у розпоряд- ження думи	на благодій- ні цілі	комісійних і різних			
1875	3559,50	9521,03	11170,00	—	467,66	275,85	—	24994,04	
1876	7352,22	28391,85	33630,00	—	2605,87	5982,28	—	77962,22	
1877	10108,27	33523,39	2700,00	14614,68	1478,80	23126,43	—	85551,57	
1878	11227,03	4256,07	19500,00	40027,51	1600,00	346,40	900,00	116557,01	
1879	12802,24	61291,11	7000,00	49500,00	1703,59	3670,48	4800,00	140767,42	
1880	14596,98	65793,80	13000,00	40000,00	3473,90	6196,57	3500,00	146561,25	
1881	15101,55	80228,53	22000,00	22975,16	3654,53	6049,37	12000,00	162009,14	
1882	15786,93	83743,70	18000,00	33387,41	3046,69	2877,22	14982,46	171824,41	
1883	17160,96	104057,78	10000,00	21000,00	2191,57	4804,82	8958,43	168173,56	
1884	16185,78	100388,54	31000,00	15000,00	4516,68	7150,27	10018,54	184259,81	
Всього	123881,46	609895,80	168000,00	236504,76	24739,29	60479,69	55159,43	1278660,43	

думи надійшло 236 504 руб. і на благодійну діяльність – 24 739 руб. Наведене свідчить, що банк дійсно виступав громадським банком, беручи активну участь у громадському житті міста, спрямувавши на ці цілі 55,1% чистого прибутку, а фактично – у бюджет міста. З урахуванням коштів, спрямованих на благодійні цілі, цей показник зростає до 60,8% чистого прибутку банку.

Поряд з акціонерними міськими громадськими банками створювались й інші за спрямуванням банки. Яскравим прикладом створення такого банку може бути Олександрівський сільський сільськогосподарський банк Сумського повітового земства, який розпочав свою діяльність у 1885 році. Цей банк своєю появою зобов'язаний відомому меценату, мільйонеру-цукрозаводчику І.Г. Харитоненку, який вніс у статутний капітал банку 50 тис. руб. з єдиною умовою, що цей банк буде кредитувати розвиток сільського господарства повіту. Зрозуміло, що кредити надавались під заставу майна, землі, лісових угідь.

Практично для створення сільського банку необхідно було внести до статутного капіталу, згідно з «Правилами про порядок і умови заснування сільських банків, нагляду за ними і припинення їх діяльності» та «Нормальним статутом сільського банку», не менше ніж 300 руб. як однією, так і кількома сільськими громадами. У статутний капітал могли бути спрямовані кошти земської управи та пожертвування приватних осіб.

Незважаючи на незначну суму статутного капіталу, необхідного для створення сільського банку, процедура затвердження статуту проходила всі етапи: земська управа, губернія, міністерство внутрішніх справ і міністерство фінансів. Затвердження статуту сільського банку належало до виключної компетенції міністра фінансів.

Накопичення власниками капіталів призвело до необхідності займатись банківськими операціями. Значною подією в їх подальшому збагаченні була участь у засновницькій компанії промислових підприємств і акціонерних банків 1860–1870-х рр. Тобто вони відіграли вирішальну роль у створенні нової банківської системи – виступали засновниками основних акціонерних комерційних банків.

Зростання капіталу призвело до того, що в травні 1871 р. в Україні був створений перший акціонерний земельний банк – Харківський. За рік потому виникло ще дев'ять акціонерних земельних банків (серед них Полтавський, Київський, Бессарабсько-Таврійський і Донський). Земельні банки випускали

шестипроцентні заставні листи в кредитних карбованцях і надавали позики або в заставних листах за номінальною вартістю, або грошима, але нижче за номінальну вартість (наприклад, по 90% за 100%).

Слід відзначити, що в період з 1880 по 1917 рік акціонерні комерційні банки мали ключові позиції в економіці України.

8.3. Розвиток банківської системи незалежної України (1917–1919)

Розбудова української державності спочатку на правах автономії, а потім незалежної держави спричинила створення Державного банку Української Народної Республіки. Нагальне вирішення цього питання було доцільним і необхідним, адже вже в серпні 1917 р. Україна розірвала всілякі відносини з Росією і почала підготовку до проведення грошової реформи. Важливим кроком у цьому напрямку стало те, що Центральна Рада ухвалила 09.12.17 р. «Закон про утворення Державного банку України», який наведемо в повному обсязі.

Копія в копії

ПЕРШИЙ ЗАКОН ПРО УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

/«Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки дня 21 грудня 1917 року № 6, сторінка 2, шпальта 3/

Закони й постанови Центральної Ради й Генерального Секретаріату.

6. Закон про Головну Скарбницю Української Народної Республіки

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА дня 9-го грудня 1917 р. ухвалила Закон:

I

1. Усі державні податки й прибутки, які на підставі існуючих законів збираються на території Української Народної Республіки, визнаються прибутком Державного Скарбу Української Народної Республіки.

II

1. Для прийняття і переховування прибутку Державного Скарбу й одпуску сум на державні видатки, закласти Головну Скарбницю Української Народної Республіки.

2. Усі існуючі на території України губернські й повітові казначейства стають скарбницями Української Народної Республіки.

3. Обов'язки Головної Скарбниці, до видання особливого Статуту і штатів цієї Скарбниці, доручити виконувати Київській скарбниці.

4. Доручити Генеральному Секретареві фінансів виробити і внести на ухвалу Ради Статут і штати Головної Скарбниці Української Народної Республіки.

III

1. «Київську контору державного банку» перетворити в Український державний банк, який має тимчасово керуватися уставом Державного банку / т. II ч. 2 св. Зак. Рос. Імп. /. Цей же банк має взяти на себе тимчасово всі функції Київської контори українського державного банку.

2. Усі місцеві установи Державного банку на території Української Народної Республіки стають відділами Українського державного банку.

IV

1. Відділи Державного дворянського земельного банку, Селянського поземельного банку на території Української Народної Республіки скасувати, а службовців залишити за штатом у звичайному порядку.

2. Ліквідацію зазначених Банків доручити Генеральному Секретаріату фінансів в порозумінні з Генеральним Секретаріатом земельних справ.

V

1. Цукрову монополію, що заведена з 1-го листопада 1917 року на підставі закону з 14 вересня 1917 року, визнати на території Української Народної Республіки виключним правом Державного Скарбу Української Народної Республіки.

З оригіналом протоколу згідно:

Товариш Голови Української Центральної
Ради *А. Віковський*

Секретарь Української Центральної Ради
А. Постоловський

Ствердив в.о. генерального писаря
Ів. Мірний

З текстом, надрукованим у «Віснику Генерального Секретаріату Української Народної Республіки», згідно.

Іван Флоринський, в. об. директора Канцелярії центрального управління державного банку

Ст. діловод Данилов.

Створення Державного банку України та Головної Скарбниці не вирішувало питань випуску грошей, адже в грошовому обігу знаходились російські рублі. Незалежна Україна повинна була мати й свою національну валюту, це питання стало визначальним та обумовило те, що Центральна Рада приймає 19.12.17 р. «Тимчасовий закон про випуск державних кредитних білетів Української Народної Республіки».

Тимчасовий закон про випуск державних кредитних білетів Української Народної Республіки

Центральна Рада дня 19-го грудня 1917 року ухвалила:

I

1. Кредитні білети Української Народної Республіки випускаються Державним банком Української Народної Республіки в розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під забезпечення тимчасове, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками Української Народної Республіки від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки.

2. Розмір випуску кредитних білетів не повинен ні в якому разі перевищити половини річної суми прибутків від монополій.

3. Випуски кредитних білетів можуть бути зроблені лише законодавчим шляхом.

4. Кредитні білети Української Народної Республіки випускаються в карбованцях, причому один карбованець містить 17,424 долі широго золота і ділиться на 200 шагів.

5. Українські кредитні білети ходять нарівні з золотою монетою, являються законним сплатним засобом і обов'язково мають прийматися при всіх оплатах.

6. Російські кредитні білети ходять на попередніх підставах.

7. Розмін і обмін українських кредитних білетів на російські й, навпаки, російських кредитних білетів на українські обов'язковий для всіх осіб, місць і установ без будь-яких комісійних.

8. Обмін українських кредитних білетів одної вартості на другу, а також пошкоджених білетів на нові проводиться в установах Українського державного банку і скарбницях.

9. Одночасно з випуском у народний обмін кредитних білетів необхідно оголошувати про прикмети їх неоплатності в разі їх псування.

10. За фальшування українських кредитних білетів винуватці караються позбавленням прав і каторгою.

11. Генеральному Секретарю фінансів надається право виробити зразки кредитних білетів Української Народної Республіки і опис їх оголосити до загального відома.

II

Закон цей набирає сили з дня ухвали.

З оригіналом протоколу згідно:

Заст. Голови Української Центральної
Ради *Мик. Шраг*

Секретар Української Центральної
Ради *А. Постоловський*

Ствердив в.о. генерального писаря
Ів. Мірний

Кредитні білети випускались у карбованцях і, відповідно, номіналом у 100 карбованців. Один карбованець поділявся на 200 шагів. Недоліком було те, що в обіг було випущено недостатньо грошової маси для забезпечення нормального функціонування грошового обігу.

Уже 18.03.18 р. Центральна Рада приймає Закон «Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитних білетів», відповідно до якого на терені України вводилась замість карбованця нова грошова одиниця – гривня, яка поділялась не на 200, а на 100 шагів. Характерно, що в обігу знаходились як карбованці, так і гривні. Дві гривні відповідали карбованцю випуску 1917 р.

Політична ситуація весною 1918 р. різко змінюється. Вона закінчується переворотом, і до влади приходять гетьман П. Скоропадський. Особливістю того періоду було те, що на посаду міністра фінансів був призначений банкір, який і залишався на цій посаді впродовж існування гетьманату. Міністерство фінансів поряд з нагальними потребами вишукування коштів для фінансування першочергових заходів, передбачених бюджетом, контролює і грошовий обіг. Адже Україні тих часів була притаманна спекуляція, дорожнеча, несплата податків. Однак для врегулювання грошового обігу здійснюється друкування грошей як в Україні, так і за кордоном – у Німеччині, але вже не гривні, а знову карбованця.

До речі, Рада Народних Міністрів 10 серпня 1918 р. ухвалює статут Українського державного банку, а через два тижні

проводиться заснування Державного земельного банку, який стає правонаступником колишніх відділень Всеросійського дворянського земельного банку та Селянського поземельного банку. Доля цих банків нещаслива, уже в лютому 1919 р. з погіршенням ситуації вони евакуюються разом з Мінфіном до Вінниці і далі до Тернополя, а Україна втрачає незалежність та входить до складу Російської Федерації, а згодом і до СРСР.

8.4. Розвиток банківської системи України у повоєнні роки

Друга світова війна та повна окупація України призвели до руйнації господарства держави. Зрозуміло, що купівельна спроможність рубля різко знизилась, наростали інфляційні процеси. Необхідні були кардинальні заходи, спрямовані на поліпшення становища.

Саме грошова реформа 1947 р. і мала на меті ліквідацію наслідків війни та розглядалась як результат великих зусиль народу щодо відновлення й розвитку економіки. Проведенню її передували ряд важливих заходів економічного характеру – підвищення обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва, накопичення товарної маси в державі, узгодження комерційних і пайових цін шляхом зниження комерційних і підвищення пайових, стійке перевищення доходів державного бюджету над його витратами. Для подальшого успішного розвитку економіки необхідно було нормалізувати грошовий обіг, підняти купівельну спроможність рубля, підвищити матеріальні стимули. Ці завдання вирішувалися грошовою реформою, проведення якої було покладене на Державний банк.

Основи грошової реформи були визначені Постановою Ради Міністрів СРСР від 14 грудня 1947 р. «Про проведення грошової реформи й скасування карток на продовольчі та промислові товари». Реформа передбачала випуск в обіг нових повноцінних грошей та вилучення з обігу фальшивих і неповноцінних старих купюр. Під час реформи був здійснений обмін старих грошей на нові, переоцінені грошові вклади в ощадних касах, проведена конверсія всіх випущених державних позик, за винятком позики 1947 р. Обмін старих грошей на нові здійснювався з великими обмеженнями, які негативно позначились на доходах, а особливо на заощадженнях населення, адже обміну не підлягали гроші поза Ощадбанком.

Цією постановою була відмінена карткова система постачання продовольчих і промислових товарів і введені єдині державні роздрібні ціни.

Обмін грошей відбувся в стислі терміни – з 16 по 22 грудня, а у віддалених районах до 29 грудня, чому сприяла проведена Держбанком величезна організаційна робота зі створення обмінних пунктів, забезпечення їх грошовими знаками нового зразка і здійснення чіткого обліку всіх операцій, пов'язаних з грошовою реформою.

Реформа дозволила нормалізувати грошовий обіг, зміцнити роль кредитних і касових операцій у регулюванні процесами виробництва та обігу товарів, створила передумови для подальшого розвитку товарно-грошових відносин та оздоровлення товарного обміну між містом і селом на основі принципу еквівалентності.

Підвищилася стабільність валюти у міжнародних відносинах, рубль був підкріплений стійкою золотою основою. Цьому сприяла Постанова Ради Міністрів СРСР, згідно з якою з 1 березня 1950 р. золотий вміст рубля становив 0,222168 г чистого золота. Курс рубля до долара був визначений – 4 руб. за 1 долар замість 5 руб. 30 коп. Відповідно був змінений курс рубля і щодо інших іноземних валют.

Зростання національного доходу і зміцнення на цій основі державного бюджету сприяли збільшенню обсягу операцій щодо його виконання. З метою кращої організації цієї роботи згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1948 р. в Держбанку було створене Управління касового виконання державного бюджету СРСР. На нього покладалася організація бюджетної роботи в Держбанку, складання зведеної звітності касового виконання бюджету, а також обслуговування міністерств і відомств з бюджетних операцій. Держбанку була передана також робота касового виконання місцевих бюджетів, що здійснювалася комунальними банками. Таким чином, у Держбанку було зосереджене все касове обслуговування державного бюджету. Зросла роль Держбанку в організації касових операцій і касового господарства в країні.

Значення Держбанку як касового центру підкреслювалося в «Положенні про ведення касових операцій підприємствами, установами та організаціями», затвердженому Радою Міністрів СРСР 15 січня 1949 р.

Державні кооперативні та суспільні підприємства, установи й організації зобов'язувалися зберігати свої грошові кошти в установах Держбанку, а також у встановлених законом випадках – в ощадних касах і комунальних банках. Були внесені

зміни відносно порядку витрачання грошей з виручки, переглянуті норми витрачання і здавання грошей до кас банку та їх видачі. Особливу увагу було приділено здійсненню банківського контролю за дотриманням касової дисципліни.

Повоєнний період характеризується інтенсивним розвитком зовнішніх економічних відносин. Зростанню зовнішньої торгівлі значно сприяло укладення більш ніж з 30 країнами двосторонніх угод про товарообіг і платежі, відповідно до яких у Держбанку відкривалися клірингові рахунки для розрахунків за взаємними поставками товарів. Подальшого розвитку набуло кредитування Держбанком зовнішньоторговельних операцій.

Успіхи у відновленні та розвитку зруйнованого війною господарства дозволили уряду висунути широку програму з подальшого піднесення економіки й поліпшення народного добробуту. 1958 року випуск валової продукції промисловості збільшився порівняно з 1955 р. на 34%, роздрібний товарообіг – на 31,7% і національний дохід – на 33,9%.

Державний банк своєю діяльністю сприяв успішному розвитку народного господарства СРСР. У 1951–1958 рр. обсяг короткострокових кредитних вкладень у народне господарство збільшився на 92%, у тому числі в промисловість – на 69%, у сільське господарство і заготівлю – у 2,9 рази, у торгівлю – у 2,2 рази. Велика увага в цей період приділялася розширенню кредитних зв'язків банку з важкою промисловістю.

У 1957 р. починає посилено розвиватися кредитування підприємств з несезонним характером виробництва на основі пайової участі банківського кредиту в постійних витратах господарських органів. Поряд з цим удосконалювався порядок кредитування промисловості з сезонним характером виробництва – легкої і харчової, а також заготівельних організацій за спеціальними позиковими рахунками: подовжується період їх регулювання, вводиться перевірка забезпечення заборгованості банку за балансом, здійснюються заходи щодо поєднання операцій за спеціальними позиковими рахунками, з операціями по децентралізованих заліках.

Оскільки необхідно було прискорити темпи технічного прогресу, Держбанк здійснив ряд заходів щодо розширення кредитування витрат, пов'язаних з технічним вдосконаленням виробництва. У липні 1955 р. на основі Постанови уряду «Про кредитування витрат із впровадження нової техніки, механізації і поліпшення технології виробництва, раціоналізації та інтенсифікації виробничих процесів» вносяться зміни в порядок кредиту-

вання цих витрат, спрямовані на підвищення ролі кредиту в розширеному відтворенні основних фондів.

Банківський кредит сприяв розвитку товарно-грошових відносин на селі, зміцненню економіки й фінансів радгоспів і колгоспів. Це обумовило збільшення кредитних вкладень банку в сільське господарство. Банківський кредит надавався в основному на витрати виробництва.

Крім безпосереднього кредитування окремих об'єктів і колгоспів, Держбанк значно розширив надання кредитів заготівельним організаціям для надання колгоспам грошових авансів за обов'язковими поставками державі зерна, буряку, м'яса та іншої продукції.

Був посилений диференційований підхід при кредитуванні та розрахунках підприємств залежно від результатів їх діяльності, а також вжиті заходи банку відносно підприємств, що не виконували планових завдань, введений особливий режим кредитування й розрахунків. З метою більш оперативного розв'язання питань, пов'язаних з кредитуванням підприємств, у 1954 р. були розширені права контор Держбанку щодо маневрування лімітами кредитування.

Держбанк здійснив серйозні заходи щодо поліпшення системи безготівкових розрахунків у господарстві. На основі постанови від 21 серпня 1954 р. в розрахунках за товари і послуги були введені чеки з лімітованих чекових книжок. Поряд з цим здійснений і такий вагомий захід, як ліквідація з 1 січня 1955 р. семиденної відстрочки платежу з розрахункових і поточних рахунків. Щоб зосередити платежі підприємств на одному рахунку, особові рахунки за заліками взаємних вимог почали об'єднуватися зі спеціальними позиковими рахунками.

Усі ці заходи сприяли прискоренню розрахунків, оборотності грошових коштів у господарстві та відносному зменшенню потреби в кредиті під розрахункові документи в дорозі.

Збільшення обсягу виробництва, товарообігу, розширення товарно-грошових відносин, особливо на селі, підвищення купівельної спроможності рубля сприяли зміцненню грошового обігу. Зростання роздрібного товарообігу в цей період випереджало зростання обігу готівки через каси банку.

У зв'язку з переходом у 1967 р. на територіальну систему управління промисловістю та утворенням раднаргоспів були внесені зміни в порядок кредитування підприємств, кредитне планування, а також у структуру апарату Держбанку.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 квітня 1959 р. була проведена реорганізація кредитної системи. Сільськогосподарський банк, Банк фінансування комунального й житлового будівництва (Цекомбанк) і комунальні банки були ліквідовані, а здійснення їх операцій було передане Державному банку СРСР і Промисловому банку СРСР, який був перетворений у Все-союзний банк фінансування капітальних вкладень (Будбанк СРСР). Характерно, що з 1960 р. Держбанк розпочав складання річних планів кредитування довгострокових вкладень.

Ці зміни, що обумовили подальший розвиток функцій Держбанку і підвищення його ролі в системі органів управління економікою, знайшли відображення в новому Статуті Держбанку, його роль підвищилась, коли у серпні 1961 р. Правління Держбанку ухвалило Положення про установи Держбанку СРСР.

З 1963 р. до Держбанку були передані також державні трудові ощадні каси, це дозволило повніше сконцентрувати ресурси кредитування й більш ефективно використати загальнодержавний позиковий фонд.

Діяльність Держбанку була спрямована на те, щоб удосконалити кредитування господарства, нівелювати негативні інфляційні процеси в економіці та всіляко сприяти за допомогою кредитів зростанню суспільного продукту, підвищенню ефективності виробництва, грошового обігу, підвищувати купівельну здатність рубля і його роль на міжнародній арені; посилювати дієвість банківського контролю за рублем, за роботою підприємств і організацій; поліпшувати організацію безготівкових розрахунків у господарств; підвищувати фінансову, платіжну й договірну дисципліну; забезпечувати фінансування й довгострокове кредитування капітальних вкладень у сільське господарство.

Таким чином, зростання суспільного виробництва і розширення сфери використання банківського кредиту обумовили збільшення кредитних вкладень у всі галузі господарства.

Цьому сприяло і те, що 4 травня 1960 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про зміну масштабу цін і заміну нині обігових грошей новими грошима», на основі якої була проведена велика робота зі зміни масштабу цін і обміну старих грошей на нові у співвідношенні 10 до 1.

У цей період були здійснені заходи щодо поліпшення системи емісійно-касового регулювання на основі постанов Ради Міністрів СРСР від 18 травня 1963 р. та 18 лютого 1966 р. Відповідно до цих постанов були розширені права контор і відділень Держбанку щодо маневрування касовими ресурсами і підвищена їх відповідаль-

ність за стан розрахунків готівкою в господарстві. Керівники контор дістали право самостійно здійснювати внутрішньообласне і внутрішньореспубліканське регулювання емісійно-касових ресурсів шляхом використання вільних ресурсів оборотних кас одних установ банку для підкріплення оборотних кас інших банківських установ у межах міста, області, краю, республіки.

Розширення прав контор і відділень Держбанку сприяло розвитку виробництва в Україні. За 25 років (1960–1985) виробництво промислової продукції збільшилось у 4,7 раза, валовий суспільний продукт у 3,6 раза, у 5,8 разів збільшився прибуток, а реальна заробітна плата зросла в 2,4 раза.

У цьому аспекті значну роль відіграли банківські установи України, які постійними кредитними вкладеннями нівелювали негаразди економіки, і не тільки. Кредитування банками народного господарства й населення республіки можна відслідкувати, розглянувши таблицю надання позик у період з 1960 по 1985 рік, тобто до початку процесів перебудови (табл. 8.3).

Наведена таблиця яскраво висвітлює наявність чіткої тенденції збільшення кредитування відповідно до зростання негараздів у розвитку економіки.

Період, що досліджується, доречно розглянути і в іншому аспекті. Так, після проведення грошової реформи рубля в 1947 р. було започатковане перекладання тягара негараздів в економіці на плечі населення. Підтвердженням цьому стала знову – така грошова реформа в 1961 р., коли обмін рубля здійснювався у співвідношенні 10 : 1, а золотий вміст рубля збільшився з 0,22 до 0,97 грама, тобто тільки в 4,4 раза. Укотре для виправлення ситуації в економіці та нівелювання інфляційних процесів весь тягар обезцінення рубля переклали на населення.

Таблиця 8.3. Кредитування банками народного господарства в період з 1960 по 1985 рр. (на кінець року, млн руб.)

Вид позики	Обсяг за роками			
	1960	1970	1980	1985
Короткотермінові	6335	17 851	38 692	57 867
Довгострокові:	611	3 360	13 266	12 975
- державним і кооперативним підприємствам й організаціям	51	1277	7572	5810
- колгоспам	392	1876	5400	6674
- населенню	169	208	294	491
Усього	6946	21 211	51 958	70 842

Характерною ознакою інфляції є різке зростання грошової маси при такому самому різкому зниженні виробництва товарної маси. Дедалі більша емісія грошової маси необхідна на покриття бюджетного дефіциту, бо на відміну від податків таке замасковане вилучення коштів у населення обґрунтовується необхідністю підтримки установ охорони здоров'я, освіти й культури. Подібне вилучення коштів у населення нарівні з податками є, як правило, безповоротним і безплатним.

Зниження товарного виробництва породжує дедалі більше зростання цін, бюджетного дефіциту й знецінення грошових знаків, а це потребує додаткових емісій грошових мас, що, у свою чергу, ще більше активізує інфляційні процеси.

Необхідно підкреслити, що особливе значення для становлення і розвитку банківської системи України мало те, що на підставі загальносоюзного закону від 2 грудня 1990 р. банк Української РСР із звичайної республіканської контори Держбанку СРСР перетворюється на Центральний банк України, хоча поки що і загальносоюзної кредитної системи. Від цієї дати банківська система України набуває класичної дворівневої форми.

Уже 20 березня 1991 р. Верховна Рада УРСР приймає Закон «Про банки та банківську діяльність». На основі цього закону у травні 1991 року був створений Національний банк України, і з 2 жовтня починається перереєстрація комерційних банків, зареєстрованих в Україні Держбанком СРСР. Мережа банків України набуває самостійності. Слід відзначити, що в цей період Український республіканський банк Промбудбанк СРСР перетворюється на Промбудбанк України, відповідно Український республіканський банк Житлосоцбанк СРСР перетворюється на АКБ «Укрсоцбанк», а Український республіканський банк Ощадбанку СРСР також отримує самостійність і перетворюється в державний спеціалізований комерційний Ощадбанк України.

Характерно, що з отриманням самостійності державними банками України та їх перетворенням на акціонерні паралельно відбувається процес створення комерційних банків. Так, уже станом на 01.01.1992 банківська система України налічувала 77 кредитних установ. Створення незалежної України та Національного банку України й банківської системи поставило питання про необхідність створення національної грошової системи.

Основними передумовами створення національної грошової системи було проголошення державності України й прагнення її політичного й економічного відродження.

Реальний хід подій показав, що після того, як Росія поклала на себе функції правонаступниці Радянського Союзу, Центральний банк Росії явочним порядком привласнив собі право власності на рубль як національну грошову одиницю, а разом з цим також право визначати порядок емісії й обігу грошей та ще й заморозив усі валютні кошти юридичних і фізичних осіб України. Такі дії призвели, з одного боку, до створення в економіці України грошового голоду, а з іншого – до різкого посилення інфляції.

Переважно з цих причин в Україні були вжиті заходи, які певною мірою сприяли соціальному захисту її населення. Введення готівково-грошової одиниці – купуно-карбованців – слід розглядати як етап грошової реформи, а купуно-карбованці як замітник грошей, що було викликано необхідністю подолати дефіцит російського рубля.

Ми розглядаємо грошову реформу як закріплену законодавством форму організації власного грошового обігу в Україні. Основними завданнями на цей період були: упровадження нової грошової одиниці, зміна масштабу цін, визначення видів грошей (кредитні, паперові, розмінна монета), які мають законну платіжну силу; визначення порядку емісії й обігу грошей (забезпечення, випуск, вилучення); формування апарату, який здійснює регулювання грошового обігу.

Для розв'язання цих завдань потрібно було з'ясувати ряд конкретних питань, виділити тільки найважливіші.

Перш за все – це санація грошової системи, тобто визначення заходів, що здійснюються з метою запобігання масовим банкрутствам. Далі необхідно розглянути методи вилучення надлишку грошей: чи за рахунок зниження купівельної спроможності внаслідок підвищення цін і замороження заробітної плати; чи за рахунок деномінації, тобто зниження номіналу всієї наявної грошової маси й грошових вкладів при збереженні старих цін і рівня заробітної плати; чи за рахунок поступового викачування, так би мовити, надлишку грошей шляхом економічних і фінансових заходів (обмеження зростання цін і заробітної плати). Безумовно, ці методи можуть застосовуватися і в комбінації.

Надзвичайно серйозними є також питання скорочення банківських авуарів і забезпечення ліквідності комерційних банків, питання взаємовідносин Національного банку як центрального банку з комерційними банками в галузі процентної політики й мінімальних резервних вимог обслуговування державного боргу, забезпечення безперерйного здійснення платіжного обороту, регулювання взаємовідносин суб'єктів господарської діяльності України з підприємствами країн рубльової зони.

Слід було визначити, яким чином упровадження національної валюти вплине на ефективність зовнішньоекономічних зв'язків країни, адже від стабільності національної валюти, її конвертованості й курсового паритету залежатимуть інтереси експортерів і імпортерів, можливість створення резервів емісійного банку.

Звідки взагалі з'явився курс на запровадження купонів в обіг? 1990 року в IV кварталі уряд прийняв рішення – взяти курс на захист споживчого ринку України не економічним шляхом, як це робили, наприклад, держави Балтії, які просто підняли рівень зарплати й рівень цін і тим самим позбавились споживачів з інших держав, а шляхом адміністративним – при збереженні того самого рівня зарплати й цін запровадити одноразові купони. Таким чином, одноразовий купон, який друкувався на ледь захищеному папері, відіграв роль доповнення до рубля й давав можливість тільки нашим громадянам, які отримували певну суму купонів, купляти товари в роздрібній мережі. Приїжджі з інших держав теоретично не могли цього здійснювати, а на практиці здійснювали, оскільки з'явилась особлива сфера торгівлі – торгівля купонами. Звичайно, дехто продавав купони за рублі, долари, збільшуючи таким чином свої доходи.

Пізніше було вирішено вдосконалити купонну систему шляхом заміни одноразових купонів багаторазовими. Так і були віддруковані відповідні купони. Проте становище, яке склалося в грошовому обігу в 1991 році, змусило піти шляхом запровадження купонів у готівковий обіг, використання їх як грошового сурогату.

Чому ж з середини 1991 року Україна не отримувала грошових підкріплень від Центрального банку Росії? Уже було відомо, що з 2 січня вивільняються ціни. Уже було прийняте рішення про попередній захист населення і про необхідність попередньої виплати з метою збільшення грошових доходів, а готівки для здійснення цієї акції не було. І тому було вирішено використати багаторазовий купон не як доповнення до рубля, а як готівку.

Виходячи з положень Декларації про державний суверенітет України щодо впровадження своєї грошової одиниці та ст. 6 Закону України «Про економічну самостійність України» Указом Президента України від 07.11.92 р. «Про реформу грошової системи України», починаючи з 23 години 12 листопада 1992 р. припинено функціонування рубля в грошовому обігу на території України та встановлено, що єдиним законним засобом платежу

стає український карбованець, яким у готівковому обігу є купон Національного банку України.

Рішення, безумовно, вимушене й правильне в тих умовах. Проте здійснювати таку акцію потрібно було, передбачаючи наслідки, і хоча б з урахуванням того, що запроваджується не просто купоно-карбованець, а грошовий сурогат, зважаючи на об'єктивні закони грошового обігу.

Цього не було зроблено, і як результат – на першому етапі було припущено помилки, коли штучно обмежувалася кількість купоно-карбованців. Одночасно рублі були вилучені із споживчого ринку, дозволявся тільки обіг купоно-карбованців, кожному громадянину було виплачено по 200 купонів.

Як розвивались події? У січні 25 процентів заробітної плати було виплачено купоно-карбованцями. За них можна було придбати будь-які товари, а рублями можна було заплатити лише за послуги, транспорт, газети і т.ін. Курс купоно-карбованця до рубля не був визначений. Априорі він був 1:1. Але водночас був установлений, на нашу думку, дуже помилковий курс купоно-карбованця до долара – 1 долар за 10 купонів. Звичайно, за таким курсом ніхто долари не обмінював, бо на «чорному ринку» курс був 1 долар за 100 купоно-карбованців. Реальний курс купоно-карбованця до рубля на початку січня був приблизно 3–4 рублів за 1 купоно-карбованець. Оскільки в країні не було й не могло бути на той час руху грошей, забезпечувався тільки їх фізичний рух, тому в різних регіонах курс купоно-карбованця до рубля був неоднаковий, ближче до кордонів з Росією курс купона був нижчим, у Західній Україні, у центрі України – вищим. Але в середньому він становив 3–4 рублі за один купоно-карбованець.

Потім почалося падіння його курсу. Десь за два місяці курс купоно-карбованця до рубля був уже 1:1. Офіційний курс купоно-карбованця до долара зменшився в 5 разів, тобто почалася девальвація: за один долар давали 50 купоно-карбованців. Але, звичайно, як і раніше, ніхто не обмінював за таким курсом долари, тому що курс купоно-карбованця до долара має бути адекватним курсу до рубля. Уже на другий місяць виплачували 50 процентів заробітної плати купоно-карбованцями, на третій – 75 процентів, четвертий – 100 процентів.

Купоно-карбованці були запроваджені лише в готівковий обіг, а безготівковий обіг залишився в рублях. В історії, мабуть, не було прецедентів, коли функціонує паралельна валюта з неповним набором функцій, тобто тільки як готівка. І це призвело до того, що курс купоно-карбованця штучно став нижчий за курс

рубля, тому що рублі можна вкласти в приватизацію, тобто приватизувати власність, а за купоно-карбованці цього зробити було не можна.

Унаслідок цього економіка України практично захлинулась. Чому? Тому що торгівля не могла реалізувати товари населенню, змушена була, оскільки попит населення був обмежений штучно, відмовлятися від відповідних товарів. Виробництво або припинялося, або виробники вишукували шляхи обійти ці штучні перепони. Тоді в Україні різко збільшився оборот у сфері громадське харчування, а також різко збільшилося вивезення товарів за межі держави. Ось такий гіркий урок був нам поданий на першому етапі запровадження власних грошей.

Поступово квота випуску купоно-карбованців була знята, і всі ніби нормалізувалось, але потім держава стала перед ситуацією, яка могла бути прогнозована: це стихійна купонізація повного обігу, коли рублі практично вилучаються з обігу, та їх і немає. В Україні в готівковому обігу знаходились тільки купоно-карбованці. Виникла нова проблема: купоно-карбованець, який офіційно не був визнаний як грошова одиниця, не визнавався й іншими державами, у результаті за межами України він не сприймався. Сфера обігу – тільки Україна. Громадяни, які виїжджали за межі України, змушені були якось вишукувати рублі. Оскільки рубль був у дефіциті, виникає попит, і тому вартість рубля постійно збільшувалася.

Отже, курс купоно-карбованця різко знизився саме через те, що ця грошова одиниця була з обмеженою сферою обігу.

Щодо самого курсу купоно-карбованця, то його не було і не могло бути, оскільки заробітна плата нараховувалась і виплачувалась у рублях і купоно-карбованцях 1 до 1, на рахунках торгівлі, яка отримувала купоно-карбованці, зараховувались суми також у співвідношенні 1 до 1. Іншими словами це була просто заміна рубльової готівки, а мови про курс купоно-карбованця не могло й бути.

Цей курс виник на першому етапі, він був спекулятивний, оскільки була обмежена кількість грошей в обігу. Тоді, щоб проникнути у сферу роздрібною торгівлі, процвітала спекуляція купоно-карбованцями. Це називається спекулятивним очікуванням: за купони переплачували через штучне обмеження їх кількості в обігу за наявності величезної сфери обігу, адже нею була вся роздрібна торгівля.

Шлях же до впровадження гривні був ще занадто довгим і тернистим, причин для цього було немало – як об'єктивних, так і суб'єктивних.

У січні 1992 р. купуно-карбованці багаторазового використання відкрили цей шлях, а в березні того самого року Верховна Рада України ухвалила «Основи національної економічної політики України», якими передбачалося негайне введення власної валюти, що свідчило про намір зробити коротким життя купуно-карбованців на цьому шляху. Однак саме цього і не сталося.

Основною причиною, яка стримувала запровадження гривні, була, на нашу думку, невизначеність в уряді щодо процесу здійснення грошової реформи в Україні.

Починаючи з 1992 р. подальше становлення і розвиток банківської системи відбувалися під впливом низки чинників, які спричинили величезні негаразди в розвитку економіки й грошового обігу, зокрема: початок гіперінфляції, розрив платіжних систем Росії й України, а кінець року ознаменувався розвитком кризових явищ в економіці. Попри це банки вистояли й продовжували розвиватися.

8.5. Формування монетарної політики в контексті економічних теорій розвитку

Економічні теорії розвитку відтворюють за своєю суттю взаємозв'язок і взаємозалежність усіх основних категорій розширеного відтворення виробництва та його темпів. Вони розглядають фактори, які впливають на потенційне зростання економіки; взаємозалежність макроекономічних категорій (споживання, накопичення, інвестиції тощо), які забезпечують стабільне зростання економіки, та шляхи досягнення стабільного її зростання. Наприклад, економістами Р. Харродом та П. Самуельсоном була розроблена економічна теорія прискорення, або так званій «акселератор», тобто макроекономічний коефіцієнт відношення зростання інвестицій до зростання доходів.

У минулому столітті англійським економістом Дж. Кейнсом була створена економічна теорія ринкової економіки і на її основі розроблений підхід щодо аналізу проблем економічного зростання, коли попит не відповідає пропозиції, а накопичення – потребам в інвестиціях. Отже, велику увагу в процесі стабілізації економічного зростання слід приділяти формуванню попиту і над усе – попиту на капіталовкладення.

Головним чинником економічного зростання є норма накопичення, яка гарантує темпи зростання внаслідок стабільності доходів і накопичень. Зрозуміло, що стабільності автоматично

досягнути не можна. Відхилення фактичних темпів зростання від гарантованих викликає коливання економічного зростання і його зниження. Для стабілізації потрібне державне втручання в економічні відносини шляхом регулювання накопичення і споживання, і насамперед через податкову і бюджетну політику.

Шведським вченим К. Вікселлем у 1893–1906 рр. у працях «Вартість, капітал і рента в нових економічних теоріях», а потім «Процент і ціни» була висунута ідея незалежної конкуренції і встановлення цін виробничих факторів на рівні їх граничних продуктів. З огляду на це вчені-економісти вивели систему показників характерної залежності між витратами й виробленою продукцією та між самими витратами, а також дали кількісну характеристику економічної складової технічного прогресу. Оцінка параметрів виробничих функцій є важливим фактором виявлення кількісних взаємовідносин, що визначають потенційно можливий випуск продукції. Ці оцінки дають підставу для висновку, що головними стратегічними факторами економічного зростання є технічний прогрес і фактори, які його виявляють: підвищення якості обладнання; кваліфікація робітників і службовців; рівень організації виробництва.

Складовою частиною економічної теорії є також обґрунтування механізму розподілу національного доходу між працею та капіталом і його спрямування на розширення виробництва та соціальної інфраструктури.

Тривалість строків виготовлення продукції породжує відмінності між виникненням попиту на додаткову продукцію і її виробництвом та обумовлює динаміку приростів інвестицій порівняно з динамікою, яка сприяла одержанню доходів або викликала попит. Отже, незадоволений попит спонукає до розширення виробництва. Якщо, наприклад, при основних фондах 100 млн одиниць амортизація становить 10% на рік, або 10 млн, а попит на готову продукцію зростає також на 10 млн одиниць, то необхідно передбачити інвестиції не тільки на амортизовану частину коштів, а й на додаткове розширення виробництва для задоволення щораз більшого попиту, тобто необхідно вже 20 млн одиниць. Таким чином, збільшення попиту на готову продукцію всього лише на 10% сприяє зростанню інвестицій в обладнання у два рази.

У зв'язку з цим слід відзначити також і кількісну теорію грошей, особливо у її кейнсіанському трактуванні, яка віддає пріоритет грошам як фактору формування інвестиційного попиту, а норму проценту ставить у залежність від грошового ринку.

Більше півстоліття тому англійський економіст Джон Мейнорд Кейнс у книзі «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» розробив економічну модель ринкової економіки. Досить швидко методи аналізу й термінологія, які використав Кейнс у своїй праці, стали елементами універсальної мови, якою економісти всіх шкіл і напрямів спілкуються між собою. Разом з тим економісти висловлювали впевненість, що рекомендації Дж. Кейнса не безспірні, хоч вони й дали розвиток економічній думці. Навіть у наш час ще не всі науковці знають, що основою економічної моделі ринкової економіки Дж. Кейнса були фундаментальні праці українського вченого-економіста, академіка НАНУ Михайла Туган-Барановського, такі як «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь», «Русская фабрика в прошлом и настоящем», «Основы политической экономии» та інші.

Основоположним у кейнсіанській економічній теорії є поняття макроекономічної рівноваги, а також окремих ринків – ринку товарів, послуг, грошей і цінних паперів. Дж. Кейнс розглядав взаємозв'язок між запланованими видатками і національним доходом як основний момент макроекономічного аналізу. Чи будуть спроможні сімейні господарства, фірми-виробники, урядові органи задовольнити попит на товари та послуги, які та чи інша економічна система зможе запропонувати в умовах повної зайнятості? Цим питанням Дж. Кейнс займався, розглядаючи економічну систему на тривалих проміжках часу. На особисте споживання (значна частина видатків) припадає більше двох третин в обсязі усіх закупівель товарів і послуг. Це дає уявлення про розрахунковий дохід після всіх податкових виплат як про головний фактор, що визначає структуру споживчих видатків. Будь-яке зростання доходів, у тому числі й заощаджень, збільшує й видатки, однак частку заощаджень визначає різниця між зростанням доходу й проведеними видатками, що Кейнс і називає граничною схильністю до споживання.

Функцію споживання в аналітичному вигляді можна виразити формулою:

$$C = A + BP_g,$$

де C – споживання; B – гранична схильність до споживання; P_g – розрахунковий дохід; A – константа, що характеризує величину споживання при розрахунковому нульовому споживанні й називається автономним споживанням. Відповідно слід

враховувати автономні витрати, тобто витрати які не залежать від змін у доходах.

При зростанні доходів зростають податки й збільшується національний дохід, але рівноваги між плановими витратами й національним продуктом досягти складно. Наприклад, національний дохід зростає на 1000 дол., але це не спричинить збільшення планових витрат на таку саму суму, оскільки потрібен деякий час для нарощування виробництва товарів. Якщо ж національний дохід знижуватиметься, різниця залишається у товарно-матеріальних запасах.

Рівень рівноваги національного доходу змінюється більше, ніж зміна вихідного рівня автономних витрат, що зумовила це збільшення. Дане є ключовим моментом кейнсіанської моделі макроекономічної рівноваги. Це поняття в макроекономічній теорії започатковане як мультиплікаційний ефект. Відношення абсолютних величин рівноваги національного доходу до рівня автономних витрат, що їх зумовили, називають **мультиплікатором витрат**.

Зміни в автономному споживанні можуть змінювати планові витрати, що компенсує певною мірою часте розширення і згорання економічної системи в ході її розвитку за фазами ділових циклів. Це впливає з того, що споживач не розподіляє свій дохід на частку для збереження й частку для витрат на кожний день, місяць, рік без змін, оскільки зробити це дуже важко, а практично й неможливо. Споживання в структурі національного доходу становить дві третини його обсягу. З урахуванням мультиплікаційного ефекту збільшення споживання лише на 1% може зумовити значний стрибок у темпах економічного розвитку, тому що зростання впевненості споживачів може викликати економічне зростання, а зниження впевненості спричиняє різке зменшення економічних показників.

Таким чином, економічний спад може бути обумовлений не тільки помилками в грошово-кредитній політиці, наприклад, різким скороченням грошової маси в обігу, але й зменшенням споживання або скороченням інвестиційних витрат.

Дж. Кейнс вбачав шляхи виходу з економічного спаду у регулюванні фіскальної системи, тобто регулюванні величини податків і державних закупівель. Слід підкреслити, що після великої депресії й до сьогодні економіка США не переживала глибоких спадів, але економісти Є. Долан, К. Кемпбел і Ф. Кемпбел розцінюють це не як втілення в практику економічної теорії Кейнса, а як результат дій федерального уряду, хоча невеликі спади все-

таки мали місце, наприклад, інфляція 1970-х років. Розглядаючи теорії макроекономічної рівноваги, слід зупинитися на прикладі роботи банків США щодо контролю кількості грошей в обігу.

Головним методом, за допомогою якого банки США контролюють кількість грошей в обігу, є операції на відкритому ринку. *Операції на відкритому ринку* – це купівля або продаж цінних паперів на фінансових ринках держави. Купівля цінних паперів на відкритому ринку впливає на грошову масу. Так, купівля цінних паперів, здійснювана банками, збільшує обсяг грошової маси, продаж банками цінних паперів скорочує обсяг грошової маси.

Ступінь остаточної зміни грошової маси залежить від двох факторів – співвідношення резервів банків і банківських депозитів; від пропорції, за якою населення поділяє свої гроші на готівку й на банківські депозити.

Якби банки тримали всі 100% коштів у вигляді резервів, то операції на відкритому ринку не мали б сенсу, тому що банки не були б зацікавлені в додаткових операціях. За невеликої питомої ваги обов'язкових резервів банку (наприклад 10%) приріст депозитів і резервів сприяє їх значному збільшенню, і банк зможе використати значну частину приросту коштів (резерву) на закупівлю цінних паперів, що сприятиме приросту грошової маси.

Якщо населення знімає готівку з рахунків у банку, то тим самим воно скорочує кредитні можливості банку, і він не може виділяти додаткові кредити. Величина множника, на яку збільшується кількість грошей в обігу в результаті операцій на відкритому ринку, називається *грошовим мультиплікатором*.

Грошовий мультиплікатор показує зміну обсягу грошової маси на кожну грошову одиницю (гривню) проведених операцій на відкритому ринку. Величина грошового мультиплікатора обернено пропорційна нормі обов'язкових банківських резервів, а також пропорції поділу грошових коштів на готівку й банківські депозити.

Наприклад, у 2003 р. показник грошового мультиплікатора в економіці США становив 2,8. Якщо банк купував цінні папери на 1 млн доларів, то грошова маса зростала до 2,8 млн доларів. Значення показника може змінюватися, тому що воно залежить від поведінки банків і населення, однак попри все грошовий мультиплікатор певною мірою є стабільним. Його зменшення відбувається внаслідок збільшення готівкових грошей відносно депозитів.

Слід зазначити, що грошова маса являє собою готівку в сукупності з депозитами. Обсяг грошової маси визначається як підсумок дій федеративного банку, комерційних банків і населення.

Грошовий мультиплікатор можна виразити формулою:

$$M_p = \frac{1 + c}{p + c},$$

де c – відношення суми готівки до депозитів (наприклад, 25%);
 p – норма обов'язкового банківського резерву (15%).

Підставивши значення маємо:

$$\frac{1 + 0,25}{15 + 25} = 3,125,$$

що означає ефективне вкладання грошей, яке зростатиме у стільки ж разів.

Наведений приклад свідчить про те, що зі збільшенням резервної норми або співвідношення готівки й депозитів величина грошового мультиплікатора буде зменшуватися.

Відзначаючи великий вклад Дж. Кейнса в державне регулювання економіки й бачення грошей, фінансів та кредиту, його далекоглядність щодо обґрунтування державного втручання в розширене відтворення виробництва, впливу на зайнятість і обсяги виробництва шляхом інвестицій, слід визнати, що виважена бюджетна та фіскальна політика вченого була передовою. Недоліком його вчення є недооцінка впливу зростання цін на процеси відтворення виробництва, оскільки підвищення попиту в разі відсутності пропозиції призводить до інфляційних процесів, впливу грошей як міри вартості на забезпечення високих темпів розвитку економіки.

Недоліки, що мали місце в теоретичних розробках Дж. Кейнса, стали фундаментом, на якому зросла теорія монетаризму. Цю теорію започаткувала група економістів, провідне місце серед яких посідає М. Фрідман (США). Основою його вчення є кількісна теорія грошей, що вивчає їх у динаміці з використанням статистичного аналізу. На цій підставі вважається, що нестабільність в економіці обумовлена грошовою сферою, тобто грошова маса є головною у витратах економіки.

Фінанси, бюджет та інвестиції, якщо вони не підкріплені динамікою грошової маси, за цим вченням, мають другорядне значення. Такий висновок відсуває кейнсіанську теорію економічних факто-

рів – бюджетної політики та інвестицій – на задній план, а на передній виводить культ грошей, які гарантують платіжність, а звідси, і вплив, наприклад, Національного банку на величину грошової маси як найбільш ефективний. Таке трактування обумовлює необхідність послаблення впливу урядів на кредитну політику й емісію, наприклад, у випадку емісійного фінансування бюджетного дефіциту. Отже, кейнсіанська модель економічного регулювання економіки та роль бюджету в цьому процесі піддаються сумніву.

На наш погляд, і кейнсіанська модель, і монетарна мають позитивні риси. Кейнсіанська модель регулювання економіки дала можливість подолати глибокі негативні процеси «великої депресії» у США та Англії. Адже кейнсіанська теорія регулювання економіки передбачає шляхи виходу з економічних кризових явищ шляхом:

- державних інвестицій в економіку на капітальні вкладення для впровадження передових технологій;
- повної відмови від закупівлі імпортних товарів;
- емісії грошової маси навіть за бюджетного дефіциту для ефективного використання в пріоритетних напрямках розвитку виробництва;
- створення виробничих потужностей усіх форм власності з виробництва товарів для вільної їх конкуренції на ринку;
- упровадження енергозберігаючих технологій на основі жорсткого режиму економії.

Зрозуміло, що ідеальних моделей створити не можна. Потрібен цілий комплекс заходів, які передбачали б удосконалення податкової системи, валютного регулювання, цінової політики, цільового спрямування бюджетних коштів.

Таким чином, основою будь-якого суспільства є реальна економіка, яка забезпечує задоволення особистих і загальнонаціональних потреб. Практика показала, що наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. революційні темпи створення ринкових форм господарювання в Україні охопили сфери організації банківської справи, ціноутворення, приватизації, ринку державного боргу, які були спрямовані на задоволення потреб (збагачення) окремих особистостей і аж ніяк не на задоволення загальнонаціональних потреб.

Отже, створення ринкових форм господарювання з погляду спрямованості і динаміки було швидше самоціллю, ніж чинником розвитку реальної (нефінансової) економіки. Унаслідок цього перетворення здійснювалися в формах, протилежних загальноекономічному змісту перехідних процесів. З цих та інших причин об'єктивного і суб'єктивного характеру лібералізація економіки не могла бути

доповнена ефективним режимом регулювання всієї економічної системи. Методи приватизації, як і система державного регулювання ряду базових сфер, не сприяли належною мірою створенню передбачуваних ринковою моделлю економіки ефективних ринків товарів, капіталів і праці.

Загалом початково вибраний шлях був реально орієнтований не на формування нової економічної системи, а на форсоване створення окремих просунених ринкових форм, а тому й виявився неефективним. Відсутність необхідної економічної політики призвела до того, що процес переходу до ринкових форм господарювання був стихійним, а ліберальні економічні реформи мали гіпертрофований характер.

Забезпечуючи вирішення окремих просунутих завдань, такий метод побудови ринкової економіки сприяв поглибленню раніше існуючих економічних диспропорцій і породжував додаткові соціально-економічні проблеми, наприклад, такі, як різке зниження прожиткового рівня населення, безробіття, криміналізацію суспільства. Відповідно ці чинники гальмували розвиток реформ і, що головне, розвалювали економічні основи розвитку суспільства, яке повинно було б функціонувати на ринкових засадах.

Натомість перехідний період мав будуватися на принципах оптимального поєднання ліберальних, ринкових методів управління. Зрозуміло, що системний результат досягається тільки шляхом забезпечення стабільного економічного зростання. Необхідний чіткий контроль за розвитком інфляційних процесів, що досягається впровадженням монетарної політики. Отже, системний підхід вимагає застосування як ліберальних, так і регульованих методів управління при розвиненій функції пропозиції та збалансованості платоспроможного попиту й товарної пропозиції.

Проблемою економіки того часу була демонетизація, яка підкріплювалась неплатежами та бартером, результатом чого була доларизація як реакція економіки на рішення у сфері економічної політики, прийняті з розрахунку на управлінські впливи, характерні для економіки з доринковою структурою. Економічна політика була спрямована на вирішення завдань грошової й бюджетної політики, тобто боротьбу з інфляцією, забезпечення стабільності національної валюти та на покриття дефіциту бюджету.

Така економічна політика, обмежуючи споживання, перешкоджала розвитку виробництва, утруднювала налагодження раціональної системи оподаткування, знижувала ефективність рішень у сфері грошової політики й стабільність національної валюти.

Проблеми в розвитку економічної політики викликали необхідність її перегляду з метою покращення ситуації шляхом вирішення невідкладних завдань переходу до принципово нової соціально орієнтованої ринкової моделі суспільства в Україні через визначення цілей економічної політики й засобів їх досягнення, тобто створення умов для економічного зростання при обмеженні інфляційних тенденцій. Поряд з цим – відсутність інвестиційної привабливості, що призводило до використання внутрішніх монетарних можливостей розвитку економіки.

Отже, *монетарна політика* – це управління грошовою пропозицією або створення умов для доступу економічних суб'єктів до кредитів в обсягах і під процентну ставку, відповідну певній економічній меті. Чинниками монетарної політики є: грошова політика, тобто політика регулювання кількості грошей в обороті; процентна політика – політика регулювання загального рівня процентних ставок в економіці; політика валютного курсу, тобто політика регулювання рівня й динаміки курсу національної валюти до іноземних валют. Як бачимо, монетарна політика створила сприятливі умови економічного зростання внаслідок задіяння грошово-кредитних і валютних чинників.

Валютна політика чинить значний вплив на зовнішньоекономічну діяльність через валютний курс, який має відповідати інтересам розвитку національної економіки. Адже загалом валютна політика повинна бути спрямована на збереження існуючих співвідношень гривні й іноземної валюти, внутрішніх і світових цін на українські товари експортної групи, маючи на увазі стабільну розумну рентабельність експорту без його драматичного падіння або гіпертрофованого зростання з виснаженням внутрішнього ринку за товарами експортної групи і погіршенням умов імпорту. Даний підхід виключає жорстку (офіційну або неофіційну) залежність національної валюти від іноземної й передбачає встановлення оптимальної величини валютного курсу як результату впливу ряду чинників, включаючи умови функціонування національної економіки, інфляційні тенденції всередині країни й рівень світових цін на вітчизняні товари експортної групи.

Таким чином, політика валютного курсу, що здійснюється в такому режимі, не може претендувати на роль домінуючої компоненти монетарної політики. Домінуючою валютну політику робить жорстка залежність національної валюти від іноземної, оскільки в цьому випадку кредитна політика повинна виконувати допоміжну функцію, регулюючи в тому числі через процентні ставки умови пред'явлення попиту на національну валюту.

Активна кредитна політика має відігравати цю роль при виникненні спреда між офіційним і реальним курсом національної валюти. При спреді на користь іноземної валюти кредитна політика, обмежуючи доступ до національної валюти, знижує тим самим і попит на іноземну валюту, захищаючи валютні резерви. У випадку, коли спред складається на користь національної валюти, обмеження доступу до неї за допомогою кредитної політики захищає національну економіку, знижуючи спекулятивний попит на товари, наприклад, експортної групи, можливості появи «легких» грошей і супутніх інфляційних тенденцій.

Чинник монетарної політики – кредитна політика, що насамперед виступає як процентна складова. Зміст кредитної політики складає регулювання умов кредитування економіки в інтересах її збалансованого функціонування й розвитку.

Слід мати на увазі, що в перші роки економічного розвитку України кредитування нефінансових секторів економіки посідало периферійну нішу, утримуючись переважно у сферах, порівняних за рентабельністю зі спекулятивним фінансовим бізнесом.

Вибір економічного зростання як пріоритет об'єктивно змінює місце кредитної складової в загальній системі економічної політики. З допоміжної та внаслідок цього підлеглої гілки монетарної політики кредитна політика висувається на провідне місце в межах монетарного блоку. Зрозуміло, активність кредитної політики обмежується припустимим рівнем інфляції. Головним елементом кредитної політики, яка має початково економічну природу, як відомо, є процентна політика.

Слід відзначити також і ту обставину, що зростання цін в Україні має характер інфляції витрат і структурної інфляції, а не інфляції попиту, боротьба відносно якої традиційно ведеться з використанням методів монетарної політики. У цьому значенні вістря кредитної політики (відсотки) спрямоване не на подолання інфляції як такої, а на можливості суб'єктів економіки хеджувати інфляційні втрати придбанням іноземної валюти. Останнє, зрозуміло, також могло б мати своїм наслідком зростання курсу валюти й новий виток інфляції витрат. Таким чином, процентна політика і тут, зрештою, має антиінфляційний ефект. Цей ефект є опосередкованим, а кредитна політика виконує значною мірою завдання, які має вирішувати політика валютного регулювання та контролю.

Більш того, звужуючи можливості економічного зростання й перешкоджаючи більш швидкій адаптації економіки до нових цінових умов зовнішньоторговельної діяльності, високий рівень

процентних ставок обмежує позитивний антиінфляційний потенціал заходів економічної політики. Додаткове навантаження, що приймається на себе процентною політикою в межах завдань валютного регулювання, віддзеркалює гіпертрофованість окремих економічних форм унаслідок надмірно ліберального режиму їх функціонування. У цьому випадку мова йде про ліберальний режим здійснення валютних операцій.

Зміна ситуації у сфері процентної політики, адекватна стратегічній лінії на досягнення економічного зростання, передбачає доведення процентної ставки до нормального або позитивного рівня.

Зважаючи на значення кредитного й валютного чинників монетарної політики економічного регулювання повинен бути обраний оптимальний варіант поєднання кредитної й валютної політики. Умовно можна виділити різні комбінації, оскільки кожний напрямок має три варіанти. Для процентної політики його можна назвати жорстким, м'яким і нейтральним, тобто ставка істотно перевищує рівень інфляції, значно менше її або є помірно позитивною. Для курсової політики це сильний, слабкий і нейтральний стан валютного курсу; національна валюта істотно переоцінена, істотно недооцінена або курс приблизно відповідає співвідношенню середньозваженої купівельної здатності національної й іноземної валюти та товарів зовнішньоторговельних операцій.

Поряд з процентною політикою, яка є центральною економічною компонентою кредитної політики, істотне значення має також і організаційний аспект. Мова йде про схему рефінансування банків. Очевидно, якщо схема рефінансування передбачає прогресивне відшкодування банкам коштів, наданих як кредити реальному сектору економіки, вплив кредитної політики на можливості економічного зростання значно розширюється. Пропорційно зростають кредитні ризики, що приймаються на себе НБУ, що рефінансує банки, і системний ризик інфляції та девальвації.

Проблема, отже, полягає в тому, щоб організувати ефективну систему рефінансування, коли максимальний ефект досягається за мінімальних витрат, оскільки цілком зрозуміло, що система не може бути абсолютно захищеною. Взагалі створити таку систему можна, хоч організаційно й технічно зробити це досить складно.

Виходячи з цього організаційно найбільш прийнятним є компромісний варіант, коли, наприклад, тільки цінні папери, емітовані надійними позичальниками, розглядаються як інструмент рефінансування.

Таке розв'язання питання певною мірою полегшується тією обставиною, що підприємств з надійною репутацією, тобто стабільно

працюючих, що мають сприятливі перспективи розвитку й добрий імідж, не так багато. Однак такий спосіб рефінансування зумовлює активний розвиток монопольної економічної структури. Зрозуміло, що монопольне зростання краще за конкурентну стагнацію. Разом з тим сама по собі перспектива посилення влади монополій навряд чи є привабливою. Збалансувати ситуацію можуть державні гарантії, інші форми фінансового й організаційного сприяння середньому й малому бізнесу.

Звертаючись до теми захисту гривні від спекулятивних атак, слід зазначити, що її захист будується на основі поєднання економічних та адміністративних заходів. Економічна лінія захисту формується слабким курсом гривні, що знижує потенційний ефект спекулятивних атак на неї. Незважаючи на те, які втрати на слабкому курсі частково компенсуються зниженням процентних ставок і відносним здешевленням ресурсів емісійного походження, що потенційно використовуються для валютних спекуляцій, така ситуація істотно відрізняється від тієї, яка складається при гіперінфляції, коли треба високими процентними ставками стримувати пониження гривні. В останньому випадку регулювання буде спрямоване на визначення об'єктивної ситуації з валютним курсом гривні, що підтримується на штучно високому рівні заради соціального благополуччя й відповідно до букви Конституції.

Підхід, що пропонується, навпаки, ґрунтується на об'єктивних вимогах до стану економічних параметрів, тобто слабкий курс валюти й рівень процентних ставок, необхідний для економічного розвитку. Натомість розумної політики валютного курсу й об'єктивних чинників може не вистачити для ефективної протидії валютній спекуляції, заснованій на об'єктивній слабкості національної валюти. Тому в будь-якому випадку необхідна система адміністративних заходів, що допомагають реалізуватися економічно обґрунтованим співвідношенням.

За своїми ознаками всі ці заходи належать до валютного регулювання й контролю, однак на поверхні явищ тією чи іншою мірою можуть виступати як рішення у сфері регулювання банківської діяльності. Часом ці заходи можуть органічно поєднувати ідеї валютного й банківського регулювання. Таке поєднання цілком відповідає ролі банків як основних агентів валютного контролю. Серед комбінованих та й реалізованих заходів слід назвати введення більш жорстких вимог щодо створення резервів на можливі втрати за активними операціями з усіма контрагентами, за якими банком не може бути забезпечене дотримання

принципу. Це, зокрема, стосується основної маси операцій з контрагентами з сумнівних, наприклад, деяких офшорних зон з фірмами-одноденками та ін.

Таким чином, монетарна політика та її чинники можуть і мають відігравати визначальну роль у забезпеченні умов розвитку економіки, але в разі урахування й контролю всіх чинників монетарної політики.

Грошово-кредитна політика Національного банку України

9.1. Банківська система незалежної України

Банківська система України є дворівневою системою, до якої входять Національний банк України та комерційні банки. Крім них, до цієї системи належать Укрексімбанк, Ощадний банк та інші комерційні банки різних видів і форм власності.

Національний банк України – це емісійний центр держави, який здійснює єдину державну політику у сфері грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує банківські системи в цілому, визначає курс грошової одиниці щодо валют інших країн. Він має монополне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків за рішенням Верховної Ради України. Він має у своєму складі державну скарбницю і організовує її діяльність, зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінні метали та золотовалютні запаси. Національний банк представляє інтереси України у відносинах з центральними банками інших країн, у міжнародних банках та інших фінансово-кредитних організаціях, де міжнародне співробітництво передбачене на рівні центральних банків.

Національний банк накопичує золотовалютні резерви, які зараховуються на його баланс, здійснює операції з їх розміщення (також і в іноземних банках) самостійно або через банки, уповноважені ним на виконання зовнішньоекономічних операцій. У межах своєї компетенції Національний банк виконує ряд операцій: надає комерційним банкам кредити на строк за домовленістю з позичальником; веде рахунки банків-кореспондентів і здійснює розрахункове касове обслуговування комерційних банків та інших кредитних установ; купує й продає цінні папери,

випущені державою; надає кредити банкам під заставу векселів і цінних паперів; здійснює емісію приватизаційних паперів; є гарантом кредитів, що надаються суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності іноземними банками, фінансовими та іншими міжнародними організаціями під заставу державного валютного фонду та іншого державного майна України; купує й продає іноземну валюту й платіжні документи в іноземній валюті; проводить операції з резервними фондами грошових знаків та інші операції відповідно до своїх функцій.

Функції і права Національного банку затверджуються в Положенні. Національний банк має статутний фонд, який служить для забезпечення його зобов'язань і утворюється за рахунок коштів держави. Його розмір, як і мережа установ Національного банку, затверджується Верховною Радою України. Керівним органом Національного банку є Правління, яке розглядає питання організацій і здійснення єдиної політики у сфері кредитування, розрахунків, грошового обігу, обліку і звітності банківського контролю та інші питання діяльності банків, проекти основних напрямків державної грошово-кредитної політики, прогнозів касових оборотів, зведеного валютного плану, питання діяльності управлінь Національного банку України на місцях, а також підвідомчих підприємств і організацій, проекти найважливіших наказів, постанов та інших нормативних актів Національного банку, річний звіт і баланс Національного банку, річний звіт про роботу систем банків і зведений баланс банків України. До його компетенції належать питання добору, розстановки, підготовки й перепідготовки кадрів тощо.

Кредитні ресурси Національного банку складаються з коштів статутного та інших фондів, залишків коштів державного бюджету, коштів на депозитних рахунках, коштів в обігу та в міжбанківських розрахунках, а також переданих за плату коштів ощадним банкам, які формуються за рахунок вкладів населення. Національному банку належить право на випуск в обіг і регулювання кількості грошей, що знаходиться в обігу. Він визначає вид грошових знаків, їх номінал, відмінні ознаки й системи захисту, регулює рівень процентних ставок банківських та інших фінансово-кредитних установ України. Його основною метою у сфері банківського регулювання й нагляду залишається дотримання безпеки та забезпечення фінансової стабільності й надійності банківської системи, захист інтересів вкладників і кредиторів.

З метою забезпечення ефективного контролю за діяльністю комерційних банків і недопущення системної кризи банківської

системи Національний банк України передбачає завершити роботу із запровадження в банках України міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, удосконалити методика банківського нагляду у зв'язку із введенням бухгалтерського обліку у комерційних банках відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку й звітності, удосконалити систему ліцензування банківської діяльності й привести її у відповідність до базових принципів ефективного нагляду за банківською діяльністю Базельського комітету з питань банківського регулювання, розробити й запровадити системи заходів раннього виявлення та регулювання фінансових проблем у діяльності комерційних банків, запровадити механізми санації й фінансового оздоровлення банків з визначенням критеріїв проблемності в їх діяльності, забезпечити проведення аудиту банків відповідно до міжнародних стандартів з внесенням змін і доповнень до Закону України «Про аудиторську діяльність», удосконалити процес інспектування діяльності комерційних банків, створити базу даних (досьє) комерційних банків, розробити принципово нові порядок і процедуру ліквідації банків, удосконалити систему електронних платежів шляхом підвищення надійності її функціонування, розширення сфери послуг комерційних банків, розвитку бухгалтерської моделі функціонування системи з упровадженням нового захисту інформації типу «електронний підпис» за технологією ланцюгового перехресного закриття інформації, створити і впровадити систему термінових переказів у великих сумах у режимі реального часу та ввести до системи депозитарного обліку цінних паперів облік облігацій муніципальних позик як одного з виду боргових зобов'язань держави.

Даючи дозвіл на створення на території України комерційних банків шляхом їх реєстрації, Національний банк здійснює і контрольний нагляд за їх діяльністю в частині дотримання ними економічних нормативних актів.

Свою діяльність – виконання своїх функцій і прав – Національний банк проводить через регіональні управління по областях і республіці Крим, які є його підрозділами й виконують частину його функцій.

До основних завдань регіональних управлінь банку належать: проведення єдиної державної грошово-кредитної та валютної політики, спрямованої на зміцнення грошового обігу у відповідності з основними напрямками грошово-кредитної політики, які розробляються банком; здійснення контролю за розвитком валютного ринку й ринку цінних паперів; аналіз грошово-кредит-

них відносин у регіоні та їх прогнозування; здійснення розрахунків між комерційними банками через кореспондентські рахунки; здійснення контролю за дотриманням комерційними банками банківського законодавства, економічних нормативів і нормативних актів банку чинного законодавства України та проведення емісійно-касової роботи.

Донедавна (при соціалістичній системі господарювання) в системі грошових та кредитних відносин країни або окремого регіону брали участь державні банки й значно меншою мірою – страхові організації. Нині фінансово-кредитну систему формують, крім різноманітних комерційних банків, такі позабанківські організації, як лізингові компанії, факторингові компанії, інвестиційні фонди, страхові організації, фінансові структури (пенсійні фонди, кредитні спілки, ломбарди, каси взаємодопомоги), трастові товариства.

Основою фінансово-кредитної системи все ж таки залишаються банки, які акумулюють значну частину грошових ресурсів. Діяльність банківських установ така різноманітна, що їх діясна суть здається не визначеною. Нині банки здійснюють різні види операцій. Вони не тільки організують грошовий обіг та кредитні відносини, але й фінансують народне господарство, страхові операції, купівлю-продаж цінних паперів, а в окремих випадках і посередницькі угоди та управління майном. Банківські структури беруть участь в обговоренні народногосподарських програм, здійснюють статистику, виступають як консультанти, мають свої підсобні підприємства.

Банк, як і будь-яке підприємство, є самостійним суб'єктом господарювання, має право юридичної особи, виробляє та реалізує продукцію, надає послуги, діє на принципах госпрозрахунку. Разом з тим він має свою специфіку. Його діяльність відрізняється від діяльності інших підприємств, оскільки він діє у сфері обміну: «купує» ресурси, «продає» їх; функціонує у сфері перерозподілу, сприяє обміну товарами; його основою є організація грошово-кредитного процесу та монетарна політика.

В основі діяльності банку лежить його функціонування як специфічного підприємства. Банки можуть бути різноманітними. Серед критеріїв класифікації кредитних установ особливо вирізняється ознака власності. За формою власності банки є державними, акціонерними, кооперативними, приватними, муніципальними або змішаними.

Починаючи з 1991 р. відбувається роздержавлення банківської системи. Найбільші банки країни провели відкрите акціонування, і

державними залишилися тільки Національний банк України та Ощадбанк. Вихідними в їх діяльності є підпорядкованість державним національним інтересам: підтримка стабільності грошового обігу через систему емісійних банків, фінансування програм розвитку тих чи інших галузей, підприємств через систему комерційних банків, здійснення контролю й нормативного регулювання діяльності останніх.

Найбільш поширена форма власності в сучасній банківській справі – акціонерна. В основному це пов'язано з тим, що комерційні банки опинилися перед необхідністю створення надто великих статутних фондів (тепер для реєстрації банк повинен мати статутний фонд не менше ніж 3 млн екю). Створення таких фондів можливе тільки за участі великої кількості акціонерів. Акціонерами банків є різноманітні юридичні та фізичні особи. Можна відзначити тенденцію до того, що поступово зі складу великих комерційних акціонерних банків виводяться юридичні особи, яких замінює невелика кількість фізичних осіб, що володіють цими підприємствами.

Широкого розвитку в регіонах України набули великі *комерційні банки*. Так, у всіх регіонах, включаючи райони й міста, мають свої філії та відділення Український акціонерно-комерційний промислово-інвестиційний банк, акціонерно-комерційний «Укрсоцбанк» та Ощадбанк України. Поряд з ними все більше утверджуються такі акціонерно-комерційні банки, як АКБ «Приватбанк», Правексбанк та інші, що мають відділення та філії як в обласних центрах, так і в містах обласного підпорядкування.

Розвиток великих банків практично став на перешкоді можливості створення нових банків, оскільки їм доводиться вести жорстоку боротьбу за клієнтів, а в умовах малих кредитних ресурсів виграти боротьбу вони не можуть.

Слід зазначити, що до 1991 р. банки були переважно спеціалізованими за галузями. Після проведення акціонування вони стали надавати переваги розширенню сфери свого впливу на інші галузі і зі спеціалізованих переходити в ранг універсальних, які обслуговують різних клієнтів, що мають стійкий фінансовий стан, надають будь-які види послуг (від традиційних – організація безготівкових та готівкових грошових розрахунків, кредитування, залучення депозитних коштів, валютні обслуговування до нетрадиційних – факторингові та лізингові операції, надання гарантій, порук, консультацій тощо). Тільки Ощадбанк України зберіг вузьку спрямованість своєї діяльності – залучення грошових коштів населення, здійснення за

дорученням операцій, які належать до внутрішньої компетенції клієнтури (виплата зарплати шляхом різних платежів громадян) і частково кредитування фізичних осіб.

Створені за останні роки комерційні банки та філії з перших днів свого існування прагнуть до універсальності – обслуговування різних клієнтів та здійснення будь-яких банківських операцій, що дають їм прибуток. Клієнтами цих банків стали різні недержавні структури: приватні малі підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні страхові товариства, приватні підприємці тощо.

У міру створення нових комерційних банків відбуватиметься збільшення кількості їх відділень та філій, а також подальший перерозподіл клієнтури. Розширення мережі нових банків пов'язуватиметься насамперед зі збільшенням кількості комерційних недержавних підприємств та організацій, які зацікавлені у швидкому, якісному й всебічному задоволенні їх потреб у банківському обслуговуванні.

Натомість сьогодні відбувається глобалізація економіки держав. Процес глобалізації неспинний, а розширюючись, він охоплює все більше країн, і хотіла б чи ні цього Україна, вона (якщо не добровільно, то примусово) буде втягнута в цей процес. Адже світовий досвід показує: ще жодна країна не спромоглася створити повноцінну економіку, ізолювавши себе від світової економічної системи.

Ось головна причина того, що Україна проголосила курс на європейську інтеграцію та вживає всіх можливих заходів для вступу до СОТ. Натомість головною умовою вступу для банківського сектору є надання національного режиму доступу іноземного капіталу на внутрішній ринок банківських послуг.

Влада та уряд держави впевнені, що залучення й ефективне використання іноземного капіталу в Україні може стати важливою умовою розвитку економіки. Незважаючи на це, навколо цієї тези, яка цілком лояльно сприймається стосовно галузей промисловості чи АПК, розгортаються гострі дискусії, коли йдеться про вітчизняну банківську систему.

На перший погляд дискусія безпідставна, адже, здається, не так важливо, чиї гроші будуть працювати на розвиток української економіки. Також слід не забувати про те, що українські банки не задовольняють потреб реального сектору економіки, а залучення іноземних банків до цих процесів дозволяє стимулювати надходження в економіку іноземних інвестицій. Це нові робочі місця, розширення обсягів кредитування,

покращення обслуговування, нові стандарти якості та методи роботи.

Але чи необхідно повністю віддавати банківську систему України іноземному капіталу, що ми маємо на прикладі Польщі? Ні, тому що сьогодні наші банки не зможуть протистояти могутнім іноземним банкам. Ось головна причина дискусії, адже стратегічну роль банківської системи ми бачимо у забезпеченні економічного розвитку, отже, і безпеки України. Через слабкий розвиток фінансово-кредитних інститутів (первинного та вторинного ринку цінних паперів та інших) банки в Україні стали ключовою ланкою фінансової системи і як такі вони можуть здійснювати практично всі види фінансової діяльності та ще й мають монополію на валютному ринку. В Україні практично вся фінансова та інвестиційна діяльність здійснюється лише через банки, адже казначейства – це своєрідні банки. Отже, приплив іноземного капіталу через банки в Україну порушить діючу систему роботи українських банків, а тому необхідно розглянути як позитивні, так і негативні аспекти цього явища.

До позитивних наслідків можна віднести такі:

- суттєве збільшення обсягів інвестицій у національну економіку – як безпосередньо в банківський, так і в реальний сектори економіки;
- зменшення вартості кредитних коштів;
- розвиток банківської системи шляхом розширення кола послуг, посилення конкуренції;
- підвищення внутрішньої стабільності банківської системи.

Натомість приплив значного іноземного капіталу до України має й негативні наслідки, а саме:

- залежність як від зовнішніх загальноекономічних депресій та потрясінь (наприклад, 1998 року), так і від фінансового становища окремих транснаціональних банків та компаній;
- поступове усунення вітчизняних банків з провідних позицій та втрата ними найбільш привабливих клієнтів та ринків, зниження якості їх кредитних портфелів;
- ускладнення банківського нагляду з боку НБУ;
- підвищення можливості відпливу вітчизняного капіталу за кордон.

Зважаючи на світовий досвід, можна стверджувати, що впливання іноземного капіталу до банківських систем держав можливе лише за умови чіткої організації контролю з боку Центрально-

ного банку, який стимулює активну діяльність вітчизняних банків, забезпечуючи за ними велику частку банківського сектору економіки країни.

Така позиція Центрального банку потребує забезпечення фінансової стійкості та конкурентоспроможності, наприклад, комерційних банків України як основи забезпечення можливості успішного розвитку, реалізації власних конкурентних переваг та постійного аналізу діяльності іноземних банків на теренах України. Ось чому з боку НБУ потрібне постійне визначення конкурентоспроможності комерційних банків на основі аналізу: розвитку банківської системи України в цілому; конкурентних переваг іноземних банків, а наразі і зміни специфіки українського ринку банківських послуг.

Тим більше не можна забувати про те, що нарощування капіталу в банківській системі України відбувається дуже повільно. До того ж проблемою банківської системи України є наявність тіньового сектору економіки, який обслуговується комерційними банками, а тому ще однією проблемою вітчизняної банківської системи стає непрозорість структури власників, як результат – значна частка операцій банків із цими структурами здійснюється поза установлені обмеження.

Розглядаючи фінансову діяльність акціонерних комерційних банків, слід зазначити, що в областях створені філії, відділення, і як такі практично всі вони є філіями столичних банків, а це пов'язано з відпливом грошових ресурсів з регіонів. Великі банки, які раніше були державними і яким дісталась значна кількість підприємств держсектору, після приватизації та розвитку підприємницької діяльності – як старі, так і нові – продовжують користуватись їх послугами. Великий капітал дозволив їм створити філії практично в усіх регіонах, які для кредитування отримують ресурси від головних контор. Відповідно прибуток від діяльності філій, за винятком тієї незначної частки, яка залишається в розпорядженні філії, спрямовується до головних контор цих комерційних банків, які в основному знаходяться в Києві.

Недавно створені комерційні банки не мають достатнього капіталу і, створюючи філії, майже не надають останнім таких підкріплень. Вони вдаються до залучення максимальної кількості місцевих ресурсів за вкладками населення і депозитами підприємств. Залучені кошти спрямовуються знову ж таки не на розвиток регіонів, в яких вони створені, а в ті області, де значно вища потреба в кредитних ресурсах і вищі відсотки за їх використання. Крім того, будь-яка філія банку зобов'язана

отриманий від діяльності прибуток спрямовувати вищому органу, що знову ж таки знижує кредитні вкладення регіонів.

Іншою проблемою кредитної системи є те, що практично немає інвестиційних вкладів з боку нових комерційних банків у виробничі галузі. Це пов'язано з тим, що довгострокові кредити є низькорентабельними вкладками, а в умовах сучасної інфляції окремі галузі стають збитковими.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що найвигіднішими для розвитку регіонів є організація й розвиток системи незалежних місцевих комерційних банків.

9.2. Кредитні відносини й грошово-кредитна політика

Кредит є рушійною силою розширеного відтворення виробництва. Його необхідність обумовлена тим, що в процесі кругообігу грошей в одних підприємств утворюються вільні капітали, а в інших виникає в них потреба.

Можна виділити такі форми кредиту, як комерційний, банківський, споживчий та державний.

Комерційний кредит – це надання тимчасово одними підприємствами іншим відстрочки виплати грошей за проданий товар, виконані роботи, надані послуги. Нині він є реальністю, яка відображає втрату підприємствами ринків збуту й постачальників.

У наш час всі підприємства закредитовані й не мають вільних коштів для проведення розрахунків за куплений товар чи сировину або матеріали. В умовах стабільного розвитку економіки комерційний кредит виконує важливу роль у прискоренні реалізації товарів і кругообігу капіталу. Він обмежується розміром резервних капіталів підприємств і організацій, які можуть надавати комерційний кредит лише тоді, коли вони мають надлишок капіталів. Для виправлення становища необхідно: по-перше, скоротити обсяг обігових коштів підприємств і організацій, по-друге, прискорити розрахунки і зменшити обсяг неплатежів між підприємствами та, по-третє, відчутти господарську самостійність. Комерційний кредит надається не більше як на один рік. Його оформлення здійснюється за допомогою векселя, який є документом, що дає змогу сформувати фінансово-господарські та юридичні взаємовідносини між кредитором і боржником.

Банківський кредит – це надання банком грошових коштів підприємствам, організаціям та іншим суб'єктам кредитуван-

ня у тимчасове користування на умовах повернення, строковості та платності. Він надається в межах банківських ресурсів, які складаються з власних та залучених коштів. До власних коштів належать статутні, резервні (страхові) та інші фонди, а також нерозподілений прибуток; до залучених коштів – залишки коштів на рахунках клієнтів, депозити організацій, вклади громадян і банківські кредити.

Банківські кредити поділяються на види за такими критеріями:

- за строками користування – короткострокові (від кількох днів до одного року); середньострокові (до трьох років); довгострокові (понад три роки);
- за забезпеченням – забезпечені заставою (майном, цінними паперами), гарантовані (банками або третьою стороною), з іншим забезпеченням, наприклад, за свідоцтвом страхової компанії;
- за методами надання – в разовому порядку, відповідно до відкритої кредитної лінії і резервні, або гарантійні;
- за строками оплати процентів.

Споживчий кредит надається для закупівлі предметів особистого користування, переважно для придбання дорогих предметів тривалого користування: автомобілів, телевізорів, холодильників тощо. В умовах економічної кризи він різко скорочується, а якщо й надається, то під високі відсотки, що не дає змоги використовувати його широким верствам населення.

Як уже зазначалося, чільне місце серед названих кредитів посідає банківський кредит. Законодавство України передбачає, що надання кредитів позичальникам має здійснюватись банком для цілей, пов'язаних з розвитком виробництва та товарообороту, інвестиціями, задоволенням споживчих потреб та інших видів діяльності, які передбачені статутами юридичних осіб і кредитними договорами. При цьому кредити для викупу державного майна можуть надаватись позичальникам тільки за рахунок власних коштів банку.

Необхідно мати на увазі, що використання наданих кредитів забороняється на погашення раніше наданих кредитів, покриття збитків господарської діяльності позичальника, формування та збільшення статутного фонду комерційних банків і придбання цінних паперів будь-яких підприємств. Разом з тим нові кредити не надаються позичальникам, що мають прострочену заборгованість за раніше отримані кредити.

Надання як банківського, так і комерційного чи споживчого кредиту визначається після вивчення кредитоспроможності

позичальника та прогнозування кредитного ризику. **Кредитний ризик** – це ймовірність несплати позичальником за своїми зобов'язаннями у зазначений договором строк. З метою зниження ступеня ризику банк надає кредити під заставу майна, гарантії платоспроможних юридичних осіб та поручительство. Для додаткової гарантії погашення кредиту банк має право вимагати від позичальника страхування прокредитованого майна. Щоб знизити підвищений ризик, надання кредиту проводиться зі страхуванням майна через страхові компанії. У практиці роботи банків при кредитуванні з метою зниження ступеня ризику банк може надавати кредити під заставу майна, гарантії платоспроможних юридичних осіб та поручительство. Заставою майна під кредит можуть бути товарні й товарно-розпорядні документи, цінні папери (акції, облігації, векселі, акцептовані покупцем або гарантовані третьою особою), депозити на рахунках у банку, гарантії страхових організацій, банків, фінансових та інших фірм, а також нерухоме майно (будівлі, споруди, земельні ділянки).

Усі питання, пов'язані з кредитуванням, вирішуються банком і позичальником на підставі договору. **Кредитний договір** – це угода між банком і позичальником з визначенням конкретних умов надання кредиту, прав і обов'язків сторін. У ньому передбачено мету, суму, строк кредитів, умови й строки їх надання та повернення, процентні ставки, порядок їх сплати, вид забезпечення, зобов'язання й економічну відповідальність сторін, перелік звітності та періодичність її подання до банку.

Погашення кредиту й нарахування за ним процентів здійснюється платіжним дорученням позичальника. Індивідуальні позичальники розраховуються за кредити шляхом перерахування коштів з особистого чи депозитного рахунку або поштовим переказом, а також готівкою. У виняткових випадках банк може здійснювати відстрочку погашення кредиту з підвищенням процентної ставки, але це можливо лише тоді, коли в позичальника виникають тимчасові фінансові ускладнення за непередбачених обставин, які він намагається терміново усунути.

Відносини між банками і позичальниками у сфері кредитування мають відповідати таким вимогам:

- діяльність банків у сфері кредитування не повинна суперечити основним напрямкам грошово-кредитної політики;
- кредитування позичальників має здійснюватись з дотриманням установлених економічних нормативів;

- з метою здійснення впливу на стан грошово-кредитної системи України комерційним банкам можуть надаватися винятково цільові кредити за рахунок централізованих ресурсів, чим контролюватиметься цільове використання наданих кредитів.

Державний кредит – це кредит, який надається державі як позичальнику або як кредитору, залежно від того в якій ролі вона виступає. Він є однією з форм руху тимчасово вільних коштів. У сучасних умовах цей кредит, як правило, має цільове спрямування на поповнення дефіциту бюджету, який усе більше посилюється через розвал економіки, різке зниження виробництва та скорочення дохідної частини бюджету при постійному зростанні видатків, що посилює інфляційні процеси. Отже, державний кредит є не що інше, як додатковий випуск грошей в обіг без товарного покриття.

В усіх суспільствах кредит є системою грошових відносин, пов'язаних з тимчасовим перерозподілом частини вільних коштів підприємств, організацій і населення, як правило, у формі банківського кредиту.

Банківський кредит є джерелом додаткових ресурсів підприємств усіх форм власності, який використовується для відновлення основних фондів і їх розширення, формування оборотних фондів і фондів обігу.

Для забезпечення постійного виробництва і його відтворення у все більших розмірах, забезпечення постійного кругообігу капіталу підприємств необхідно мати резерв коштів, який використовується для проведення розрахунків по заробітній платі, оплати за матеріали, сировину тощо. Якщо резерву на підприємстві немає, то воно позичає гроші в кредит.

Кредит є прискорювачем процесу відтворення виробництва, обіговості коштів, регулятором грошового обігу, змінюючи готівку в обігу через безготівкові розрахунки, і забезпечувач раціонального використання грошових резервів.

Банки – це установи, спеціальною функцією яких є посередництво в кредиті. Адже, з одного боку, вони мобілізують і концентрують вільні грошові кошти, а з іншого – спрямовують їх у вигляді кредиту в різні галузі господарства. Функція банків полягає не тільки в посередництві, але й в тому, що доходи підприємств і збереження населення, накопичуючись, становлять кредитні ресурси, які потім спрямовують у формі кредитів на відтворення виробництва і поповнення обігових коштів. Зберігаючи кошти підприємств і населення, вони виконують операції

з проведення платежів за дорученням клієнтів, ведення обліку, тобто ведуть касові операції. Банки – найдавніші і найбільш поширені кредитні установи, які виконують для своїх клієнтів операції з ведення депозитних рахунків, безготівкового перерахування коштів, збереження заощаджень, надання кредитів тощо. Тому вони відіграють велику роль у розвитку економіки держав внаслідок проведення монетарної та кредитної політики.

Загальна макроекономічна ситуація в Україні багато в чому визначалася монетарною політикою Національного банку, яка була спрямована на підтримку купівельної спроможності гривні, стабілізацію фінансових ринків та підтримку банківської системи. Така політика заклала підвалини можливого економічного зростання на наступні роки. Насамперед це стосується створення середовища довіри та ринкових стимулів для потенційних зовнішніх і внутрішніх інвесторів. З іншого боку, знижуються інфляційні очікування в суспільстві. Звичайно, фінансова стабілізація є тільки потрібною, але не достатньою умовою можливого економічного зростання. Монетарна політика Національного банку України як складова загальної макроекономічної політики країни має бути підтримана подальшою структурною перебудовою економіки, реформами в бюджетній сфері як з боку податків, так і з боку видаткової частини бюджету, залучення прямих іноземних інвестицій до економіки та її дерегуляції. Криза на світових фінансових ринках, зокрема в країнах Південно-Східної Азії, показала, що треба передусім робити ставку на внутрішні реформи в економіці та залучення довгострокового іноземного капіталу в українську економіку у вигляді прямих інвестицій. Фінансування видатків держави за рахунок короткострокового капіталу може призвести країну до фінансової кризи.

Основний напрямок грошово-кредитної політики – це виконання Національним банком України основної функції, покладеної на нього Конституцією України (ст. 99), тобто забезпечення стабільності національної валюти. Національний банк повинен зберегти основні принципи й механізми здійснення грошово-кредитної політики, спрямувати їх на закріплення досягнутих результатів стабілізації внутрішніх цін та відповідної стабільності грошово-кредитного ринку.

Основними орієнтирами засад грошово-кредитної політики здійснення регулювання грошово-кредитного ринку через відповідні інструменти, які сприяли б утриманню досягнутої економічної та фінансової стабільності, рівня соціального розвитку й

не провокували б через розкручування інфляційної спіралі падіння реального рівня життя, є:

- здійснення кількісного контролю за динамікою грошової маси, установлення межі її зростання (24%), що відповідає реальній зміні ВВП і має забезпечити помірний темп інфляції;
- забезпечення купівельної спроможності національної валюти до рівня, який давав би змогу збалансувати інтереси як держави, так і суб'єктів національної економіки, включаючи зовнішньоекономічну діяльність;
- стимулювання процесів збільшення обсягів вкладів населення в банківську систему шляхом підвищення гарантованості їх повернення завдяки введенню механізмів страхування депозитів та орієнтації комерційних банків на встановлення процентних ставок за депозитами на реальному позитивному рівні щодо інфляції;
- підвищення кредитної підтримки вітчизняних підприємств шляхом інтенсифікації кредитної активності комерційних банків, а також підтримання Національним банком України ліквідності комерційних банків через систему рефінансування;
- стимулювання інвестицій у діяльність банків, зокрема, збільшення обсягів довгострокового кредитування шляхом забезпечення фінансової стабілізації і на цій основі збільшення депозитних вкладів, залучених на довгостроковій основі;
- захист економічних інтересів суб'єктів грошово-кредитного ринку тощо.

Напрямки грошово-кредитної політики слід узгоджувати з економічною політикою Уряду України й орієнтувати на макроекономічні показники, використані при розробці державного бюджету.

Залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку Національний банк може вносити зміни щодо темпів зростання монетарної бази та грошової маси, але в межах, які не провокуватимуть дестабілізацію ринку. Відповідно до зазначених орієнтирів, за прогнозом, мають збільшитися обсяги кредитування банківською системою суб'єктів господарювання різних форм власності, що відповідатиме підтримці та відновленню виробництва, економічній активності без загрози стабільності гривні та провокування зростання темпів інфляції.

З метою забезпечення стабільності гривні та утримання відповідної стабілізації у сфері макроекономічної й монетарної політики Національний банк передбачає:

- здійснення кількісного контролю за динамікою грошової маси шляхом визначення межі її приросту, яка відповідає реальній зміні валового внутрішнього продукту, ціловим показникам інфляції та забезпечує реальне зростання кількості платіжних коштів в обігу;
- збільшення валютних резервів для підтримки купівельної спроможності національної валюти до рівня збалансованих інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, включаючи й державні;
- подальший розвиток фондового ринку державних цінних паперів як одного з найважливіших інструментів національного ринку позичкових капіталів та регулювання грошово-кредитних відносин і поєднання його функціонування з валютним ринком на базі використання валютних деривативів;
- забезпечення дотримання позитивного рівня облікової ставки Національного банку щодо рівня інфляції шляхом здійснення оперативного регулювання облікової ставки залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку і на цій основі – зниження відсоткових ставок за кредитами комерційних банків.

Регулювання грошово-кредитного ринку треба здійснювати, застосовуючи вже діючі інструменти:

- політику обов'язкових резервів з використанням уніфікованої ставки резервування залучених коштів комерційними банками як у національній валюті, так і у вільно конвертованій. Норма обов'язкових резервів може змінюватися за постановами Правління Національного банку України як у бік зменшення, так і в бік збільшення протягом року залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку;
- процентну політику, яка передбачає використання облікової ставки Національного банку та процентних ставок за його операціями як базової ціни національної валюти;
- здійснення відповідних регулюючих операцій на валютному та фондовому ринках з метою утримання стабільності курсу національної валюти;
- використання депозитних сертифікатів Національного банку України.

Для підтримки необхідної ліквідності банківської системи Національний банк має здійснювати рефінансування комерційних банків через операції репо, ломбардне кредитування, кредитні аукціони. У разі появи в господарському обігу комерційних векселів Національний банк готовий буде рефінансувати комерційні банки й під переоблік векселів, які акцептовані комерційними банками.

Національний банк України передбачає здійснювати валютну політику в загальному контексті єдиної державної грошово-кредитної політики з визначенням курсової політики – складової частини політики фінансової стабілізації. Курсова політика повинна мати відповідну гнучкість, яка б давала можливість забезпечити виконання банком своїх зобов'язань з досягнення цілей грошово-кредитної політики й захистити свої валютні резерви.

Основними завданнями Національного банку України щодо валютної політики є: забезпечення внутрішньої та зовнішньої стабільності гривні; продовження забезпечення процесу деполяризації української економіки шляхом підвищення привабливості гривневих активів порівняно з вкладеннями в активи в іноземній валюті; забезпечення золотовалютних резервів в обсязі, не меншому ніж фінансування імпорту протягом двох місяців; забезпечення ефективного функціонування національної валютної системи за допомогою збалансованості платіжного балансу, гармонізації інтересів експортерів та імпортерів; здійснення поточного регулювання системи валютних обмежень та економічних нормативів; удосконалення структури внутрішнього валютного ринку з урахуванням міжнародної практики та запровадження нових видів міжнародних розрахунків; створення сприятливих умов для вкладення коштів резидентами й нерезидентами України в національну економіку.

Політика у сфері управління готівковим обігом має спрямовуватись на повне й своєчасне забезпечення потреб економіки в готівці й ефективне її використання в економічних процесах, посилення контролю за готівковими розрахунками між суб'єктами господарювання та децентралізацію випуску готівки в обіг і вдосконалення організації роботи з готівкою в обласних управліннях Національного банку України шляхом запровадження сучасних методів і технологій на основі використання високошвидкісних систем обробки готівки.

У державі, яка не досягла економічного розвитку, не може бути чітко діючої банківської системи. Цей висновок впливає з банкрутств великої кількості банків.

Факторами, якими стимулюється надійність і конкурентоспроможність банківської системи, є стабільність і поступальний розвиток економіки, достатність власного капіталу та виважена податкова політика. Ці чинники в умовах спаду виробництва призводять до необхідності жорстокої централізації комерційними банками капіталу своїх дирекцій, відділень і філій. Установлюється

жорсткий режим контролю за наданням останніми кредитів у проведенні валютних операцій, а також розподілом прибутку, чому сприяє система електронних платежів, яка дозволяє надавати кредити позичальникам через центральний комерційний банк незалежно від місця знаходження відділення чи філії. Виходячи з фінансового стану підприємств та мети зміцнення надійності й стабільності банківської системи в Україні, зменшення можливих фінансових ризиків у кредитній діяльності банків започатковано формування резервів, які гарантують покриття можливих ризиків у діяльності банків, сприяють підтримці їх ліквідності.

Але централізація відбувається не тільки в банківській, а й у бюджетній системі, коли, наприклад, податок на додану вартість повністю вилучається в державний бюджет, а після цього регіони одержують дотацію для збалансування своїх бюджетів. Так само філії й відділення комерційних банків одержують кредитні ресурси з головних банків. За цих умов регіони не можуть проводити самостійну як бюджетну, так і кредитну політику, що спонукає їх до створення регіональних банків з їх філіями в містах і районах для забезпечення хоча б мінімальних можливостей для проведення весняно-польових робіт, збору урожаю, підтримки підприємств харчової та іншої переробної промисловості місцевого значення.

В усіх випадках організація роботи зі створення регіонального банку не може відбутися без реєстрації його статуту в Національному банку України. Причому банк набуває прав юридичної особи тільки з часу реєстрації його в Книзі реєстрації банків, валютних бірж та інших фінансово-кредитних установ.

Національний банк та його регіональні управління після реєстрації регіонального комерційного банку здійснюють нагляд за його діяльністю й при порушенні чинного законодавства в банківській діяльності (наприклад, порушення нормативів, незабезпечення ліквідності) припиняють діяльність банку або ставлять його в режим фінансового оздоровлення.

Розглянемо основні положення роботи регіонального комерційного банку, які притаманні всім комерційним банкам.

Основним завданням банку є залучення й ефективне використання мобілізованих грошових коштів та спрямування їх на кредитування підприємств і організацій різних форм власності і населення. Він діє, враховуючи комерційні інтереси банку, акціонерів, клієнтів і суспільства взагалі. Регіональний комерційний банк має право надавати клієнтам весь комплекс кредитних, фінансових, розрахункових та інших банківських послуг на підставі ліце-

нзії Національного банку України: залучення і розміщення грошових вкладів та кредитів; здійснення розрахунків за дорученням клієнтів, банків-кореспондентів та їх касове обслуговування; ведення рахунків клієнтів і банків-кореспондентів; фінансування капітальних вкладень за дорученням власників або розпорядників інвестованих коштів; випуск платіжних документів і цінних паперів (чеків, акредитивів, акцій, облігацій, векселів тощо); купівля-продаж і зберігання платіжних документів, цінних паперів, а також операцій з ними; видача поручительств, гарантій та інших зобов'язань за третіх осіб, що передбачають їх виконання в грошовій формі; придбання, права вимоги і постачання товарів та надання послуг, прийняття ринку виконання таких вимог та інкасація цих вимог і факторинг; придбання за власні кошти засобів виробництва для передачі їх в оренду (лізинг); купівля в організації і громадян та продаж їм іноземної валюти готівкою й валюти, що знаходиться на рахунках і вкладах; залучення й розміщення дорогоцінних металів на рахунки і вклади та інші операції з цими цінностями відповідно до міжнародної банківської практики; довірчі операції (залучення та розміщення коштів, управління цінними паперами тощо) за дорученням клієнтів; надання консультаційних послуг; проведення операцій з касового виконання державного бюджету за дорученням Національного банку; здійснення інших операцій з дозволу Національного банку України.

Комерційний регіональний банк може залучати грошові кошти населення на вклади. Для забезпечення повернення вкладів він бере участь у створенні міжбанківського фонду страхування вкладів населення в порядку, встановленому Національним банком України. Він здійснює ці операції на підставі договорів, в яких визначаються права, обов'язки, відповідальність сторін, строки, відсоткові ставки, інша оплата за послуги, пільги й санкції, інші умови, які не суперечать законодавству України й нормативним документам Національного банку.

Для здійснення своєї діяльності банк відкриває кореспондентський рахунок в обласному управлінні Національного банку України. Власні його кошти становлять грошові кошти, передані в оплату за акції, прибуток, отриманий банком у результаті діяльності, та інші кошти й майно, придбане на законній підставі.

Для покриття банку використовується його резервний фонд, порядок та розміри формування якого визначає Національний банк. Резервний фонд банку формується за рахунок щорічних обов'язкових відрахувань у розмірі п'яти відсотків від чистого прибутку до досягнення розміру 25 відсотків статутного фонду.

Згідно з вимогами Національного банку України формується страховий фонд. У банку можуть формуватися також фонд розвитку, фонд матеріального заохочення та інші фонди, призначені для розширення матеріально-технічного забезпечення діяльності банку, розв'язання соціальних питань, матеріального заохочення працівників. Порядок і розмір формування та використання цих фондів визначаються відповідними положеннями, затвердженими загальними зборами акціонерів.

Кредитними ресурсами банку є фонди банку, нерозподілений прибуток, залишки коштів клієнтів, що знаходяться на рахунках банку, кредити інших банків, інші власні й залучені кошти. Використання клієнтами кредитних ресурсів банку й дотримання ними принципів кредитування може забезпечуватись заставою, поручительством, гарантією, страхуванням та іншими засобами забезпечення кредитних зобов'язань згідно з чинним законодавством і договорами банку зі своїми клієнтами. Банк самостійно встановлює відсоткові ставки за кредит. Він дотримується економічних нормативів, установлених Національним банком України, і підтримує ліквідну структуру свого балансу.

Регіональний комерційний банк здійснює кредитні операції в межах кредитних ресурсів, створених під час своєї діяльності, розрахунки у формах, визначених Національним банком України, а також прийнятих у міжнародній банківській практиці.

Балансовий прибуток банку визначається як різниця між отриманими доходами від здійснення банківських операцій і витратами, включаючи й витрати на оплату праці робітників банку.

Його чистий прибуток створюється після сплати з балансового прибутку згідно з чинним законодавством податків та інших платежів у бюджет.

Від нього проводяться обов'язкові відрахування до резервного фонду страхового фонду, фонду розвитку й фонду матеріального заохочення банку. Сума, що залишилася, розподіляється згідно з рішенням загальних зборів акціонерів банку.

В умовах нестабільності економіки, наявної кризи платежів, відсутності коштів на проведення інвестиційної діяльності як з боку держави, акціонерних комерційних банків, так і приватних компаній, фірм і осіб вихід бачиться у співробітництві комерційних банків України з європейськими та міжнародними банками, наприклад, з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР). Зацікавленість регіонів полягає в тому, що цей банк, будучи міжнародною організацією, має конкретну мету – спри-

яння країнам Центральної та Східної Європи у створенні ринкової економіки. ЄБРР цю роботу проводить за допомогою фінансування і впровадження в життя інвестиційних проектів для розвитку малих і середніх приватних підприємств, залучаючи для цього як свій, так і іноземний та вітчизняний капітал. Фінансування інвестиційних проектів здійснює в межах угоди, підписаної Урядом України та ЄБРР через Національний банк України за спеціальними кредитними лініями. Банк має кредитні лінії, представництва в Києві, а знаходиться у Лондоні.

Умови надання кредитів. Кредити надаються суб'єктам господарської діяльності в безготівковій формі через сплату платіжних документів з позикового рахунку відповідно до затвердженого плану-графіка за придбання товарів або послуг іноземного походження. Мінімальний розмір кредиту – 50 тис. дол. США, максимальний – найменша сума з наведених:

- а) 2,5 млн дол. США; загальна сума кредиту одному позичальнику (групі позичальників або учасників, пов'язаних між собою) не повинна перевищувати п'яти млн дол. США;
- б) 70 відсотків загальної вартості проекту. Власний вклад у проект фірми позичальника – не менше ніж 30 відсотків вартості проекту. Позичальник повинен мати заплановане накопичення коштів або збільшення акціонерного капіталу, достатнє для здійснення необхідних витрат за проектом. Термін користування кредитом залежить від періоду обігу грошових коштів та від типу проекту й підлягає певним обмеженням. Для кредитів на експорт та імпорт цей термін відповідає циклу конвертації грошових коштів позичальником і становить, як правило, 6–12 місяців, а також не повинен перевищувати п'яти років, включати не більш ніж два пільгових роки в разі, якщо остання дата сплати буде не пізніше кінцевої дати повернення кредиту Національним банком України Європейському банку реконструкції і розвитку (для транша, з якого фінансується кредит).

Фінансування здійснюється в доларах США й спрямовується на довгострокове (до п'яти років) фінансування засобів виробництва та постійного оборотного капіталу, короткострокове (до одного року) фінансування експортних контрактів, короткострокове (до одного року) фінансування витрат на імпорт технологій, оренду (лізингове фінансування).

Процент, який підлягає сплаті за користування кредитом, становить до 15% річних і складається з вартості грошових коштів

для банківської установи (відповідно до курсу долара LIBOR), маржі, яка забезпечує банківській установі комерційний прибуток, та комерційно обґрунтованих зборів.

Ставка LIBOR – це ставка для доларів на Лондонському між-банківському ринку депозитів. За останні три роки вона коливалася в межах п'яти-шести відсотків річних. Ця ставка не постійна й може вийти за вказані вище межі протягом терміну погашення кредиту, особливо якщо термін його погашення п'ять і більше років.

Термін кредиту розраховується з моменту оплати платіжних документів з рахунку позичальника, але не більш ніж 15 днів з моменту надходження кредитних коштів на ім'я позичальника, до повного погашення кредиту й процентів за його використання. Передбачено плату за резервування (0,5% річних з дати затвердження кредиту) і пеню за кожен день прострочення використання коштів, що надійшли позичальнику.

Згідно з офіційними процедурами кредитування необхідно визначити відповідне забезпечення. Воно може бути представлено або у вигляді застави, або у вигляді гарантій і повинне покривати не менше ніж 130% суми кредиту. Воно не може передаватися в заставу третім особам до повного погашення кредиту.

Не надаються кредити для рефінансування існуючих зобов'язань приватних підприємств уповноваженому банку, фінансування внесків в уставні фонди, фінансування проектів, пов'язаних з ігровим бізнесом, виробництвом і збутом зброї, радіоактивних продуктів, виробництвом і продажем заборонених пестицидів і гербіцидів, продукції із вмістом азоту, алкоголю більше ніж 15 відсотків, фінансування проектів, пов'язаних з торгівлею дикими тваринами й продуктами з них.

До підприємств висуваються певні вимоги. Підприємства мають належати приватному сектору або контролюватись ним (50% власності має належати приватним юридичним або фізичним особам і ними контролюватися). Вони зобов'язані бути платоспроможними й життєдіяльними з комерційної точки зору. Кількість на них працюючих має не перевищувати 500 чоловік, їх фонди перед упровадженням проекту мають становити не більше ніж 2,5 млн дол. США (на основі ринкової вартості, без урахування вартості будівель землі).

Підприємство не може бути дочірньою компанією банку, який надає кредит.

Співвідношення між боргом і власними коштами має не перевищувати 70 : 30 (на корпоративній основі, включаючи кредит). Коефіцієнт покриття боргу повинен бути не меншим ніж 1,3 : 1.

Жодних істотних змін у статут (структуру акціонерів виду діяльності і т.ін.) не може бути внесено без попередньої згоди.

Розмір дивідендів обмежується відповідно до зобов'язань з обслуговування боргу. У разі необхідності інші обмеження наспрямовуються на погашення кредиту.

До проектів також висуваються певні вимоги. ЄБРР фінансує проекти, спрямовані тільки на придбання імпорتنих товарів і послуг. Інвестиційний проект має бути представлений у вигляді конкретного бізнес-плану з супровідними документами й матеріалами. Усі проекти мають затверджуватися на основі оцінки, включаючи детальний бізнес-план і план експорту. Проекти мають забезпечити хоча б, позитивну чисту вартість при ставці дисконту, яка б щонайменше вирівнювала майбутні грошові надходження до вартості кредиту, включаючи нарахування відсотків та інші збори. Проект має включати спеціальний розділ, який обґрунтував би його відповідність вимогам охорони навколишнього середовища (на рівні, прийнятому для ЄБРР); проекти також мають не суперечити існуючим в Україні природоохоронним законам і правилам. Вони мають бути не пов'язаними з азартними іграми, виробництвом міцних напоїв, військової техніки, а також товарами або діяльністю, які занесені до природоохоронного списку ЄБРР.

Мінімальний розмір вартості проекту 75 тис. дол. США, максимальний – 4 млн дол. Для інвестиційних проектів спонсор повинен внести не менше 30 відсотків вартості проекту з власних коштів (включаючи значну суму у вигляді грошових коштів).

Має бути підтверджена принципова можливість постачання сировиною, комплектуючими матеріалами, обладнанням, а також можливість збуту продукції у вигляді договорів чи як мінімум, – протоколів про наміри.

Закупівля буде здійснюватися відповідно до правил ЄБРР з тим, щоб товари першої послуги надавалися за ринковими цінами, і щоб рішення про капітальні інвестиції приймалися з урахуванням ефективності вкладення коштів на конкурентній основі.

9.3. Економічний аналіз діяльності комерційного банку

Аналіз діяльності комерційного банку є одним із найважливіших напрямків економічної роботи. У цьому аспекті велике значення має правильна організація роботи як на мікрорівні (тобто в окремому банку), так і на макрорівні (у банківській системі), без здійснення якої важко визначити основні напрямки грошово-кредитної політики, прогнозовану ситуацію на кредитних ринках країни; висновки про стійкість і надійність банківської системи в цілому та виконання банками встановлених стандартів і нормативів.

Основним об'єктом аналізу є комерційна діяльність кожного окремого банку. Водночас суб'єктами аналізу можуть виступати як комерційні банки, так і їх контрагенти, включаючи Центральний банк, інші кредитні установи, аудиторські фірми, реальних і потенційних клієнтів та кореспондентів, інших фізичних і юридичних осіб. У зв'язку з цим визначаються різні напрямки і критерії аналізу. Методика ж аналізу балансу має бути єдиною для порівняння отриманих у результаті аналізу даних.

Основа аналізу балансу банку полягає в досягненні оптимізації структури активних і пасивних операцій з метою максимізації прибутку. Аналіз звітності визначає фінансову стабільність і надійність банку, доцільність і перспективи подальшої його діяльності.

Аналіз діяльності комерційного банку містить оцінку стану й результатів діяльності банку за звітний період, порівняння фінансового стану й результатів його діяльності з результатами діяльності інших банків та узагальнення результатів аналізу й підготовку рекомендацій для прийняття управлінських рішень, спрямованих на покращення діяльності й функціонування банків.

При оцінці стану й результатів діяльності банку слід здійснити аналіз структури активних і пасивних операцій, визначити значення показників, які характеризують достатність капіталу і ліквідність балансу банку та виконання нормативів, установлених Національним банком України, а також провести аналіз прибутковості діяльності банку.

Аналіз діяльності банку складається з таких етапів:

1. Аналіз стану обліку й звітності: аналіз даних синтетичного обліку (оборотних відомостей, бухгалтерських книг); аналіз даних аналітичного обліку (особистих рахунків, журналів, картотек).

2. Аналіз банківського балансу та інших форм звітності: аналіз балансових статей; аналіз позабалансових статей; аналіз даних інших форм звітності.
3. Аналіз стану договорів – операційних і господарських.

Основним інформаційним джерелом для здійснення аналізу є баланс банку. Він складається з активної й пасивної частини. Активи включають у себе все нерухоме і фінансове майно, яким володіє банк, зокрема, грошову готівку, цінні папери, комп'ютерне обладнання тощо. Позички, надані банком, також вважаються його активами, оскільки вони є потенційними платежами згідно з укладеними угодами.

Пасиви складаються з усіх зобов'язань банку, крім зобов'язань його власників. Аналіз банківського балансу здійснюється в три етапи:

1. Підготовчий етап, який включає:

- попереднє групування статей активу й пасиву, зокрема, в активі виділяють такі статті: касу; кошти на резервному рахунку в НБУ; кореспондентські рахунки в банках; усі кредити, надані банком, у тому числі короткострокові й довгострокові; депозити в інших банках; вкладення в цінні папери; факторингові операції; основні кошти; інші активи.
У пасиві виділяються такі статті, як статутний фонд, резервний фонд, інші фонди, кореспондентські рахунки банків, розрахункові та інші рахунки клієнтів, депозитні рахунки клієнтів, інші кредитори та прибуток;
- перевірку відповідності окремих груп статей активу й пасиву за різними критеріями (строками, видами витрат, джерелами, контрагентами);
- розрахунок нормативних та оцінних показників;
- складання таблиць;
- підготовку матеріалів для ілюстрацій.

2. Аналітичний етап – це опис одержаних розрахункових показників і визначення тенденцій у діяльності банку за звітний період.

3. Підсумковий етап – викладення результатів аналітичного етапу та розробка рекомендацій.

У процесі аналізу балансу банку застосовують такі методи:

- метод порівняння, за яким визначаються причини й рівень динамічних змін та відхилень ліквідності банку і прибутковості його операцій за статтями, а також резерви підвищення дохідності;

- метод групування, який дозволяє шляхом систематизації даних балансу розібратись у суті явищ і процесів, що аналізуються.

За джерелами і формуванням вкладень рахунки балансу поділяються на активні, пасивні і активно-пасивні. Проводиться також групування рахунків балансу щодо виділення власних і залучених коштів, довгострокових і короткострокових фінансових вкладень, видів доходів, витрат і прибутку. Статті групуються за рівнем ліквідності, доходності й вартості.

За періодичністю проведення аналіз балансу банку класифікується як щоденний, щотижневий, місячний, квартальний та річний. Залежно від спектра питань, які вивчаються, він поділяється на повний (тобто такий, коли вивчаються всі аспекти діяльності банку, як зовнішні, так і внутрішні його зв'язки) та тематичний (такий, коли вивчається лише вузьке коло питань, які дають змогу виявити можливості поліпшення окремих напрямків діяльності комерційного банку).

За метою й характером розрізняють:

- *попередній аналіз*, що застосовується при оцінці стану рахунків для виявлення спроможності здійснення комерційним банком будь-яких операцій;
- *оперативний аналіз*, який здійснюється в процесі поточної роботи банку для оцінки дотримання нормативів ліквідності та інших показників, вжиття термінових заходів, що забезпечують їх дотримання, а також отримання достатнього прибутку;
- *остаточний (подальший) аналіз*, який застосовується для визначення ефективності діяльності комерційного банку за звітний період, а також для виявлення резервів підвищення доходності;
- *перспективний аналіз*, який прогнозує очікувані результати в майбутньому періоді, а також визначення нових видів операцій та внутрішньобанківської політики.

Залежно від об'єкта аналіз балансу банку поділяється на:

- *функціональний*, тобто такий, що дає змогу виявити спеціалізацію діяльності комерційного банку, його місце в системі розподілу банківських послуг, форми й перспективи взаємодії з іншими контрагентами системи, а також такий, що дозволяє оцінити ефективність і доцільність функцій, які виконує банк. Цей аналіз здійснюється на підставі загальної суми балансу, співвідношень розмірів депозитів і кредитів, власних і залучених коштів, а також

частки міжбанківських операцій у загальному обсязі ресурсів і їх вкладень. У результаті функціонального аналізу виявляються можливості підвищення прибутковості й ліквідності банківських операцій шляхом виключення не-ефективних та пошуку прогресивних засобів виконання потрібних операцій;

- *структурний аналіз*, який здійснюється за видами банківських операцій і за яким визначаються склад і питома вага економічних контрагентів за активними і пасивними операціями, а також структура доходів, витрат і прибутку банку;
- *операційно-вартісний аналіз*, який поглиблює визначення доходності банку і дає уявлення про вартість і рентабельність (чи збитковість) конкретних операцій. Він дає змогу оцінити значення кожного виду операцій у формуванні прибутку банку й розробити основні напрямки депозитно-позичкової політики щодо конкретних контрагентів з метою максимізації доходу.

Макроекономічний аналіз балансу сприяє визначенню масштабності активно-пасивних операцій і банківського прибутку, а також рівня участі комерційного банку чи групи банків у формуванні грошової маси, розподілі банківських послуг, регіональному розподілі кредитних ресурсів.

Аналіз масштабності активно-пасивних операцій здійснюється шляхом порівняння масштабів конкретних видів операцій із середнім рівнем чи абсолютними (максимальними і мінімальними) значеннями аналогічних показників у банківській системі в цілому.

При формуванні «кредитного» портфеля враховуються такі ризики, як кредитний, коли позичальники не можуть погасити свій борг; ризик ліквідності, коли в банку виявиться недостатньо грошових коштів для виконання платіжних зобов'язань у встановлені строки; процентний ризик, коли відбувається зміна процентних ставок, що негативно позначається на прибутку банку.

Кредитний ризик має контролюватися для підтримання його на належному рівні. Цього рівня можна досягти за допомогою поміркованого управління – кредитами, а також за допомогою таких заходів, коли кредит надається лише тим позичальникам, кредитоспроможність яких перевірена і є задовільною, коли кредитну угоду складають таким чином, щоб унеможливити невиконання її умов, та коли постійно контролюється виплата відсотків і погашення основної суми боргу (якщо платежі переходять до категорії прострочених, вживаються належні заходи).

Оскільки найбільша питома вага припадає на кредитну діяльність в активних операціях банку, що є ризиком для комерційного банку, виникає потреба аналізувати «кредитний портфель» останнього. Його структура вважається задовільною, якщо питома вага кредитів без забезпечення сумнівних до повернення прострочених і пролонгованих становить не більше ніж 50 відсотків.

Пасивна частина балансу характеризує джерела коштів і природу фінансових зв'язків банку, оскільки пасивні операції значною мірою визначають умови, форми й напрямки використання банківських ресурсів. Основними завданнями аналізу пасивів є визначення розміру власних коштів та їх зміна за період, що досліджується, розміру залучених коштів, їх структури й змін за період, що досліджується, частки власних і залучених коштів у загальній сумі балансу та аналіз дотримання нормативів достатності капіталу.

Аналіз власних коштів банку. Цей аналіз поділяється на якісний і кількісний. Перший дає змогу виявити, за рахунок яких джерел сформовані власні кошти банку, а другий – визначає питому вагу джерел формування власних коштів в їх загальній сумі.

Власні кошти банку складаються з основного і додаткового капіталу та відрахувань. При цьому сума додаткового капіталу не перевищує суми основного капіталу.

До основного капіталу включається фактично сплачений статутний фонд, зростання якого коригується на коефіцієнт 0,8, та інші фонди, які створюються за рахунок прибутку, що залишається в розпорядженні банку після сплати податків і обов'язкових платежів (резервний фонд основних коштів), а також кошти для компенсації втрат від знецінення у 1992 р. статутних фондів банків. До нього належать: сума зареєстрованого статутного фонду + 0,8 (суми фактичного збільшення статутного фонду порівняно з сумою зареєстрованого), резервний фонд, фонди основних коштів, фонди економічного стимулювання, валютні резерви комерційних банків у ВКВ, нерозподілена частина прибутку (мінус нематеріальні активи). До додаткового капіталу належать: резерви страхування активних операцій комерційних банків, спеціальний фонд валютних ризиків, поточні доходи (видатки), фінансування капітальних вкладень, що здійснюється в установах банків. До відрахувань належать вкладення в акції акціонерних товариств, вкладення в акції підприємств, вкладення в недержавні боргові зобов'язання, кошти, перераховані банками підприємствам, організаціям, установам та кооперативам для участі в їх

господарській діяльності, дебітори й кредитори банку за господарськими операціями банку.

Таким чином, власні кошти банку складаються з фондів банку, власних джерел фінансування капіталовкладень, прибутку й власних коштів у розрахунках.

Основним джерелом ресурсів комерційного банку є залучені кошти. Порівняльний якісний аналіз їх структури за певний період дає змогу оцінити роботу банку щодо залучення нових джерел коштів. При формуванні залучених коштів банк має дуже обережно підходити до різноманітних джерел, оскільки майже всі залучені кошти є платними для банку і відносяться на рахунок 970 «Сплачені видатки». Залучені кошти банку є одночасно його кредитними ресурсами, тому доцільно залучати таку суму коштів, яку в подальшому можна розмістити в активах як кредитні вкладення. Значне перевищення кредитних ресурсів (залучених коштів) над кредитними вкладеннями може призвести до збитковості кредитних операцій комерційного банку.

Достатність капіталу – це здатність банку покривати свої витрати. Його платоспроможність – достатність власних коштів для забезпечення захисту інтересів вкладників та інших кредиторів банку. Банку необхідно мати достатній капітал для забезпечення обсягу й характеру своїх комерційних угод. Згідно з Базельською угодою, основними показниками достатності капіталу є мінімальний коефіцієнт ризиковості активів і мінімальний коефіцієнт капітального покриття.

Дотримання банківських норм достатності капіталу дає змогу зменшити кредитний ризик, відмовитися від кредитування чи надання послуг у разі, якщо сума банківського капіталу близька до нормативів достатності капіталу, відмінити кредитні ліміти та змінити плату за кредит. При аналізі достатності капіталу передусім визначається дотримання виконання економічних нормативів, установлених Національним банком України. Достатність капіталу визначається за чотирма показниками: мінімальний розмір статутного фонду банку; мінімальний розмір власних коштів банку (капіталу); платоспроможність банку; достатність капіталу (співвідношенням власних і залучених коштів).

Аналізуючи достатність капіталу, слід пам'ятати, що активи банку складаються здебільшого з позичок і фінансових вкладень. Оцінка достатності капіталу за допомогою мінімального коефіцієнта ризикованості активів заснована на положенні, що деякі активи банку більш ризикові, ніж інші, і тому цей ризик слід контролювати. Для того щоб витримати ризик втрат будь-

яких активів банку, структура банківського капіталу має бути достатньо безпечною.

Ураховуються такі види ризиків, як кредитний ризик, тобто можливість того, що банку не будуть повністю і вчасно повернуті борги; інвестиційний ризик, тобто можливість того, що ринкова вартість фінансових вкладень чи інших інструментів, які банк тримає як активи, впаде нижче за балансову вартість (або початкову ціну придбання), ризик примусового продажу, тобто можливість того, що при спробі банку продати активи ринок буде настільки вузьким, що ціна активів буде набагато менша від ринкової вартості.

Проаналізуємо ліквідність балансу. **Ліквідність** – це здатність банку забезпечити своєчасність виконання своїх грошових зобов'язань. При аналізі ліквідності балансу банку, як і при аналізі достатності капіталу, передусім визначається виконання економічних нормативів, встановлених Національним банком України. Комерційні банки зобов'язані дотримуватись показників миттєвої, загальної, ресурсної ліквідності та встановленого співвідношення між високоліквідними й робочими активами.

При аналізі ліквідності можуть використовуватись додатково такі коефіцієнти, як коефіцієнт ліквідних активів, який обчислюється шляхом додавання до готівки та прирівнених до неї коштів міжбанківських позик (актив), за мінусом міжбанківських позик (пасив) та позичок від центрального банку відносно загальних активів та коефіцієнт співвідношення позик і депозитів, який визначається як відношення всіх активів з нормальним ризиком (дисконти, позики та авізо) до основних депозитів (включаючи до запитання, термінові та ощадні депозити, але за винятком короткострокових та довгострокових залучень). Це співвідношення характеризує здатність банку залучати депозити від суспільства для підтримки своїх кредитних операцій та його спроможність надавати їх у кредит. Вищий коефіцієнт традиційно асоціюється з великим елементом ризику, оскільки він може відображати нижчу ліквідність (та вразливість від дій кредиторів), негативні економічні умови чи наслідки відтоку депозитів.

Низький рівень співвідношення може відображати недостатні можливості кредитування або небажання врахування існуючого ризику при наданні позик. Нормальний рівень 70–80 відсотків може становити помірне співвідношення між ліквідністю (що вимагає меншого коефіцієнта) та доходністю (кращою за вищий коефіцієнт).

Аналіз фінансових результатів діяльності комерційного банку полягає в проведенні аналізу доходів та витрат банку, розра-

хунку прибутку й рентабельності. Основним джерелом для проведення аналізу фінансового стану банку є звіт про фінансові результати банку.

Доходи банку – це загальна сума грошових коштів, отриманих від здійснення активних операцій. До них належать отримані відсотки, доходи та комісія за послугами, доходи від операцій з цінними паперами, відшкодування клієнтами поштових, телеграфних та інших витрат, доходи від інкасації грошової виручки та перевезення цінностей, доходи від діяльності негоспрозрахункових підрозділів банку, доходи від операцій із золотом і дорогоцінними металами, доходи від операцій касового обслуговування Держбюджету й державного боргу та інші доходи, штрафи, пеня, отримані неустойки та відкредитовані доходи, отримані від централізованих кредитних ресурсів (на рівні НБУ).

Кількісний аналіз структури доходів банку полягає у визначенні питомої ваги окремих статей доходів у їх загальній сумі. Узагальнений кількісний аналіз структури доходів є порівнянням структури кількох банків або фактичних і планових (прогнозованих) показників одного банку.

Витрати банку – це вся сума витрат за пасивними операціями, зокрема й витрати на утримання апарату управління. До них належать сплачені відсотки, сплачена комісія за послуги клієнтам, банкам при кореспондентських відносинах, витрати на операції з цінними паперами, поштово-телеграфні витрати за операціями клієнтів, витрати на операції із золотом та іншими дорогоцінними металами, матеріальні витрати на розрахункове та касове обслуговування, витрати на виготовлення, пересилку бланків, паперу, пакувальні матеріали, необхідні для здійснення банківських операцій, витрати на маркетинг і рекламу, витрати банку на оплату послуг комп'ютерних центрів, амортизаційні відрахування на повне відновлення основних фондів, витрати на ремонт основних засобів, витрати на виготовлення паперових грошей і монет, витрати за операціями касового обслуговування Держбюджету й державного боргу та інші витрати – штрафи, пеня, сплачені неустойки; віддебетовані відсотки за кредитними ресурсами Ощадбанку України, передані НБУ, та витрати на утримання підрозділів банку.

Основним завданням аналізу витрат банку є визначення структури витрат за звітний період та порівняння її з планом (прогнозом), при користуванні методом відхилень. На підставі проведених порівнянь намічаються резерви скорочення витрат.

Аналіз структури операційних витрат банку є важливим для оцінки рівня його операційних видатків, розподілу кадрового

потенціалу та природи бізнесу, яким він займається. Операційні видатки, зокрема й витрати на утримання апарату управління, здійснюються із накопиченого доходу банку.

Прибуток – це різниця між доходами й витратами банку. **Балансовий прибуток банку** – це сума прибутку плюс надходження від позареалізаційних операцій, у тому числі й від курсових різниць за іноземними операціями та допущеним дебетовим сальдо, за відрахуванням збитків від позареалізаційних операцій. Його основним джерелом є дохід від відсоткової різниці, що визначається як відсотки отримані мінус відсотки сплачені.

Оскільки у витратах банку найбільшу питому вагу мають сплачені відсотки, то доцільно визначити середню ставку за відсотками за пасивними операціями, яка розраховується як відношення сплачених відсотків до залучених коштів. Ринкова відсоткова ставка має забезпечити досягнення двох цілей: обмін вартості (використання коштів за проценти) та підтримання вартості основної суми (захист від інфляції). Тому в умовах стабільної економіки ця ставка в її реальному вираженні має бути дещо вищою і, таким чином, трохи більшою від рівня інфляції.

Узагалі банк може зменшити свої витрати на фінансування порівняно з іншими банками шляхом надання кращих послуг чи забезпечення більших зручностей клієнтам, що підвищує операційні витрати. З іншого боку, він може намагатися знизити складові операційних витрат у вартості фінансування, пропонуючи «оптові» великі депозити (знижуючи, таким чином, вартість проведення операцій). Підвищення відсоткових ставок для залучення оптових депозитів від значних і сприятливих до ставки вкладників збільшує відсоткову складову витрат на фінансування. Однак щоб не втратити клієнтів, банк не може встановити ціну на кредит значно вищу, ніж беруть інші банки (за винятком тих випадків, коли він бажає взяти на себе фактор вищого ризику).

Неабияке значення мають дивіденди, що сплачуються для компенсації акціонерам за тривале використання їх коштів та за більш високий ризик (як останніх у списку на компенсацію при ліквідації банку) порівняно з вкладниками, які можуть мати формальну чи безсумнівну урядову гарантію на повернення їхніх вкладів (або їх частки).

Найважливішими показниками прибутковості банку, які рекомендуються розраховувати, є прибутковість активів та капіталу.

Прибутковість активів (Π_a) – це відношення чистого прибутку після оподаткування (ЧП) до середньої вартості активів (ВА) виражене у відсотках:

$$\Pi_a = \frac{\text{ЧП}}{\text{ВА}} 100\%.$$

Прибутковість капіталу (Π_{cf}) – це відношення чистого прибутку після оподаткування до статутного фонду банку (СФ), виражене у відсотках:

$$\Pi_{cf} = \frac{\text{ЧП}}{\text{СФ}} 100\%.$$

Показник прибутковості активів характеризує ефективність використання всіх ресурсів, отриманих банком у своє розпорядження, а показник прибутковості капіталу – доходність капіталу учасників. Узагальненим показником банківської діяльності слід вважати прибутковість капіталу, а показник прибутковості активів – частковим показником, що відображає внутрішню політику банку, професіоналізм його апарату, який підтримує оптимальну структуру активів і пасивів з погляду доходів та витрат.

Для підвищення прибутковості капіталу (статутного фонду) банку, необхідно збільшувати прибутковість його активів і зменшувати частку статутного фонду в загальній сумі коштів.

Для збільшення прибутковості активів застосовуються такі заходи, як збільшення ставки відсотків за активними операціями та зменшення ставки відсотків за залученими коштами, збільшення частки власних коштів банку в загальній сумі його коштів (показника платоспроможності) та зменшення співвідношення власних і залучених коштів.

Вимірювання ефективності діяльності банку визначається за допомогою відповідних показників:

$$E_o = \frac{V_o}{\Pi} 100 - \frac{V_c}{Z_k} 100,$$

де E_o – ефективність діяльності; Π – позички; V_o – отримані відсотки; V_c – сплачені відсотки; Z_k – залучені кошти.

Ефективність діяльності включає тільки ті активи й пасиви, до яких застосовуються відсоткові ставки. Таким чином, він включає вплив безвідсоткових депозитів до запитання, капіталу та невиконаних вимог резервування на чисті отримані відсотки, а звідси – на прибутки банку. Даний показник ізолює вплив відсоткової ставки на прибуток банку і цим робить глибшим розуміння джерел його прибутку.

Чиста відсоткова маржа (%) визначає основну здатність банку мати прибуток від відсоткової різниці як відсоток середніх загальних активів:

$$Ч_м = \frac{Д_y - V_a}{З_a} 100,$$

де $Ч_м$ – чиста відсоткова маржа; $Д_y$ – отримані відсотки; V_a – витрати за відсотками; $З_a$ – загальні активи.

Чиста відсоткова маржа подає в чисельнику доходні активи, ґрунтуючись на тому припущенні, що відсоткова маржа стосується тих доходних активів, які задіяні в процесі отримання доходу від відсотків. Однак і ті активи, відсотки за якими не отримуються, і пасиви, відсотки за якими не сплачуються, мають значний вплив на чисту відсоткову маржу.

Визначення ефективності діяльності працівників проводиться за допомогою показника продуктивності, який віддзеркалює ефективність одного з трьох основних ресурсів банку: кадрів, репутації та фінансових зобов'язань – шляхом підрахунку чистого доходу на керівника та робітника банку.

Продуктивність праці – це відношення чистого прибутку до загальної кількості працівників:

$$ПП = \frac{ЧП}{П},$$

де $ПП$ – продуктивність праці; $ЧП$ – чистий прибуток, що залишається у розпорядженні банку; $П$ – загальна кількість працівників. Цей показник визначає середній дохід, створений кожним працівником (узагальнено).

Відношення чистого доходу до витрат на утримання працівників визначає **окупність витрат**.

При визначенні узагальненої оцінки фінансового стану комерційного банку необхідно використовувати стандартизовану сис-

тему, у межах якої всі банки розглядаються з єдиної точки зору. Така система ґрунтується на аналізі основних показників фінансового стану банку. Вона дає змогу враховувати основні його компоненти. Даною системою узагальнення основних показників фінансового стану банків є загальновідома система CAMEL, на базі якої (з урахуванням специфічних особливостей національної банківської системи) створено рейтингову систему.

Система рейтингу банків містить такі параметри: дохідність капіталу – оцінку розміру капіталу банку з погляду його достатності для захисту інтересів вкладників та підтримання платоспроможності, якість активів, спроможність забезпечення повернення активів, аналіз позабалансових рахунків, а також вплив наданих проблемних кредитів на загальний фінансовий стан банку; якість управління (менеджменту) – оцінку методів управління банком щодо ефективності діяльності, установленого порядку праці, методів контролю дотримання існуючих нормативних актів та чинного законодавства; дохідність – оцінку банку з погляду достатності його доходів для перспективи його розвитку; ліквідність – спроможність банку до виконання як звичайних, так і непередбачених зобов'язань.

Визначення сукупного рейтингу банку. За кожним із наведених вище компонентів нараховуються бали від 1 («сильний») до 5 («незадовільний»).

Сукупний рейтинг чітко вказує на загальний фінансовий стан банку: сильний, задовільний, посередній, незадовільний.

Банк з належним управлінням, щоб забезпечити свій розвиток, повинен мати достатній розмір надходжень (прибутків). А це означає, що він повинен спрямовувати достатній обсяг своїх прибутків на збільшення капіталу і в такий спосіб підтримувати чи покращувати показники свого капіталу. Якщо коефіцієнти капіталу банку мають тенденцію до погіршення, то це свідчить про те, що банк неприбутковий або обсяг його прибутків залишається у вигляді нерозподілених прибутків. Таке становище є найчастіше результатом виплати надто великої частини прибутків у формі дивідендів власникам банку.

Необхідно встановити взаємозв'язок надходження і якості активів. Банк, що має проблеми з якістю активів, змушений, з точки зору обліку, визнати збитки й знизити вартість проблемних активів (тих, що підлягають класифікації). Ці збитки призведуть до скорочення надходжень банку або навіть до того, що він може зазнати збитків від своєї основної діяльності.

Достовірність даних про надходження тісно пов'язана з якістю активів. Недостовірність – наслідок нарахування відсотків у прибутку раніше, ніж вони будуть отримані.

Відсотки за кредитами можуть бути заробленими або стягнутими (отриманими). При нарахуванні відсотків має бути чіткий порядок, відповідно до якого зростання відсотків треба призупинити, як тільки прострочення за заборгованістю досягнуть певного строку – як правило, 90 днів.

Аналізуючи надходження, слід зважити й на інші фактори, зокрема на існуючу практику амортизації активів, які з часом втрачають свою вартість, правильність ведення розрахунків заборгованості за податками та відображення в обліку сум, виплачених власникам банку у формі дивідендів після виплати податків. Якщо високий відсоток чистого прибутку виплачується у вигляді дивідендів, то це означає, що банк не може утримати достатню частину своїх прибутків для збільшення капіталу.

Аналіз надходжень здійснюється на підставі річних та кварталних даних після коригування на податкові виплати.

Аналіз ліквідності здійснюється з метою визначення того, чи спроможний банк відповідати за своїми зобов'язаннями вчасно й без втрат. Найпростішим методом роботи банку є збереження відповідної частини своїх активів у ліквідній формі. Прикладами цього є готівка, залишки на кореспондентських рахунках у Національному банку, а також в інших банках, державні цінні папери (у разі можливості швидкого їх перетворення на готівку).

У свою чергу, існує відповідний взаємозв'язок між ліквідністю й надходженнями, який полягає в тому, що ліквідні активи звичайно дають менший відсоток, ніж неліквідні (особливо кредити), а банки, що тримають у ліквідній формі значну частину своїх активів, скоріш за все, менш рентабельні.

Постійне утримання відповідної частки активів у ліквідній формі є найпростішим, і, як правило, застосовується в умовах слабборозвинутої банківської системи. Банки визначають обсяг необхідних ліквідних коштів, ураховуючи при цьому два фактори:

- 1) якою мірою банк має виконувати свої зобов'язання за залученими коштами в найближчій й подальшій перспективі;
- 2) якою мірою банк виконуватиме свої майбутні зобов'язання, пов'язані з наданням кредитів.

У міру розвитку й розширення фінансового ринку в банків з'являються більші можливості щодо управління рівнем своєї ліквідності та утримання значної частини активів у ліквідній

формі. Це досягається шляхом здійснення швидкого продажу активів центральному банку (у формі державних цінних паперів) або здійснення реалізації на вторинному ринку відповідних типів активів; залучення запозичених коштів інших банків (як правило, на короткий строк), часто у вигляді короткострокових позик; укладення угод про відкриття кредитних ліній на відповідну суму та залучення коштів до центрального банку з метою задоволення потреб у ліквідності на короткий строк або на довгостроковій основі.

При ліквідності банки враховують такі фактори: обсяг «ляжучих» вкладів, тобто яка частка депозитів банку може розглядатись як основні депозити (ті, що залишатимуться у розпорядженні банку) порівняно з тією частиною вкладів, які, напевне, будуть зняті з рахунків, часто без попередження; наявність активів у ліквідній формі або активів, що можуть бути швидко перетворені на ліквідні (чим вищий відсотковий показник, тим кращою є ліквідність); рівень, за яким банк покладається на запозичені кошти, тобто на кошти, придбані на міжбанківському ринку, або на залучення коштів центрального банку (чим вищий рівень цієї залежності, тим ризикованіший стан ліквідності банку); обсяг зобов'язань банку за наданням кредитів у майбутньому (чим більший їх обсяг, тим ризикованіший стан ліквідності банку); здатність керівництва банку керувати рівнем ліквідності, а також дотримання банком внутрішньої політики й принципів регулювання ліквідності.

Розділ V

ПОДАТКОВО-
БЮДЖЕТНА
ПОЛІТИКА

Податкова політика

10.1. Сучасний стан і перспективи податкової політики України

Головною метою формування податкової системи держави має бути поліпшення фінансового стану підприємств усіх форм власності, і особливо на пріоритетних напрямках розвитку виробництва.

Регулювання нових економічних відносин потребує гнучкої податкової політики, яка б дала змогу оптимально щодо конкретних умов пов'язувати інтереси держави з інтересами товаровиробників і рядових платників податків. Зрозуміло, що з розвитком ринкової економіки має розвиватись і податкова система та методи розрахунків і сплати податків.

Недоліком податкових реформ в Україні є те, що їх соціальні наслідки, як правило, не прогнозуються, а здебільшого такі, що посилюють соціальне напруження в суспільстві.

Усім зрозуміло, що державні податки забезпечують функціонування бюджету, і тому вони потребують обґрунтованого планування й регулювання. Адже відомо, що господарювання методом спроб та помилок не може бути нескінченним, досить швидко воно призводить до економічної кризи, інфляції, зубожіння населення й бюджетного дефіциту. Вийти з кризового становища можна, тільки спираючись на наукові знання й досвід, дотримуючись у господарській діяльності рекомендацій науки. Безперспективно кидається з однієї крайності до іншої, не можна тим більше накладати податкову систему країн з розвинутою ринковою економікою на нашу дійсність. Тому слід проаналізувати вплив на формування доходів бюджету податкової політики України.

Запровадження нових, науково необґрунтованих податків не заохочує підприємства до розширення діяльності; навпаки, воно

призводить до згортання виробництва і в підсумку – до значного зменшення доходів бюджетів усіх рівнів. Коли на перехідну економічну систему з державною монополією на засоби виробництва й предмети споживання наклали податкову систему розвинутих ринкових держав, то ми отримали доказ догмату політики над економікою. Проте корені суспільного розвитку – не в політиці, а в економіці й фінансах. Політика стає двигуном прогресу, коли вона є одночасно і формою використання об'єктивних економічних законів, і формою розв'язання суперечностей в економіці.

Об'єктом оподаткування прибутковим податком для громадян, які проживають в Україні, є доходи в грошовій і натуральній формах, а для громадян, які непостійно проживають в Україні, – тільки ті доходи, які одержані із джерел, що оподатковуються в Україні. Інститут податків виходить передусім з того, що є необхідність примусового відчуження державою частини створеної вартості, її концентрації і перерозподілу. Відповідно держава в особі органів управління зобов'язана оперативним реагувати на зміни економічної ситуації і вносити корективи в податкову систему.

Перехід до ринкової економіки передбачає необхідність взаємозв'язків між формуванням фінансів у частині державних доходів і податковою політикою, а це потребує змін структури управління. Очевидно, що просування до ринку має сприяти наданню більших прав місцевим органам влади та управління. Вертикальні зв'язки дедалі більше замінюються горизонтальними. Однак необхідність централізованої системи управління державними доходами й податковою політикою зберігається на всіх етапах, включаючи і роботу в умовах ринкової економіки, оскільки значною мірою визначає розвиток економіки. Таке становище, безумовно, позначається на формуванні дохідної бази бюджетів усіх ланок бюджетної системи.

Структуру доходів бюджету можна розглядати за джерелами доходів, наприклад, за загальнодержавними доходами та місцевими податками і зборами. До загальнодержавних доходів належать податок на додану вартість, податок з прибутку підприємств, акцизний збір, податковий податок з населення та ін.

Місцеві податки і збори встановлюються відповідними державними органами влади і затверджуються рішеннями місцевих органів влади.

Реформування податкової політики має відбуватись шляхом структурної перебудови економіки й фінансів. Тільки на основі

такої перебудови можна забезпечити стабілізацію і збалансованість торговельно-платіжного балансу й бюджету держави. Цей напрямок передбачає два шляхи:

- 1) цілеспрямовану підтримку структурної перебудови найважливіших для функціонування економіки галузей і виробництва державними коштами, кредитами, державними гарантіями інвесторам;
- 2) перебудову виробництва відповідно до вимог ринку за рахунок власних коштів підприємств, кредитів і позичок.

Податкова реформа в Україні здійснюється постійно, практично з дня отримання незалежності та формування органів влади і управління. Замість традиційного податку з обігу введений податок на додану вартість і акцизний збір, тобто бачимо чітку систему створення нової системи податків. Однак чи відповідає ця система податків, наприклад, нинішньому стану вітчизняної економіки?

Усі розуміють необхідність формування податкової системи, яка б базувалась на досвіді науки й практики. Податки не можуть бути інструментом швидкого й оперативного втручання у фінанси підприємств усіх форм власності та інших ринкових структур. Якщо ж податки розглядати в аспекті швидкого втручання, то це може призвести до ще більшої дестабілізації економіки.

Методи податкової політики західних країн відпрацьовувались десятками й сотнями років і в результаті перетворились на систему нормального податкового регулювання економікою. З часу проголошення незалежності України ми маємо запровадження податку на доходи, заміну його на податок з прибутку, потім – на податок на доходи і знову – на податок на прибуток. Зрозуміло, що ці зміни не поліпшують економічного становища країни. Так, заміна податкового законодавства необхідна, але вона має спиратися на наукові й практичні дослідження та відповідати стратегічним цілям економічної політики.

У цілому ж удосконалення податкової політики має відбуватися в трьох напрямках: фінансовому – шляхом формування доходів бюджету, економічному – шляхом впливу на виробництво та соціальному – шляхом впливу на доходи населення.

Досвід останніх років показує, що як фінансові, так і економічні, а тим більше соціальні наслідки податкових реформ не прогножуються.

При введенні нової податкової системи необхідно враховувати ще й взаємовідносини з іншими державами. Україна в цілому поступово виходить за межі замкнутого економічного простору

держав СНД і прагне ввійти в економічний простір західних держав, тобто в Євросоюз. У цьому аспекті слід мати на увазі, що входження до Євросоюзу потребує:

- 1) погодження податкової політики з цими державами;
- 2) вжиття заходів щодо недопущення подвійного оподаткування однойменних товарів;
- 3) погодження податкових ставок за конкретними податками.

Відповідно Україна як країна з ринковою економікою, на наш погляд, має відпрацювати можливості переходу економіки на нормативну економіку. Вихідним теоретичним принципом такої економіки є оптимум Парета. Розвиваючи цей принцип, англійський вчений А. Пігу вивів нормативне положення про коригуючий фінансовий механізм, який забезпечує справедливий розподіл благ: податки – з одних, виплати з бюджету – іншим.

Пріоритет нормативного методу – постійне критичне вивчення фінансового механізму з метою поліпшення стану державних фінансів, передусім шляхом реформування системи оподаткування.

Аналіз податкової системи України свідчить, що її запроваджено без наукового обґрунтування норм і нормативів і що вона не враховує особливостей різних галузей. Тобто Україні потрібна податкова система, яка б враховувала реальний стан нашої економіки.

До речі, що має бути об'єктом оподаткування – прибуток чи дохід? Не забуваємо, що оподаткування ґрунтується на системі примусового відчуження доходів, а тому стягнення податків може призвести до того, що рентабельне підприємство зможе розрахуватись, але якщо воно збиткове, то стане банкрутом.

Отже, податкова політика України повинна спиратись на такі принципи:

- об'єктом оподаткування має бути прибуток юридичних осіб, земля, майно, капітал та доходи фізичних осіб (це прямі податки);
- захист вітчизняного виробника, обмеження споживання окремих видів товарів та необґрунтованого одержання великих доходів (регулювання цих заходів) має провадитись за допомогою непрямих податків (акциз);
- потрібна підтримка передових напрямків виробництва та виробництва конкурентоспроможної продукції вітчизняних виробників;
- слід чітко розмежувати податки між державним і місцевим бюджетами.

10.2. Реформування податкової політики

Найгострішою проблемою економіки України є реформування існуючої податкової системи й надання їй нормальної, цивілізованої спрямованості. Підходи до реформування податкової системи різні, а пропозиції іноді протилежні. Так, одні пропонують провести корекцію нині діючих податків, інші – зовсім змінити модель податків. Проблема може вирішуватись тим чи іншим методом, але вона не дасть якісних результатів, якщо оподаткування не буде об'єктивним і справедливим, адже сьогодні одні сплачують непосильні податки, інші так чи інакше ухиляються від цього обов'язку.

Реформування податкової політики слід здійснювати шляхом послаблення податкового тиску щодо тих, хто платить податки й інвестує кошти у виробництво. Для цього необхідно передусім знизити кількість податків. З іншого боку, слід полегшити податковий тиск. Передбачається впроваджувати систему стимулювання податків: при зростанні обсягів і рентабельності виробництва норматив сплати податків буде зменшуватись, що стимулюватиме виробника до збільшення виробництва продукції.

Заслуговує на увагу й питання прибутковості виробництва. Традиційно прибутком вважається різниця між ціною й матеріальними витратами (так званий балансовий прибуток). Було б краще, якби прибутком вважалася та частина коштів, яка залишається після вирахування витрат виробництва та витрат на впровадження новітніх технологій і обладнання, що неможливе без використання кредитів (тому в ці витрати необхідно зараховувати відсотки за кредит та поповнення обігових коштів). Не можна забувати, що протягом десятків років не реформувались і амортизаційні відрахування на оновлення обладнання, що вкрай потрібно робити. Тому прибуток для оподаткування має бути «чистим», без зазначених вище витрат.

Метою реформування податкової політики є зміна податкової системи для забезпечення стабілізації економіки, передусім матеріального виробництва, підвищення його ефективності і на цій основі – забезпечення доходів державного бюджету та соціально-культурного розвитку держави. Виходячи з цього, можна сказати, що податкова система має забезпечувати оптимізацію розподілу і перерозподілу національного доходу. Граничний рівень перерозподілу валового внутрішнього продукту через зведений бюджет України, включаючи й відрахування до пенсійного фонду, має не перевищувати 40 відсотків. Реформуванню підля-

гають правові норми, які визначають форми, методи, механізми регулювання і встановлення величини й порядку стягнення податків, зборів та інших обов'язкових платежів у бюджеті й державні цільові фонди, необхідні державі для виконання своїх функцій. Нормативи й порядок зарахування податків та інших обов'язкових платежів до бюджетів бюджетної системи регулюються законодавством України.

Децентралізація податків та інших обов'язкових платежів здійснюється з урахуванням посилення ролі бюджетів усіх рівнів щодо реалізації радикальних реформ зі стабілізації й розвитку економіки. Повинна бути розроблена концепція розширення бази нарахування податків та зменшення розмірів ставок податків за рахунок скорочення пільг при визначенні об'єктів оподаткування. Проведення цих заходів має забезпечити справедливий підхід держави до суб'єктів підприємницької діяльності й буде спиратися на принципи податкової політики, до яких належать: стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності; обов'язковість; рівнозначність і пропорційність; рівність усіх суб'єктів оподаткування та недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації; соціальна справедливість; стабільність; економічна обґрунтованість; рівномірність виплати; компетентність; єдиний підхід; доступність.

Розглянемо суть кожного із зазначених принципів податкової політики.

Стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності передбачає основний напрямок податкової політики – стимулювання розвитку виробництва шляхом надання пільг на оподаткування прибутку.

Обов'язковість сплати податків передбачає запровадження норм сплати податків та інших обов'язкових платежів, визначених на основі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, і встановлення відповідальності платників за порушення податкового законодавства.

Рівнозначність і пропорційність оподаткування – це стягнення податків з юридичних осіб за визначеним нормативом від одержаного прибутку та забезпечення сплати рівних податків і обов'язкових платежів з рівного прибутку й пропорційно більших податків та інших обов'язкових платежів з більшого прибутку.

Рівність усіх суб'єктів оподаткування та недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації забезпечується єдиним підходом до суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних

осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні зобов'язань за сплатою податків та іншими обов'язковими платежами.

Соціальна справедливість забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення досягається шляхом запровадження економічно обґрунтованого оподаткування, тобто встановлення неоподатковуваного мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого й прогресивного оподаткування громадян, які одержують великі та дуже великі доходи.

Стабільність забезпечується незмінністю податків та інших обов'язкових платежів і їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року.

Економічне обґрунтування передбачає встановлення податків та інших обов'язкових платежів на основі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей; при цьому враховується необхідність досягнення збалансованості видатків бюджету з його доходами.

Рівномірність сплати визначається встановленням строків сплати податків та інших обов'язкових платежів виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування видатків.

Компетенція – це встановлення і скасування податків та інших обов'язкових платежів, а також пільг їх платникам, яке провадиться відповідно до чинного законодавства про оподаткування винятково Верховною Радою України, а у визначених межах – Верховною Радою Автономної Республіки Крим та місцевими органами влади.

Єдиний підхід передбачає дотримання однакових принципів при розробці податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку або обов'язкового платежу, об'єкта оподаткування, джерел сплати податків та інших обов'язкових платежів, строків і порядку сплати податків та основ для надання податкових пільг.

Доступність забезпечує відкритість норм податкового законодавства для платників податків та інших обов'язкових платежів.

Зазначені принципи оподаткування показують значущість податків у формуванні фінансів держави, передусім бюджету. Тим більше, що податок – це обов'язковий платіж, який надходить до бюджету від юридичних осіб і громадян.

Сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів складає *систему оподаткування*.

При встановленні податків або інших обов'язкових платежів мають бути законодавчо визначені платник податку, об'єкт оподаткування, розмір ставки, податковий період та строк сплати податку.

Платник податку – це юридична або фізична особа, яка згідно з чинним законодавством сплачує податки та інші обов'язкові платежі.

Об'єктом оподаткування є все те, що обкладається податком. Це прибуток, майно, додана вартість товарів (робіт, послуг), спеціальне використання природних ресурсів, заробітна плата, доходи громадян та інші об'єкти, визначені законодавчими актами України.

Ставки податків та інших обов'язкових платежів встановлюються Верховною Радою України і не можуть змінюватися впродовж бюджетного року.

Види податків в Україні встановлюються законами і поділяються, як уже зазначалося, на загальнодержавні податки та інші обов'язкові платежі, а також місцеві податки, збори тощо.

У більшості країн світу нагромаджено великий досвід вирівнювання місцевих бюджетів за допомогою дотацій і субсидій, які передаються з державного в місцеві бюджети, у різних країнах вони становлять від 15 до 24 відсотків усіх надходжень місцевих бюджетів. У них чітко визначено самостійність бюджетів. Особливістю є й те, що в усіх західних країнах запроваджений податок на нерухоме майно (нерухомість). За своїм економічним змістом податок на нерухомість є формою розподілу та перерозподілу національного доходу і використовується як додаткове джерело збалансування доходів та витрат зведеного бюджету. Податок на нерухомість є загальнодержавним, бо це – сума нарахованих податків на землю, будівлі, споруди.

Зважаючи на певну новизну податку на нерухомість, визначимо зміст понять, які входять до назви цього виду податку:

- *нерухомість* – земля і постійно розташовані на ній будівлі та споруди;
- *земля* – верхній шар ґрунту (за винятком корисних копалин, що знаходяться під землею і мають вартість), включаючи будь-які його капітальні поліпшення (іригацію, дренаж, профілювання), дороги та інші подібні об'єкти інфраструктури, крім капітальних будівель і споруд;
- *будівлі* – житлові будинки або їх частини (квартири), садові будинки, дачі, гаражі, а також постійно розташовані

- будівлі, які використовуються в інших, не підприємницьких цілях (*квартира* – частина житлового будинку, призначена для мешкання або самотньої особи, або однієї чи кількох сімей, має обладнані житлові та допоміжні приміщення й окремий вихід на сходові марші, у галерею, коридор, на дворовий балкон чи вулицю);
- *споруди* – об'єкти, що підпадають під визначення першої групи основних фондів, згідно із Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств».

У разі, коли об'єкт, який належить до основних фондів першої групи, використовується водночас як споруда й будівля, платник податку має право звернутися до органу державної податкової адміністрації із заявою про розмежування напрямків використання такого об'єкта з метою визначення податкових баз і строків оподаткування. Орган державної податкової адміністрації приймає відповідне рішення у місячний термін від дня звернення платника податку. Якщо таке розмежування не здійснене з вини платника податку, то відповідний об'єкт вважається будівлею.

Постійно розташованими вважаються капітальні будівлі або споруди, які конструктивно чи технологічно пов'язані із землею, на якій вони розташовані, і які не можуть бути переміщені на інше місце без зміни своїх якісних чи інших характеристик.

Основне місце постійного проживання – жилий будинок або квартира, що використовується фізичною особою як постійне місце проживання чи визначається як таке відповідно до Закону України «Про податок на доходи фізичних осіб».

Глава сім'ї – фізична особа, уповноважена членами її сім'ї вести облік та звітність сплати податку. Главою сім'ї вважається також самотня фізична особа, опікун чи піклувальник фізичної особи, а також адвокат, уповноважений фізичною особою представляти її інтереси.

Потребують також розгляду об'єкти оподаткування, які в сумі становлять податок на нерухомість.

Об'єктом оподаткування є будівлі, крім тих, що перебувають у власності держави або територіальної громади, релігійних організацій, навіть за умови їх використання як місця проживання служителя культу та для ведення ним допоміжного господарства та установ і організацій іноземних держав, які користуються дипломатичним імунітетом та привілеями згідно з міжнародними договорами України або її законами.

Не можуть бути об'єктом оподаткування будівлі, що перебувають у зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відсе-

лення, визначених Законом України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», та багатоквартирний житловий фонд, що перебуває на балансі юридичних осіб; не оподатковуються також будівлі, які ще не введені в експлуатацію.

Будівлі оподатковуються за ставкою, яка встановлюється законом про державний бюджет на черговий податковий рік, у розмірах не нижче одного та не вище трьох відсотків до бази оподаткування.

База оподаткування будівлі обчислюється шляхом множення одиниці її вимірювання на середню поточну її вартість, визначену на 1 січня податкового року. Така база розраховується для кожної будівлі, що має окремий реєстраційний номер в органі державної податкової адміністрації. Порядок реєстрації будівель устанавлюється Кабінетом Міністрів України.

Для оцінки середньої поточної вартості будівлі використовується метод аналогій, за яким середня поточна вартість одиниці виміру будівлі встановлюється на підставі оцінки середньої вартості одиниці виміру будівлі, аналогічної оподатковуваних, залежно від матеріалу стін, розташування та призначення такої будівлі, а також за яким середня вартість будівництва одиниці виміру нової будівлі розраховується шляхом ділення загальної вартості такої будівлі на її загальну одиницю виміру.

Середня вартість одиниці виміру будівель, збудованих з аналогічних матеріалів та для аналогічного призначення, є єдиною в Україні. У межах пунктів з населенням понад 100 тис. осіб територіальна громада може встановлювати окремі зони залежно від віддаленості від офіційного та (або) історичного центру такого населеного пункту і встановлювати підвищені коефіцієнти для таких зон, але не більше ніж у два рази щодо середньої поточної вартості одиниці виміру. Розмір середньої вартості одиниці виміру будівлі, залежно від матеріалу стін та її розташування, визначається й оприлюднюється в порядку, устанавленому Кабінетом Міністрів України. Перегляд розміру середньої вартості одиниці виміру будівлі має здійснюватися не рідше одного разу на п'ять років, але не частіше одного разу на три роки. Порядок здійснення оцінки середньої вартості одиниці виміру будівель визначається Кабінетом Міністрів України. Розмір середньої поточної вартості будівлі не може змінюватися протягом одного бюджетного року.

Податок на споруди. Податок на споруди раціоналізує витрати власника (користувача) споруди та спрощує механізм перерозподілу власності між юридичними або фізичними особами.

Об'єктом оподаткування є споруда. Не є об'єктом оподаткування споруди, що перебувають у власності:

- держави або територіальної громади, включаючи пам'ятки культури й архітектури, що охороняються державою, крім випадків, коли такі споруди закріплені за підприємствами на праві повного господарського відання або передані в оренду (спільну діяльність, інші види використання) іншим особам (крім державного або комунального майна, що передається в оперативне управління бюджетним установам і організаціям);
- неприбуткових організацій, у тому числі релігійних, за умови їх використання для ведення неприбуткової діяльності, зокрема релігійної;
- установ і організацій іноземних держав, які користуються дипломатичним імунітетом та привілеями згідно з міжнародними договорами України.

Не можуть бути об'єктом оподаткування також споруди, які використовуються:

- для будь-яких цілей, за умови, що такі споруди розташовані в зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, визначених Законом України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»;
- як об'єкти природоохоронного призначення, у тому числі об'єкти з утилізації виробничих відходів юридичних осіб та життєдіяльності фізичних осіб;
- пенітенціарними закладами та їх підприємствами відповідно до встановлених законодавством цілей;
- для потреб дитячих дошкільних закладів, закладів середньої професійної освіти та підвищення кваліфікації працівників, безоплатних пунктів медичного обстеження, профілактики й допомоги працівникам (медпункти);
- як безплатні спортивні зали і майданчики для фізичного оздоровлення та психологічного відтворення працівників (крім будинків відпочинку, туристичних баз і подібних їм установ);
- як об'єкти житлово-комунального господарства, що перебувають на балансі та утримуються за рахунок такого платника податку.

Не оподатковуються споруди, виробництво (будівництво) яких не завершено, а також споруди, законсервовані за рішенням Кабінету Міністрів України або за рішенням власника споруди у встановленому порядку. Порядок визначення дати початку експлуатації споруд устанавлюється Кабінетом Міністрів України.

Шляхи сполучення та передавальні пристрої підлягають оподаткуванню за переліком, устанавленим Кабінетом Міністрів України.

Споруди оподатковуються за ставкою, визначеною законом про державний бюджет на черговий податковий рік, у розмірах не нижче одного й не вище трьох відсотків до бази оподаткування. Ставка податку не може змінюватися протягом одного бюджетного року.

Базою оподаткування споруди є сукупна балансова вартість споруд, що перебувають у власності (користуванні) платника податку. Балансова вартість споруди визначається в порядку, устанавленому Законом України «Про оподаткування прибутку підприємства».

База оподаткування споруди, що перебуває у власності фізичної особи, незалежно від того, є вона суб'єктом підприємницької діяльності чи ні, устанавлюється на підставі здійснюваного фізичною особою обліку витрат, пов'язаних з придбанням, будівництвом та поліпшеннями такої споруди; за відсутності такого обліку – шляхом застосування цін на аналогічні споруди (їх балансової вартості), що перебувають у власності юридичних осіб, або шляхом обчислення балансової вартості за встановленою процедурою, для визначення поточної вартості одиниці виміру будівлі. База оподаткування споруди нараховується органом податкового контролю, який устанавлює розмір податкових зобов'язань фізичної особи.

Платниками податку на нерухомість є власники нерухомості або особи, уповноважені власниками сплачувати податок. У разі коли нерухомість перебуває у спільній власності членів сім'ї, платником податку є глава сім'ї. Коли платника податку не виявлено, органи місцевого самоврядування за поданням державних податкових адміністрацій у місячний строк устанавлюють власника зазначеної нерухомості або визначають уповноважену особу, яка має право розпоряджатися зазначеною нерухомістю.

Консервація нерухомості, що перебуває в державній власності або у власності територіальної громади, здійснюється відповідно до рішення Кабінету Міністрів України, місцевої державної адміністрації або виконавчого органу місцевої ради. Інші власники

мають право приймати рішення про консервацію нерухомості, сповістивши про це орган державної податкової адміністрації, який зупиняє стягнення податку. Законсервована нерухомість вважається переданою в управління Фонду державного майна України, який здійснює заходи щодо продажу такої нерухомості. Кошти, виручені від продажу, за винятком витрат, пов'язаних з продажем, повертаються колишньому власникові нерухомості. У разі коли заходи щодо пошуку покупців законсервованої нерухомості не мали позитивного результату, Фонд приймає рішення про утримання або ліквідацію такої нерухомості. Оподаткування здійснюється на податковий рік – період, який починається 1 січня і закінчується 31 грудня одного й того самого року.

Індексація. Протягом будь-якого податкового року, в якому не відбувається перегляду вартості будівель, для розрахунків бази оподаткування застосовується індексація бази оподаткування на рівень інфляції. Вона здійснюється тоді, коли рівень інфляції, розрахований на базі податкового року (з 1 січня податкового року до 1 січня року, що передує податковому), дорівнює або перевищує встановлений законодавством рівень. Індексація здійснюється податковими органами за наслідками звітного (податкового) року й доводиться до відома платників податку. Для спрощення податкових розрахунків застосовується заокруглення показників рівня інфляції до найближчого значення натурального ряду цифр, кратного п'яти.

Інформація щодо власності. Будь-які особи, які володіють нерухомістю або використовують її, мають частку участі, орендують чи управляють нерухомістю, а також будь-які юридичні особи, які прямо або побічно здійснюють підприємницьку чи іншу діяльність, пов'язану з використанням інформації про нерухомість (у тому числі нотаріальні контори, банки, бюро технічної інвентаризації, компанії та біржі з торгівлі нерухомістю та інші реєстратори нерухомості або прав на неї), зобов'язані надавати інформацію про оподатковувану нерухомість відповідним органам державної податкової адміністрації в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України.

Логіка економічного розвитку така, що створення сприятливого середовища може бути зведене нанівець існуючою податковою системою держави, яка не стимулює ні інвестиційного процесу (не створює умов для накопичення), ні саме виробництво. На жаль, така податкова система продовжує домінувати в Україні, і без внесення радикальних коректив інвестиційно-виробничий процес і надалі залишатиметься невизначено стагнаційним, а економіка пригніченою.

Які ж головні детермінанти спроможні впорядкувати податкову систему України, надати їй потрібної гнучкості та адаптивності стосовно нового етапу нашої економічної еволюції? Найважчим тягарем для суб'єктів господарювання усіх рівнів залишаються розміри податків, їх кількість та складність розрахунків. Слід також не забувати й про наявність тіньової економіки, адже близько 40 відсотків економіки країни працює не офіційно, а це не отриманого бюджетом податки, які знаходяться в прямопропорційній залежності від суми прибутку, отриманому в тіньовому секторі. Причому держава втрачає як доходи бюджету, так і кошти, отримані в тіньовому секторі економіки, який переводить валюту за кордон, і вона починає працювати на економіку інших держав, тобто тих, до яких надійшла валюта.

Отже, економічна політика держави має здійснюватись таким чином, щоб, по-перше, змусити працювати тіньовий сектор в офіційному секторі економіки, а по-друге, повернути з-за кордону капітал, який працюватиме на розвиток економіки України.

До речі, на керівників суб'єктів господарювання або власників впливає фактор оподаткування прибутку, що викликає намагання тим чи іншим способом ухилитися від сплати податків. Отже, навіть зменшення ставки податків на прибуток та ін., які сплачує суб'єкт господарювання, – без ПДВ та акцизного збору (платником останніх є, в основному, споживач, населення) посилює намагання суб'єктів господарювання все ж ухилитися від оподаткування.

Розв'язання цієї проблеми бачиться в заміні державних податків, крім ПДВ. На нашу думку, було б доцільно об'єднати державні податки в один податок – податок з основного капіталу. Податок має сплачуватись згідно зі встановленими нормативами залежно від продукції, яку випускає платник податку, або виконаних робіт чи послуг.

Нормативи відрахувань податку до бюджету слід установити виходячи з балансової вартості основного капіталу, але враховуючи від рентабельність виробництва, робіт чи послуг.

Таким чином, суму податкових платежів для основної групи підприємств, які займаються виробничою діяльністю, можна розрахувати за формулою:

$$П = БК \cdot \frac{Н}{100},$$

де $П$ – сума податку; $БК$ – балансовий капітал; $Н$ – норматив відрахувань, в %.

Зрозуміло, що кожний суб'єкт господарювання має особливості як у виробничій діяльності, так і за дохідністю (рентабельне підприємство чи ні), а тому доцільно ввести коефіцієнт коригування. Тоді маємо:

$$\Pi = BK \cdot \frac{H}{100} \cdot K,$$

де K – коефіцієнт коригування.

Можна висунути різні точки зору на можливість введення такого податку, але ми вважаємо, що його введення можливе лише після проведення апробації в конкретних умовах роботи того чи іншого суб'єкта господарювання.

Економічна наука довела, і господарська практика багатьох країн підтвердила, що сумарні податкові вилучення, за яких відбувається економічне зростання в державах, подібних до України, не повинні перевищувати 20% ВВП. Зрозуміло, що бюджетні витрати провокують необхідність зростання податків.

Таким чином, скорочення витратної частини бюджету – шлях до оптимізації податкової системи й принципової зміни акцентів у фіскальній політиці – від пригнічення виробництва до його поживлення і зростання.

10.3. Вплив податкової політики на формування бюджету

На економічну суть бюджету впливають об'єктивні й суб'єктивні фактори. До об'єктивних належать стан економіки, характер виробничих відносин та рівень розвитку продуктивних сил. Зміни виробничих відносин і способу виробництва змінюють як дохідну частину бюджету, так і розподіл валового внутрішнього продукту. Відносини власності змінюють суть, призначення і розподіл бюджету. До об'єктивних факторів належать також особливості, притаманні окремим областям: природні – наявність корисних копалин, нафти, газу, чорнобильська зона; економічні – де переважає виробнича чи сільсько-господарська галузь; соціальні – кількість учнів, хворих, лікарняних ліжок, соціально-культурних закладів тощо. До суб'єктивних факторів належать зовнішня й внутрішня політика держави, прогнози економічного розвитку та економічної ситуації.

На місцевому рівні структура доходів і видатків бюджетів практично не відрізняється, за винятком сум доходів і видатків, зумовлених розвитком регіонів.

Підвищенню ролі бюджетів усіх рівнів сприяє введення прогресивних методів їх розрахунків та прогнозна оцінка фінансових показників діяльності підприємств усіх форм власності. Цільова, кількісна, багатоваріантна оцінка всіх показників дає змогу підвищити реальність надходжень і видатків бюджетів. Провідною ланкою в цих розрахунках є податкова політика держави.

Перехід до ринкових відносин змінив усі економічні інститути, серед яких головним є бюджет. Ось чому виважена податкова політика є гарантом стабілізації економіки та її поступального розвитку.

Вплив держави на економічні процеси відбувається як через законодавчі та нормативні документи, так і через фінансову й кредитну політику, і передусім – державний бюджет. У перехідний до ринкової економіки період через бюджет здійснюється перерозподіл коштів, інвестування пріоритетних напрямків розвитку виробництва, виконання цільових загальнодержавних програм. Для цього держава використовує різні методи, основними з яких є податкова політика, пряме бюджетне фінансування, дотації, субвенції, субсидії, надання бюджетних позик та створення різних фондів. Податки й податкова політика знічною мірою впливають на розвиток виробництва, а через нього – конкретно на різні види послуг, ціну товарів, вартість робіт тощо. Пряме бюджетне фінансування використовується державою для фінансування конкретних цільових програм, які забезпечують поступальний розвиток економіки. Дотації та субсидії дають змогу вирівнювати економічно слабкорозвинуті регіони та галузі й підтягувати їх до середнього рівня. Бюджетні позики є дієвим засобом підтримки як окремих галузей, так і регіонів. Створення цільових централізованих фондів дає змогу, особливо в інфляційні періоди, підтримувати соціально-культурну сферу та здійснювати непередбачені витрати.

Податки з будь-яких доходів, що сплачуються фізичною особою в іншій, ніж грошова, формі, утримуються з джерел виплат за рахунок цієї особи.

Податковий орган має право визначати доходи фізичної особи, оцінюючи її витрати на особисті потреби та потреби її сім'ї. Така оцінка здійснюється тільки в тих випадках, коли витрати фізичної особи на придбання й утримання нерухомості та іншого майна, у тому числі транспортних засобів (автомобілі, плавзасоби, літаки), коштовності, землю, фондові та валютні цінності, предмети старовини й мистецтва, корпоративні права, явно не відповідають задекларованим доходам такої фізичної особи або членів її сім'ї.

Суми податку на доходи фізичних осіб зараховуються до бюджетів територіальних громад за місцем перебування платника податку.

Податкова реформа поряд із зменшенням податкового тиску шляхом змін податкового законодавства регулює відносини суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм, різних форм власності і напрямків діяльності з державою, створюючи для них однакові стартові можливості. Головним завданням держави при проведенні податкової реформи має бути гарантування стабільності податкового законодавства, яке відображається в податковому кодексі.

В умовах нестабільної економіки бюджет відіграє важливу роль у підтримці життєдіяльності держави, що досягається шляхом перерозподілу бюджетних коштів між галузями й регіонами. Слід дотримувати принципів ефективності, стабільності та соціальної справедливості. Ефективність впливу бюджету на розвиток економіки залежить передусім від її стану, податкової політики, чіткого режиму, економічного використання коштів бюджету та спрямування зекономлених коштів у пріоритетні галузі виробництва, а стабільність бюджету є наслідком стабільного розвитку економіки. Держава, регулюючи розвиток економіки як за галузями, так і регіонами контролює загальноекономічні пропорції, створює резерви для подолання диспропорцій та інвестує впровадження новітніх технологій. Значне місце в цьому процесі посідає впровадження в життя досягнень науково-технічного прогресу, що потребує підтримки з боку держави науки, освіти, підготовки висококваліфікованих кадрів.

Соціальна справедливість знаходить своє відображення у встановленні доходу бюджету того чи іншого регіону відповідно до економічного розвитку цього регіону, а також у дотриманні єдиних критеріїв фінансування видатків закладів освіти, охорони здоров'я, всієї соціально-культурної сфери, житлово-комунального господарства та інших невиробничих сфер.

В умовах спаду виробництва дієвість бюджету значно знижується через перевищення видатків над доходами, що призводить до дефіциту бюджету, тобто до перевищення видатків бюджету над доходами. Результатом цього є незбалансованість бюджету, скорочення фінансових можливостей держави, спад виробництва, неодержання запланованих доходів. Причинами бюджетного дефіциту є проведення видатків без урахування доходів, нехтування елементарними правилами цільового використання коштів і жорсткого режиму їх економії, зростання апарату

управління. Збалансованість бюджету залежить від інфляційних процесів, кризи платежів та невваженої податкової політики. Наявність бюджетного дефіциту негативно впливає на економічний стан держави і її політичну діяльність, призводить до прискорення інфляційних процесів через емісію грошей, погіршує стан економіки.

Керований дефіцит бюджету, як показує світова практика, стимулює розвиток економіки, а неконтрольований – призводить до погіршення економічного стану.

Оптимальний рівень дефіциту бюджету визначається через відношення до валового внутрішнього продукту або до видатків бюджету. Світова практика показує, що граничний дефіцит бюджету може бути від двох до трьох відсотків відносно валового внутрішнього продукту і не більше чотирьох-шести до видаткової частини бюджету. Як правило, в економічно розвинутих державах бюджети затверджуються з певним дефіцитом, проте кожна держава прагне його скоротити, управління бюджетним процесом базується на принципі збільшення доходів бюджету і зменшення або скорочення його видатків. Тому ведеться пошук нових джерел доходів або можливостей розширення доходної бази (але не за рахунок збільшення податків і податкового тиску). Невважена зміна системи податків не дає позитивних наслідків.

Процес подолання дефіциту бюджету за доходами має базуватися на широкому використанні доходів від випуску цінних паперів та інвестування виробництва, зменшенні видатків бюджету (у пропорційних розмірах або відсотках, відмова від фінансування як окремих програм, так і галузей) та впровадженні новітніх технологій і виробництва конкурентоспроможної продукції.

Бюджетна політика в імперський період

11.1. Особливості формування бюджету в дореформений і пореформений періоди

Бюджет є складним явищем, він одночасно стосується й економіки, і права, і політики. Ця різносторонність бюджету зумовлює труднощі дослідження бюджетного устрою і введення самого поняття бюджету. Досить поширеним було визначення бюджету як розпису доходів і витрат.

Бюджет – більш широке поняття, і його не можна зводити тільки до розпису. Розпис відноситься до бюджету як частина до загального. У цьому значенні розпис є тільки застосування бюджетного закону до даного конкретного випадку. Бюджет визначає загальні норми складання й затвердження фінансового плану – плану формування та використання фінансових ресурсів, а розпис є фінансовим планом на даний період.

Для досягнення бюджетної рівноваги важливе значення має правильне обчислення доходів і витрат, тобто бюджетний розпис. Найбільш простим способом обчислення державних доходів вважалося внесення до бюджету на майбутній рік податків та інших надходжень у тих сумах, які мали місце в попередньому фінансовому році. Ця система передостаннього року, так звана система автоматична, найбільш проста і разом з тим найменш досконала, оскільки тут для обчислення майбутніх доходів беруть цифри за попередні два роки.

Точне обчислення витрат – більш складна справа, ніж обчислення доходів, тому що при визначенні тієї або іншої суми витрат у бюджеті наперед визначається розмір тих сум, які надаються в розпорядження тієї або іншої особи. Розпорядження внесеними до бюджету сумами зводиться до певної межі. У зв'язку з цим внесення тієї чи іншої суми до витратної частини бюджету набу-

ває особливої природи й називається *асигнуванням*, а сама сума допущених до виробництва витрат – *кредитом*. Звідси кредит можна визначити як дозвіл зробити витрату і використати на неї певну суму протягом даного фінансового року.

Отримані зазначеним чином відомості про державні доходи й видатки на даний рік і є розписом державних доходів і видатків. Подальшим завданням міністерства фінансів є встановлення рівноваги між кошторисом видатків і доходів.

Коли доходи перевищують видатки, то надлишок доходів, якщо він тимчасовий і залежить від випадкових обставин, може витрачатись на непередбачені потреби, на утворення резервного фонду для незначних витрат або на приватногосподарські витрати капіталу. Якщо ж надлишок є постійним, то найкраще знизити податки і полегшити тягар народу, оскільки отримання регулярних надлишків суперечить суті та меті фінансового господарства.

Набагато складніше вирішити завдання в тому випадку, коли видатки перевищують доходи і виявляється дефіцит. Дефіцит може бути або *випадковим*, якщо він виникає через випадкову затримку певних надходжень або від випереджального здійснення витрат (так званий касовий дефіцит), або *дійсним*, якщо суми регулярних доходів виявляються недостатніми для покриття витрат – власне дефіцит. Покриття касового дефіциту здійснюється за допомогою короткострокового боргу. Ці борги називаються *боргами з управління* й охоплюють усі боргові зобов'язання, що укладаються при виконанні функцій фінансового управління.

Зовсім інший характер має дійсний дефіцит. Для оцінки його, а також коштів, які повинні використовуватись на його покриття, важливо знати, де виявляється дефіцит – у коштах, необхідних для звичайних потреб, або для надзвичайних. Для покриття поточних витрат фінансового періоду використовуються поточні доходи, для надзвичайних – надзвичайні джерела: продаж приватногосподарського майна; використання резервного фонду або запасної скарбниці; підвищення встановлених податків або введення нових; укладення позик.

Складовою частиною теорії бюджету є форми стягування податків. Проблема полягає в тому, що треба визначити, яким чином призначена з того або іншого платника сума переходить до держави. Фінансова наука виділила три головні системи стягування податків, які в історичній послідовності змінювали одна одну:

- 1) стягування податків за допомогою обраних платниками податків осіб, відповідальних за своєчасне надходження податків;
- 2) за допомогою відкупників;
- 3) безпосередньо «агентами фіскалу».

Питання про способи стягування податків тривалий час було предметом дискусії, адже система стягування податків ґрунтувалась на необхідності витягти з кишені населення якомога більше, у всякому разі більше, ніж постійні надходження до державної скарбниці. До кінця XVIII ст. фінансова наука й практика остаточно засвоїли цей принцип, і стягування податків було покладене безпосередньо на державних чиновників.

До речі, на першому етапі в державі не було органів, які могли б стягувати податки. Звідси прагнення держави знайти посередника між собою і платником. Вона доручає весь збір податків природному або штучному утвореному союзу – місту, або общині під кругову поруку, а сама визначає тільки загальну суму, яку вимагає від союзу. Весь союз відповідає за сплату необхідної суми. Між платником і державою стоїть такий союз, який повністю закриває платника від держави. У цей період кругова порука і для уряду, і для таких союзів була вигідною, адже союз кругової поруки гарантує повністю сплату необхідної суми й використовує цю гарантію як засіб захисту від адміністративного втручання у свої внутрішні справи, що мало велике значення в умовах відсутності законних гарантій. Круговою порукою були забезпечені не тільки прямі, але й непрямі податки. Розвивається так званий оклад у непрямих податках. Уряд доручає збір непрямих податків самоупрядовим союзам з покладанням відповідальності на осіб, обраних самим союзом для стягування. Ці особи, які обираються із заможного населення, своїм майном забезпечують відповідальність за правильність надходжень і відповідають за недобори.

Стягування податків за допомогою виборних, призначених населенням, виникло, коли податки були ще своєрідними дарами й жертвуваннями і практикувалися скрізь. У Київській Русі вже в IX–XIII ст. з'явилися виборні: соцькі, старости, десяцькі й добрі люди, що завідували «розметом» або «розрубом», тобто розкладкою зборів і повинностей, стягуванням кормів і внесків для князів. З другої половини XVI ст. широко практикується залучення податного населення до участі в розкладці та інших операціях зі стягнення державних прибутків. Розкладкою і стягуванням податей і зборів відали виборні земські старости, цілува-

льники, волосні судейські люди. Стягнення митних і «кабацьких» зборів доручалося виборним митним і кабацьким головам та цілувальникам, які повинні були збирати кабацькі гроші «з надбавкою проти минулих років».

Другий період характеризується тим, що створюються державні установи, які беруть на себе частину функцій союзу. Держава робить спробу наблизитися до платника, але не наважується стати сам на сам з ним. Сума (квота) визначається державою, але розподіляється вона між окремими платниками союзами, кожному з яких держава призначає суму податків. Оскільки держава відмовилася від повного нейтралітету у сфері розкладки податків усередині союзів, то і кругова порука знімається з союзу. Він розкладає за нормою, указаною урядом, і на цьому його функції закінчуються. Кожний платник відповідає за внесок податку особисто. Таким чином, держава намагається стати ближче до платника, щоб краще використати платоспроможність громадян.

Функцію стягування податку держава тепер віддає на відкуп приватним підприємцям, які відразу вносять у скарбницю суму податку. Великі відкупники, у свою чергу, роздають отриману на відкуп галузь ділянками більш дрібним відкупникам. При такій системі стягування податків не могло обійтися без надмірного обдирання і пригноблення народу. Але відкупники, зацікавлені в прибутках, зуміли встановити жорсткий контроль і створити організацію зі стягування податків. Службовці відкупників щодня перевіряли селянські погребі, комори, кухні, хлів, щоб дізнатися, чи не використовує селянин «обов'язкову» сіль (призначену тільки в їжу) для худоби, для якої треба було купувати окремо. Щодня накладалися арешти на майно, яке продавалося, тому що люди, які не мають хліба, не купували встановленої кількості солі. У Росії відкупники покрили всю країну корчемними конторами для переслідування корчемників. Вони знаходили так багато винних у таємному продажу вина, що уряд не знав, що робити з такою кількістю порушників податкових правил.

Структура державного бюджету на початку XIX ст. майже не змінилася порівняно з попереднім століттям. Головною статтею державних витрат, навіть у мирний час, були витрати на утримання армії. За даними звіту міністерства фінансів, у 1804 р., наприклад, було витрачено на утримання армії та флоту, включаючи витрати апарату військового і морського міністерств, близько 53 млн руб. Це становило понад 43% загальної суми державних витрат. На утримання імператорського двору і духовенства того року було витрачено близько 11 млн руб., що в 3,5 рази

перевищувало витрати міністерства народної освіти. Великі суми уряд витрачав на платежі за позиками і на утримання міністерств.

Витрати на господарські та культурні цілі передбачалися тільки кошторисами двох відомств – міністерства народної освіти й міністерства комерції. Останнє об'єднувало у своєму складі казенні підприємства. Наскільки мізерні були витрати уряду на господарські та культурні цілі зрозуміло з того, що обидва названі відомства витратили у 1804 р. близько 7 млн руб., або менше 6% загальної суми коштів, витрачених державою. При цьому слід мати на увазі, що частина грошей пішла на утримання чиновників зазначених відомств.

Що стосується прибуткової частини державного бюджету, то вона явно не відповідала витратній частині. Уже при складанні бюджетних кошторисів уряду доводилося знаходити нові джерела доходів для того, щоб привести їх у відповідність із витратами країни. При фактичному ж виконанні бюджету цей розрив ставав величезним.

Основними статтями державних доходів були: подушна подать, оброчні збори і так званій «питущий прибуток». Велике значення мав і «соляний прибуток» – від продажу державою солі населенню за високою ціною. Інші доходи скарбниці – митні збори, поштові збори та інші – не відігравали істотної ролі. Дореформена зовнішня торгівля була надто незначною, і митні збори становили не більше 10% дохідної частини бюджету.

Головним джерелом бюджетних доходів були податки. Будь-яка спроба збільшити дохідну частину бюджету була пов'язана зі збільшенням цього податкового тягаря. Але податі не можна було збільшувати до нескінченності, оскільки кріпосні селяни і без того були розорені. Щоб якось зменшити розрив, що виникав між дохідною і витратною частиною бюджету, необхідно було реформувати податки.

Протягом другої чверті XIX ст. дохідна частина бюджету зростала, головним чином, за рахунок надходжень від винних відкупів.

Що стосується витратної частини розпису, то тут, як і раніше, спостерігалось значне збільшення витрат на військові потреби і платежі державних боргів.

Результати фінансової політики уряду за тридцятиріччя, що передувало реформі, лягли тяжким ярмом на плечі платників податків.

Дореформене тридцятиріччя ознаменувалося також подальшим відособленням відомчих фінансів від загальнодержавного бюджетного господарства. Деякі відомства були наділені правом повної фінансової автономії: маючи свої окремі джерела прибутків, вони самостійно розпоряджалися коштами, що належали їм. Фінанси таких відомств загальнодержавним бюджетним розписом абсолютно не враховувалися (фінанси удільного відомства, прибутки від так званого кабінетного майна, виховних будинків та ін.).

Крім того, бюджетна практика середини XIX ст. характеризувалася прагненням багатьох відомств до децентралізації. Майже всі міністерства мали свої власні капітали, які можна було витратити поза кошторисними припущеннями бюджетного розпису. Численні бюджетні вилучення посилювали безконтрольність і плутанину, що панували в галузі дореформених фінансів. Вони набули настільки поширеного характеру, що іноді саме міністерство фінансів проявляло ініціативу у створенні всередині відомств спеціальних позабюджетних капіталів. Так, у військовому міністерстві був створений особливий запасний фонд, який залишався недоторканим аж до початку війни. До того ж кожне відомство і міністерство могло всередині року виклопотати у царя дозвіл на додаткові кредити без попередньої згоди міністерства фінансів, тому в державі ніяк не вдавалося досягнути бюджетної рівноваги. Постійний дефіцит був на той час невід'ємною особливістю державного бюджету. Утримання армії й поліцейсько-бюрократичного апарату, сплата відсотків за позиками вимагали все більших сум. Тим часом державні доходи країни за останнє десятиріччя, що передувало реформі, зростали надзвичайно повільно й тільки за рахунок «питущого прибутку».

Як уже зазначалося, у дореформений період дефіцит був звичайним супутником бюджетного господарства. Він існував не тільки під час війни або проведення якихось надзвичайних заходів, але і в мирний час.

Крім цього, державним установам дозволялося витратити кошти, установлені бюджетними кошторисами, у будь-який час і навіть після закінчення бюджетного року. Усе це призводило до неймовірної плутанини й безладдя.

Певною мірою була поширена практика позакошторисних витрат; так, протягом усієї другої чверті XIX ст. не було жодного року, щоб здійснені державні витрати не перевищували бюджетного розпису. Міністерство фінансів визнавало,

що відсутність бюджетної єдності не дає можливості встановити загальну картину державних доходів і витрат.

Збережені дані щодо бюджету Росії в дореформений період відображають лише централізовану частину державних фінансів і не дають жодного уявлення про окремі, відособлені капітали й кошториси, які існували, крім загального розпису. Справа полягала в тому, що багато відомств дореформеної Росії користувалися правом самостійно отримувати прибутки й витрачати ці кошти поза загальнодержавним бюджетним розписом.

Логічним наслідком такої різносторонності й невпорядкованості бюджетної справи була відсутність касової єдності. Кожне відомство могло зберігати будь-які суми капіталів і коштів у своїх касах необмежений час.

Таким чином, отримання державних доходів і витрачання коштів не було повністю зосереджене в руках державного казначейства. Відсутність касової єдності надто ускладнювала грошовий обіг країни. Окремі відомства, що зберігали в себе тривалий час величезну готівку, вилучали їх з грошового обігу й не давали можливості державному казначейству маневрувати вільною готівкою. Секретність і безконтрольність, відсутність єдності бюджету й касової справи були характерними рисами державних фінансів дореформеної Росії.

Однак справа полягала не тільки в цьому. Навіть загальний аналіз дореформених державних фінансів свідчив про їх стабільну нестійкість. І в мирні роки надкошторисні витрати досягали величезних сум. Існуючі кошторисні правила мали дуже умовний і невизначений характер.

Створені у 1802 р. в Росії вісім міністерств повинні були в жовтні представляти міністерству фінансів свої кошториси на наступний рік. Усі відомчі кошториси зводилися міністерством фінансів в єдиний розпис, а потім розглядалися в комітеті міністрів і подавалися царю на затвердження. Однак відомчі кошториси складалися без необхідного обґрунтування і в більшості випадків мали поверховий характер.

Два основних принципи, що лежали в основі бюджетного права дореформеної Росії, – секретність і безконтрольність – породжували свавілля й неймовірне марнотратство у використанні державних коштів, казнокрадство та інші посадові злочини. Усе це призводило до перевитрат установлених кошторисів, посилювало потребу в позакошторисних витратах.

Характерною є й та обставина, що в багатьох законодавчих актах спеціально наголошувалася особлива секретність бюджет-

них розписів, які не підлягали розгляду навіть вищими державними установами. Коли у 1802 р. виникло питання, чи повинен сенат розглядати бюджетні розписи й звіти про їх виконання, то комітет міністрів вирішив його не на користь сенату.

Розглядаючи загальну динаміку російських державних фінансів у 1860–90-х роках, потрібно передусім зупинитися на питанні про співвідношення доходів і витрат країни. Хронічна дефіцитність була характерною особливістю бюджету кріпосницької Росії. Протягом 1860-х років, незважаючи на всі спроби міністерства фінансів домогтися бюджетної рівноваги, змінилася незначною мірою. Протягом усього десятиріччя кожний бюджетний рік закінчувався дефіцитом. Недостатні кошти вишукувались за рахунок коштів надзвичайного бюджету, але були й роки, коли для покриття дефіциту не вистачало цих коштів. Так створювався загальний дефіцит. Правда, уряд, стурбований нестійкістю бюджету, з кінця 1870-х років намагався стати на шлях скорочення державних витрат. Були переглянуті умови для отримання позакошторисних кредитів. Кожне клопотання про позакошторисні асигнування мало спочатку розглядатися міністерством фінансів. Ще в 1878 р. для пошуку способів скорочення державних витрат уряд заснував «Особливу вищу комісію». Результати «діяльності» цієї комісії підтверджували безпорадність царської бюрократії та її нездатність хоча б якось чином раціоналізувати державний апарат. Комісія ліквідувала деякі «комітети», що давно втратили будь-яке реальне значення, й здійснила надто неефективні заходи щодо скорочення, головним чином, нижчих посад особового складу відомств. Зрозуміло, що економія на сторожах і кур'єрах не могла мати якогось істотного значення для державного бюджету. Обмежившись кількома невизначеними побажаннями, комісія незабаром припинила своє безславне існування.

Через постійний дефіцит державного бюджету уряд з кінця 1870-х років намагався стати на шлях деякого скорочення державних витрат. При розгляді бюджетного розпису на наступний рік державний контроль всіляко урізував кошториси окремих відомств, домагаючись загальної економії.

Протягом 1880-х років уряд також намагався скоротити надкошторисні асигнування. З початку 1880-х років кожне клопотання щодо додаткових позакошторисних кредитів повинне було спочатку розглядатися міністерством фінансів. Без підтримки останнього клопотання про позакошторисні асигнування не розглядалися царем.

Тільки з кінця 1880-х і особливо в 1890-х роках царському уряду ніби-то вдалося досягти стійкої фінансової рівноваги. Був не тільки ліквідований дефіцит, але й створені бюджетні резерви. Однак і це «благополуччя», яке занадто вихваляли й звеличували міністри фінансів Вишнеградський і Вітте у своїх «всепідданиших доповідях», за своєю суттю було хитким. Бюджетні залишки стали передусім результатом фінансового маніпулювання, до якого вдавалося міністерство фінансів з кінця 1880-х років аж до Першої світової війни.

Для того щоб підвищити престиж фінансової системи Росії й створити стійкий бюджет, чиновники при складанні бюджетного розпису на наступний рік обчислювали передбачувані прибутки у зменшених сумах і відповідно до такої штучно зниженої цифри визначали витратну частину бюджету. Коли ж починався новий бюджетний рік, міністерство фінансів «домогалося» значного перевищення доходів, що дійсно надходили понад очікувані, що, зрештою, й дозволяло зводити бюджет зі значними залишками.

Із бюджетних залишків була створена так звана вільна готівка державного казначейства, за рахунок якої покривалися всі екстрені та надзвичайні витрати. Разом з тим накопичення бюджетних залишків було складовою частиною підготовчих заходів царського уряду до проведення грошової реформи 1897 р.

Зрозуміло, що бюджетні залишки не тільки не свідчили про повне задоволення державних потреб, але були прямим результатом ігнорування урядом елементарних запитів населення й виняткового податкового обтяження.

Характерною особливістю фінансової системи була наявність двох бюджетів – звичайного і надзвичайного. Прибуткова частина надзвичайного бюджету складалася головним чином з коштів, що отримуються за позиками. Що стосується надзвичайних витрат, то їх номенклатура спочатку не була чітко визначена. Витрати на військові цілі й залізничне будівництво становили найважливішу частину надзвичайного бюджету. Крім цього, за рахунок останнього проводилися також надкошторисні витрати відомств та ін.

Затвердження у 1894 р. державною радою номенклатури надзвичайного бюджету дещо покращило ситуацію, але не усунуло практики віднесення за рахунок цього бюджету таких витрат, які повинні були покриватися звичайними бюджетними надходженнями.

З 1894 р. до надзвичайного бюджету були віднесені такі доходи:

- а) кошти, отримані від продажу державного майна;
- б) суми, повернені приватними залізничними товариствами в рахунок погашення наданих їм казенних позик;
- в) прибутки від спеціальних капіталів.

До надзвичайних витрат, крім коштів на військові цілі й будівництво залізниць, були долучені витрати на дострокову сплату державних позик і придбання майна в приватних осіб.

Для того щоб правильно оцінити стан державних фінансів Росії в цей період, необхідно мати на увазі, що величезні, постійно зростаючі витрати надзвичайного бюджету, як і раніше, покривалися майже виключно за рахунок позик. При реальній же бюджетній рівновазі всі державні витрати – як звичайні, так і надзвичайні – повинні були проводитися за рахунок внутрішніх джерел без допомоги позик.

Цілком очевидно, що дійсним джерелом накопичення вільної готівки були державні позики. Усе це свідчить про те, що, незважаючи на безперервне посилення податкового тиску й скорочення витрат на найневідкладніші потреби працюючого населення, уряду ніяк не вдавалося звести кінці з кінцями і досягти бездефіцитного бюджету.

Разом з тим аналіз державного бюджету Росії у другій половині XIX ст. свідчить про те, що принципи бюджетної єдності, проголошені фінансовою реформою 1862 р., повністю не були здійснені.

Надзвичайний бюджет був необхідний уряду для маскуванню справжнього фінансового становища країни, приховування зростаючої дефіцитності і заборгованості. Надлишок коштів, що залишалися за надзвичайним бюджетом, використовувався на покриття дефіциту звичайного бюджету.

Проголошений фінансовою реформою принцип єдності бюджету порушувався і через те, що деякі відомства зберегли свої спеціальні капітали, а також намагалися створювати їх заново. Так, на початок 1890-х років міністерство внутрішніх справ мало таких капіталів на суму 40 млн руб.

Спеціальні капітали, що не входили до складу бюджетного розпису, мали також Святійший синод і деякі інші відомства. У пресі зазначалося, що існування особливих позабюджетних капіталів рівнозначне імобілізації казенних мільйонів у момент, коли державне казначейство потребує вільних ресурсів.

Іншим пережитком кріпосницьких порядків у фінансовій системі Росії була бюджетна плутанина і практика позакошторисних асигнувань. Так, кошторис військового міністерства аж ніяк не охоплював усієї сукупності витрат. Частина останніх здійснювалася за кошторисом міністерства внутрішніх справ і навіть міністерства фінансів.

Протягом 1860–90-х років уряд витрачав на утримання імператорського двору і Святійшого синоду набагато більше коштів, ніж на освіту багатомільйонного російського народу. Показовими є також надзвичайно швидкі темпи зростання витрат міністерства внутрішніх справ, у кошторис якого включалися витрати на утримання царської охоранки, поліції, суду, жандармерії тощо. У подальшому ця тенденція витратної частини кошторису до збільшення залишалася незмінною. І все ж офіційні дані про бюджетні розписи, а також звіти державного контролю не дають вичерпного уявлення про соціальну сутність бюджету Росії. Сама структура бюджетних розписів сприяє маскуванню тих відносин, які створюються на основі фінансів.

Існуюча так звана міністеріальна бюджетна класифікація в Росії відображала розподіл витрат між окремими відомствами, а не витрати на задоволення певних потреб. Кошторис міністерства шляхів сполучення, наприклад, аж ніяк не міг показати, скільки грошей витрачалося на засоби сполучення, оскільки він містив витрати на утримання великого й бюрократичного апарату міністерства, у той час як витрати на утримання й будівництво залізниць здійснювалися за кошторисами інших відомств.

11.2. Місцеві бюджети в системі державного бюджету кінця XIX – початку XX століття

Слід зазначити, що період кінця XIX – початку XX століття характеризується подальшим, порівняно швидким зростанням державного та місцевих бюджетів.

Усупереч офіційним оцінкам міністерства фінансів, збільшення бюджету жодним чином не було показником фінансового благополуччя, а було викликане зростанням інфляційних процесів. Величезне зростання державних витрат зумовлювалося все більшою заборгованістю країни, катастрофічним збільшенням витратів на військові потреби й утриманням адміністративно-поліцейського апарату самодержавства.

За 40 років після реформи 1861 р. платежі на погашення державного боргу Росії (відсотки + погашення) збільшилися, виросла заборгованість, і ця заборгованість зростала все більш швидкими темпами, а разом з нею збільшувалися й витрати. Причина полягала в тому, що протягом цього періоду Росія брала участь у двох великих війнах – російсько-японській і Першій світовій.

Якою мірою завойовні авантюри збільшували витрати на мілітаризм і становили загрозу для фінансової і грошової системи країни, простежується на прикладі російсько-японської війни, яка була, звичайно ж, менш руйнівною, ніж світова війна 1914–1917 рр.

Під час російсько-японської війни, як і під час інших воєн, військові витрати були невиправдано великими через злочинне марнотратство й крадіжки чиновників та інтендантів, через наживу промисловців і банкірів на військових поставках. Хоча ця війна й велася в основному за рахунок запасів мирного часу, все ж значна кількість предметів бойового й матеріального постачання армії була знову придбана скарбницею в найбільших російських та іноземних промисловців.

Російсько-японська війна ледь не привела державні фінанси й грошову систему дореволюційної Росії до повного краху. Правда, на початку війни царські чиновники намагалися заспокоїти громадську думку, указуючи на те, що існуюча грошова система ніби-то міцна, а наявні в країні фінансові резерви достатні. «Біди війни, – писав міністр фінансів Коковцев у записці комітету міністрів у березні 1904 р., – звалилися на нас у той час, коли фінансовий стан Росії уявлявся цілком стійким, а економічний – більш або менш задовільним».

Велику роль у дохідній частині бюджету, як і раніше, відігравав прибуток від винної монополії. Казенна винна монополія давала можливість підвищувати прибутки не тільки шляхом поширення її діяльності на нові області й райони, не тільки за рахунок збільшення кількості спирту, що продається, але й за допомогою підвищення цін на горілку.

Чистий прибуток від казенної винної монополії у цілому був майже в три рази більший, ніж усі прямі податки. Отже, широкі кола населення недаремно називали державний бюджет «п'яним бюджетом».

У прибутковій частині бюджету вказані також порівняно великі надходження від казенних залізниць. За період з 1903 до 1913 року такі прибутки збільшилися майже у два рази (з 453 до 813 млн руб.). Однак наведені цифри відображають лише

масштаби розширення залізничного господарства, тому що за цей період зросли також витрати скарбниці на залізничну справу. За десять років вони збільшилися (з 416 до 586 млн руб.). Якщо ж урахувати витрати на допомогу приватним товариствам, виплату відсотків за залізничними позиками, то виявиться, що і в цей час залізниці були збитковими для скарбниці.

Земства й міські думи, що виникли внаслідок реформ 1860-х років, були органами губернаторів. Прибуткову частину їх бюджетів складали передусім податки на населення. Земельне оподаткування було побудоване таким чином, що головний його тягар падав на плечі селянства. До міського бюджету основні доходи надходили від комунальних підприємств, тобто фактично створювалися за рахунок населення міст, що переплачувало за користування водою, трамваем, електрикою.

У витратній частині земського й міського бюджетів переважали витрати на утримання шкіл і лікувальних установ.

У період війни, як і в мирні роки, головним чином збільшувалися непрямі податки. Акцизи на тютюн, наприклад, підвищувалися двічі. Протягом 1917 р. міністерство фінансів мало намір отримати від акцизу на тютюн на 173 млн руб. більше прибутку, ніж у 1913 р. Крім того, під час війни кілька разів підвищувалися акцизи на цукор, сірники, гас та інші предмети масового споживання.

Протягом 1914–1917 рр. була прийнята нова система бюджету, яка ще більше посилила безконтрольність у витрачанні державних коштів. Принцип єдності бюджету був ще більшою мірою порушений, ніж у мирні роки. Існуючий раніше поділ на звичайний і надзвичайний бюджети в умовах війни виявився недостатнім. Військові витрати й надходження, за рахунок яких відшкодовувалися ці витрати, здійснювалися за так званим військовим фондом. Що стосується номенклатури звичайного бюджету, то вона зберігалася без змін, але частина витрат здійснювалася за рахунок того самого військового фонду.

Війна дозволила уряду знехтувати тими надто незначними елементами «конституційності», які введені були в бюджетне законодавство після революції 1905 р. Наприклад, якщо Державна дума і в довоєнний період істотно не впливала на характер державного бюджету, то у військовий час її права були зведені до нуля. Юридичною основою для виділення спеціального військового фонду, що не затверджувався Думою, були спеціальні правила. Згідно з останніми уряд міг у надзвичайних умовах військового часу затверджувати бюджет «у порядку верховного управ-

ління», не подаючи діючі розписи на затвердження «законодавчих органів», тобто Державної думи й Державної ради. Уся процедура затвердження «військовий фонд» мала надто спрощений характер й усувала навіть ту примарну гласність, яка була потрібна при розгляді та виконанні звичайного бюджету. Витрати на «військовий фонд» були визначені в особливих орієнтувальних переліках, що склалися тільки на чотири місяці, і розглядалися на особливій міжвідомчій нараді при військовому і морському міністрах. Чиновники, таким чином, могли абсолютно безконтрольно й довільно витратити державні гроші. Багато цивільних відомств прагнули віднести частину своїх витрат за рахунок військового фонду.

Видаткова частина звичайного бюджету в 1915 р. знизилася порівняно з 1914 р. Ці ніби «благополучні» підсумки були наслідком того, що в розписах військового часу, що офіційно публікувалися, показувалася лише частина витрат звичайного бюджету; інша частина покривалася коштами військового фонду. Так, витрати на будівництво залізниць, поповнення пересувного складу, утримання апарату військового та морського міністерств і т. ін. здійснювалися за рахунок військового фонду.

Уже протягом перших місяців війни були витрачені всі фінансові резерви дореволюційної Росії. Про це свідчать підсумки 1914 р., доходи в якому разом з коштами, отриманими від позики, становили близько 4,5 млрд руб., а одні тільки військові видатки перевищили 2,5 млрд руб. Загальні ж витрати держави (звичайні, надзвичайні і військові) становили понад 5,7 млрд руб. Отже, у 1914 р., незважаючи на велику позику, бюджетний дефіцит становив 1,2 млрд руб., який був покритий у розмірі 500 млн руб. «вільною готівкою» Державного казначейства і на суму 700 млн руб. – за рахунок паперово-грошової емісії.

У 1915 р. нестача бюджетних коштів і фінансових резервів Росії, порівняно з колосальними цифрами військових витрат, стає ще наочнішою. У цьому році військові витрати (близько 9 млрд руб.) у три рази перевищили всі прибуткові надходження державного бюджету. Таким чином, усупереч прогнозам економістів ні бюджетні резерви, ні золотий запас Росії не відіграли істотної ролі у фінансуванні війни.

Величезні розміри витрат пояснювалися не тільки масштабами війни, але й розграбуванням казенних коштів промисловцями, що виконували військові замовлення, різними постачальниками й спекулянтами. Уся організація військових фінансів сприяла надто марнотратному, нераціональному витрачання державних ресурсів.

Протягом війни майже не велося боротьби за економію коштів. Увійшовши до складу різних особливих комітетів, створених урядом для мобілізації промисловості та організації постачання армії, капітал отримав повну можливість діяти у своїх інтересах.

Бюджети органів місцевого самоврядування проходили ті самі етапи, що й державний бюджет, тобто планування, розгляд і затвердження.

Планування бюджету розпочиналося з виявлення зекономлених коштів бюджету за попередній рік та несвоєчасно сплачених та несплачених податків і зборів, тобто вільних залишків бюджетних коштів за попередній рік та сум недоїмок за податками і зборами. Окремо підраховувалися залишки коштів, виділених із спеціального губерньського капіталу на будівництво доріг, та кошти, що планувалися бюджетом на будівництво доріг у поточному році.

Дохідні джерела органів місцевого самоуправління у пореформеній період характеризувалися великою різноманітністю – від податків та різних дохідних джерел (за лікування в лікарнях хворих з інших повітів і міст, за надання в оренду земських приміщень, плати сільських громад на утримання вчителів, земських шкіл та інших) до зборів (патентний збір, за надання торговельних і промислових документів, гільдійських свідоцтв із закладів торгівлі та харчування, шинків).

Основним джерелом доходів було надходження від оподаткування: нерухомого майна, заводів, млинів та інших промислових і торговельних закладів, винних складів, озер.

Особливої уваги заслуговує оподаткування за користування землею, яка знаходилась: у приватних землекористувачів; відомстві управління державним майном губерній; військовому відомстві; опікунських управліннях по землях, власники яких не визначені; осіб, які проживають у сусідніх повітах, але володіють землею у даному повіті. Згідно з цією класифікацією проводилось і їх оподаткування за кожною виділеною групою й поділом земель на садибні та за розрядами. Садибні землі обкладались за ставкою 6 руб. за десятину, землі I розряду – 4 руб., II розряду – 3 руб. 50 коп. і III розряду – 3 руб. з десятини. Винятком з цього правила було оподаткування заболочених сінокосів, які також поділялись на розряди: болотні сінокоси I розряду обкладались за ставкою 1 руб. за десятину, а II розряду – 2 руб. за десятину.

Крім сплати податків і зборів, громадяни (незалежно від соціального стану) і відомства повинні були виконувати натураль-

ні повинності з утримання шляхів, обочин та мостів як у містах, так і селах, а також шляхів сполучення між ними. Щорічно на затвердження повітових земських зборів подавався кошторис та розклад потреб, що забезпечувались натуральними повинностями з розписом конкретних дворів, осіб, які повністю відповідали за утримання шляхів, обочин та мостів у належному стані. Особи, які не погоджувались відбувати натуральну повинність, мали сплачувати податок розміром 0,17% від доходів земель, якими вони володіли. Наприклад, дохідність земель осіб, які відмовлялись виконувати натуральні повинності за 1896 рік, становила 366 581 руб. Визначені кошти планувались у доходах за відповідними параграфами.

Наведемо розклад повітових земських зборів на прикладі задоволення земських потреб у Конотопському повіті Чернігівської губернії (табл. 11.1).

Як свідчить таблиця, земські збори не просто формально підходили до затвердження доходів бюджету, а вивчали дохідні джерела за кожною статтею та параграфом. Результатом таких дій було збільшення доходів на 1897 рік за статтею «Податкові збори» на суму 5144 руб.

Слід зазначити, що на той час термін «бюджет», прийнятий у практичній діяльності всіх без винятку бюджетних систем сьогодення, ще не набув поширення, а вживались терміни «кошторис» відносно видатків і «розклад доходів» – відносно дохідних джерел формування бюджету.

Тому, наприклад, на затвердження земських зборів повіт подавав окремо розклад доходів і окремо кошторис видатків.

Таблиця 11.1. Розклад повітових земських зборів на задоволення потреб у Конотопському повіті Чернігівської області (1897 р.)

Параграф	Найменування статей доходів	Сума доходів, запланована до затвердження повітом на 1897 рік, руб.	Сума доходів, затверджена зборами на 1897 рік, руб.
1.	Залишки коштів і недоїмки	9865	9865
2.	Допомога з губернського капіталу	15 030	15 030
3.	Випадкові доходи	14 035	14 035
4.	Неподаткові збори	9195	9195
5.	Податкові збори	57 187	62 331
	Усього	105 312	110 456

Кошторис видатків на задоволення повітових земських потреб по Конотопському повіту на 1897 рік також планувався від досягнутих видатків за попередній рік. Особливістю кошторису (бюджету) є те, що він поділявся на дві частини: потреби обов'язкові і потреби необов'язкові.

Такий поділ надавав змогу повітовій управі при невиконанні доходів зменшувати фінансування суми видатків, передбачених у необов'язковій частині кошторису, і завершити рік без дефіциту.

До обов'язкових для фінансування видатків належали: утримання місцевого громадського управління, на роз'їзди працівникам управління поліції, повинність на ремонт і утримання доріг, військова повинність, на виплату пенсій. До необов'язкових – фінансування на утримання: повітового управління, народної освіти, медичного обслуговування та повітової лікарні, пожежної частини та інші видатки.

На практиці поділ кошторисів (бюджетів) на обов'язкові й необов'язкові на місцевому рівні був умовним. Звіти свідчать, що виконання кошторисів здійснювалось на належному рівні, це підтверджується, наприклад, виконання кошторису видатків за 1896 рік.

На затвердження земських зборів Конотопського повіту був наданий кошторис загальною сумою видатків 119 433 руб., яким видатки були зменшені щодо видатків за 1886 рік на 8977 руб. Причому зменшення й збільшення видатків і їх затвердження здійснювалось згідно з рішенням Державної ради, затвердженим царем 09.06.1878 р. та «Правилами для земських установ по справах про земельні повинності», затвердженими 04.05.1889 р., постановою Чернігівських губернських земельних зборів від 04.06.1866 р., «Правилами оцінки нерухомого майна для обкладання земських надходжень», затвердженими 08.06.1893 р. та ін.

Таким чином, при затвердженні як видатків, так і доходів місцеві органи самоуправління керувались відповідними правилами, затвердженими у встановленому порядку вищими органами влади як у цілому, так і за кожним параграфом і статтею доходів і видатків.

Основним положенням при затвердженні кошторису (бюджету) було затвердження збалансованого бюджету. Відповідно до цього, наприклад, на 1897 рік була затверджена земськими зборами сума доходів 110 456 руб. При розгляді доходів земськими зборами збільшені прибуткові джерела доходів на 5144 руб. за рахунок збільшення надходжень за податковими зборами. Сума

видатків також затверджена на 110 456 руб., тобто доходи і видатки чітко збалансовані.

Аналізуючи кошторис Конотопського повіту на 1897 рік за доходами і видатками порівняно з 1896 роком, можна простежити зменшення як дохідних джерел доходів, так і видатків на 8977 руб. Зменшення дохідної частини зумовлене, в основному, наявністю недоїмки, зменшенням податкових зборів на нерухоме майно, приватних землекористувачів та інших податків і зборів.

Кошторисний порядок проектування, розгляду й затвердження та виконання бюджетів усіх рівнів органів місцевого самоуправління був аксіомою.

Видатки, затвержені земськими зборами повіту, містили й видатки по м. Конотоп. Наприклад, у видатковій частині кошторису (бюджету) повіту передбачені видатки на потреби Конотопської міської земської лікарні для утримання протягом року 40 хворих і 10 престарілих на загальну суму 11 214 руб. з обслуговуючим персоналом у кількості 20 чоловік.

Крім того, підприємці повіту підтримували як лікарню, так і інші бюджетні установи благодійними коштами. Так, підприємці Базилевич і Парпуринський внесли благодійний капітал на рахунок лікарні з правом внесення щорічно до кошторису видатків нарахованих за рік процентів на капітал. Ця сума й була внесена до кошторису видатків додатково на 438 руб., унаслідок чого загальна сума видатків за кошторисом збільшилась і становила 11 652 руб. Кошторис видатків на утримання лікарні входив загальною сумою до кошторису видатків повіту й затверджувався земськими зборами як додаток.

При розгляді кошторису видатків лікарні земськими зборами були зменшені асигнування: на утримання амбулаторного служителя – на суму 120 руб., на поточний ремонт головного приміщення лікарні, бараку та літньої кухні – на 100 руб.

Суми кошторису, подані на затвердження, спирались на чітку систему розрахунків за кожною статтею видатків:

- заробітна плата розраховувалась виходячи з посадових окладів (жалування) на місяць і рік;
- на харчування хворих – з розрахунку по 15 коп. на день на одного хворого, а самотнім престарілим – з розрахунку 12 коп. на день на одного;
- на одяг, білизну і взуття розрахунок здійснювався з наявної їх кількості, з неї виключалась кількість зношених, які потребують заміни, й розраховувалась сума витрат, необхідна

- для їх заміни. Наприклад, у даному випадку, як свідчить розрахунок, у лікарні було 99 сорочок, з них зношених 30 штук, які потребують заміни. Для пошиття сорочки необхідно 3,5 аршина полотна, а всього для їх пошиття необхідно 108 аршинів полотна по 25 коп. за аршин, та за сам пошиття по 15 коп. за шт. Таким чином, підрахунок показує, що на заміну зношених сорочок необхідно в загальній сумі 31 руб. 50 коп. Аналогічно здійснювались розрахунки за іншим одягом, білизною та взуттям;
- на страхування, прибирання приміщення, ремонт та непередбачені витрати розрахунок здійснювався за кількістю хворих. Для них необхідно було на рік 18 пудів мила по 3 руб. 60 коп. за куб. На утримання коней для господарських потреб виділялось 82 руб. 90 коп. на одного з розрахунку на рік: вівса – 91 міра по 40 коп. за міру, сіна – по 20 фунтів на день по 20 коп. за фунт і соломи для підстилки – на 10 руб. на рік;
 - на опалення та освітлення розрахунок здійснювався таким чином: на опалення приміщень – 40 сажень дров по 23 руб. за сажень; свічок стеаринових – 20 фунтів на 4 руб. 80 коп. з розрахунку на рік; гасу – 70 пудів по 1 руб. 40 коп. за пуд.

Наведені дані свідчать про чітку систему планування видатків, які базувались на нормах видатків за найнезначнішими витратами.

Особливістю виконання бюджету за рік було подання звіту й пояснювальної записки про виконання бюджету на затвердження повітових зборів. Навіть через 12 років, тобто в 1909 році, в усіх офіційних справах у практику не ввійшов термін «бюджет повіту чи губернії», він і надалі мав назву «прибутково-видатковий кошторис».

На початку ХХ століття почалося впровадження загальноосвітніх програм, будівництво шкіл та їх капітальний ремонт. Яскравим прикладом цього була доповідь повітовим земським зборам про будівництво нових шкільних приміщень у селах Курської губернії (нині – Краснопільського району Сумської області).

Як свідчить доповідь, під час будівництва шкіл застосовувався вибірковий підхід: чим заможніша сільська громада, тим менше коштів на будівництво виділялось повітовими й губернськими земствами. Наприклад, Миропільська громада у попередні роки витратила на будівництво п'яти шкіл 20 000 руб. своїх коштів і, маючи намір побудувати нову чотирьохкомплектну школу кошторисною вартістю 12 500 руб., звернулась з

попроханням до губернського земства виділити на будівництво 5000 руб. без повернення і 3000 руб. позики, а різницю в сумі 4500 руб. громада зобов'язувалась вишукати на місці. Земство могло виділити лише 2000 руб., що не задовольняло Миропільську громаду, але збільшення асигнувань громада не домоглась.

Натомість повітове земство задовольнило прохання чотирьох сільських громад і навіть поставило питання перед губернським правлінням про виділення коштів на будівництво шкіл у найбільшніх селах.

Наведене свідчить про регулювання відносин між гілками влади місцевого самоврядування при формуванні дохідних джерел та видатків, розподіл і перерозподіл коштів між губернськими і повітовими земствами та сільськими громадами, а також відносин, які виникають під час бюджетного процесу.

11.3. Розвиток фінансової системи України

Фінансова система України до 1917 р. будувалась відповідно до структури, визначеної імперією. Після революції 1917 р. починається період будівництва української державності.

Відлік української державності розпочався у березні 1917 р. створенням Центральної Ради, а відповідно – Генерального секретаріату фінансів, хоча й на правах автономії у складі Росії. Генеральний секретаріат фінансів вже у вересні записав у спеціальній декларації українізацію фінансів, створення власного державного бюджету.

Велику роль у наданні допомоги в розбудові державності України й особливо у створенні автономії України відіграв українець, представник славного роду Терещенків – Михайло Терещенко, відомий магнат, меценат, який у період з 1914 по 1917 рік очолював Київський військово-промисловий комітет та був членом аналогічного Всеросійського комітету, а з лютого входить до складу Тимчасового уряду та ще й стає першим міністром фінансів Тимчасового уряду Росії.

Обіймаючи високі, доленосні посади в уряді Росії, М. Терещенко всіляко підтримує уряд України, а влітку разом з Керенським і Некрасовим приїздить до Києва й робить усе, щоб ліквідувати проблеми, які виникли в період формування Центральної Ради України і нівелювання складних питань у відносинах між Росією й Україною. Це дало змогу створити чітку

структуру влади й управління в Україні та вже за кілька місяців перейти до визначення самостійності.

Говорячи про роботу Мінфіну, слід зазначити, що серед першочергових завдань стало питання про необхідність розроблення й затвердження Державного бюджету. До речі, мова про затвердження Державного бюджету йшла при урядах М. Грушевського, П. Скоропадського, але його затвердження відбулось уже тільки при Директорії УНР. Він був затверджений Радою народних міністрів УНР 24 січня 1919 р., але для його виконання часу не залишалось, адже вже 2 лютого 1919 р. уряд Директорії евакуювався до Вінниці, а далі (на початку березня) він перебирається у Тернопіль. Розпочинається період роздроблення України. На більшій частині України встановлюється радянська влада, і, відповідно, Україна входить до складу Російської Федерації.

На заході України на той час проходить воз'єднання ЗУНР та УНР, і, відповідно, виникають проблеми – такі, як коригування курсів обміну валют у взаєморозрахунках, приведення у відповідність податкової системи та ін.

Практично з цього часу починається доба повної ліквідації незалежності України і її входження до складу СРСР, а отже, на неї поширились усі негативні процеси, які відбувались у фінансовій системі Росії. У першу чергу, до них слід віднести інфляційні процеси, які стали причиною: зубожіння широких верств населення; неконтрольованого зростання цін: порушення зв'язків між виробництвом і торгівлею, і, як наслідок цього, різке зниження, а за ним і розвал виробництва та спекуляція, повний розвал грошового обігу.

Головним негативним наслідком інфляції є те, що вона зупиняє процес відтворення як у сфері виробництва, так і у сфері обігу, призводить до повного розвалу фінансів держави, спричиняє тяжкі економічні й соціальні потрясіння.

Можна простежити ці процеси на прикладі виходу Росії з економічної кризи й інфляції у 1913–1922 рр.

1913 рік був стабільним для Росії щодо розвитку економіки й грошового обігу. Перша світова війна призвела до розвалу економіки Росії, знецінення грошей і додаткового їх випуску в обіг, наслідком чого й була інфляція. Уже до 1917 р. купівельна спроможність рубля знизилась у 7 разів, що значно погіршило грошовий обіг, викликало зубожіння населення, розлад промисловості.

Грошова маса в обігу, яка на початку 1914 р. оцінювалась у 2,3 млрд руб., збільшилася більш ніж у 450 разів у 1920 р. Така

велика емісія в умовах повного розвалу економіки, різкого скорочення виробництва спричиняла повне знецінення рубля.

Потрібна була стабілізація економіки, яка була неможлива без грошової реформи – деномінації. Автором грошової реформи і її виконавцем став відомий фінансист, банкір Григорій Сокольников.

Нова економічна політика стабілізувала економіку і підштовхнула до поступального руху вперед. Проведена у 1921–1922 рр. підготовча робота з проведення деномінації (зміна вартості грошових знаків для стабілізації валюти) у співвідношенні 1 млн руб. до 1 руб. дала можливість у 1922–1923 рр. провести грошову реформу – деномінацію рубля. В обігу з'явилися навіть золоті червінці, які і стали твердою валютою. Практично з цього часу закінчується період гіперінфляції і починається поступовий розвиток виробництва, економіки, фінансів та кредиту.

Говорячи про визначну роль нашого земляка – фінансиста, банкіра Сокольникова, ми не можемо забувати й про політичних і громадських діячів-фінансистів, уродженців Слобожанщини, таких, як Христофор Барановський, Михайло Ткаченко, Антон Ржепецький та інші, які на посадах міністрів фінансів зробили визначний внесок у створення й розбудову незалежної Української Народної Республіки. Життя одних обірвані кулею ката, інші розстріляні без суду й слідства. Тож украй необхідно відновити їх імена у народній пам'яті!

Спливає час, але ті буремні роки боротьби за незалежність України вже сьогодні, для нас, нащадків, стали історією, тому народ України не має права забувати славетні імена тих, хто творив історію нашої держави. Життя людини – лише мить у потоці вічності, але ця мить діяльності вірних синів України – банкірів, фінансистів – надала можливість навіть після ліквідації УНР і перебування у складі СРСР мати відносну самостійність, яка виразилась хоча б у формі представництва України в міжнародних організаціях, таких, наприклад, як ООН та ін.

Бюджетна політика незалежної України

12.1. Суть і значення бюджету

Для виконання своїх функцій державі потрібні достатні грошові кошти, які вона одержує за рахунок перерозподілу валового внутрішнього продукту (ВВП). Найважливішим засобом, за допомогою якого держава здійснює розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту, є Державний бюджет, в якому, як у дзеркалі, відбиваються виробничі відносини, економічні закони розвитку, природа й функція бюджету та держави в цілому. Через бюджет держави повністю відтворюється вся багатогранна її діяльність і забезпечується виконання всіх заходів.

Розглядаючи бюджет як економічну категорію, можна визначити, що він чітко розкриває об'єктивно існуючі виробничі відносини, які матеріалізуються у валовому внутрішньому продукті держави та його відтворенні. У бюджеті, який безпосередньо відтворює відносини розподілу й перерозподілу ВВП, відбувається односторонній рух грошової маси як самостійної форми вартості, не пов'язаної з рухом товарної маси, тобто відокремленої від неї.

Тому можна дійти висновку, що бюджет є основною складовою частиною фінансів як економічної категорії, але якщо фінанси виступають як економічна категорія, то й бюджет як складова частина фінансів також належить до економічної категорії, економічного базису. А отже, його можна розглядати як наслідок фінансової чи економічної діяльності держави, оскільки за допомогою нього створюються й використовуються загальнодержавні фонди грошових коштів, і за їх станом можна визначитись щодо виконання основних показників діяльності господарства держави. Відповідно до цього бюджет можна розглядати як дуже важливий економічний важіль держави, яким забезпечується конт-

роль за станом виробництва в цілому, що, у свою чергу, надає вагомого значення бюджету як економічної категорії, що віддзеркалює реальні економічні відносини.

Суть бюджету полягає і в тому, що органи державної влади й управління, які його затверджують і виконують, мають можливість використати його для керівництва фінансовою діяльністю та контролювати діяльність місцевих органів влади й управління, які складають, затверджують і виконують бюджети адміністративно-територіальних органів, не порушуючи принципу їх самостійності, оскільки, як правило, їх доходної бази недостатньо, і всі вони потребують дотацій і субвенцій за рахунок загальнодержавних доходних джерел.

Дохідна база всіх бюджетів формується за рахунок закріплених законами держави джерел доходів за відповідною ланкою бюджетної системи. Тому значення бюджету полягає і в тому, що він надає органам влади, які його затверджують, можливість здійснювати керівництво в галузі фінансової діяльності та контролювати діяльність виконавчо-розпорядчих органів, які складають і виконують бюджет.

Доходи держави надходять і витрачаються на основі відповідних законодавчих і нормативних документів, які самі не є достатніми засобами контролю за діями органів управління, оскільки надходження коштів і їх витрачання, особливо при побудові нової економічної системи, завжди здійснюються відповідно до реалій дійсності.

Таким чином, завдяки бюджету фінансова діяльність органів управління набуває цілком визначеної в законодавчому й нормативному плані основи із залучення й витрачання грошових коштів. Призначення бюджету чітко відображається в Конституції України, якою надане виключне право затвердження бюджету Верховній Раді України та відповідним представницьким органам, після чого бюджет набуває сили закону на рівні держави.

Бюджети всіх рівнів складаються й виконуються відповідно до певної бюджетної класифікації.

Бюджетна класифікація – це єдине систематизоване, функціональне групування доходів і видатків бюджету за однорідними ознаками, що забезпечує загальнодержавну й міжнародну порівнянність бюджетних даних. Вона дає змогу визначитись щодо надходження доходних джерел і напрямків використання одержаних коштів відповідно до регулюючих дій держави. В умовах розбудови нової економічної системи господарювання держава

повинна мати централізований фонд коштів, з якого фінансуються заходи, передбачені законодавчими та нормативними актами. Для виконання цієї функції вона регламентує всі відносини, пов'язані з мобілізацією, розподілом і використанням бюджету.

Процес регулювання бюджетів визначає, передусім, упорядкування суспільних відносин при мобілізації коштів у бюджет, їх розподілі й перерозподілі між ланками бюджетної системи, фінансування видатків за рахунок одержаних доходів, а також усього процесу виконання бюджету. Держава організовує бюджетні відносини виходячи з її інтересів, які впливають з економічної побудови нової економічної системи в Україні.

Дієвість бюджетного регулювання залежить від надходжень податків, зборів та інших платежів, тобто від матеріального змісту бюджету, якого можна досягти тільки тоді, коли органи держави, враховуючи об'єктивні закономірності, правильно визначають економічні важелі, що забезпечують за даних умов найкращі наслідки, і своєчасно вносять зміни в чинне законодавство, відповідно до економічного розвитку держави та виконання бюджету за доходами.

Таким чином, бюджетне регулювання охоплює всі форми впливу держави на проведення бюджетної політики, починаючи з прийняття закону про Державний бюджет або рішення місцевої Ради народних депутатів, їх застосування державними органами. У разі необхідності бюджетна політика держави здійснюється в примусовому порядку (списання коштів бюджету з підприємств-платників, недоїмка на відповідні дати).

У цілому, бюджетна політика здійснюється за допомогою цілої системи законодавчо або нормативно закріплених засобів, пов'язаних між собою, наприклад, дозвіл на використання коштів або заборона їх витрат у рамках бюджетного фінансування.

Бюджетне фінансування – це спрямування коштів відповідних бюджетів (державного, обласного, міського, районного, селищного, сільського) у безповоротному порядку на утримання закладів освіти, охорони здоров'я тощо. Воно будується на принципах обґрунтованості визначення величини витрат, чіткого цільового використання коштів, обліку виконання запланованих у бюджеті заходів контролю за ефективним використанням коштів бюджету.

Розкриття значення бюджету було б неповним без висвітлення питання про створення необхідних резервів бюджету.

Бюджетні резерви – це фонди непередбачених витрат, які створюються у відповідних бюджетах для безперервного фінан-

сування запланованих у бюджетах заходів при зниженні доходів та фінансування необхідних витрат невідкладного характеру, що виникають у процесі виконання бюджету. Розмір бюджетних резервів залежить від співвідношень доходів і видатків бюджетів, які, як правило, не перевищують трьох відсотків обсягів бюджетів. До бюджетних резервів слід віднести й оборотну касову готівку – кошти, що резервуються у відповідних бюджетах на покриття тимчасових касових розривів, які виникають під час виконання бюджетів. Суми оборотної касової готівки встановлюються при затвердженні відповідних бюджетів.

Обов'язковою умовою при використанні оборотної касової готівки є її повне повернення на кінець року. Цим вона відрізняється від інших бюджетних резервів, використання яких не передбачає повернення, за винятком фінансування заходів на умовах повернення витрачених коштів до бюджету, з якого їх одержано.

Як надходження доходів бюджету, так і проведені видатки, або бюджетне фінансування, мають бути згруповані за однорідними ознаками.

Бюджетна класифікація – обов'язкове групування доходів і видатків бюджету за однорідними, властивими тільки їм ознаками, з присвоєнням відповідним підрозділам бюджету точних назв і статей, тобто порядкових номерів. Вона забезпечує чіткість бюджетного планування й прогнозування і дає можливість об'єднувати як окремі індивідуальні кошториси, так і складати зведені кошториси видатків за відповідними ланками бюджетної системи. Без бюджетної класифікації практично неможливо складати проекти бюджетів, зіставляти видатки за однотипними установами, які фінансуються з бюджету, визначати рівні видатки за ними й аналізувати бюджети за кілька років. Бюджетна класифікація приводить у чітку систему дані окремих кошторисів, бюджетів і зведені бюджети.

При виконанні бюджету класифікація сприяє перевірці правильності й цільового використання коштів. Звіти про виконання кошторисів і бюджетів складаються за тією самою класифікацією, за якою складались кошториси й бюджети.

В основі бюджетної класифікації доходів лежать джерела доходів, а в основі видатків – цільове використання коштів. Вони групуються за галузевими та відомчими ознаками.

Слід також мати на увазі, що затвердженню бюджету передують етапи: підготовчий, розрахунковий та аналітичний (див. рис. 12.1).

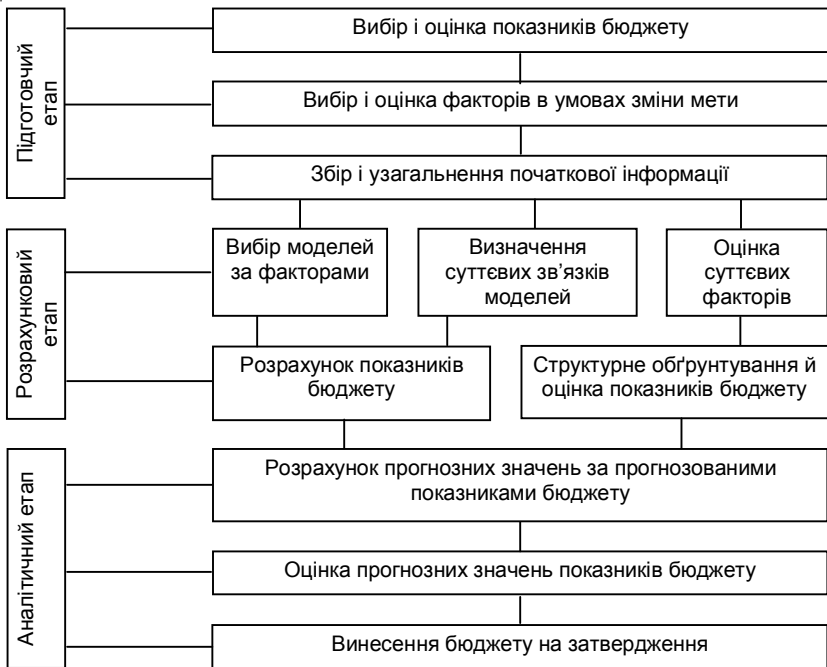

Рис. 12.1. Етапи складання бюджету

Розкриваючи суть бюджету в період побудови й розвитку нової економічної системи, тобто в умовах ринкової економіки, необхідно зупинитися на таких питаннях, як збереження базових принципів його формування в цих неадекватних умовах. Вирішуються ці питання передусім шляхом збалансування бюджету за рахунок наповнення та ефективного витрачання бюджетних коштів, скорочення мережі бюджетних установ та вдосконалення структури управління. Необхідною умовою тут є зменшення навантаження на дохідну частину бюджету за рахунок залучення позабюджетних джерел фінансування.

На виконання як державного, так і місцевих бюджетів впливає чимало чинників: зростання ВВП, розширення підприємствами всіх форм власності обсягів випуску товарів та їх реалізації, обсяг виробництва й закупок сільськогосподарської продукції, зростання заробітної плати в установах, що фінансуються з бюджету.

Тому державі слід вдаватися до жорсткого режиму економії коштів з метою забезпечення необхідних видатків бюджетів усіх рівнів.

12.2. Бюджетна система й бюджетні права

Державний бюджет України, республіканський бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети утворюють бюджетну систему. Сукупність усіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України, становить зведений бюджет, який використовується для аналізу та визначення засад державного регулювання економічним і соціальним розвитком України.

Бюджетна система України ґрунтується на таких основоположних принципах:

- *принцип єдності* бюджетної системи України – єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку й звітності;
- *принцип збалансованості* – повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;
- *принцип самостійності* – державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямків використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети;
- *принцип повноти* – підлягають включенню до складу бюджетів усі надходження та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів держав-

- ної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;
- *принцип обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного й соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету й витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;
 - *принцип ефективності* – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів, а також максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;
 - *принцип субсидіарності* – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами має ґрунтуватися на максимально можливому наблизенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача;
 - *принцип цільового використання бюджетних коштів* – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;
 - *принцип справедливості й неупередженості* – бюджетна система України будується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами й територіальними громадами;
 - *принцип публічності та прозорості* – Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними радами;
 - *принцип відповідальності учасників бюджетного процесу* – кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Загалом показники державного бюджету мають відобразитись у взаємозв'язку із загальноекономічними показниками в Україні та за її межами шляхом використання засобів максимальної інформативності щодо результатів порівняльного аналізу, визначення темпів і пропорцій економічного розвитку.

З державного бюджету фінансуються заходи загальнодержавного значення в галузі господарського й культурного будівництва, оборони держави, утримання органів державної влади й управління. Через нього здійснюється перерозподіл частини загальнодержавних доходів між Автономною Республікою Крим та об-

ластями у вигляді субвенцій, субсидій і дотацій з метою економічного вирівнювання регіонів.

Державний бюджет України, республіканський бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, міські, районні, районні в містах, селищні та сільські бюджети є самостійними, їх самостійність забезпечується наявністю власних доходних джерел і правом визначення напрямків їх використання згідно з законодавством України. Складаючи й виконуючи свої бюджети, відповідні органи влади та управління враховують загальнодержавні інтереси.

Бюджетне право України затверджене Конституцією України.

Відповідно до п. 4 ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання. Згідно зі ст. 92 Конституції виключно законами України встановлюється державний бюджет і бюджетна система України. Згідно зі ст. 95 бюджетна система держави будується на засадах справедливості, і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами. Виключно Законом про Державний бюджет визначаються будь-які видатки на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.

Держава прагне до збалансованості свого бюджету. Звіти про доходи й видатки державного бюджету мають бути оприлюднені.

Ст. 96 Конституції України передбачається, що Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період. Отже, бюджетний рік розпочинається 1 січня і закінчується 31 грудня.

Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року має подавати до Верховної Ради України проект Закону про Державний бюджет України на наступний рік.

Відповідно до ст. 97 Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України звіт про виконання Державного бюджету України.

Контроль за використанням коштів Державного бюджету України згідно зі ст. 98 Конституції України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

Конституцією України (п. 4 ст. 138) визначено, що Автономна Республіка Крим має право розробляти, затверджувати та виконувати свій бюджет на основі єдиної податкової і бюджетної політики України.

Аналогічно згідно зі ст. 143 Конституції України обласні та районні Ради затверджують обласні й районні бюджети, які формуються із затвердженими за ними податками та спрямовуються на виконання спільних проєктів. Це положення підтверджується і ст. 142 Конституції, згідно з якою держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування й фінансово його підтримує. У зв'язку з цим необхідно підкреслити положення, затверджене в Конституції, про те, що витрати місцевого самоврядування, які виникають унаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Бюджетні права – це сукупність юридичних норм, що визначають бюджетний устрій, склад доходів і видатків бюджетів, регулюють права органів державної влади й управління зі складання, затвердження й виконання бюджету, а також порядок затвердження звітів про виконання бюджетів. Загальні основи бюджетних прав України, Автономної Республіки Крим та місцевих Рад народних депутатів установлені Конституцією України. Бюджетні права регулюються Законом України «Про бюджетну систему України» та Законом України про місцеве самоврядування.

Відповідно до чинних законодавчих і нормативних документів, до відання державної виконавчої влади та виконавчих органів місцевих Рад народних депутатів належать складання проєкту бюджету згідно з основними напрямками бюджетної політики (визначеними Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими Радами народних депутатів відповідно), виконання бюджету та контроль за цільовим, економним й ефективним використанням виділених бюджетних коштів.

До відання Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих Рад народних депутатів належать: визначення основних напрямків бюджетної політики, розгляд проєкту відповідного бюджету, внесення змін та доповнень до затвердженого бюджету, контроль за виконанням бюджету, за цільовим, економним використанням бюджетних коштів через Рахункову палату, затвердження звіту про виконання бюджету.

Верховна Рада України визначає основні напрямки бюджетної політики спеціальною постановою, яка в загальному вигляді окреслює пріоритети бюджетної політики держави на наступний бюджетний рік. Втручання інших органів і організацій у процес складання, затвердження та виконання бюджету не допускається, крім винятків, визначених законами України.

Усі доходи й видатки бюджету класифікуються за однорідними ознаками.

Положення, закріплені в Конституції України в галузі бюджетних відносин та законодавчих і нормативних актів, свідчать, що в сучасних умовах різко зростає роль державного бюджету в розвитку економіки та соціально-культурної сфери й правового регулювання відносин, які існують у галузі бюджетної діяльності.

Правове регулювання бюджетних відносин – це регулювання відносин, які виникають між різними гілками влади й управління при визначенні бюджетів держави, формуванні доходів і видатків та розподілі й перерозподілі коштів між різними ланками бюджетної системи, а також відносин, що виникають при проведенні бюджетного процесу.

Бюджетно-правовим регулюванням є всі форми законодавчого або нормативного впливу держави на органи управління всіх рівнів у галузі бюджету – від із затвердження Державного бюджету Верховною Радою України чи прийняття рішення місцевими Радами про затвердження місцевих бюджетів і до правовідносин, які виникають між органами управління й бюджетними установами та службовими особами (розпорядниками кредитів).

У Законі про затвердження Державного бюджету та в рішеннях місцевих органів влади про затвердження місцевих бюджетів установлюються правові норми, які передбачають можливість органів державного управління й бюджетних установ діяти певним чином. Дозвіл і заборона в галузі бюджету мають категоричний характер. Наприклад, Законом про Державний бюджет передбачається надати тій чи іншій області в обласний бюджет субвенцію в сумі 1 млн грн.; це категорична норма, вона означає, що Мінфін України зобов'язаний виконати цей припис і передати кошти вказаному в Законі обласному бюджету.

Держава, таким чином, визначає правила поведінки державних органів і службових осіб у процесі затвердження й цільового використання бюджетних коштів, а також у ході контролю за їх надходженням, а в разі невиконання цих правил забезпечує реалізацію своїх прав примусово.

Бюджетно-правова норма – це норма, яка визначає права й обов'язки органів управління адміністративних територій та вказує обставини, за яких учасники цих відносин стають виконавцями даних прав і обов'язків, а також передбачає відповідальність за невиконання даних вимог.

За характером дії бюджетно-правові норми можна поділити на такі, що діють на території України, на території Автономної Республіки Крим й областей, а також на території адміністративно-територіальних одиниць (міста, району, селища, села).

Регулювання бюджетної діяльності за допомогою правових норм надає економічним відносинам державний чи територіальний захист; економічні відносини набувають сили прав і обов'язків, у межах яких діють державні органи.

Особливістю бюджетно-правових норм є те, що вони встановлюють правила поведінки для особливого кола суб'єктів, якими є державні органи влади й управління, з одного боку, і бюджетні установи, організації та платники податків і зборів – з іншого. Кожен суб'єкт цих відносин бере участь у розподілі доходів і видатків між бюджетами, одержанні бюджетних асигнувань, у складанні, розгляді, затвердженні й виконанні бюджету. Першими суб'єктами виступають Верховна Рада й місцеві органи влади, вищі центральні й місцеві органи державного регулювання.

12.3. Основні напрямки бюджетної політики

Першим кроком при розв'язанні питань регіональної бюджетної політики має стати встановлення ступеня централізації бюджетних коштів державою з урахуванням того, що принципи й методи бюджетної політики визначаються функціями, покладеними на органи влади й управління. Іншими словами, необхідно в найкоротший термін чітко розподілити й законодавчо закріпити компетенцію між центральними органами влади й органами регіонального та місцевого самоврядування. Законодавство вже заклало принципи самостійності щодо складання й виконання бюджетів усіх рівнів, але їх ще не підкріплено відповідним економічним механізмом, через що вони не діють.

Практика формування місцевих бюджетів зберегла у своїй основі колишні державні функції планового управління народним господарством, тоді як виконання бюджетів здійснюється в умовах ринкової економіки, що розвивається. У результаті бюджети різних рівнів перетворені практично в умовні кошториси, де і дохідна, і витратна частини не відповідають ринковій економіці та соціальним програмам, що реалізуються.

Найпарадоксальнішим є те, що, по-перше, усі джерела доходів формуються за затвердженими нормативами, а витрачання бюджетних коштів здійснюється за ринковими цінами, при відсу-

тності, як відомо, окремо державних (стосовно бюджету) цін для бюджетних організацій (наприклад, на медикаменти, послуги, електроенергію, газ, зв'язок і т.ін.); по-друге, бюджетними коштами користується кожний громадянин; причому всі мають рівні права на їх розмір (лікарні, школи, дитячі садки, житлово-комунальні послуги тощо) при надто поляризованих прибутках.

Нині спостерігаються два протилежних процеси. Перший – нестабільність економіки, який чинить руйнівний тиск на грошову систему й призводить до напруження ринкових цін, а другий – збільшення витрат на соціальні програми за відсутності коштів на їх фінансування. У такій ситуації збалансувати доходи й витрати та досягти фінансової стабільності неможливо.

Як відомо, за умов ринкової економіки підвищується роль держави у вирішенні завдань соціальної справедливості.

Аналіз формування й використання бюджетних коштів за останні роки показав, що існуючий метод закріплення податків і фінансових ресурсів держави за ланками бюджетної системи є конфіскаційним, він не сприяє економічному зростанню, підвищенню зацікавленості в розвитку фінансової бази регіону, не дає можливості вирішувати найсерйозніші проблеми соціального захисту населення регіону.

Тому одним з основних завдань реформування бюджетної системи країни є децентралізація державних фінансів, здійснення на державному рівні витрат, пов'язаних лише із забезпеченням фінансування загальнодержавних потреб (охорони кордонів, оборони, утримання законодавчої й виконавчої влади, розвитку фундаментальної науки, космічних досліджень, охорони природи, структурної перебудови економіки тощо). За рахунок централізованих джерел повинні фінансуватися витрати на вирівнювання соціальної забезпеченості регіонів. Витрати на вирішення проблем місцевого рівня мають фінансуватися за рахунок коштів відповідних місцевих бюджетів.

Для забезпечення реального втілення в життя принципів самостійності при складанні й використанні бюджетів на всіх рівнях управління необхідно, щоб кожна ланка бюджетної системи мала чітко визначену законом дохідну базу, а взаємовідносини між державним і регіональним бюджетами будувалися з урахуванням умов соціально-економічного розвитку регіонів.

Виходячи з економічного становища України і прогнозних макропоказників розвитку її економіки і враховуючи те, що бюджет є основним інструментом економічної політики держави, провідними напрямками бюджетної політики мають

статі: сприяння позитивним змінам у соціально-економічному розвитку країни; пріоритетне спрямування бюджетних коштів на подальше оздоровлення вітчизняного виробництва, що дасть змогу забезпечити фінансовими ресурсами сферу соціального захисту населення й соціально-культурну сферу з урахуванням необхідності забезпечення гарантованого рівня надання соціальних послуг та виконання адресних соціальних програм, передбачених відповідними законами; проведення структурних реформ з метою забезпечення економічного зростання й підвищення ефективності економіки країни; забезпечення граничного рівня перерозподілу валового внутрішнього продукту через дохідну частину бюджету в закріплених розмірах; формування взаємовідносин між бюджетами, що сприятимуть зміцненню самостійності місцевих бюджетів, відповідно до Конституції та законодавства України; удосконалення бюджетного процесу, упровадження науково обґрунтованої системи прогнозування показників, взятих за основу формування доходів і видатків бюджету, забезпечення переходу до середньострокового та перспективного фінансового й бюджетного планування; забезпечення режиму раціонального витрачання фінансових ресурсів шляхом посилення контролю за ефективністю їх використання.

Граничний розмір дефіциту бюджету має не перевищувати двох відсотків прогнозного валового внутрішнього продукту України.

Збалансування бюджету й досягнення реальності його показників слід забезпечувати шляхом: зменшення дотацій та субсидій, що виділяються окремим галузям і одержувачам; скорочення та упорядкування пільг, які одержують громадяни, а також скорочення податкових пільг; перегляду державних і регіональних програм, їх зменшення внаслідок об'єднання і ліквідації програм, що мають вузьковідомчу і чисто регіональну спрямованість; зменшення розмірів негрошових та бартерних операцій і витіснення з економічного простору грошових сурогатів.

Слід передбачити фінансування бюджетного дефіциту з дотриманням економічно безпечних умов і обсягів використання неемісійних джерел фінансування; зниження рівня доходності державних цінних паперів та подовження середнього терміну їх обігу; поступово збільшити обсяги залучення довгострокових фінансових ресурсів шляхом виходу на міжнародний фондовий ринок і розміщення українських державних цінних паперів.

Дохідну частину бюджету слід формувати, виходячи із таких положень, як здійснення розрахунків на підставі реально визна-

чених показників доходів; створення законодавчих основ для зміцнення дохідної бази бюджетної системи; здійснення заходів для забезпечення повноти й своєчасності надходження загальнодержавних податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджету та державних цільових фондів; залучення надходження дивідендів, одержаних від акцій та інших цінних паперів, що належать державі в акціонерних господарських товариствах; відшкодування витрат бюджету на виконання кредитних і гарантійних зобов'язань України внаслідок невиконання юридичними особами – позичальниками – своїх зобов'язань щодо погашення та обслуговування таких кредитів під державні гарантії, а також консолідації в бюджеті доходів від надання в оренду державного та комунального майна.

Формування видаткової частини бюджету треба здійснювати, виходячи з необхідності врахування таких чинників: пріоритетного фінансування загальнодержавних програм, які сприяють забезпеченому економічному зростанню; забезпечення своєчасної виплати в повному обсязі заробітної плати працівникам установ і організацій, що фінансуються з бюджету, соціальних виплат населенню та впровадження нормативних заходів з метою недопущення заборгованості заробітної плати та соціальних виплат у майбутньому; визначення обсягів фінансування системи державних навчальних закладів, враховуючи потреби економіки України щодо фахівців певних галузей; забезпечення гарантованого державою безплатного медичного обслуговування населення, розвитку страхових засад його фінансування та надання послуг на платній основі; створення умов для будівництва житла за рахунок залучення коштів населення й довгострокового кредитування; визначення об'єктів фінансування капітальних вкладень за рахунок бюджетних коштів, як правило, на конкурсній основі з урахуванням пріоритетності галузей народного господарства та об'єктів, що найближчим часом даватимуть віддачу, з додатковим залученням довгострокових кредитів, власних коштів підприємств, іноземних інвестицій разом із розширенням небюджетних джерел фінансування капітальних вкладень; визначення видатків на оборону та правоохоронні органи з урахуванням подальшого реформування Збройних сил України, зокрема ліквідації непрофільних та нефункціональних закладів підрозділів (поєднуючи такі заходи з удосконаленням форм і методів соціального захисту військовослужбовців); подальшого скорочення бюджетних витрат, крім витрат на соціальний захист населення, соціально-культурні програми, утримання інститутів державної

влади, погашення державної заборгованості за державними позиками і спрямування цих коштів на першочергові заходи, упровадження механізму, за яким фінансування видатків на міжнародне співробітництво здійснюється на підставі мораторію на збільшення кількості працівників дипломатичних представництв України, а розвиток їх мережі за кордоном – шляхом удосконалення структури таких установ, чіткого визначення й раціонального перерозподілу функцій підрозділів, перегляду функціональних обов'язків працівників з метою уникнення дублювання, а також своєчасного і у повному обсязі виконання зобов'язань з обслуговування державного боргу України, що зміцнить авторитет країни на внутрішньому й зовнішньому ринках капіталу.

Побудова нової економічної системи ринкового типу потребує чіткого визначення як у теоретичному, так і в практичному аспектах ролі й місця бюджету в розбудові і становленні держави, особливо у відновленні відтворювальних процесів виробництва за рахунок упровадження виваженої податкової політики, створення сприятливої інвестиційної політики та впровадження наукоємних технологій і на цій основі – забезпечення збалансованості доходів і видатків бюджету.

Особливого значення набуває комплексне теоретичне й практичне вивчення економічної природи й суті бюджету, використання бюджетних методів регулювання розвитку економіки як основи побудови економічно розвинутої, незалежної держави.

Розширення функцій бюджету, зокрема в напрямку обслуговування державного боргу, здійснення фінансових взаємовідносин із зарубіжними країнами та міжнародними фінансовими інститутами, а також обґрунтування напрямків здійснення регулюючих функцій держави за допомогою використання бюджетної системи при розподілі фінансових ресурсів країни і їх використання на цілі економічного й соціального розвитку має стати нормою.

12.4. Створення й розвиток Державного казначейства України

З отриманням незалежності та створенням інститутів державної влади і управління України постало питання про створення спеціалізованого державного фінансового органу, який би забезпечував касове виконання державного бюджету – Державного казначейства. Державне казначейство було створене відповідно

до Указу Президента України від 27 квітня 1995 р. «Про Державне казначейство України».

Казначейська форма виконання державного бюджету базувалась на принципі роботи *єдиного казначейського рахунку* – системи бюджетних рахунків органів Державного казначейства, відкритих в установах банків за відповідним балансовим рахунком, на які зараховувались податки, збори та інші обов'язкові платежі державного бюджету.

Державне казначейство виконує функцію акумуляції коштів державного бюджету, їх зберігання та використання за дорученням органів Казначейства. Прикметно, що право розподілу асигнувань за напрямками видатків, затверджених Державним бюджетом України, залишилось за міністерствами.

З розвитком функцій Державного казначейства розширюється регламентація єдиного казначейського рахунку як основного рахунку держави для проведення фінансових операцій та ефективного управління коштами Державного і місцевих бюджетів. Головне ж полягає в тому, що управління цими коштами здійснюється за допомогою системи електронних платежів Національного банку України. Державне казначейство у стислі строки змогло налагодити чітку систему проходження розрахунків у системі електронних платежів та перевести бухгалтерський облік у системі казначейства відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Таким чином, єдиний казначейський рахунок на сьогодні – це рахунок, відкритий Державному казначейству України в Національному банку України для обліку коштів та здійснення розрахунків у системі електронних платежів Національного банку України.

Історія казначейства в Україні сягає XVIII століття. Так, на підставі законодавчого акту від 7 листопада 1775 р. «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» були утворені повітові казначейства як місцеві органи Казенної палати. Казначейства відали обліком державних прибутків і складанням звітності до них. Державна реформа 1838 року розширила функції повітових казначейств. Вони за розпорядженням місцевої влади почали видавати паспорти, подорожні, вели продаж всіх видів гербового паперу, а також аршинів.

Фінансові реформи початку 60-х років XIX століття обумовили зміни в організації місцевих органів міністерства фінансів. Між губернськими та повітовими казначействами стався

розподіл справ: губернські казначейства перетворилися у видаткові каси, а повітові – у прибуткові.

За часів гетьмана Павла Скоропадського, а саме в 1918–1920 рр., були спроби розробити державний бюджет України, а його виконання здійснювати через казначейства. Однак уже Декретом РНК України від 22 лютого 1919 р. казначейства були ліквідовані, але на місцях вони діяли до 1923 року.

Сумське повітове казначейство теж пройшло всі ці етапи розвитку фінансової системи. І через 72 роки в Сумській області, як і в державі в цілому, розпочало свою діяльність управління Державного казначейства.

Однією з головних причин появи системи Держказначейства в Україні в тій економічній ситуації, що склалася в 1990-х роках, стала відсутність потрібної якості фінансування видатків бюджету та неможливість виконання всього комплексу необхідних функцій бюджету вітчизняними банківською та фінансовою структурами.

Тому в квітні 1995 року Указом Президента України було створене Казначейство України як структура виконавчої влади.

З моменту свого заснування Казначейство було змушене пристосовуватись до існуючих і діючих на той час механізмів та методології виконання державного бюджету, до системи бухгалтерського обліку й звітності.

У своєму розвитку Держказначейство впевнено додало етапи, які супроводжувались:

- заснуванням організаційної структури органів Казначейства, функції яких у процесі розвитку змінювались;
- перерозподілом виконання функцій між банківською й фінансовою системами та галузевими управліннями;
- запровадженням казначейського виконання бюджетів, що передбачає здійснення попереднього бухгалтерського контролю первинних документів розпорядників бюджетних коштів.

Якщо 1996 рік був роком становлення системи Державного казначейства, і через його органи здійснювалось фінансування лише окремих видатків державного бюджету, то в 1997 році започатковані нові важливі функції, які раніше в Україні не виконувала жодна фінансова структура – оплата рахунків на користь суб'єктів господарської діяльності, які виконали для них роботи або надали послуги.

У 1998 році було завершено переведення майже всіх установ і відомств області, які утримуються за рахунок Державного бюджету.

Основною рисою 1999 року стало переведення на казначейське обслуговування позабюджетних коштів бюджетних установ та організацій, які з 2000 року стали складовою частиною державного бюджету – увійшли до спеціального фонду Державного бюджету.

Протягом 2000 року управління Держказначейства проводило належну роботу із впровадження Єдиного казначейського рахунку відділеннями Державного казначейства на районному рівні як перший етап переходу до проведення розрахунків через цей рахунок.

Наступний 2001 рік став роком зміни статусу Держказначейства, унаслідок чого із клієнта банку Казначейство стало учасником Системи електронних платежів Національного банку України. Тобто в основу функціонування Системи електронних платежів покладено бухгалтерську модель, яка дала можливість учасникам цієї системи здійснювати багатоступеневий контроль за достовірністю даних на всіх стадіях та рівнях розрахунків, отримувати в автоматизованому режимі щоденну інформацію в форматі бюджету, затвердженого щорічним законом.

Запровадження розрахунків через Систему електронних платежів Національного банку України і Єдиного казначейського рахунку дало можливість значно прискорити розрахунки та виконання Державного бюджету на всіх рівнях, починаючи з рівня району, акумулювати на ЄКР бюджетні кошти з наступним розподілом та перерозподілом на регіональному рівні та вести безпосередній контроль за проходженням розрахунків з бюджетом, а також оперативне керування доходами на всіх рівнях.

З 1 січня 2002 р. в усіх областях було запроваджене казначейське обслуговування місцевих бюджетів за доходами та перерахування міжбюджетних трансфертів. Це дозволило мати достовірну інформацію про надходження за видами доходів та бюджетів у режимі реального часу, надавати звітні дані облдержадміністраціям, райдержадміністраціям та зацікавленим органам з метою здійснення аналізу та своєчасного прийняття управлінських рішень.

Сьогодні органи Державного казначейства Сумщини складаються з управління та 19 райміськвідділень, де працює понад 400 працівників, у тому числі 388 – спеціалістів, 370 – з повною вищою освітою та 18 – базовою вищою.

Органами Держказначейства обслуговуються всі установи, що отримують кошти із Державного бюджету та яким відкриті

реєстраційні рахунки, у тому числі як за загальним фондом, так і спеціальним.

До того ж вони мають потужну технічну базу, а це персональні комп'ютери, сервісне й мережне обладнання, канали виділеного зв'язку, що використовують висококваліфіковані спеціалісти.

Факти свідчать, що Казначейство Сумщини одне з перших в Україні запровадило нові програмні комплекси ТАСК, ТАСК+, АС «Казна» за доходами, та автоматизовану систему АС «Казна» за видатками, що надає можливість ще більше вдосконалювати процес обліку бюджетних коштів.

Запровадження казначейського обслуговування місцевих бюджетів за видатками надало змогу відкрити рахунки розпорядників та одержувачів коштів і посилити контроль органів Державного казначейства за проведенням операцій за рахунками розпорядників із зарахування та перерахування коштів, забезпечуючи попередній та поточний контроль за цільовим використанням бюджетних коштів.

Концентрація всіх бюджетних ресурсів області дозволила оперативно вирішувати проблему тимчасових касових розривів для здійснення соціального спрямування видатків, що дає можливість зменшити напруження в районах та зміцнити їх фінансову базу.

Розділ VI

РЕГІОНАЛЬНА
ПОЛІТИКА

Основи регіональної політики

13.1. Концепція регіональної політики

Україна поряд із здійсненням політики стабілізації, реформування й розвитку економіки зобов'язана розробити і впровадити науково обґрунтовану регіональну політику. Упровадження цієї політики можливе лише за умови розробки державного механізму підтримки й активізації сприяння впровадження його в життя:

- упровадження демократичного самоврядування й управління кожним регіоном у його органічних інтеграційних зв'язках з іншими регіонами по горизонталі і з державою в цілому по вертикалі, що ми бачимо на прикладі економічно розвинутих країн. Правові й економічні відносини та регулятори між державою й регіональними органами влади мають будуватись на конституційних засадах за принципом верховенства загальнодержавного права й законів;
- проведення регіональної політики через оцінку і всебічний, комплексний розвиток виробництва, інфраструктури та регіонального ринку. Регіональні ресурси мають забезпечувати насиченість ринку товарами й послугами шляхом ефективного використання науково-технічного потенціалу й підприємництва, насиченість та активність дій у кожному регіоні різних форм господарських систем, їх конкурентоспроможності на внутрішніх і зовнішніх ринках;
- здійснення регіональної науково-технічної політики економічного й раціонального використання місцевих ресурсів, широкого застосування маловідхідних і безвідхідних, енерго- й ресурсозберігаючих технологій, а також форм організації виробництва з високою кінцевою результативністю, екологічною чистотою, збереженням і своєчасним відтворенням природи для забезпечення гідного рівня життя майбутніх поколінь;

- налагодження тісних міжрегіональних економічних зв'язків у межах єдиного ринкового простору країни, і водночас забезпечення відкритості української економіки. Україна має бути відкритою в економічному плані, входить на взаємовигідних принципах еквівалентності до міждержавних регіональних і світових господарських структур, таких, як відкритість ринку товарів, інвестицій, технологій, праці тощо, і розширювати співробітництво з ними.

Слід мати на увазі, що територію України, її природні багатства, тобто землю, її надра, рослинний і тваринний світи, рельєф і кліматичні умови, а поряд з ними характер і густоту населення, національний і соціальний склади населення, розміщення продуктивних сил, рівень соціально-економічного розвитку регіонів досліджено досить фундаментально. Відповідно маємо детальний опис і великомасштабний картографічний матеріал з визначенням різних історичних, природно-кліматичних, соціально-економічних, господарських і людських характеристик кожної місцевості. Це може становити міцний науковий фундамент для розробки й здійснення ефективної регіональної політики. Однак він використовується недостатньо, особливо щодо єдиного соціально-економічного й адміністративного районування України та прогнозування її майбутнього розвитку.

Модель оптимального функціонування регіональної й місцевої економіки у складі єдиної соборної держави вимагає, у першу чергу, досягти економічної стабільності та поступального розвитку, а поряд з цим точного врахування специфіки умов господарювання, ресурсних можливостей та ринкових зв'язків на мікроекономічному рівні з тим, щоб у подальшому забезпечити інтенсивний економічний розвиток держави, а відповідно, й регіональний розвиток.

Регіональний розвиток має спиратись на чітку стратегію розвитку (див. рис. 13.1).

Економічна політика й стратегія регіону мають спиратись:

- по-перше, на організацію взаємодії органів влади й управління та координацію економічної діяльності суб'єктів господарювання;
- по-друге, на забезпечення виконання доходів бюджету та регулювання економічної збалансованості на основі чіткого економічного прогнозування та програмування регіону шляхом: створення сприятливих умов для інвестицій; підтримки й розвитку малого й середнього бізнесу; економічної оцінки потенційного розвитку міст і районів;

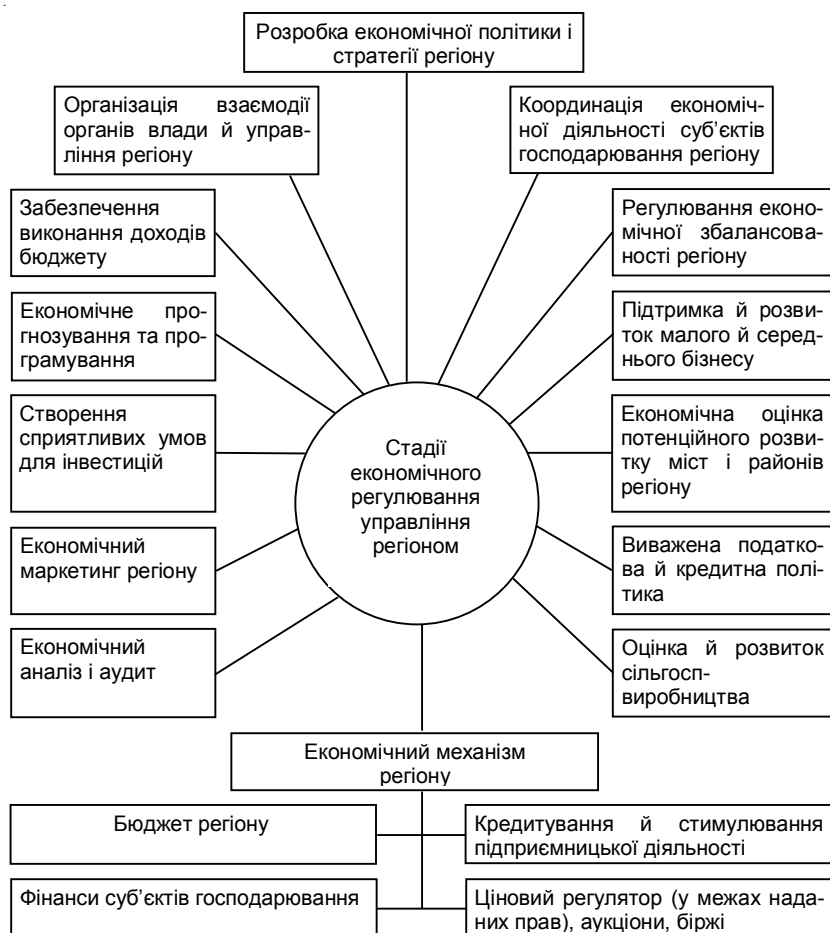

Рис. 13.1. Стратегія розвитку регіонального ринку

економічного маркетингу; оцінки й розвитку сільгоспвиробництва; економічного маркетингу регіону; виваженої податкової й кредитної політики та впровадження економічного аналізу й аудиту;

- по-третє, основою проведення всіх наведених дій має стати визначення економічного механізму регіону, а саме: прогнозів виконання бюджету регіону; фінансів суб'єктів господарювання, необхідних для визначення коштів, які будуть спрямовані на кредитування й стимулювання під-

приемницької діяльності, а поряд з цим забезпечення в межах наданих прав регулювання цін та ін.

Отже, регіональна політика є органічною складовою загальнодержавної політики. Вона базується передусім на економічній міцності регіонів, на результатах новітніх відкриттів і розробок, зокрема, у соціально-економічній сфері, на довгострокових прогнозах структурних і якісних зрушень у товарному виробництві та змін на внутрішніх і зовнішніх ринках. Пошуки найвигідніших ніш у міжнародному й внутрішньому міжрегіональному поділі праці, спеціалізації, кооперації та інтеграції виробництва й збуту продукції є однією з вирішальних проблем регіонального розвитку. Критерієм його узагальненої оцінки є рівень ВВП і НД у розрахунку на душу населення кожного економічного регіону і всієї країни в цілому.

Модель регіональної економіки сучасного й майбутнього розвитку має визначити нові ефективні структуру й регулюючі механізми як у межах кожного економічного району, так і між ними, формуючи єдиний, активно функціонуючий організм.

За цих умов формування економічно і політично незалежної держави Україна має бути спрямоване на проведення політики мінімізації негативних проявів дезінтеграції та розвитку сучасної регіональної політики на принципах місцевого самоврядування при верховенстві загальнодержавного законодавства, що забезпечує органічне поєднання державних, регіональних і місцевих інтересів, сприяє максимально повному використанню внутрішніх потенціалів кожного регіону й кожної місцевості. Чим краще діє система управління й господарювання в кожному регіоні, чим повніше використовується його потенціал і природно-кліматичні умови для високоефективного розвитку властивих йому товаровиробників і ринків, чим повнішими й міцнішими стають міжрегіональні ринкові зв'язки в процесі поглиблення спеціалізації й розвитку інтеграції, тим економічно й соціально міцнішими стають регіони й держава в цілому, тим краще життя її народу.

На сьогодні існують різні варіанти вирішення проблем регіонального розвитку. Здебільшого вони так чи інакше зводяться до обґрунтування й формування нормальних, взаємовигідних відносин регіонів з центром. Насправді ж регіональна політика не тільки побудова вертикальних взаємовідносин, а й горизонтальних – з виходом у широкі міжнародні економічні зв'язки. Це передусім необмежений простір для економічного прогресу регіонів, завдяки якому тільки й можливий економічний і загальний

прогрес держави. Саме це й забезпечує розумна науково обґрунтована регіональна політика, що охоплює по суті всі сфери людської діяльності, включаючи поряд з раціональним розміщенням і розвитком продуктивних сил, міських і сільських поселень регіональні особливості інвестиційної, структурної, промислової і аграрної, демографічної й соціальної, екологічної й національної політики. Інакше кажучи, регіональна політика є невід'ємною складовою всієї загальнодержавної політики, найважливішим блоком моделі державного устрою.

Науково обґрунтована регіональна політика демократичної держави виключає крайнощі щодо управління регіонами й місцевостями: з одного боку, спокусу керувати регіонами методами диктату тоталітарного режиму, як це було в колишньому СРСР, що паралізує ініціативу та інтереси місцевих органів влади й суб'єктів господарювання в ефективному розвитку, а з іншого – управління за принципом «повної автономії регіонів», яке ігнорує загальнодержавні інтереси й закони державної влади, що неминуче тягне за собою розпад держави, подрібнення її на регіональні шматки й відокремлення їх в окремі державні утворення.

Ось чому потрібні ефективні заходи регіоналізації економіки, розроблення моделей функціонування регіонів, їх органічного міжрегіонального поєднання на принципах розвитку могутніх ринків з високорозвинутою ринковою інфраструктурою. Такий підхід надасть всебічно обґрунтовані висновки про можливості українських регіонів, зміцнення економічних, технологічних, транспортних, соціально-культурних та інших зв'язків між ними, можливість розвитку міжрегіональних ринків, а також виходу на міжнародні ринки українських товарів і послуг, капіталів тощо. Це вимагає відповідного підвищення рівня технологічної завершеності виробництва, послаблення впливу негативних зовнішніх чинників на національну економіку.

Зокрема, нам треба позбуватися нераціональних міжнародних економічних зв'язків. Вони мають будуватися виключно на принципах взаємовигоди й паритету. Регіональна політика не має обминати гострої проблеми формування робочих місць – закриття старих і відкриття нових, перекваліфікації кадрів під нові регіональні структури, формування прогресивних напрямків економічного й соціального розвитку. Для цього важливо досліджувати, розробляти й здійснювати мікрорегіональну інтеграцію, формування господарських систем інтегрованого типу.

Формування прогресивної економічної системи базується на реконструкції застарілих і створенні нових конкурентоспроможних сфер і комплексів народного господарства України, структурної перебудови її промисловості, аграрного сектору, інфраструктури й ринкових відносин у широкому їх розумінні. Йдеться про пошук і використання найефективніших високоприбуткових ринкових структур, про нагромадження й збільшення кредитних ресурсів на активізацію інвестиційної та інноваційної діяльності. Без цього ніякої структурної перебудови не відбудеться.

Усе це вимагає активізації створювальної політики як з боку держави в цілому, так і з боку регіонів, зокрема всіх органів влади – від вищих ешелонів до місцевої ланки. Треба зосередити систему державного управління, ринкового й господарського регулювання на розвитку соціально орієнтованого товаровиробництва, забезпечуючи комплексне законодавче й нормативне регулювання економіки, передусім промисловості. Важливо створювати найсприятливіші умови для розвитку підприємництва безпосередньо у виробничій сфері. Упровадження новітніх технологічних систем потребує значних інвестицій, без цього неможливо швидко досягти конкурентоспроможності.

Необхідно за допомогою законодавства й рішень виконавчої влади здійснити радикальну переорієнтацію інвестиційної та інноваційної діяльності на прогресивний економічний розвиток, змінити відповідно податкову, бюджетну і структурну політику, зосередити увагу на першочергових державних й регіональних пріоритетах економічного зростання, активно використовувати ринкові стимулятори.

Інтеграційні зв'язки неможливі без сучасної високоорганізованої системи інформатики, детальної програми промислового й структурного розвитку, використання комплексного програмно-цільового регулювання процесів здійснення створювальних ринкових реформ на національному та регіональному рівнях. За сучасних умов важливим напрямком підвищення ефективності виробництва є формування механізму ринкового стимулювання активної господарської діяльності – інтересів і можливостей товаровиробників, застосування сучасного менеджменту.

Господарський механізм об'єднує як конкретні форми господарювання, так і систему виробничих відносин, на яких вони ґрунтуються. У структурі господарського механізму виділяється чотири відносно самостійних блоки:

- 1) блок планування й прогнозування та розробки цільових програм, зокрема, на мікрорівні – складання бізнес-планів;
- 2) блок управління, у тому числі побудова організаційних структур управління виробництвом, введення сучасного менеджменту;
- 3) блок регулювання, включаючи ціноутворення, фінансування, кредитування, оподаткування, страхування, а також матеріальне й моральне стимулювання;
- 4) блок обліку та контролю разом з економічним аналізом.

Усі ці блоки мають бути включені в ринковий механізм з відповідними особливостями його функціонування.

Не можна забувати й про аграрний сектор економіки. Робота аграрного сектору в ринковій економіці має супроводжуватися формуванням кількісно і якісно нових продуктивних сил у системі АПК, зміною структури виробництва, змісту та характеру зайнятості сільського населення, що значною мірою залежить від регіональних особливостей розміщення й спеціалізації аграрної сфери. Адже питання вигоди, яку суспільство отримує від запроваджених відносин власності й господарювання, сьогодні стоїть надзвичайно гостро, бо поки що позитивного ефекту від нього не досягнуто. Вирішення таких поставлених самим життям проблем потребує виваженого методологічного підходу, конкретизованого стосовно регіональної специфіки, та всебічної оцінки набутого практичного досвіду. Важливо вирішувати проблеми розвитку на основі чітких пропозицій економічного, соціального, політичного й психолого-побутового характеру, а також фізичної здатності сільського населення до ведення сільськогосподарського виробництва. Ігнорування цих складових може завдати економічної й соціальної шкоди, негативно позначатися на результатах господарювання всього АПК.

В основу методологічного підходу до визначення суб'єкта господарювання на землі мають бути покладені такі основні критерії: можливість конкурентоспроможного, раціонального використання землі й систем машин на різній за величиною площі (або щодо поголів'я худоби); найбільш повного використання трудового потенціалу; досягнення ефективної фондівдачі, тобто одержання більшого прибутку на гривню виробничих фондів; забезпечення достатнього соціального й психологічного ефекту від ведення господарства; збалансованість попиту й пропозиції на регіональних продовольчих ринках і збільшення експортних можливостей.

Сьогодні в українській державі немає іншого виходу, як посилувати науково обґрунтоване регулювання економічного роз-

витку регіонів, здійснюючи формування ринкових відносин між містом і селом за принципом еквівалентного обміну. Використовуючи методи моделювання, необхідно оптимізувати параметри виробничо-торгової діяльності агрогосподарств різних типів з параметрами промислового розвитку в кожному регіоні, сформулювати високоефективну модель функціонування регіональної ринкової економіки в єдиній системі внутрішнього ринку з виходом на міжнародні ринки.

Академік НАНУ І.І. Лукінов зазначав: «Під неослабний державний нагляд слід взяти передусім ті сільськогосподарські регіони, в яких порушене екологічне середовище та відбувається зниження продуктивності й культури землеробства, приросту населення, де спостерігаються надмірні міграційні потоки, особливо сезонного характеру (Карпатський регіон, Крим). У більшості регіонів Поділля, Полісся, Півдня, Заходу й Сходу порушено збалансований розвиток між сферами АПК: виробництвом засобів виробництва, аграрним сектором, переробною промисловістю, виробничою й соціальною інфраструктурою. Фундаментальні й прикладні дослідження в цьому напрямку потребують об'єднаних зусиль наукових установ різного профілю.

У регіонах України зосереджено значний науковий потенціал, сформовано потужні наукові комплекси, що часто були орієнтовані не тільки на наукове забезпечення регіональних пріоритетів, а й на забезпечення всього народногосподарського комплексу СРСР. Значна кількість науково-дослідних і учбових установ мала союзне підпорядкування, а їх діяльність була орієнтована на інтереси центру».

У цьому зв'язку Україна як держава має здійснювати власну науково-технічну політику шляхом визначення державних пріоритетів з метою наукового забезпечення:

- економічного й соціального розвитку регіону на базі раціонального використання й відтворення місцевих ресурсів, охорони навколишнього середовища;
- комплексного розв'язання міжгалузевих науково-технічних й організаційно-управлінських проблем, обумовлених необхідністю подолання кризи та наступного економічного піднесення й розвитку регіону в інтересах населення регіону й країни в цілому;
- підвищення технологічного та інформаційного рівнів усіх сфер створювальної діяльності з метою досягнення конкурентоспроможності продукції й послуг підприємницьких структур регіону;

- розробки й послідовного здійснення стратегії розвитку регіону, сприяння формуванню високоефективної структури його економіки.

Саме в цьому й полягає суть регіональної науково-технічної політики. Адже наукові відкриття й розробки – це загальнолюдські надбання, і вони мають бути доступними для кожної людини, фірми, підприємства, регіону, країни тощо. Проте існуючий світовий устрій і ринкова система так організовані, що все в них без винятку ставиться на комерційні засади, нові знання й можливості їх надбання теж купуються й продаються, перетворюються в таємниці, об'єкти жорсткого правового регулювання в міжнародних і міждержавних стосунках. Новітні технології, інформаційні системи, наукомісткі товари, послуги тощо коштують дорого й здебільшого не мають вільних лібералізованих ринків і тим більше вільного поширення й використання. Тому за наукове й технологічне відставання суспільству доводиться платити втридорога. Це є одним із факторів, що стримують науково-технічний й світовий соціально-економічний прогрес.

Входження України до європейської спільноти вимагає вивчення й узагальнення шляхів і методів світових інтеграційних процесів, серед яких важливу роль відіграють регіональна інтеграція та співробітництво з іншими державами. Адже в Європі накопичений великий досвід прикордонного співробітництва, принципи якого доцільно використовувати в нашій державі. Тут регіони відіграють значну роль у формуванні політики загальноєвропейських інтересів та можуть займати активну позицію щодо повноправного включення їх у процес прийняття й здійснення рішень ЄС. Україна як незалежна держава має бути зацікавлена, щоб її регіони з їх могутніми потенціалами брали активну участь у міжнародних організаціях і в такий спосіб зміцнювали позиції держави у світогосподарській системі.

На нашу думку, активне співробітництво регіонів зі своїми сусідами може стати тим важелем, який уже незабаром допоможе поліпшити економічну ситуацію в Україні. Слід використати шанс, який дало нашій державі геополітичне положення. Україна повинна вміло вигравати в гострій конкурентній боротьбі, своєчасно знаходити й займати свої ніші у світових ринках.

13.2. Суть і значення регіональної економіки

Регіональна економіка – це система суспільних відносин, які історично склались у межах областей держави; сукупність взаємопов'язаних ланок та зв'язків, які забезпечують її стійкість як на макро-, так і мікрорівні та цілісність. Регіональна економіка потребує визначення в широкому та вузькому аспектах. У вузькому розумінні – це не що інше, як комплекс галузей з виробництва товарів і надання послуг, у широкому – система не тільки виробничих відносин, а й форм і методів організації виробництва та комплексного управління регіоном.

Запровадження ринкових відносин у регіонах відбувається в боротьбі старого й нового на їх поєднанні й суперечностях. Основою суперечностей є потяг до старого, відпрацьованого роками розвитку галузей, виробництв, технологій тощо. Нова структура регіону як така потребує найширшого використання й швидкого впровадження знань і досвіду за допомогою нових виробництв та послуг зі створення конкурентоспроможної продукції й послуг. Вона має базуватися на застосуванні менеджменту, розробці й упровадженні принципово інших технологій, які не поступаються зарубіжним аналогам. Такий концептуальний підхід до старих і нових структур і систем як на регіональному, так і на державному рівні прискорює відмирання або зменшення ролі старих відносин і дає змогу створювати нові відносини й відповідні виробництва, нові сфери економічної діяльності та системи управління.

Регіональна економіка як система охоплює виробничі, фінансові, кредитні та суспільні відносини, які виникають і розвиваються на території певного регіону.

Економічна політика регіону базується на економічному вирівнюванні міст і районів внаслідок спеціалізації виробництва як промислової, так і сільськогосподарської продукції згідно з потребами ринку та ринкових відносин. Тому для розвитку виробництва необхідні такі форми його організації і на підприємствах, і в сільському господарстві, які б відповідали змісту ринкових перетворень.

Для того щоб успішно розвивалась економіка, і передусім виробництво, необхідно:

- знайти організаційні форми для впровадження у виробництво досягнень науки й передових технологій, створити умови для розвитку всього нового й прогресивного;

- впроваджувати нові методи виробництва, енергозберігаючі та ресурсозберігаючі технології, різні форми організації виробництва;
- запровадити чітку систему заходів на оновлення обладнання, залучення інвестицій і на цій основі постійно вдосконалювати відтворювальні процеси виробництва.

Економічне реформування потребує здійснення ефективної й гнучкої регіональної політики. На жаль, взаємовідносини між центром і регіонами, а також міжрегіональні відносини в Україні залишаються нерегульованими, що породжує й загострює явище економічної роз'єднаності, прояв дезінтеграційних процесів. Власне, соціально-економічна нерегульованість і підштовхує як політичні сили, так і загальнодержавні та регіональні органи до конфронтації на цьому ґрунті.

Необхідно констатувати, що на нинішньому етапі найбільшим недоліком при розробці основ регіональної політики є недостатнє використання системного підходу, хаотичне й безладне її проведення. Ось чому спочатку слід визначити, що ми розуміємо під поняттям «регіональна політика». Зрозуміло, йдеться саме про соціально-економічну регіональну політику в її двоєдиному розумінні. Отже, під *регіональною політикою* слід розуміти, з одного боку, чітко опрацьовану в законодавчому аспекті практичну діяльність держави в усіх регіонах країни, а з іншого – соціально-економічну політику, що здійснюється на базі загальнодержавного законодавства самими регіонами для досягнення тих чи інших регіональних і місцевих цілей.

Світовий досвід однозначно показує, що до значних негативних наслідків призводить жорстко централізована модель територіального устрою та управління. Вона просто гальмує повноцінний розвиток місцевого господарства, не даючи розв'язувати соціальні проблеми регіонів. Звідси й виникає необхідність проводити регіональну соціально-економічну політику, стратегічною метою якої має бути істотне підвищення життєвого рівня населення всіх регіонів країни на основі якісного поліпшення використання їх ресурсного потенціалу, принципово нових підходів до розвитку продуктивних сил, докорінного поліпшення екологічної ситуації. Досягнення цієї мети неможливе без реалізації двох її вирішальних напрямків. Незважаючи ні на які регіональні особливості та відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів, держава має:

- забезпечувати міжрегіональну єдність відтворювальних макроекономічних процесів, у цьому полягає основне призначення її регіональної соціально-економічної політики;

- створити економічні інтереси в активній соціально-економічній діяльності регіонів, домагаючись забезпечити стратегічну мету розвитку, структурного і якісного оновлення господарства.

Розробити й реалізувати таку модель міжрегіонального розвитку дуже складно. Адже тут необхідні не фіктивні, а реальні кроки з розвитку, з одного боку, інтеграційних процесів між регіонами (горизонтальні зв'язки як результат поглиблення й розвитку спеціалізації та кооперування регіонів), а з іншого – кроки з упорядкування, систематизації та поглиблення вертикальних зв'язків, тобто зв'язків самої держави з регіонами на основі вдосконалення інвестиційної, науково-технічної, бюджетної, податкової, фінансової та зовнішньоекономічної політики. Складність полягає і в неопрацьованості, а часом і просто у відсутності законодавчого механізму регулювання як інтеграційних процесів між регіонами, так і взаємовідносин їх з самою державою.

Однак цього було б недостатньо, коли йдеться про цілі регіональної соціально-економічної політики. Адже коли розуміти під регіоном економічний район, який виділяється всередині країни своєю спеціалізацією та структурою господарства, природними й трудовими ресурсами, соціальними та економічними особливостями, то необхідно вести мову й про розробку та реалізацію регіональних моделей відтворювальних процесів.

Найпростіше зламати регіональні пріоритети, які вже склалися й виправдали себе, і нічого в кінцевому підсумку не добитися. Зовсім інша справа – у нерозривному зв'язку з обраними пріоритетами розвивати та поглиблювати територіальний поділ праці, домагатися комплексного використання ресурсного потенціалу територій, розвивати сучасну інфраструктуру та місцеві ринки капіталу, робочої сили, цінних паперів, нових технологій тощо. Увесь сенс справді наукової та ефективної регіональної соціально-економічної політики саме і полягає в тому, щоб органічно пов'язати загальнонаціональну модель міжрегіонального розвитку та територіальні моделі відтворювальних процесів, властивих певній території.

Щодо способів і методів узгодження цих стратегічних моделей розвитку, то до них слід віднести: розробку стимулюючих (а не фіскальних) держбюджету й регіональних бюджетів усіх рівнів, використання балансових методів планування та прогнозування й особливо зведених балансів – як національної економіки, так і економічних районів; розробку й застосування довгострокових і стабільних нормативів економічного розвитку, у тому числі й тих, які належать до діяльності як у національному, так і в регіональних аспектах.

13.3. Регулювання розвитку регіону в ринкових умовах

Об'єднання об'єктів матеріального виробництва й невиробничої сфери в єдиний територіальний комплекс є об'єктивною передумовою розвитку народного господарства всіх країн. Кожен регіон незалежно від його розміру й рівня є територіальною соціально-економічною системою, що характеризується складною структурою, яка охоплює всі види продуктивних сил і віддзеркалює всю багатогранність суспільних відносин на даній території.

Поняття територіальної соціально-економічної системи об'єднує області, адміністративні райони, міста, до яких входять (у рамках устанавленого адміністративно-територіального розподілу) об'єкти матеріального виробництва, невиробничої сфери та людські ресурси. Отже, під *територіальною системою* слід розуміти цілісну сукупність різних видів продуктивних сил і виробничих відносин, що розвиваються на даній території й покликає ні задовольняти матеріальні та духовні потреби населення.

Щоб визначити характер і закономірності розвитку територіальної системи, необхідно визначити її функціональні підсистеми та виробничі й соціально-економічні складові. Тобто для вирішення конкретних завдань управління розвитком територіальних систем більш прийнятним є поділ їх на підсистеми та складові елементи. До речі, говорячи про підсистеми, слід підкреслити, що не існує чіткого їх визначення. Одні виділяють чотири територіальні підсистеми, а саме: матеріальне виробництво, виробничу інфраструктуру, населення й пов'язану з ним соціально-побутову інфраструктуру, природні ресурси та їх територіальні структури. Інші називають три територіальні підсистеми, а саме: виробництво, обслуговування, розселення. Територія розглядається як особлива категорія, що забезпечує просторову спільність підсистем. Однак до складу територіальних підсистем мають увійти в нових умовах господарювання не тільки виробництво, населення, соціально-побутова інфраструктура, але й ринкова інфраструктура.

У межах підсистем, таких, як виробництво, обслуговування та інші, протікають взаємопов'язані процеси виробництва, накопичення, обміну й споживання та соціального розвитку. Дослідження їх має велике значення для управління комплексним розвитком територіальних систем.

Основна особливість відтворювального процесу може бути сформульована як необхідність задоволення двоєдиної функції регіональної економіки. Відповідно до цієї функції територіаль-

на система має функціонувати як складова частина народного господарства країни. З іншого боку, вона має забезпечувати розвиток своїх внутрішніх елементів як цілісної взаємопов'язаної системи.

Соціально- і техніко-економічний аналіз стану та розвитку територіальних систем свідчить про наявність низки проблем (наприклад, міжгалузевого узгодження розташування на території області підприємств і виробництв з різними видами діяльності: виробничої, інвестиційно-будівельної, економічної, науково-технічної, соціальної, санітарно-гігієнічної тощо); міжвідомчої координації розв'язання найскладніших соціально-економічних і природно-екологічних питань, вирішення яких має важливе значення для регулювання єдиного відтворювального процесу й соціально-демографічного розвитку, але поки що належно не виконується. Це призводить до відчутних негативних економічних і соціальних наслідків: структурно-галузевих диспропорцій; неузгодженості й затягування інвестиційно-будівельного циклу; відставання і некомплектності формування виробничої, соціальної і ринкової інфраструктури; неефективної організації науково-технічної діяльності й підготовки кадрів; відчутних екологічних наслідків. Обґрунтоване розв'язання цих проблем, на нашу думку, може ефективно вплинути на функціонування всього народногосподарського комплексу територіальної системи без значного залучення фінансових, матеріальних, трудових ресурсів та нарощування нових виробничих потужностей.

Траєкторія перспективного розвитку, що задається для регіональних систем, має визначатися з урахуванням:

- функцій, що виконуються регіоном у суспільному розподілі праці;
- оптимальних способів внутрішніх регіональних потреб з позицій всього народного господарства;
- узгодженості в розвитку усіх стадій відтворювального процесу.

Неодмінною умовою такої узгодженості є встановлення для кожного етапу розвитку оптимальної взаємозалежності як між самими підсистемами, так і всередині. Це й передбачає, зрештою, необхідність і важливість багаторазових узгоджень міжпідсистемних пропорцій.

Дане твердження є актуальним й на сучасному етапі розвитку господарства будь-якої області. Однак нині докорінно змінюються методи цього узгодження, а саме: набувають найбільшого поширення економічні методи, засновані на договірних відносинах.

Розвиток товарно-грошових відносин, заснованих на поєднанні інтересів суб'єктів господарювання на даній території, дозволяє повною мірою різним підсистемам і окремим об'єктам господарського комплексу територіальних систем використати весь потенціал горизонтальних зв'язків, бо інтереси всіх об'єктів і підсистем територіальних систем тісно переплітаються за багатьма параметрами відтворювального процесу. Це вже вимагає не тільки регулювання розвитку міжпідсистемних пропорцій, але й розгляду всієї економіки конкретних територіальних систем як єдиного цілого.

Цілісність територіальної системи проявляється у взаємній обумовленості розвитку її функціональних підсистем та конкретних формах її просторової організації. Конкретні форми просторової організації територіальних систем визначають функціональні відносини між окремими елементами й підсистемами. Ці відносини характеризуються спільним використанням природних і трудових ресурсів, виробничої, соціальної і ринкової інфраструктури тощо. Взаємообумовленість розвитку функціональних підсистем дозволяє певній території стати єдиним господарським організмом. Виключення або включення в даний організм будь-якого нового елемента, нового виробництва або групи виробництв можливе тільки тоді, коли це не суперечить оптимальній траєкторії розвитку даної системи.

Комплексний розвиток має місце, коли зберігається пропорціональність між природними ресурсами й видобувними галузями, між усіма галузями виробництва, між зайнятістю як чоловіків, так і жінок; коли забезпечується народногосподарська потреба й попит населення на товари й послуги; коли підвищується життєвий рівень населення; вирівнюється життєвий рівень районів; досягається соціально-економічна однорідність населення; повністю використовуються потужності підприємств; залучається до суспільного виробництва вся територія району тощо.

Комплексний розвиток регіонів можна трактувати як такий їх поступ, який передбачає комбінування й кооперування на певній території різних виробництв з метою використання ресурсів, виробничої та соціальної інфраструктури з метою найповнішого задоволення потреб населення з урахуванням його оптимального розселення.

На наш погляд, основними вимогами комплексного розвитку територіальних систем є: взаємозв'язок і взаємозалежність елементів і функціональних підсистем комплексу; пропорційність

виробництва, ресурсів, ринкової інфраструктури й споживання; збалансованість обсягів випуску продукції і споживання матеріальних, природних, трудових та фінансових ресурсів, основного виробництва й виробничої інфраструктури, матеріального виробництва й сфери обслуговування; раціонального використання природних і економічних умов.

Зміна тих чи інших параметрів у взаємопов'язаних процесах виробництва, накопичення обміну й споживання зумовлює наявність численних варіантів розвитку територіальної системи. Кожному варіантові відповідає можливість отримання певного значення кінцевого ефекту. Максимальне значення ефекту має той варіант розвитку системи, який характеризується оптимальними пропорціями між господарськими й соціальними елементами територіальної системи, раціональною галузевою структурою, ефективним використанням усіх видів ресурсів і найповнішим задоволенням матеріальних та духовних потреб населення. В отриманні максимального значення кінцевого ефекту й полягає об'єктивна необхідність комплексного розвитку.

З урахуванням викладеного розглянемо питання аналізу регіональних проблем формування й розвитку ринкових відносин. На наш погляд, реалізація й розвиток ринкових відносин в умовах різних форм власності мають здійснюватися на основі аналізу таких ключових питань, як:

- оцінка загальногосподарської кон'юнктури ринку, тобто оцінка господарської ситуації виробництва (товарного ринку), що склалася на території області відповідно до попиту і пропозиції;
- товарно-грошова збалансованість між ресурсами (виробнича сфера) і збалансованість споживчого ринку (невиробнича сфера);
- фінансовий аспект регіонального розвитку, тобто аналіз сфери попиту, а саме фінансової, грошової, кредитної, та ціноутворення;
- розвиток науково-технічного прогресу, його вплив на зміну попиту й пропозиції;
- вплив і оцінка соціальних чинників на розвиток ринкових відносин;
- зовнішні економічні ринкові зв'язки у формуванні ринку.

Умови функціонування ринку, його структура визначаються масштабами всього суспільного виробництва, мірою задоволення суспільних виробничих і невиробничих потреб. Тому для оцінки загальногосподарської кон'юнктури ринку, тобто господарської

ситуації виробництва, яка склалася й характеризується діяльністю всіх підприємств і організацій, функціонуванням усіх галузей народного господарства на обласному рівні, мають аналізуватися дані динаміки й структури споживання всіх видів товарів (продукції) в узагальненому вигляді. Це матеріальні блага і послуги, засоби виробництва (товари виробничого призначення), споживчі товари і послуги (споживчий ринок), динаміка їх оптової й роздрібною торгівлі (відповідно до попиту і пропозиції). Причому попит визначається з позицій суспільної потреби в матеріальних благах і послугах, у засобах виробництва й предметах споживання. Зазначимо, що він визначається рівнем економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку держави, структурою суспільного продукту, розмірами національного доходу, характером його розподілу, механізмом розподілу продукції і послуг, рівнем життя населення.

Акцентування нашої уваги на питанні збалансованості попиту і пропозиції пояснюється тим, що при ринкових відносинах найголовнішим є задоволення суспільних виробничих і невиробничих потреб.

Отже, необхідно дослідити наведені вище аспекти збалансованості, які мають спільне походження й тісно взаємопов'язані. Так, наприклад, незбалансованість фінансових ресурсів і можливості їх матеріального забезпечення призводить до підвищеного попиту на матеріальні ресурси, викликає неощадливе витрачання ресурсів, отже, підвищений попит на матеріальні ресурси вимагає жорсткої системи їх розподілу. Наслідком незбалансованості між попитом і пропозицією на матеріальні ресурси є диктат виробника, що може призвести до виробництва застарілої і неякісної продукції, до ігнорування досягнень науково-технічного прогресу тощо.

Види незбалансованості можна дослідити на взаємозв'язках народногосподарських показників суспільного виробництва області. Зокрема, зростання товарно-грошової незбалансованості супроводжується збільшенням матеріальних витрат на одиницю випуску продукції, що негативно впливає на ефективність використання основних виробничих фондів.

Призначення оптової торгівлі – створення матеріальних передумов і умов для ефективного розвитку господарства області, раціонального розміщення її продуктивних сил, при яких споживачі одержують продукцію без лімітів і фондів у організацій матеріально-технічного постачання відповідно до договорів, що укладаються, на основі широкого використання товарно-грошо-

вих відносин при широких горизонтальних взаємовигідних торговельних зв'язках.

Створення ринкової інфраструктури області передбачає перехід від централізованого матеріально-технічного постачання до оптової торгівлі засобами виробництва, включаючи прямі комерційні зв'язки між підприємствами області й широкі економічні зв'язки з іншими регіонами. Причому оптова торгівля – економічно більш складна форма забезпечення, ніж постачання за фондами і лімітами, і без неї неможливі перебудова матеріально-технічного забезпечення галузей економіки області та посилення вимог споживача щодо якості продукції. Тому аналіз функціонування регіонального ринку потребує, щоб в інфраструктурних показниках регіонального розвитку області були відображені дані щодо динаміки оптової торгівлі.

Основним в аналізі регіональних проблем розвитку ринкових відносин є дослідження процесу формування фінансового ринку. Зазначимо, що фінансовий аспект раніше ніколи не був центральним у проблемах регіонального розвитку. Тоді фінансово-кредитний механізм чинив незначний вплив на комплексний розвиток області. Натомість в умовах ринкової економіки фінансовий чинник стає домінуючим, оскільки балансування попиту і пропозиції визначається виходячи з рівноваги фінансових можливостей області й ринкових цін.

Розвиток фінансового ринку, усєї сфери обігу або ринку капіталу спрямований на те, щоб форми й методи розвитку фінансової системи забезпечували перехід від бюджетного принципу фінансування до госпрозрахункового. Це передбачає зміну обсягу і складу прибуткових джерел фінансової системи регіону (області). Фінансова база має ґрунтуватися на платежах підприємств і організації (на території області) різних видів власності, податках, частині прибутку підприємств держави, відрахувань від платежів за ресурси (трудові, природні, інфраструктурні), від державних податків з населення тощо.

Створення фінансового ринку визначається передусім функціонуванням ринкової фінансової інфраструктури. Тому необхідний аналіз діяльності всієї сфери обігу, яка включає акціонерні товариства, фондові біржі, банки, і кредитну систему області в цілому, а також оцінку необхідного інвестиційного або грошового забезпечення цільових програм, що містять конкретні заходи. Оцінка інвестиційного забезпечення з позиції аналізу збалансованості й еквівалентності процесів товарного обміну дозволить визначити ефективність використання ресурсного потенціалу області із

забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку.

Оскільки ціноутворення в нових умовах має реалізувати принцип балансування попиту й пропозиції в разі відсутності монополії (як виробника, так і споживача), то необхідно в моделях функціонування ринкової економіки передбачити вплив змін цін рівноваги або ринкових цін. Це дозволить врахувати чинник насиченості ринку товарами й послугами, вплив керуючих цін, що приймаються на плановий період, і тарифів на обсяг і структуру попиту за групами товарів, що дозволить, зрештою, оптимізувати реальну ситуацію, яка складається на ринку. Усе це, на нашу думку, сприятиме отриманню науково обґрунтованих прогнозів оцінки перспектив розвитку кон'юнктури ринку.

У цінах мають бути відображені всі витрати і чистий дохід, особливо витрати живої праці. Якщо в основу ціноутворення закласти принцип відшкодування собівартості продукції, то сформовані на цій основі ціни стануть витратними. Для підвищення стимулюючого значення цін система ціноутворення має ґрунтуватися не лише на суспільно необхідних витратах, а й враховувати ефективність продукції, яка виробляється. Щоб досягнути цього, господарювання має бути спрямованим на зниження витрат виробництва, упровадження ресурсозберігаючих технологій з метою економії сировинних і матеріальних ресурсів у процесі виробництва продукції.

Робота територіальних систем у ринкових умовах вимагає, крім поглибленого аналізу забезпеченості її господарства матеріальними й фінансовими ресурсами, аналізу економічних зв'язків як з іншими внутрішніми регіонами, так і з зовнішнім ринком. Виробничі й господарські зв'язки зумовлені виробничою спеціалізацією регіонів, що склалася. Але, на нашу думку, не всі вони раціональні. Раніше виробничі зв'язки підприємств формувалися головним чином за ознакою їх відомчого підпорядкування та недостатнього врахування завдань комплексного розвитку територій, а тим більше регулювання економічними, а не адміністративно-командними методами.

Особливості ринкових відносин зумовлені саме тим, що в них беруть участь товаровиробники з конкретними договірними зобов'язаннями. Унаслідок цього посилюється необхідність реальних показників дохідності, яких, на жаль, сьогодні немає. Їх замінили розрахунками різного роду в цінах. А без цих даних у фактичних цінах неможлива розробка механізму міжрегіонального обміну та раціоналізації господарських зв'язків. Розрахунки в умовних цінах необхідні тільки для зіставлення; конкретні

взаємовідносини, на наш погляд, мають обчислюватися в реальних фактичних цінах, які відображають сукупність витрат на виробництво. Нині існує єдиний показник міжрегіонального обміну, за підсумками якого оцінюють стан регіонального ринку і готовність його до переходу на ринкові відносини; це, на нашу думку, методично неправильно. Тому необхідно вдосконалювати показники, які характеризують міжрегіональний і зовнішньоторговельний обмін. Наприклад, було б доцільно для активізації ринкових відносин ввести регіональний ринок, торгівлю за каталогами, поширену за кордоном. Такий вид торговельних відносин дозволить посилити адресність покущів.

Як бачимо, міжрегіональні економічні зв'язки в умовах ринкових відносин визначаються характером виробничих і невиробничих потреб області. У результаті економічні зв'язки активізують свій вплив на регіональний ринок, що зумовлює масштаби його розширення і характер ринкових зв'язків, які формуються.

Отже, можна дійти висновку, що ринкові відносини формують нові вимоги до аналізу регіональних проблем, передбачають перегляд методичних підходів. На наш погляд, основне значення ринку в даному випадку полягає в тому, що за його допомогою створюється система зворотних зв'язків в економіці регіону. Механізм таких зв'язків є неодмінною умовою стійкості й ефективності будь-якої територіальної системи, що розвивається.

Таким чином, удосконалення методів економічного аналізу ринкових відносин на регіональному рівні відкриває принципово нові можливості для відтворювальних процесів (виробництва і споживання), визначення пріоритетів у перспективній регіональній політиці та диспропорцій у територіальній організації продуктивних сил.

Ринкове формування регіонів

14.1. Прогнозування комплексного соціально-економічного розвитку регіону

На даний період як на державному рівні, так і на рівні регіонів не розроблено методичних рекомендацій щодо аналізу й прогнозування економічного й соціального розвитку областей в умовах ринку. Це ускладнює процес підготовки обґрунтованих рішень з регулювання комплексного економічного й соціального розвитку області, і вони приймаються, як правило, без урахування територіальних інтересів.

Основне завдання аналізу економічного й соціального розвитку області в умовах ринку полягає в тому, щоб пов'язати результати виробничої діяльності з фінансовими досягненнями. Цей аналіз слід здійснювати в таких аспектах, як оцінка динамічного, пропорційного і комплексного розвитку господарства області, оцінка вкладу господарства області в розвиток господарського комплексу, оцінка заходів, спрямованих на підвищення рівня життя населення області, інтегральна оцінка комплексного економічного й соціального розвитку області та впливу комплексного розвитку на формування економічних засад, а загалом фінансових ресурсів області.

Динамічність розвитку господарства області характеризується темпами зростання синтетичних показників економічного й соціального розвитку в майбутньому періоді відносно звітнього. До складу показників, що аналізуються, входять як темпи зростання населення, трудових ресурсів, чисельності зайнятих у виробництві, так і основних виробничих фондів, капітальних вкладень, валового внутрішнього продукту, виробленої продукції, фонду споживання, а також продуктивності праці і її фондомісткості. Ці показники розраховуються на душу населення.

Умовою динамічного розвитку господарства області є підвищення показників, що розглядаються в прогнозованому періоді відносно звітнього. Має забезпечуватися не просте підвищення цих показників, а таке, що забезпечує стабілізацію економіки й підвищення рівня життя народу. З урахуванням цього при аналізі динамічності розвитку господарства області темпи росту приймаються не нижчими за темпи зміни таких показників: валового внутрішнього продукту на душу населення; виробленої продукції (доходу) на душу населення; фонду споживання на душу населення; виробництва продукції на одного зайнятого в матеріальному виробництві; фондомісткості праці; співвідношення темпів зростання продуктивності й фондомісткості праці; коефіцієнта використання трудових ресурсів у суспільному господарстві; коефіцієнта задоволення попиту.

Під час аналізу здійснюється оцінка таких найважливіших пропорцій (співвідношень темпів приросту) розвитку народного господарства: населення й трудових ресурсів, трудових ресурсів і зайнятих, валового внутрішнього продукту і доходів населення, продуктивності праці й доходів, фондомісткості і продуктивності праці.

Пропорція між приростом валового внутрішнього продукту і виробленої продукції регулюється показником частки приросту продукції за рахунок зниження матеріалоемності валового продукту. Цей показник визначається за формулою:

$$P_M = 1 - \frac{P_{\Pi}}{P_D} \cdot 100 \geq P_M^1,$$

де P_M і P_M^1 – базовий і порівняльний показник частки приросту продукції за рахунок зниження матеріалоемності продукту відповідно; P_{Π} і P_D – темпи приросту в періоді, що аналізується, відповідно до продукції і валового внутрішнього продукту.

Пропорція між темпами приросту виробленої продукції і валового внутрішнього продукту визначається за формулою

$$\frac{P_{\Pi}}{P_D} = \frac{1}{1 - P_M}.$$

Пропорція між динамікою виробленої і реалізованої продукції регулюється показником сальдо територіального ввезення-вивезення продукції.

Ця пропорція визначається відносно пропорційного і збалансованого розвитку продуктивних сил у територіальному аспекті й дозволяє досягнути запланованої диференціації темпів зростання економічного й соціального розвитку різних областей на території держави.

Якщо виходити з того, що

$$\Phi C_1 = \Phi C_0 \frac{HD_1}{HD_0}, \text{ а } \Phi H_1 = \Phi H_0 \frac{KB_1}{KB_0},$$

то показник сальдо розраховуватиметься за формулою:

$$C = HD_1 - HD_0,$$

де HD_1 і HD_0 – продукція в періоді, що прогнозується, і базовому; $\Phi\Pi_1$ і $\Phi\Pi_0$, ΦH_1 і ΦH_0 , – відповідно фонд споживання і фонд накопичення в роках, що прогнозується, і базовому; KB_1 і KB_0 – загальний обсяг капіталовкладень відповідно в роках, що прогнозується, і базовому.

Співвідношення показників виробленої і використаної продукції в прогнозованому періоді, визначається за окремою формулою.

Пропорція між частинами фінансових ресурсів обласного бюджету характеризується показником норми накопичення фінансових ресурсів (H_n):

$$H_n = \frac{\Phi H_0 \frac{KB_1}{KB_0}}{\Phi H_0 \frac{KB_1}{KB_0} + \Phi C_0 \frac{HD_1}{HD_0}}.$$

Співвідношення між прибутковою і витратною частинами фінансових ресурсів розраховується за формулою:

$$\frac{\Phi C_1}{\Phi H_1} = \frac{1 - H_n}{H_n}.$$

Пропозиція між зростанням продуктивності праці і збільшенням доходів характеризується показником співвідношення темпів підвищення продуктивності праці і доходів і визначається необхідністю збільшення ресурсів для накопичення, розвитку соціальної сфери та інших цілей.

Співвідношення темпів підвищення продуктивності праці і доходів населення (за умови, що підвищення продуктивності праці випереджає зростання доходів на душу населення) розраховується за формулою:

$$t = \frac{НД_1}{НД_1 - R_1 S_1} : \frac{НД_0}{НД_0 - R_1 S_1},$$

де R_1 , R_0 – рентабельність господарства області в періодах, що прогнозується, і звітному відповідно; S_1 і S_0 – сумарні основи і оборотні виробничі фонди в прогнозованому і базовому періодах.

При розрахунках показника (t) коефіцієнт рентабельності вставляється не нижчим від прогнозованого базового рівня.

Одним з основних показників аналізу комплексного економічного й соціального розвитку області є оцінка внеску області в розвиток господарства держави. Для цього застосовуються найважливіші цільові показники виробничо-господарської діяльності області, а саме: продукція промисловості, сільського господарства, будівництва й основні ресурсні показники (чисельність населення, чисельність зайнятих у народному господарстві, у тому числі: у промисловості, сільському господарстві, у будівництві, невиробничій сфері; матеріальні витрати; обсяг основних і оборотних виробничих фондів; фонд оплати праці). На підставі цих показників розраховуються: виробництво продукції на душу населення, витрати на виробництво продукції (матеріальні витрати, амортизація, фонд оплати праці), дохід від середньорічних, основних виробничих фондів (фондовіддача), відносна економія у сфері матеріального виробництва (витрат на оплату праці, основних виробничих фондів, матеріальних витрат без амортизації), рентабельність у фактичних цінах (відношення прибутку до середньорічної вартості основних і оборотних виробничих фондів).

Аналізуються показники ефективності використання праці (частка приросту продукції внаслідок підвищення продуктивності праці) та показники ефективності використання матеріальних ресурсів (матеріальні витрати на 1 грн. валового продукту, частка приросту продукції внаслідок зниження матеріаломісткості валового продукту).

Аналіз має бути спрямований на виявлення не просто «внеску» області в розвиток народного господарства, а активного внеску, такого, який забезпечується в основному інтенсивними чинниками

розвитку господарства області (підвищенням продуктивності праці, зниженням матеріаломісткості, раціональним використанням природних і трудових ресурсів тощо).

Активний внесок області в господарство держави передбачає комплексний, гармонічний розвиток господарства області, високу ефективність спеціалізованих виробництв. Досягнення кожною областю активного внеску в господарство країни є умовою підвищення ефективності суспільного виробництва, своєчасного усунення різних диспропорцій, прискорення темпів економічного й соціального розвитку.

Аналіз показників ефективності регіонального виробництва здійснюється у відповідних аспектах.

1. Визначається частка приросту продукції за рахунок збільшення чисельності працівників і підвищення продуктивності праці, а також окремо визначається частка приросту внаслідок зниження матеріаломісткості.

Частка приросту продукції за рахунок збільшення чисельності зайнятих визначається за формулою:

$$П_q = \frac{P_q}{P_d} \cdot 100\%,$$

де $П_q$ – частка приросту продукції за рахунок збільшення чисельності зайнятих; P_d – темп приросту виробленої продукції; P_q – темп приросту чисельності зайнятих.

Частка приросту продукції внаслідок підвищення продуктивності праці визначається за формулою:

$$П_n = \left(1 - \frac{P_q}{P_d}\right) \cdot 100\%,$$

де $П_n$ – частка приросту продукції внаслідок підвищення продуктивності праці.

Частка приросту продукції внаслідок зниження матеріаломісткості суспільного продукту розраховується за формулою:

$$П_M = \left(1 - \frac{P_n}{P_d}\right) \cdot 100\%,$$

де $П_M$ – частка приросту продукції внаслідок зниження матеріаломісткості суспільного продукту; P_n – темп приросту валового продукту.

Сума часток приросту продукції за рахунок збільшення чисельності зайнятих і підвищення продуктивності праці дорівнює 100%.

При аналізі цих показників слід урахувати, що коли співвідношення приросту трудових ресурсів по області і в Україні в цілому більше ніж співвідношення відповідних приростів продукції, то величина P_q по області буде більшою за аналогічну в країні.

2. На динаміку продуктивності суспільної праці і приріст продукції в області значний вплив справляє структура матеріального виробництва.

Для визначення впливу галузевої структури на підвищення продуктивності суспільної праці в області розраховується структурний індекс:

$$J_{cmp}^{\partial} = \left(\frac{HD_1}{T_1} : \frac{HD_0}{T_0} \right) : \sum K_i^{\partial} \frac{T_{i1}}{\sum T_{i1}},$$

де J_{cmp}^{∂} – динамічний структурний індекс; HD_1, HD_0 – продукція в періоді, що прогнозується, і базовому відповідно; T_1 і T_0 – кількість зайнятих у матеріальному виробництві області відповідно в періодах, що прогнозується, і базовому; K_i^{∂} – темп зростання продуктивності праці в галузі, T_{i1} та $\sum T_{i1}$ – чисельність зайнятих у галузі та області відповідно.

Для визначення впливу галузевої структури на порівняльний із середньодержавним рівнем продуктивності структурний індекс розраховується за формулою:

$$J_{cmp} = \sum K_i \frac{T_i}{\sum T_i} : \sum K_{i1} \frac{T_{ic}}{\sum T_{ic}},$$

де J_{cmp} – структурний індекс; K_i – відношення продуктивності праці галузі до аналогічного середньогалузевого показника в Україні; T_i та $\sum T_i$ – чисельність зайнятих у галузі й області відповідно; T_{ic} і $\sum T_{ic}$ – чисельність зайнятих у галузі й державі відповідно.

При оцінці впливу галузевої структури на порівняльну величину приросту валового внутрішнього продукту регіону співвідношення частин приросту за чинниками (збільшення чисельності зайнятих, підвищення продуктивності праці й зниження матеріаломісткості суспільного продукту) аналізуються за основними

галузями матеріального виробництва: промисловості, сільського господарства, будівництва тощо. На основі аналізу галузевих показників, що здійснюється аналогічним чином, визначається, у яких галузях і виробництвах необхідне підвищення продуктивності праці, у яких – зниження матеріаломісткості продукції, а в яких – збільшення чисельності зайнятих у матеріальному виробництві (якщо при цьому є резерв трудових ресурсів або можливість їх територіального перерозподілу).

3. Для оцінки залежності показника продуктивності від ефективності застосування матеріальних і трудових ресурсів зіставляються сально ввезення і вивезення продукції.

4. Основною метою виробництва є задоволення попиту. Тому для порівняльної оцінки розвитку господарства області розраховують два індекси – індекс пропозиції й індекс попиту.

Для визначення індексу пропозиції аналізується динаміка ефективності виробництва відповідно в області і в країні на основі зіставлення виробленої продукції й ресурсів, що використовуються (живої й матеріалізованої у виробничих фондах праці). Попередньо розраховується індекс зростання ефективності виробництва для області й країни:

$$J = \frac{НД_1}{T_1 + S_1 : ПП_1} : \frac{НД_0}{T_0 + S_0 : ПП_0},$$

де $ПП_1$ і $ПП_0$ – продуктивність суспільної праці (виробництва продукції на одного зайнятого в матеріальному виробництві) відповідно в періоді, що прогнозується, і в базовому.

Індекс пропозиції (I_{np}) визначається як відношення індексів зростання ефективності суспільного виробництва області ($J_{об}$) до аналогічного загальнодержавного показника (J_p), скореговане на порівняльний коефіцієнт використання трудових ресурсів у плановому періоді ($B_{об}/B_p$), тобто за формулою:

$$I_{np} = (J_{об} : J_p) \frac{B_{об}}{B_p}.$$

Індекс попиту розраховується як відношення темпу збільшення споживання на душу населення в області до аналогічного показника в країні.

Якщо виявиться, що індекс пропозиції більший за одиницю, то це означатиме, що вклад даної області в господарство

держави позитивний (порівняльно активний). У цьому випадку індекс попиту також має бути більшим за одиницю, тобто рівень споживання на душу населення в області буде зростати випереджувальними темпами порівняно з державним; якщо ж індекс пропозиції менший за одиницю, то вклад від'ємний (порівняльно пасивний), й індекс попиту буде меншим за одиницю.

При регулюванні економічного й соціального розвитку області необхідно передбачити зменшення коливань граничних значень обох індексів, що є однією з умов комплексного розвитку.

Аналіз комплексності розвитку господарства області має здійснюватися не тільки за допомогою показників, розглянутих вище, але й за допомогою залучення показників, що характеризують ступінь використання ресурсів.

Оцінку ступеня використання ресурсів у господарстві області можна проводити за допомогою таких показників, як затратоємність продукції й ефективність використання капітальних вкладень.

Оцінка здійснюється у два етапи. На першому етапі визначається річний показник рівня сукупних поточних виробничих витрат в області на одиницю виробленої продукції (затратоємність) в цінах (W).

На другому етапі визначається коефіцієнт ефективності капітальних вкладень. Він розраховується як обернена величина терміну окупності капітальних вкладень внаслідок економії поточних виробничих витрат.

Якщо показник $J_{ка}$, розрахований за проектними даними, виявиться вищим (або рівним) за аналогічний базовий показник, то варіант, що пропонується, буде прийнятним.

Цей метод оцінки ефективності комплексного економічного й соціального розвитку області зорієнтований на необхідність найефективнішого використання ресурсного потенціалу, а також економії виробничих капітальних вкладень, спрямованих на задоволення потреб економіки й населення.

Одним із важливих аспектів аналізу заходів комплексного економічного й соціального розвитку, що прогнозуються, є поліпшення соціальних умов і підвищення рівня життя населення області. Ця оцінка здійснюється за такими показниками, як фонд споживання на душу населення, обсяг реалізації побутових послуг на душу населення, реальні доходи на душу населення, забезпеченість дошкільними установами, кількість лікарняних ліжок на 10 чол.

Оцінюючи заходи, спрогнозовані щодо комплексного економічного й соціального розвитку області, слід передбачати зростання всіх показників рівня життя за період, що прогнозується, відносно звітного періоду.

Зміна подушового рівня фонду споживання встановлюється виходячи з динаміки виробленої чистої продукції й розрахунку пропорцій між фондом споживання і фондом накопичення. У будь-який період часу існує певний обсяг потреб області в товарі ($V\Pi_i$). Для повного задоволення цього попиту слід виробити і реалізувати обсяг товару (VT_i), який відповідав би даній потребі, тобто баланс потреб і пропозицій можна відобразити, таким чином:

$$V\Pi_i = VT_i - \text{для } i\text{-го товару};$$

$$\sum_{i=1}^n V\Pi_i = \sum_{i=1}^n VT_i - \text{для маси товару.}$$

У свою чергу, для виробництва обсягом товару (VT_i) необхідний відповідний обсяг різних ресурсів (VP_i). Баланс виробництва і ресурсів має вигляд:

$$VT_i = VP_i - \text{для } i\text{-го товару.}$$

З попередніх формул випливає:

$$V\Pi_i = VP_i,$$

$$\sum_{i=1}^n V\Pi_i = \sum_{i=1}^n VP_i.$$

Отже, потреби мають бути збалансовані з ресурсами. Динаміку потреб можна описати такою залежністю:

$$V\Pi_{it_1} = VT_{it} + H\Pi_{t_1},$$

де $V\Pi_{it_1}$ – обсяг реалізації товару за період t_1 ; $H\Pi_{t_1}$ – обсяг незадоволених потреб у товарі за період часу t_1 :

$$0 \leq VT_{it} \leq V\Pi_{it_1};$$

$$VT_i \geq V\Pi_i \geq 0.$$

Повне задоволення досягається при мінімізації VHP :

$$VP_{it} = VT_{it}, \text{ якщо } VHP_i \rightarrow 0,$$

тобто мінімізація незадоволених потреб є умовою комплексного розвитку.

14.2. Область – економічний регіон і територія

Територіальний зріз соціально-економічної системи регіону як території можна розглянути: в цілому, на рівні області, автономної республіки, на рівні міста і адміністративного району або селища й села.

Область, як і автономна республіка, є основним структуро-твірним елементом держави. Вона реалізує найстійкіші соціально-економічні, політичні й культурні зв'язки свого центру (обласного міста) з меншими територіально-адміністративними утвореннями, що входять до її складу. Історично області утворювались на базі існуючих до революції губерній, які виконували роль провідника монархічної системи влади на місцях, враховуючи місцеві умови та особливості. В економіко-географічному аспекті область – це поєднання двох начал: центру та території, що знаходиться в його юрисдикції та складається з міст, сільських поселень, з яких сформовані районні центри області.

Таким чином, область – це адміністративно-територіальна сукупність самоврядних і економічно самостійних міст і районів, що концентруються, як правило, навколо найбільшого міста, обласного центру. Роль центру в області полягає в проведенні на її території державної політики. В умовах демократизації економічного й соціального життя в країні (зокрема, регіональної політики) ця роль дістала потужне доповнення у формі багатократно посиленої відповідальності місцевих рад за створення й реалізацію власної (значною мірою автономної) стратегії й тактики регіонального розвитку. Це сприяє багаторазово посиленню територіальної організації суспільства, що називається областю. Фізичні і юридичні особи, які знаходяться (проживають) на території області, утворюють між собою стійкі зв'язки задля того, щоб самостійно вирішувати чисто регіональні проблеми. Відповідальність, роль та можливості центру щодо вирішення місцевих проблем значною мірою знизились. Важливо, щоб цей процес не перейшов розумні межі, за якими – відокремлення та вихід області чи областей зі складу держави.

В умовах ринкової економіки область не тільки не втрачає значення основної регіональної ланки, але, навпаки, це її значення набуває ще більшої ваги.

Область на відміну від автономної республіки має менші права у визначенні свого економічного й політичного складу; вона не може видавати свої постанови й закони; обласний регіон є основним провідником державної політики на місцях.

На відміну від автономії область не може вносити корективи до законів і рішень Уряду (навіть тоді, коли ці рішення стосуються конкретної території). Мова може йти лише про доповнення прийнятих постанов в узгоджених з центром межах.

Економічну самостійність обласного регіону не треба ототожнювати з його здатністю виробляти весь набір товарів і послуг, необхідних для його внутрішнього споживання, а також виробничого й соціального розвитку.

Обласний регіон як складова частина країни, беручи участь в національному розподілі праці, спеціалізується на випуску певних груп товарів, що поставляються у фонд і підприємствам-суміжникам. Тим часом товари, виробництво яких не вигідно здійснювати, надходять до конкретної області з інших областей (міст) країни.

Економічна самостійність регіону полягає передусім у тому, що вона сприяє задоволенню внутрішніх потреб регіону й забезпеченню стійкого розвитку народного господарства без дотацій, субвенцій, субсидій та інших пільг. Самостійність регіонів багата в чому визначається ступенем їх автономії від джерел сировини та різних матеріалів, що знаходяться в інших областях, особливо в інших державах. За даним критерієм більшість обласних регіонів, що мають у своєму розпорядженні великі промислові підприємства, родовища корисних копалин, високоприбуткові об'єкти туризму, безумовно, є економічно самостійними. Економічна самостійність регіону може бути обмежена лише приписаним його статусом у розподілі праці і ціновими розпорядженнями на продукцію, що виробляється на його території.

До речі, самостійність не означає відмежування від інших територій, а, навпаки, ґрунтується на взаємодії області з іншими територіями у сфері виробництва товарів та послуг за певними напрямками. На наш погляд, таких напрямків може бути декілька.

Перший напрямок пов'язаний з реалізацією проектів і налагодженням виробництв, що становлять інтерес для кількох областей і вимагають акумуляції їх сил та економічних можливос-

тей на основі тісного виробничо-економічного партнерства. До такого напрямку можна віднести, наприклад, організацію зональних ринків товарів тривалого користування й культурно-побутового призначення. Досвід показує, що визначення асортименту випуску даної групи з урахуванням лише внутрішньообласних потреб буває економічно не вигідним і не дозволяє створити виробництва, засновані на сучасних технологіях. Наприклад, нецільно організовувати виробництво машин, холодильників та інших побутових товарів в області, оскільки це може призвести до дублювання виробництва.

Тим часом на основі координації дій кількох областей у межах великого економічного регіону можна створити умови для розширення асортименту й випуску продукції з урахуванням місткості ринку цього регіону.

Другий напрямок – це комплексне використання рекреаційних ресурсів силами кількох областей. Рекреаційні об'єкти, що створюються, можуть бути використані для організації як вітчизняного, так і іноземного туризму. У цьому випадку залежно від частки області в інвестуванні витрат на створення необхідної інфраструктури для освоєння рекреаційних об'єктів можна отримувати прибуток в гривнях та інвалюті.

Третій напрямок – розвиток автодорожного господарства міжобласного значення з відповідним автосервісом. В умовах інтенсивного розвитку міжобласних автоперевозок пасажирів і вантажів особливо актуальними стають питання технічного вдосконалення доріг, їх облаштування заправними станціями, готелями тощо. Очевидно, що розв'язання цих проблем силами окремих областей нереальне, оскільки потребує об'єднання зусиль і економічних ресурсів декількох зацікавлених територіально-адміністративних утворень.

Четвертий важливий напрямок – це екологія, зокрема охорона відкритих водоймищ і лісів.

П'ятий напрямок – взаємодія в області фінансово-кредитної системи для надання одноразової допомоги в нормалізації грошового обігу, а також для розвантаження сезонних «пікових» ситуацій.

Такими є найважливіші напрямки взаємодії областей у розв'язанні актуальних соціально-економічних та інших проблем.

Однак слід пам'ятати, що ні регіони, ні органи уряду й міністерства суб'єктами ринку в даному випадку не можуть бути. Усі ці форми контактів між регіонами реалізують зв'язки не між ними, а між підприємствами й підприємницькими структурами.

Функції як центральних, так і місцевих органів влади покликани всіляко сприяти їх розвитку й діловій активності.

Якщо економічні зв'язки між регіонами розвиваються на рівноправній і взаємовигідній основі, то вони не тільки не знижують самостійності регіонів, але, навпаки, зміцнюють її. Підприємства регіону самі шукають постачальників і споживачів продукції, ділячись своєю вигодою через систему податків з регіоном, в якому знаходяться. Завдяки збільшенню розміру надходжень місцева адміністрація отримує ті чи інші доходи, по-перше, від регіону, а по-друге, економить кошти на різниці в цінах відповідної продукції в підприємств. Якщо ж місцеві умови такі, що витрати на самостійне виробництво відповідних товарів вищі, ніж коштує їх закупівля, то регіональні органи влади орієнтуються на включення цих товарів в інтенсивну систему товарообмінних зв'язків.

Таким чином, міжрегіональні зв'язки, що встановлюються регіонами на добровільній основі, не тільки не знижують самостійності регіону, але, навпаки, підвищують її.

Без стійких зв'язків між центром і регіонами держава розпадається на автономії, втрачає свою єдність. Економічні зв'язки центру й регіонів формуються на принципах єдиного економічного простору, що є найважливішою умовою цілісності країни. Центр формує певну соціально-економічну сферу, у межах якої території, що мають обумовлену законом самостійність, вирішують свої внутрішні завдання, делегують центру формування й зміцнення єдиної грошової системи на чолі з єдиним емісійним банком – Центральним банком держави. Вони відмовляються від установаження будь-яких митних бар'єрів і покладають на центр завдання встановлення і збереження єдиної митної території країни. Центр бере на себе відповідальність за вільний, необмежений регіональними кордонами рух товарів, послуг, капіталу й робочої сили.

Важливий економічний зв'язок між центром і регіонами реалізується на лінії встановлення центром «єдиної податкової системи з багаторівневою ієрархічною структурою. Введення місцевих податків дає можливість регіональним органам влади отримати економічні важелі поліпшення соціально-економічної ситуації в регіоні. Двоканальний принцип формування бюджету є важливою умовою єдності країни й надання широких прав регіонам. Перший потік формує центральний бюджет, другий – регіональний. Розмір податкової ставки першого каналу має бути прерогативою парламенту. Для другого досить визначити лише

верхню межу, відповідно до якої регіональні органи влади залежно від своїх можливостей і ресурсів визначають ставку для формування регіонального бюджету. Ці два потоки формування бюджету мають не перетинатися, вони мають бути автономними. У результаті функціонування цієї схеми регіони не передають фінансові ресурси до бюджету, і тому їм немає необхідності виступати в ролі прохачів.

Як частина країни регіон бере участь у народногосподарському розподілі праці, постачає продукцію різних галузей спеціалізації для народногосподарських потреб. Виконуючи це завдання, регіон, у свою чергу, може розраховувати на гарантоване постачання продукції й сировини, необхідних для його життєдіяльності.

Між центром і регіоном повинні бути тісні зв'язки щодо розв'язання проблем екології. Багато з цих проблем, епіцентр яких знаходиться в конкретних регіонах, має глобальний характер, а тому не піддається вирішенню лише силами цього регіону. Зв'язки між регіонами й центром у розв'язанні екологічних, а також соціально-демографічних проблем при переході до ринкових відносин будуть посилюватися і в майбутньому.

Основні умови, яких слід тут дотримуватись, полягають у такому:

- не допускати руйнування вже створених галузей спеціалізації в економічно розвинутих районах, забезпечуючи в разі необхідності їх повне і всебічне перепрофілювання і (або) конверсію;
- не змінювати номенклатуру товарів, що виробляються галузями спеціалізації, без узгодження з центром;
- активно створювати виробництва, зорієнтовані на розв'язання суто обласних завдань, переважно в економічно відсталих районах, вільних від обласної спеціалізації;
- досягати приблизно однакової забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури різних регіонів за рахунок підвищення самостійності у формуванні обласних ресурсів.

Світовий досвід показує, що близько 60 відсотків всіх прибутків регіону залишається в бюджеті регіону. Це пов'язано з найважливішим принципом ринкової економіки – будь-яка, навіть найнижча, ланка економічної і територіальної структури країни самостійно заробляє і витрачає кошти. Однак очевидно, що ці ланки мають унаслідок об'єктивних причин різні стартові можливості щодо реалізації даного принципу. Тому одне з основних завдань владних структур різного рангу в перехідний до ринкових відносин період

саме і полягає в забезпеченні умовно однакових стартових можливостей. Коштами при цьому виступають інвестиції, субсидії, дотації, податкові пільги, що знаходяться в компетенції місцевої представницької влади.

Проблема вирівнювання – це проблема розподілу й перерозподілу бюджетних ресурсів. Процеси розподілу й перерозподілу властиві не тільки командно-адміністративній, але й ринковій економіці. Наприклад, федеральний бюджет Канади поділяється на дві частини. Перша частина йде на загальнодержавні потреби й міжрегіональні програми, друга – розподіляється між регіонами лише за одним критерієм. Таким є розмір потенційно можливого національного прибутку на душу населення. На основі даного показника вирішується проблема економічного вирівнювання районів.

Слід підкреслити, що прагнення до вирівнювання є могутнім чинником, який визначає єдність держави.

Справа в тому, що тенденції децентралізації посилюються, коли штучно культивується привілеювання одних областей і необґрунтовано вилучається прибуток, зароблений іншими областями. Принцип нерівності, що насаджується, зумовлює відхід тих регіонів, які вважають себе обділеними або мають за експертною оцінкою у своєму розпорядженні можливості (за рахунок акумуляції у себе ресурсів, що раніше віддавались центру) забезпечити більш динамічний розвиток і високий рівень життя.

Неможливість абсолютної рівності економічного розвитку регіонів пояснюється низкою обставин:

1. Немає абсолютно однакових районів за потенціалом природних (у тому числі й наявність корисних копалин), людських та інших ресурсів. Урахування відмінностей цих потенціалів – об'єктивна вимога при виробленні стратегії економічного розвитку регіонів. Принцип економії суспільної праці зумовлює пріоритетний економічний розвиток тих регіонів, які мають для цього у своєму розпорядженні більш сприятливі об'єктивні умови.
2. Соціально-економічна диференціація районів, пов'язана з вигодами географічного положення, наявністю природних ресурсів, нівелюється за допомогою системи оцінок відповідних ресурсів. Однак облік трудомісткості і дефіцитності ресурсів хоч і вирівнює певним чином умови господарювання на відповідній території, але він не може й не має забезпечувати повної рівності. Не може тому, що в умовах ринкової економіки лише невелика частина цінового механізму перебуває в руках реальних органів влади. Не

має ще й тому, що існує небезпека втрати стимулів прискорення економічного розвитку в тих регіонах, де воно об'єктивно потребує менших витрат суспільної праці.

14.3. Фінанси підприємств – основа реформування виробництва

У свідомості суспільства поняття впровадженої ринкової економіки звичайно асоціюється з процесом переходу від планово-командної, або командно-адміністративної, системи до ринкової. На нашу думку, таке розуміння змісту процесів, які відбулися в економіці України, є не тільки спрощеним, але й неправильним. Коли йдеться про командно-адміністративну економіку, то мається на увазі управлінський аспект економічної системи суспільства. І, навпаки, коли говорять про ринкову економіку, то розуміють її як певний тип економічного зв'язку. А тим часом, коли йдеться, наприклад, про перехідну економіку, слід визначити, від чого і до чого здійснюється перехід саме в економічному розумінні.

Специфіка національної ринкової економічної моделі виявляється через масову самоорганізацію економічних суб'єктів, через їх саморозвиток. Сенс ринку полягає в активізації трудової, ділової, підприємницької діяльності, а загалом – в активізації творчої діяльності всіх економічних суб'єктів. У кінцевому підсумку різні моделі економіки відрізняються ступенем свободи творчості людини на терені економіки та, як наслідок, ефективністю діяльності економічних суб'єктів. Ринок тоді виконує прогресивну функцію, коли він активізує масову господарську діяльність, коли підвищує продуктивність праці, ефективність виробництва і якість продукції.

З діяльністю економічних суб'єктів пов'язане питання про народження національних моделей економіки. Які наслідки має революційне впровадження тієї чи іншої моделі економіки, ми добре знаємо. Нормальний шлях – еволюційне народження національної моделі економіки в процесі поступового, поетапного й комплексного її реформування і, що дуже важливо, в процесі діяльності економічних суб'єктів суспільства, які самостійно обирають нові шляхи до кращого життя, спираючись на традиції та використовуючи новації.

Створення конкурентного середовища пов'язане з формуванням малих підприємств, паралельних виробництв, перепрофілюванням і

модернізацією діючих. Вирішальну роль тут мають відіграти антимонопольне законодавство й діяльність антимонопольних органів. Дієвість антимонопольної політики залежить від активізації експортно-імпоротної діяльності.

Важливим аспектом моделі економіки є співвідношення централізму й децентралізму в управлінні економікою. Якщо не досягнуто необхідного ступеня децентралізації управління економікою, то неминучою є боротьба з центром. Стало очевидним, що сьогодні акцент слід змістити на регіони й підприємства, на мікроекономіку, створивши нормальні макроекономічні умови для функціонування та розвитку підприємств і регіонів. Зокрема, потрібно створювати регіонам сприятливі умови для розв'язання соціальних завдань. Ось чому ринок має будуватися як «зверху», так і «знизу». Сподівання на нав'язані згори програми марні. Реальністю має бути самоорганізація суспільства знизу. Отже, розвиток регіонів залежить від виробництва і, в першу чергу, від підприємств, адже провідною ланкою держави є підприємство, а відповідно, відрахування податків з підприємств (акціонерних і приватних), які перераховуються у бюджеті всіх рівнів.

Фінанси підприємств виражають грошові відносини, які виникають при утворенні й використанні грошових доходів для формування основних і обігових фондів у процесі розширеного відтворення, а також в організації процесу виробництва на основі використання грошей з метою формування основних і обігових фондів, організації їх кругообігу, розподілу й використання в грошовій формі створеного у сфері матеріального виробництва суспільного продукту, включаючи й чистий дохід.

Але фінанси підприємств не замикаються на розподілі й перерозподілі доходу. Вони ще й обслуговують кругообіг коштів підприємств і зміну форм вартості у цього кругообігу.

Дія закону вартості в господарській діяльності підприємств проходить через рух і використання показника вартості та організації фінансових відносин. Фінанси державних підприємств мають за мету розширене відтворення основних і обігових виробничих фондів і фондів обігу, зі створенням фондів грошових коштів для оплати праці, з акумуляцією створюваної в процесі матеріального виробництва частини чистого доходу для забезпечення розширеного відтворення виробництва.

У наш час підприємства є повністю самостійними, мають баланс доходів і видатків або фінансовий план. Вони вступають у господарські зв'язки і відносини з іншими підприємствами і збу-

товими організаціями, здійснюють з ними грошові розрахунки, мають закінчений баланс прибутків і збитків.

Фінансові ресурси підприємства – це кошти, що знаходяться в його постійному або частковому володінні для забезпечення безперервної роботи, а також забезпечення в процесі діяльності грошових доходів і накопичень.

Витрати підприємств складаються з коштів, які компенсують усі матеріальні витрати, пов'язані з виробництвом продукції; коштів, спрямованих у фонд оплати праці; амортизаційних відрахувань; платежів за користування кредитом тощо.

Залежно від розподілу витрати підприємств можна згрупувати як витрати на виробництво і господарсько-експлуатаційну діяльність, витрати на розширення виробництва, платежі бюджету та відрахування у спеціальні фонди.

Фінансова самостійність приватних чи акціонерних підприємств потребує активної фінансово-господарської діяльності, з тим щоб поряд з покриттям виробничих витрат створювався прибуток, відображений у фінансах.

Діяльність підприємств за нових умов обумовлена дією закону вартості. Свою дію закон вартості проявляє через показники вартості продукції і її форм (грошей, ціни, собівартості, кредиту, фінансів, прибутку тощо) з метою стимулювання зменшення витрат на одиницю продукції, зростання виробництва продукції й прибутків. Це теорія, а практика не завжди відповідає їй. У разі відсутності конкуренції і спаду виробництва підприємства не мають прибутку, а тому за умов економічної кризи ніякі вартісні показники не дають змоги вийти з прибутками більшості підприємств. Разом з тим необхідною умовою діяльності підприємств є відшкодування проведених підприємством витрат за рахунок своїх доходів і забезпечення одержання прибутку, який дає можливість збільшувати внутрішні господарські накопичення.

Організуючи фінансово-господарську діяльність, підприємства використовують свої грошові кошти й кредити на умовах повернення. Необхідно розпізнавати відмінність власних і позикових коштів, тим більше, коли вони видаються під великі відсотки та ще й на умовах повернення. За умов дії закону вартості та об'єктивної необхідності матеріального стимулювання зростання виробництва продукції необхідно послабити негативну дію державної податкової системи на виробництво. Ця дія має ґрунтуватися на фінансових розрахунках й аналізі фінансово-господарської діяльності форм власності, а податкова має постійно удосконалюватися.

Важливим фактором, який накладає свій відбиток на всі види фінансової діяльності підприємств, є належність підприємства до певної галузі промисловості. Наприклад, фінанси швейної фабрики істотно відрізняються від фінансів підприємства з виробництва бурильних труб. У зв'язку з цим, відображаючи виробничі відносини в усій їх конкретній різноманітності, фінанси підприємств повністю відображають і такі особливості галузі, як склад і структура виробничих витрат, способи виробництва, специфіка виробничого процесу й створюваної продукції, швидкість оборення оборотних коштів, ціна на продукцію тощо.

До факторів, які впливають на функціонування й організацію фінансів, належить і така особливість виробництва, як наявність чи відсутність сезонності. Для сезонних галузей (цукрової, лісової, торф'яної, річкового флоту та ін.) властива нерівномірність в обсязі господарської діяльності і змінна потреба в коштах. Тому підприємства мають користуватися кредитом, який задовольняє тимчасові потреби в коштах, розраховуючись за них відразу ж після того, як така потреба відпала. У названих галузях потреба в коштах стабільна й зростає в міру збільшення обсягу господарської діяльності.

Істотна різниця є й між підприємствами, що випускають продукцію, та організаціями, які займаються капітальним будівництвом і капітальним ремонтом, оскільки в останньому випадку фактично йде авансування в незавершене виробництво.

Розглядаючи акціонерні й приватні підприємства, слід зазначити, що вони за своєю суттю нічим не відрізняються від державних. Акціонерні товариства сьогодні є однією з найпоширеніших організаційних форм підприємств. Відповідно до Закону України «Про господарські товариства», акціонерним товариством є таке підприємство, що має статутний фонд, який поділений на певну кількість акцій однакової номінальної вартості і відповідає за зобов'язаннями тільки майном товариства. Фінансовою базою діяльності акціонерних товариств є сформований шляхом емісії й поширення цінних паперів акціонерний капітал, управління яким здійснюється на основі реалізації організаційно-економічних, правових, адміністративних і фінансових засад менеджменту.

Менеджмент акціонерного капіталу підприємства охоплює всі основні напрямки діяльності підприємства й базується на регулюванні відносин між підприємством, його засновниками та акціонерами, державними органами, податковою й банківською системами, кредиторами й боржниками, страховими установами,

фондовою біржею, інвестиційними компаніями й фондами тощо. Тому його можна характеризувати як систему принципів, методів, засобів та форм організації управління коштами, переданими акціонерами в управління товариству та його керівним органам.

Менеджмент акціонерного капіталу підприємства є складовою частиною фінансового менеджменту, а головна мета його – підвищення ефективності виробництва й продуктивності праці, зростання доходів акціонерів і підприємства, підвищення конкурентоспроможності підприємства й зростання курсових цін його акції. Практичну реалізацію менеджмент акціонерного капіталу знаходить у розробці й використанні спонукальних мотивів управління підприємством, прийнятті і виконанні рішень, пов'язаних з рухом акціонерного капіталу. Це передусім стосується пошуку джерел капіталу, визначення кола майбутніх акціонерів, організації емісії цінних паперів, формування дивідендної політики, підвищення ліквідності та забезпечення високої ринкової ціни й сталого попиту на акції, здійснення політики конвертації цінних паперів, забезпечення оптимальних методів фінансування підприємства, формування стратегії й тактики діяльності підприємства з урахуванням інтересів акціонерів, захист вкладів від інфляції тощо.

Одним із важливих елементів менеджменту акціонерного капіталу є формування його обсягів і структури. **Під оптимальною структурою капіталу** слід розуміти таке співвідношення між основними джерелами його формування, головними серед яких є короткострокові й довгострокові борги підприємства, капітал від продажу акцій і нерозподілений прибуток, що дозволяє забезпечити високі й сталі прибутки. Це дуже важливо для реалізації стратегії фінансового менеджменту, оскільки структура капіталу забезпечує певний рівень фінансового левериджу, тобто співвідношення власних і позичених коштів підприємства.

На практиці з метою забезпечення ефективного фінансового левериджу підприємства здійснюють конвертацію цінних паперів одних видів в інші: акцій в облігації або навпаки.

Розробка системи менеджменту акціонерного капіталу потребує подальшого вдосконалення правових взаємовідносин між емітентами, акціонерами, інвесторами та фінансовими посередниками в таких напрямках діяльності:

- забезпечення нормативно-правових засад і гарантій щодо власності на цінні папери;
- удосконалення визначеності щодо правового статусу, прав та обов'язків емітентів, інвесторів і фінансових посередників;

- забезпечення системи надійного і кваліфікованого державного регулювання та управління фондовим ринком;
- регулювання інформаційного забезпечення відносин на фондовому ринку;
- податкове стимулювання;
- контроль за політикою акціонерних товариств, створення умов для забезпечення гарантій акціонерам та системи страхової діяльності на ринку.

Крім того, на державному рівні мають вирішуватися питання співробітництва з Міжнародною федерацією фондових бірж, запровадження міжнародних стандартів роботи на фондовому ринку.

Зміцнення централізованого фондового ринку, на наш погляд, потребує забезпечення інтенсивного розвитку позабіржового й вторинного ринків, широкого розвитку посередницької діяльності з цінними паперами, розширення кола учасників фондового ринку (залучення до нього, крім емітентів і біржі, також інвестиційних фондів та компаній, банків, холдингових та страхових компаній, у тому числі й іноземних).

З метою використання заощаджень громадян як важливого джерела інвестування розвитку економіки вважаємо за доцільне розв'язання таких проблем, як збільшення випуску цінних паперів у матеріалізованій формі на пред'явника, забезпечення вільного доступу громадян до ринку державних цінних паперів.

Нині відбуваються складні процеси становлення ринкових відносин між товаровиробниками. Необхідність і неминучість формування механізму функціонування суб'єктів господарювання ринку визначають актуальність та важливість вивчення проблеми адаптації підприємств до нових умов. Від сучасного пошуку шляхів її вирішення та ефективності реалізації обраних напрямків залежить майбутнє підприємств, конкурентоспроможність їх продукції і становище на ринках збуту та, як наслідок, – відродження національної економіки.

Пристосування підприємств до нових умов економіки перехідного періоду потребує створення системи адаптації. Основні функції системи адаптації: забезпечення конкурентоспроможності підприємства та продукції його стратегічних одиниць бізнесу, здійснення заходів щодо адаптації на основі бізнес-планів, маркетингове, інформаційне та фінансове забезпечення діяльності підприємства. Слід враховувати особливості сучасного періоду формування ринку: плюралізм форм власності та форм господарювання; посилення конкурентної боротьби за ринки збуту;

орієнтацію на довгостроковий комерційний успіх, пошук зовнішніх джерел і передусім – кредитів банків.

Невід'ємною складовою діючої системи адаптації має стати організація малого бізнесу на основі договірних відносин між великими та малими підприємствами. Необхідність створення конкурентоспроможних підприємств та прийняття рішень щодо напрямків їх пристосування до ринкового середовища з метою подальшого функціонування і розвитку передбачає використання бізнес-планів. При такому підході слід застосовувати методику до умов господарювання економіки перехідного періоду.

Складність і комплексність завдань, які вирішуються в межах адаптаційних процесів, потребує застосування відповідного інструментарію. Для цього доцільно використовувати маркетинг, який забезпечує ринкову орієнтацію управління.

Прискоренню адаптації підприємств до ринку служить й рекламна діяльність, оскільки її основною функцією є формування попиту. Цю проблему можна ефективно вирішити на основі комплексного підходу до планування рекламної кампанії. Слід визначити її цілі та засіб складання рекламного бюджету, сформулювати рекламну політику, розробити методику ефективності обраних заходів.

Перехід до ринку потребує значних змін в усіх сферах діяльності людей. За ринкових умов потрібно також спрямовувати достатні кошти на соціальні потреби робітників, адже підприємства мають бути зацікавлені у сприятливому соціальному кліматі, підвищенні кваліфікації трудового потенціалу, врешті, у нормальному порядку в країні.

Поліпшення професійної підготовки та вимог до умов необхідно врахувати як соціально-економічний фактор при розробці стратегічного плану розвитку підприємства, оскільки людський фактор є основним «енергетичним фактором», завдяки якому здійснюється реалізація економічних переваг розвитку підприємства в конкурентній боротьбі. Стратегії ж підприємств, які досить широко використовуються на Заході і які намагаються впровадити в Україні, спрямовані на досягнення максимальних прибутків шляхом задоволення ринків, і тому, на наш погляд, не можуть бути пріоритетними. Прибуток – це суттєвий показник підприємницької діяльності, але не головний. Проведені соціологічні дослідження підтверджують цей факт. Основні положення, на яких базується стратегія розвитку підприємства з урахуванням соціально-економічних факторів, такі:

- 1) затрати підприємства поділяються на явні (які безпосередньо враховуються в калькуляції витрат) та приховані.

- Так, недостатньо швидка перебудова організаційних структур виробництва може спричинити зростання витрат виробництва, наприклад, у результаті збільшення кількості робітників, що зумовлює нерівномірне завантаження різних підрозділів; витрат робочого часу внаслідок прогулів, виробничих травм тощо. Часто скорочення прихованих витрат можливе лише за умови збільшення явних витрат. У цьому випадку з'являється можливість зі ставлення витрат та вигоди. Однак, як правило, економія на явних витратах призводить не тільки до зростання прихованих витрат, але й негативно на продуктивність персоналу;
- 2) оскільки приховані втрати, звичайно, впливають на зростання поточних витрат, то з економічної точки зору найбільш раціональним може бути одночасне зростання капіталовкладень (наприклад, на заміну устаткування, поліпшення умов праці) з метою усунення причин прихованого збільшення поточних витрат;
 - 3) виграш у часі внаслідок скорочення його витрат, пов'язаних з організацією виробництва (наприклад, прогулами, поверненням продукції незадовільної якості, виробничими травмами), може створити умови для реалізації додаткових заходів, спрямованих на підвищення виробництва праці (наприклад, інформування виробників, їх перепідготовка, проведення зборів для обговорення внутрішньовиробничих проблем);
 - 4) підприємство, яке прагне скоротити витрати на охорону навколишнього середовища або зекономити на явних витратах (скоротити частку персоналу), може постраждати, оскільки з часом йому доведеться захищувати всі приховані втрати до витрат у виробництві продукції, та ще й значно в більших розмірах.

Тому доцільно при розробці стратегічного розвитку підприємств враховувати всі фактори. Завдання полягає у виборі принципового способу вирішення конкретних проблем, які впливають з підтримки конкуренції за ринкових умов, а також з поширення ринкових умов функціонування підприємств, які нерозривно пов'язані з їх фінансовим становищем. За складних умов взаємних неплатежів підприємства гостро відчували потребу в залученні зовнішніх джерел фінансування, передусім – кредитів банків. Вирішення цієї проблеми зумовлює необхідність формування фінансової політики підприємства й розв'язання таких основних завдань, як визначення фінансової структури, аналіз ризику та вибір засобів страхового захисту, вибір критеріїв оцін-

ки фінансового стану підприємства-позичальника. При такому комплексному підході оцінюється реальна можливість підприємства в одержанні зовнішніх кредитів і обґрунтовуються рішення, які приймаються комерційними банками щодо кредитоспроможності одержувачів кредиту.

Невід'ємною складовою системи державного регулювання економіки є амортизаційна політика, яка передбачає розробку й практичне застосування науково обґрунтованих концепцій регулювання процесів простого відтворення. Реалізація цієї політики потребує вироблення відповідного механізму, визначення видів, форм і методів організації відповідних економічних відносин і способи їх кількісного вимірювання. Основними елементами цього механізму є норми амортизаційних відрахувань.

Економічні основи реформування регіонального управління

15.1. Становлення системи регіонального управління

Перехід економіки України до ринкових умов господарювання поставив перед теорією й практикою питання розробки та впровадження нових засад управлінської діяльності, які б відповідали економічній ситуації, але багатогранність управлінської діяльності висуває все нові й нові проблеми. Наприклад, нині перед економічною наукою виникають питання, які передусім стосуються розробки й втілення у вітчизняну практику господарювання стратегічного менеджменту. Однак методологія стратегічного управління, яка сформувалася в розвинутих країнах світу, не розрахована на умови розвитку України. Тому гостро постають проблеми, пов'язані з розробкою методології стратегічного менеджменту, адаптованої до роботи в умовах ринку. Адже розвиток матеріальної сфери виробництва, яка в наш час зазнає найбільшого занепаду, потребує глибоких наукових досліджень, розробки й реалізації стратегічних програм, зорієнтованих на ринок.

Підвищення значення фактора управління в умовах науково-практичного розвитку, що прогресує, та внаслідок цього ролі й соціального статусу людей, які виконують управлінські функції, свідчать про початок епохи менеджменту. Однак ці проблеми потребують подальшого вивчення, теоретичного осмислення, розвитку й практичного втілення. Особливої уваги потребує методологічне обґрунтування, розробка концептуальних основ та методологічних рекомендацій щодо стратегічного управління. Отже, актуальність дослідження полягає в методологічному обґрунтуванні, розробці й запровадженні в практику механізму стратегічного управління.

Говорячи про організацію управління господарством як мету, слід розглянути питання створення, підтримки й розвитку рівня матеріального та духовного комфорту членів суспільства шляхом розв'язання завдань розвитку його економіки. Виважене управління територією саме і покликане забезпечувати досягнення цих цілей. Перед ним стоять практично ті самі завдання, як і перед країною в цілому.

Вирішення економічних проблем сьогодення, що характеризується кризовою ситуацією, можливе лише шляхом оптимальної перебудови структури господарського комплексу, упровадження досягнень науково-технічного прогресу, які забезпечують інтенсивний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності й конкурентоспроможності. Однак цей шлях пов'язаний з великими капітальними затратами, потребує тривалого часу для реалізації такої політики й одержання явних позитивних результатів. Тому за сучасних умов надзвичайно важливо використовувати оперативну, без значних затрат організаційно-економічні фактори. Серед цих факторів важливим є удосконалення системи управління.

На практиці застосовуються дві системи управління – галузева й територіальна, а також різні форми їх поєднання. Нині управління економікою здійснюється переважно за галузевим принципом, у відання регіонів передано більшість питань соціальної сфери. Однак на практиці коло завдань, які доводиться вирішувати територіальним органам влади й управління, набагато ширше. Це:

1. Функціонування й розвиток господарства регіону – відповідальність територій за вирішення цих питань обумовлена тим, що нормальне функціонування господарства – надання населенню даної території засобів існування у вигляді заробітної плати та інших доходів – забезпечує населення даної території продуктами, товарами та послугами.
2. Формування фінансових ресурсів (у вигляді доходів бюджету), необхідних для реалізації функцій держави й державних територіальних формувань.
3. Забезпечення функціонування й розвитку соціальної сфери, необхідної для життєдіяльності населення даної території, його відтворення.
4. Охорона навколишнього середовища як єдиного джерела проживання.

Усі ці завдання взаємопов'язані і не можуть вирішуватись окремо, їх реалізація неможлива без адекватної системи управління

даними процесами на територіальному рівні. А звідси випливає, що територіальна система має здійснювати управління господарством, соціальною сферою й охороною навколишнього середовища, маючи для цього необхідні повноваження, методи й важелі управління та відповідні управлінські структури.

Звичайно, вирішення широкого кола проблем території можливе й за допомогою Кабінету Міністрів України. Проте це однаково, що користуватися послугами посередника, якого питання розвитку території стосуються лише опосередковано. До того ж в умовах існування різних форм власності галузева система управління стає неефективною, оскільки розрахована на управління переважно державним сектором, розміри і роль якого постійно зменшуються.

Крім того, принципи галузевої системи управління базуються на централізованому розподілі фінансових та матеріальних ресурсів, а також на низці адміністративних методів управління. В умовах розвитку ринкових економічних відносин можливості ефективної діяльності галузевого органу управління значно звужуються. Усе це призводить до втрати керованості господарством, а отже, до дезінтеграції господарського комплексу та руйнування економіки. Це наочно проявляється сьогодні – у спаді економіки.

Сучасні тенденції в розвитку економіки зумовлюють все більше поширення виробництв і технологій, що виникають на стику галузей або мають міжгалузевий характер. Ринкова економіка, диктуючи умови господарської діяльності та визначаючи її ефективність, змушує підприємства випускати продукцію, виконувати роботи та послуги, визначені не галузевою належністю підприємства, а виключно кон'юнктурою ринку.

Крім того, регіони за природно-кліматичними, демографічними, соціально-економічними умовами, рівнем розвитку продуктивних сил, виробничої й невиробничої інфраструктури значною мірою розрізняються. Це потребує диференційованого підходу до прийняття управлінських рішень, урахування місцевих особливостей тощо.

Отже, в умовах переходу до ринкової економіки об'єктивно неможливе здійснення галузевого управління народним господарством, воно настійливо потребує переходу до функціонально-територіальної системи державного управління економікою.

Загалом як державна, так і територіальна адміністрація є сукупністю людських і матеріальних засобів, покликаних забезпечувати під керівництвом політичної влади виконання зако-

нів. У демократичних суспільствах політизація відхиляється, а правилом є політична нейтральність управлінського апарату, як відносно партії, що стоїть при владі, так і щодо опозиції. У своїй сфері діяльності адміністрація має бути незалежною від політичної влади. Необхідне конкретне, визначене законом розмежування завдань державних і регіональних адміністрацій та визначення компетенцій і повноваження у розв'язанні цих завдань, надання можливостей їх реалізації.

Система й структура управління визначається структурою об'єктів, що управляються. Тому пропозиції про перехід до функціонально-територіальної системи управління господарством виходять з того, що основна частина господарського комплексу передається в управління територіям. За загальнодержавними органами залишаються лише питання, які забезпечують існування й функціонування держави в цілому. Це захист зовнішньої політики, державної безпеки, внутрішніх справ, роботи єдиних державних енергетичних і транспортних систем, зв'язку, державних фінансів, окремі питання соціальної політики, статистики, стандартизації і метрології тощо.

Основні функції територіального (регіонального) управління такі:

- 1) у виробничій сфері – забезпечення ефективного розвитку господарства регіону як єдиного цілого, зокрема: участі у вирішенні загальнодержавних завдань з урахуванням місця регіону в загальнодержавному розподілі праці й специфічних інтересів регіону; ефективного внутрішньорегіонального розподілу праці, спеціалізації й кооперування, комплексний розвиток господарства регіону; ефективної сумісної діяльності підприємств у регіоні; сприятливих умов для розміщення й ефективного функціонування виробничих об'єктів (розвитку регіональної виробничої інфраструктури, виробництв міжгалузевого призначення, виконання робіт загальнобудівельного профілю тощо); ефективного використання територіального виробничого, науково-технічного й ресурсного потенціалу; ефективного розвитку територіальних виробничо-господарських комплексів; ефективного керівництва господарством місцевого призначення, координування випуску продукції й надання послуг внутрішньорегіонального споживання.
- 2) у соціальній сфері – задоволення потреб населення у праці й забезпеченість ефективного використання трудового потенціалу регіону; створення умов для відтворення трудового потенціалу регіону; забезпечення ефективного розвитку соціальної

інфраструктури; задоволення потреб населення продуктами харчування, товарами та послугами; регулювання якісних і кількісних характеристик структури розселення населення на території; підтримка сприятливого для життя, праці й рекреації екологічного середовища; вирішення інших питань соціальної сфери.

Створення територіальної системи управління повинне здійснюватися відповідно до таких принципів:

- *принципу відповідності керуючої системи об'єкта управління.* Він виявляється по-різному – через кількість ланок лінійного управління, структуру функціональних органів та методи управління, що ними застосовуються;
- *відділення перспективного управління від оперативного;*
- *принципу мінімуму зв'язків,* який означає, що всю систему управління слід поділити на блоки-підсистеми, які зможуть самостійно здійснювати свої функції;
- *принципу функціонованої інтеграції,* за яким доцільно об'єднувати й організаційно виокремлювати органи, які виконують однакові для різних структурних підрозділів функції;
- *принципу мінімуму щабелів управління й мінімального шляху інформації;*
- *принципу максимальної персоніфікації функції й відповідальності виконавців* – відмова від можливого дублювання й нечіткості в питаннях спільної реалізації функцій різними органами управління;
- *принципу надійності й достатності,* тобто мінімізації можливості відмови нижчих ланок (об'єктів) управління від виконання розпоряджень вищих ланок (суб'єктів) управління, а також забезпечення органів управління всіма важелями, необхідними для реалізації своїх функцій.

Оскільки перехід до ринкових відносин в економіці України здійснений без будь-якої зупинки роботи господарства та життя суспільства в цілому, то й формування нових структур відбувається природним шляхом, наслідуючи все те, без чого неможливо обійтись. Схема управління будується виходячи з об'єктивних умов. У багатьох країнах при адміністраціях існують спеціальні служби, які здійснюють контроль за відповідністю системи управління зміні ситуації та поточними процесами. Вони готують пропозиції щодо коригування системи управління.

Виходячи з того, що у відання адміністрації передається управління галузями господарства, регіон одержує статус самостійної економічної одиниці з досить широкими правами та повнова-

женнями у сфері економіки, і таким чином здійснюється перехід до функціонально-територіальної системи управління.

Основна мета системи управління виражається найважливішими логічними висновками, які знаменують собою виділення конкретного із загального. При цьому визначається, що конкретність повинна ґрунтуватися на максимальній цілеспрямованості й здатності до розвитку того чи іншого суб'єкта господарювання.

У цьому плані окрема мета, якою б вона не була, є формою конкретизації основної. Цілеспрямованість таких цілей, які подаються у вигляді цілей функціонального вдосконалення, слугують зростанню організованості, мінімізації витрат управління. Натомість зростання конкретних цілей, як правило, призводить до зростання гнучкості й здатності до оновлення управління. Тим більше, коли приватні цілі поділяються за їх напрямками.

Ось чому під час створення регіональної системи управління виникають проблеми розробки не тільки структури й способу функціонування та елементів, але й форм управління. Відповідно до цього необхідно виділити основні принципи, виходячи з яких повинна розглядатися або створюватися система управління регіоном, тобто ієрархічність управління; розподіл праці, спеціалізація й кооперація, розмежування компетенції; інформатизація; економічні методи управління в регіоні; системність, постійне удосконалення; оптимальність; динамічність. Для більшого розуміння принципів надамо коротку характеристику деяких з них.

Принцип ієрархічності управління означає, що створення раціональної системи управління повинне базуватися на принципі інтеграції процесів і видів діяльності. Мають ураховуватися такі умови: раціональне поєднання централізації й децентралізації; нормування масштабу керованості; поєднання лінійних і функціональних ланок управління; забезпечення координації пов'язаних ланок управління; взаємодії ланок.

При розгляді принципу раціонального поєднання централізації й децентралізації слід враховувати складність зв'язків регульованих процесів, необхідний рівень координації й самостійності підлеглих ланок.

Принцип розподілу праці, спеціалізації й кооперації ґрунтується на тому, що інтеграція керованих процесів у регіоні визначає спеціалізацію управлінської праці. Розподіл праці обумовлений необхідністю виділення функціонально однорідних завдань, управління розподілом функцій управління за виконавцями.

Принцип розмежування компетенції передбачає виділення рішучей прийняття рішень, автономність, групову розробку рішень й особисту відповідальність.

Принцип інформатизації ґрунтується на необхідності контролю виконання завдань соціально-економічного розвитку і поведінки суб'єктів господарювання в регіоні та регулювання їх діяльності.

Залежно від особливостей і характеру поставлених завдань у процесі управління можуть використовуватись моделі, які розрізняються за рівнем формалізації, обсягами й глибиною їх вирішення в процесі управління та ситуації, яка складається при прийнятті рішення, тобто маємо багато критеріїв вирішення завдань. Метод вирішення завдань залежить від типу та обсягу інформації, необхідної для прийняття рішень, а враховуючи трудомісткість цієї роботи, необхідна обробка виконання завдань, яка має здійснюватись у центрах інформатизації.

Наразі однією з важливих передумов вирішення проблеми управління є її комплексність, тобто ефективність управління економікою регіону, яка оцінюється не тільки на рівні суб'єктів господарювання й окремих галузей, але й на рівні адміністративно-територіальних одиниць, тобто в регіональному масштабі.

Останнє пов'язане з тим, що окремі регіони на даний час мають значні відмінності в рівні економічного зростання, демографічної ситуації, ступені використання трудових ресурсів і потребують ухвалення науково обґрунтованих рішень для розвитку галузей господарства регіону з урахуванням специфіки, щоб на основі раціонального використання наявних матеріальних і трудових ресурсів забезпечити підвищення ефективності виробництва.

Застосування принципів загальної теорії управління при побудові системи управління має здійснюватись на основі розробки і введення елементів управління, які регламентують послідовність дій для виконання поставлених цілей, тобто містять певні чіткі елементи, наприклад: об'єкт управління; визначення програми дій; виконання програми; результат та вимір виконання програми.

Створюючи систему управління, наприклад регіону, необхідно особливу увагу звернути на розробку програм соціально-економічного розвитку, наявність нормативно-правової документації, різних інструкцій, положень, пам'ятаючи про те, що розроблена документація має безпосередньо стосуватися того чи іншого елемента, ієрархічного рівня управління. Об'єднання комплектів документації в комплексні блоки або підсистеми має здійснюва-

тись виходячи з їх належності до елементів управління, і тоді одержимо комплексну систему, в якій усі елементи тісно взаємопов'язані й доповнюють один одного.

Управління наявним економічним потенціалом регіону потребує застосування системного підходу, що надає змогу на його основі комплексно вирішувати всі завдання, а саме: застосовувати в процесі створення системи загальні принципи теорії управління; здійснювати управління на всіх рівнях (від підприємства до регіону); реалізовувати всі функції управління; здійснювати управління на нормативно правовій основі; активно використовувати важелі матеріального й морального стимулювання.

При побудові системи управління регіоном необхідний перехід від традиційного до програмно-цільового методу планування й управління відповідно до теорії програмно-цільового планування та принципів системного підходу в процесі розробки й реалізації цільових комплексних програм підвищення ефективності економічного розвитку регіону. Для розуміння процесу можна виділити таку послідовність етапів розробки програми:

- оцінка й аналіз досягнутого рівня ефективності економічного розвитку при існуючій регіонально-галузевій структурі;
- розробка прогнозу економічного розвитку окремих територіальних одиниць і регіону в цілому;
- вироблення рекомендацій щодо економічного розвитку регіону;
- визначення основних можливостей і засобів підвищення ефективності використання матеріальних і трудових ресурсів у галузях регіонального господарського комплексу;
- розробка й реалізація конкретних заходів, спрямованих на підвищення ефективності виробництва та ін.

Згідно з класичною теорією організації управління його структура має розроблятися знизу вгору, причому спочатку розробляються завдання, а потім загальна структура організації. Унаслідок цього процес формування структури управління можна поділити на такі етапи:

а) визначення:

- мети, складу об'єкту, для якого формується структура управління;
- функцій і завдань управління залежно від поставлених цілей;
- ієрархії майбутньої структури, тобто кількості можливих рівнів управління, охоплюваних ними ланок; проведення попереднього набору загального складу

ланок управління. Визначаються також коефіцієнт централізації функції управління, питома вага рішень, що вимагають узгодження, інші параметри;

- послідовності й тривалості виконання робіт за кожною конкретною функцією управління. Тут також оцінюються трудомісткість і вартість управлінських робіт;

б) розподіл, розробка та оформлення:

- функціональної й адміністративної відповідальності між задіяними працівниками;
- вимог, що висуваються до організаційних структур управління, визначення чинників, що впливають на їх формування;
- розробленого проекту структури управління.

Одержаний проект структури управління має виступати на всіх управлінських рівнях як організаційна форма, що забезпечує єдність функціонування організації.

Організаційна структура управління ґрунтується на складній системі лінійних, функціональних і технічних зв'язків структурних підрозділів як одного, так і різних рівнів ієрархії. Натомість кооперований характер виконання функції управління обслуговує функціональний і технічний взаємозв'язок структурних підрозділів. Під *взаємодією структурних підрозділів* розуміють виконання ними загальних функцій управління (планування, організація, регулювання, контроль, облік, аналіз) при реалізації конкретних функцій управління. Тому при побудові організаційної структури управління використовують в основному кількість зв'язків субординації за посадами і показники керованості за структурними підрозділами. Усі вони відбивають зв'язки, що існують між різними підрозділами або рівнями ієрархії.

На цей час найбільшого поширення набули лінійна, функціональна, лінійно-функціональна, лінійно-штабна, програмно-цільова типи структури. Організаційна побудова управління регіоном ґрунтується на забезпеченні динамічного розвитку й економічної ефективності виробництва, раціональному використанні матеріальних, трудових і фінансових ресурсів з метою забезпечення соціально-економічного розвитку регіону.

Забезпечення соціально-економічного розвитку регіону потребує групування всього кола питань, які входять до компетенції регіонального управління за функціями. Щодо обласного рівня управління, то ці питання мають групуватись як: загальне керівництво економікою шляхом визначення стратегії соціаль-

но-економічного розвитку, організації реформування економіки, аналіз всієї господарсько-економічної діяльності, розробка заходів з усунення народногосподарських диспропорцій; розробка прогнозів, проектів програм соціально-економічного розвитку, координації зовнішньоекономічної діяльності, ціноутворення; розробка демографічної політики, вирішення питань використання трудових ресурсів та запобігання безробіттю; забезпечення функціонування промисловості, транспорту, зв'язку, паливно-енергетичного, будівельного комплексу, будіндустрії, житлово-комунального господарства; здійснення земельної реформи, забезпечення функціонування агропромислового комплексу та переробних галузей; організації роботи з забезпечення населення товарами та послугами, функціонування галузей торгівлі, побутового обслуговування; забезпечення функціонування соціальної сфери освіти, культури, соціального забезпечення і спорту.

15.2. Підприємство, галузь і територія як об'єкти управління

Процеси регіоналізації на практиці здійснюються стосовно конкретних об'єктів управління. У зв'язку з цим як об'єкт будемо розглядати народне господарство України, що складається із сукупностей підприємств (об'єднань), галузей і територій, що розвиваються як об'єкти управління відповідно до планів і прогнозів розвитку регіонів.

Закономірності внутрішнього функціонування системи прийнято вивчати за допомогою показників структури, під якою розуміється комплекс відносин і зв'язків між її елементами. У даному випадку будемо мати на увазі економічні відносини і зв'язки ланок системи, що реалізуються під впливом певних змін, які відбуваються в інших її ланках. Зв'язок існує за наявності у ланок системи певної тождесної властивості, яка є основою зв'язку. До речі, зв'язок – це економічна категорія, що відображає конкретне економічне явище, наприклад, рух матеріальних, духовних цінностей, моральних та творчих стимулів для підтримки процесу відтворення в єдності всіх його фаз. Як правило, у різних ланок економічної системи основи зв'язків різні, а оскільки всі вони взаємопов'язані, то й економічні відносини між ними теж різні. Тому при дослідженні економічної системи процес взаємодії різних її ланок розкладають на односторонні впливи. Необхідно також виділити сторони цих зв'язків, установити їх економічні сутності і

взаємозалежності. Наприклад, якщо взаємодію розглядати як внутрішній стійкий зв'язок причини й наслідку, то цей зв'язок може мати форму тенденції або ж закону. Якщо той самий зв'язок аналізувати з погляду єдності певних властивостей і боротьби протилежностей, то в даній взаємодії вбачатиметься суперечність. Нарешті, якщо розглядати взаємодію з боку його носіїв (виробників і споживачів), то можна виділити відповідні форми економічних відносин і інтересів. Таким чином, зазначені види зв'язків відображають принципово різні аспекти в загальному понятті взаємодії. Оскільки зв'язки між різними структурними ланками системи характеризуються певними співвідношеннями, то необхідно проаналізувати показники їх пропорціональності.

Взаємозв'язки між ланками народного господарства до останнього часу досліджувалися лише стосовно обласного й міського рівнів управління й розглядалися як двосторонні, тобто між двома підприємствами, між підприємством і обласною або ж міською Радою.

І сьогодні ще в економічній літературі іноді стверджується, що виробничо-економічні зв'язки і взаємодії виникають лише між окремими конкретними підприємствами та організаціями. Насправді ж економічні взаємозв'язки мають не двосторонній, а, як правило, багатоланковий характер. Це зумовлено ієрархічною структурою, безліччю об'єктів і органів управління в масштабі країни. Аналіз показує, що в системі управління можна виділити такі виробничо-економічні зв'язки: підприємства (об'єднання) – з іншим підприємством (об'єднанням), міністерством, місцевими органами управління; міністерства (відомства) – з іншим міністерством (відомством), місцевими органами управління; місцевих органів управління – з обласним органом управління, міністерствами (відомствами), підприємствами (об'єднаннями) і організаціями, що знаходяться на його території. Ці взаємовідносини і взаємозв'язки можуть мати прямий і зворотний характер, бути безпосередніми й опосередкованими, технологічними, економічними, демографічними, транспортними, правовими тощо. Для того щоб виник зв'язок, необхідні відповідні об'єктивні умови й економіко-організаційні передумови, до складу яких можна віднести: форми власності, її структуру, економічні форми й методи її реалізації; наявність системи управління (народного господарства, галузей, територій, підприємств і об'єднань); цілі й потреби економіки та населення, ресурси й можливості їх задоволення.

В умовах існування ринкових відносин і різних форм власності в Україні необхідно аналізувати всю сукупність виробничо-

економічних зв'язків в її народному господарстві, а не обмежуватися тільки їх розглядом між двома або кількома підприємствами (об'єднаннями), бо таке обмеження неминуче призведе до недоврахування економічних інтересів підприємства, міністерства, території і держави та появи суперечностей між ними.

Принципи регіонізації системи управління мають реалізовуватися на всіх рівнях – від підприємств до міністерств, центральних економічних органів і Уряду – при розмежуванні прав і відповідальності кожного рівня управління, організації їх чіткої взаємодії. На всіх рівнях необхідно здійснювати перехід від переважно командно-адміністративних до економічних методів управління. Тут дуже важливо зауважити таке. Загальність застосування економічних методів, планомірне використання їх знизу вгору створює якісно новий тип відносин. Затверджується справді демократичний шлях впливу на інтереси працівників, на досягнення кінцевих цілей. З урахуванням зроблених зауважень розглянемо взаємовідносини підприємств (об'єднань) між собою та з державним і регіональними ланками управління. Для цього слід проаналізувати цілі і завдання їх функціонування. У складі державних ланок будемо розглядати галузь народного господарства і промисловості, багатогалузевий комплекс взаємопов'язаних галузей, а до складу регіональних віднесемо великий економічний район і область, маючи на увазі, що вони є об'єктами державного рівня управління.

Основу державної структури утворює сукупність підприємств (об'єднань), об'єднаних за певною ознакою, та регіонів. Галузева ланка економіки посідає проміжне місце між державним рівнем і підприємством (об'єднанням), яке відображає державні інтереси, власні та інтереси підприємства. Галузеві ланки народного господарства поділяються за ознаками однорідності сировини, що переробляється, економічного призначення продукції, що виробляється, техніки, технології, кадрів, організації й управління виробництва. Завдання регулювання галузевої структури народного господарства полягають у підвищенні ефективності використання галузевих чинників економічного зростання на основі науково-технічного прогресу, спеціалізації, концентрації, кооперування й комбінування виробництва, раціоналізації міжгалузевих зв'язків та вдосконалення управління.

Зусилля міністерств і відомств мають бути сконцентровані на розробці перспектив розвитку галузі, забезпеченні потреб народного господарства й населення у високоякісній продукції, прискоренні науково-технічного прогресу, підвищенні ефективності

виробництва. Вони мають сприяти розвитку ініціативи трудових колективів, послідовному використанню ринкових механізмів з метою розвитку прогресивної виробничої структури, поглиблення концентрації і спеціалізації, внутрішнього й міжгалузевого кооперування; поліпшення використання основних виробничих фондів і оборотних коштів; забезпечення комплексного розв'язання питань, пов'язаних з поліпшенням умов праці, життя, побуту, повного задоволення матеріальних і духовних потреб працівників; забезпечення високого рівня науково-технічного розвитку галузі; підвищення ефективності капітального будівництва; розвитку прогресивних форм зовнішньоекономічних відносин.

Одна з особливостей галузевої ланки господарства полягає в тому, що цей об'єкт управління утворюється шляхом об'єднання родинних за певними ознаками підприємств. Галузеві органи до останнього часу використовували і ще використовують переважно адміністративні методи керівництва, вони економічно не зацікавлені в кінцевих результатах діяльності підприємств (об'єднань), які курирують.

В умовах широкого розвитку товарно-грошових відносин і економічних методів управління господарський механізм має бути побудований таким чином, щоб регіональні, галузеві й державні ланки системи управління були поставлені в рівноправне, рівноекономічне, рівнозалежне, рівновідповідальне відносно один до одного становище.

15.3. Розвиток економічних відносин між підприємствами і територіями

Під час проведення докорінної перебудови управління економікою у наш час кординально змінився тип госпрозрахункових відносин, тобто маємо приватну й акціонерну власність, створення корпоративних систем, що повинно служити підвищенню ефективності виробництва, зростанню прибутку і продуктивності праці, тобто подальшому розвитку підприємств, найповнішому вияву ініціативи й зацікавленості трудових колективів у кращому використанні виробничих фондів.

Акціоноване підприємство є організацією громадян, що добровільно об'єдналися на основі членства для спільного ведення господарської та іншої діяльності на базі майна, що належить об'єднанню на правах власності. Самостійність, самоврядування

й самофінансування, а також матеріальна зацікавленість членів акціонованих підприємств забезпечують найповніше поєднання інтересів колективу й суспільства. Колектив акціонованого підприємства покликаний активно брати участь в економічному й соціальному розвитку держави і регіону, найповніше задовольняти зростаючі матеріальні й духовні потреби людей.

Власністю корпорації як акціонерного підприємства є засоби виробництва та майно. Корпораціям можуть належати будівлі, споруди, машини, обладнання, транспортні кошти, продуктивна і робоча худоба, виробнича продукція, товари, грошові кошти тощо. Майно корпорації формується за рахунок грошових і матеріальних внесків її членів, продукції, доходів, що отримуються від її реалізації, надходжень від продажу акцій, інших цінних паперів та кредитів банку. У формуванні майна корпорації можуть брати участь на договірних засадах через грошові й матеріальні внески державні, кооперативні та інші суспільні підприємства (організації), а також громадяни, які не є членами даної корпорації. Тобто мова йде про акціонерну систему відкритого типу.

Діяльність корпорації будується на основі принципу самофінансування, широкого використання товарно-грошових відносин з урахуванням особливостей господарського корпоративного механізму, що проявляється у плануванні, ціноутворенні, оплаті праці, взаємовідносинах з державним бюджетом, банками, у матеріально-технічному забезпеченні. Господарсько-виробничі взаємовідносини корпорації з державними та іншими підприємствами, організаціями і громадянами – споживачами її продукції (робіт, послуг), постачальниками матеріально-технічних ресурсів здійснюються тільки на договірних засадах.

Договір – єдиний правовий і економічний документ, який регулює дані господарсько-виробничі взаємовідносини корпорації. Дотримання договірних зобов'язань, повне врахування інтересів споживачів є найважливішою вимогою до діяльності корпорації. При недотриманні договірних зобов'язань корпорація у встановленому порядку несе майнову відповідальність, відшкодовує збиток, нанесений споживачеві. Державні, приватні та інші підприємства, організації, а також окремі громадяни, не дотримуючись договірних зобов'язань перед корпорацією, несуть у встановленому порядку майнову відповідальність і відшкодовують нанесений їй збиток. Вибір партнерів за договорами є винятковою компетенцією корпорації і відповідних підприємств, організацій і громадян. Втручання державних органів і посадових осіб у встановлення і здійснення договірних відносин між корпорацією та

іншими підприємствами, організаціями чи громадянами не допускається.

Корпорація бере участь у формуванні державного бюджету шляхом сплати податків та інших, передбачених законодавством платежів. Оподаткування стимулює вибір ефективних напрямків діяльності, структури і технологій виробництва, способів отримання доходів, забезпечує при їх розподілі реалізацію принципу соціальної справедливості. Податками обкладаються прибутки, а також особисті доходи осіб, що працюють за трудовим договором (контрактом). З метою підвищення зацікавленості корпорації щодо розширення виробництва оподаткування її доходу (прибутку) здійснюється за твердими ставками.

У тих випадках, коли корпорація реалізує свою продукцію (роботу, послуги) за централізовано встановленими цінами (тарифами, розцінками), оподаткування має бути стимулюючим. З метою стимулювання виробництва потрібної населенню й народному господарству продукції (робіт, послуг) і зниження на неї цін (тарифів) місцевими органами самоврядування та іншими державними органами можуть установлюватися пільги з оподаткування доходу корпорації у визначеному законодавством порядку.

Як уже зазначалося, галузевий підхід не дозволяє врахувати територіальну спільність різних підприємств і організацій, регіональні умови економічного й соціального розвитку. При переважанні територіального підходу утрудняється реалізація технічної політики, удосконалення спеціалізації та концентрації виробництва. Тому необхідний регіональний підхід до планування й управління народним господарством, який дозволяв би здійснювати економічну зацікавленість та ресурсну залежність галузей народного господарства і промисловості від тих територіальних ланок, на яких розташовані підприємства даної галузі. Засобом такої зацікавленості може бути економічний ефект, що досягається в результаті створення відповідних умов для господарської діяльності підприємств, розташованих на даній території, або ж об'єднання зусиль обласних (міських) органів управління, спрямованих на збільшення обсягів виробництва, задоволення потреб населення тощо.

Спеціалізація і диференціація виробництва є основою для об'єднання та інтеграції окремих взаємопов'язаних виробництв у міжгалузеві й територіальні господарські комплекси. Отже, комплекс у даному випадку можна розглядати як сукупність спеціалізованих, допоміжних і обслуговуючих інтегрованих виробництв,

зосереджених на певній території. Іншим вираженням інтеграції є міжгалузєва сукупність пов'язаних галузей і видів діяльності, що розглядається в рамках усього господарства області.

Проведення таких заходів буде слугувати подальшому економічному розвитку регіону, адже економічна нестабільність спричинює економічні збитки суб'єктів господарювання, фінансові збитки, недоотримання доходів бюджету та зменшення видатків (див. на рис. 15.1).

Отже, необхідний такий тип відносин, за якого економічний розвиток кожного регіону буде тісно взаємопов'язаний з результатами діяльності всіх підприємств, що знаходяться в даних регіонах. З огляду на це місцеві органи влади мають створювати сприятливі умови для ефективної роботи суб'єктів господарювання. А тому плани розвитку регіонів мають набути комплексного характеру, охоплювати всі підприємства (об'єднання) і організації, розташовані на

Рис. 15.1. Збитки регіону (області) через економічну нестабільність

даний території. Останні зобов'язані вносити до місцевого бюджету відповідні податки.

Підприємства регіону мають також брати участь у комплексному розвитку соціально-побутової і виробничої інфраструктури, у вирішенні загальногосподарських завдань на договірній основі. У питаннях регіонального управління, крім розвитку виробництва, увага має приділятися розв'язанню природоохоронних і соціальних завдань – задоволенню попиту населення в матеріальних і культурних потребах. Важливою умовою розвитку планомірних форм регулювання економічних відносин у розвитку господарства регіону має стати чітке розмежування централізованих і регіональних функцій управління.

Один з найважливіших напрямків перебудови системи управління полягає в децентралізації управління і такому перерозподілі функцій та повноважень, яке забезпечило б максимальну ініціативу й самостійність на місцях. Мають виключатися відомчість і забезпечуватись функції центру, без чого неможливі реалізація переваг розподілу праці, дотримання інтересів регіонів і народного господарства України в цілому. Тож не можна забувати, що основною ланкою господарського управління є виробнича галузь – підприємство.

Об'єктивна необхідність регіонізації зумовлена ще й тим, що в рамках кожної територіальної одиниці складаються комплекси виробництв і підприємств зі своїми зв'язками, якими треба управляти в інтересах усіх суб'єктів господарювання, забезпечуючи соціальний прогрес суспільства.

Розвиток банківської системи регіонів

16.1. Інформаційне забезпечення управлінської діяльності банків і підприємств

У наш час розроблена велика кількість технологій збирання інформації, яка може бути подана у найрізноманітнішому вигляді (текстова, спеціалізовані та універсальні структуровані бази даних, графічна інформація, відео- й аудіоінформація тощо). Існує також численний перелік технологій зберігання та обробки зібраної інформації. Незалежно від названих вище технологій, відомо безліч способів передачі та поширення інформації, які, базуючись на сучасних засобах телекомунікацій, здатні оперативно передавати дані будь-яких форматів і обсягів на значні відстані та з високою швидкістю. Ці структурно незалежні, розрізнені технології хоч і мають вражаючі можливості та високі експлуатаційні показники, здатні вирішувати лише конкретне, іноді досить обмежене коло завдань.

У межах будь-якого підприємства або установи, які поставили за мету максимально використати можливості, які надаються даними технологіями в комплексі, слід говорити про створення на їх основі спеціалізованих інформаційних систем, які містять як окремі елементи підсистеми первинного збору інформації, її зберігання й обробки, передачі та поширення інформації. Кожна із зазначених підсистем, у свою чергу, містить дрібніші підсистеми, засновані на застосуванні тих чи інших сучасних інформаційних технологій.

Спектр використання конкретних способів і методів збирання, зберігання, обробки й розподілу інформації дуже широкий, але він повністю залежить від конкретних потреб і завдань, що мають вирішувати установи чи підприємства. Специфіка їх діяльності й визначає схему побудови конкретної інформаційної

системи, яка працює в даному банку, підприємстві або організації. Сьогодні найбільш поширеною є інформаційна система, побудована за зазначеною вище методологією.

Виходячи з наведеного, сучасні інформаційні технології доцільно розглядати відповідно до вирішення конкретних завдань, тобто як елементи, що становлять відповідну інформаційну систему.

Побудова й використання інформаційних систем на базі сучасних інформаційних банківських технологій, технологій у виробничій та соціально-економічній діяльності сприяє підвищенню ефективності праці й забезпечує принципово новий рівень і нову якість управління. За цих умов докорінно змінюються технології організації інформаційних процесів усередині найрізноманітніших за своєю економічною і організаційною суттю структур виробничо-господарської діяльності. Процес управління в умовах застосування інформаційних систем засновується на нових підходах, на принципово нових економіко-організаційних моделях, що віддзеркалюють структурно-динамічні властивості керованого об'єкта. Крім цього, застосування методів інформаційно-кібернетичного синтезу для дослідження складних соціально-економічних об'єктів дозволяє побудувати адекватні реальному світу моделі та з високою достовірністю прогнозувати поведінку об'єкта, що моделюється в реальній ситуації. Це дає можливість здійснювати ефективне управління всіма процесами, що відбуваються всередині об'єкта, і процесами його взаємодії з навколишнім світом.

Щодо застосування інформаційні системи можна умовно поділити на такі класи:

- *інформаційні системи управління банківськими процесами* – здійснюють управління в системі електронних платежів і електронного ведення кореспондентських рахунків, обліку та документообігу;
- *інформаційні системи управління технологічними процесами* – здійснюють управління технологічним обладнанням у взаємозв'язку з конкретними виробничими циклами і процесами;
- *інформаційні системи управління організаційними процесами* – багаторівневі системи, що забезпечують інформаційну підтримку управління виробничо-господарськими й соціально-економічними процесами на всіх рівнях економічного життя суспільства;
- *інформаційні системи управління науковими дослідженнями* – забезпечують інформаційну підтримку розрахунків і наукових експериментів;

- *інформаційні системи автоматизованого проектування і конструювання* – забезпечують інформаційну, технічну й технологічну базу для виконання проектно-дослідницьких і дослідно-конструкторських робіт;
- *навчальні інформаційні системи* – забезпечують інформаційну й методологічну основу прогресивних способів отримання знань, корисних навичок і підвищення кваліфікації.

Крім цього, необхідно розрізняти автоматизовані й автоматичні інформаційні системи. **Автоматизовані інформаційні системи** – це системи, робота яких характеризується наявністю як ручних операцій (як правило, введення початкової інформації), так і автоматичних, що виконуються за допомогою засобів обчислювальної техніки. **Автоматичні інформаційні системи** – це системи, в яких усі функції збирання, обробки й розподілу інформації виконуються автоматично.

У сучасних банках, застановах і організаціях, як правило, застосовуються автоматизовані інформаційні системи, оскільки частка ручної обробки вхідного потоку інформації ще досить велика. Повна автоматизація застосовується в основному для здійснення управління банківськими операціями, виробничими й технологічними процесами на промислових підприємствах, транспорті, в енергетиці і т.д.

Наприклад, для впровадження чіткої системи управлінського обліку в банку інформація відповідно до завдання має послідовно проходити поетапний процес упровадження, тобто необхідно отримати вхідну інформацію, обробити її та отримати вихідну інформацію – провести збирання й аналіз інформації в рамках управлінського обліку.

Загальну схему збирання та обробки інформації в системі управлінського обліку банку наведено на рис. 16.2.

До речі, сучасні вимоги до рівня інформаційного забезпечення управлінської діяльності вимагають принципово нових підходів у розв'язанні організаційних, технічних і технологічних проблем. Унаслідок цього необхідно відзначити найбільш значущі чинники, що визначають ефективність створення і використання нових інформаційних систем:

- наявність науково обґрунтованої програми побудови інформаційної інфраструктури комерційного банку;
- постановка й вирішення конкретних завдань управління інформаційними і технологічними процесами з урахуванням заданих критеріїв ефективності;

Рис. 16.2. Етапи послідовного процесу впровадження інформації

- створення умов організаційно-функціональної взаємодії окремих структурних ланок комерційного банку;
- відповідність рівня технічного оснащення інформаційних процесів рівню інформаційної взаємодії всередині комерційного банку;
- активна участь широкого кола фахівців у системі інформаційного забезпечення щодо прийняття управлінських рішень на різних ієрархічних рівнях управлінської структури.

Сьогодні практично будь-який керівник банку все більше усвідомлює нагальну необхідність використання сучасних технологій обробки інформації. Розвиток і виживання банків в умовах жорсткої конкуренції неможливий без розширення сфер застосування сучасних інформаційних технологій. Тому керівництву банків потрібно пильно стежити за розвитком інформаційної інфраструктури, а також і безпосередньо брати участь у розробці планів інформаційної стратегії банку.

16.2. Розвиток регіонального сегменту банківської системи

У наш час проблема регулювання економічних процесів, а зокрема й організація регіональної сегментації банківської системи, постає з особливою гостротою, адже саме банківська система поряд з іншими чинниками забезпечує сьогодні економічний розвиток регіонів та вносить істотний вклад у формування економічного потенціалу виробничого сектору регіонів. Крім того, актуальність розвитку регіонального сегменту банківської системи визначається також необхідністю створення дієвих важелів регіональної структурної політики, орієнтації регіональних сегментів банківської системи саме на відновлення та реформування галузей економіки, що є домінуючими в тих чи інших регіонах та, відповідно, потребують специфічних умов для регулювання.

Нині в банківській системі України діють як спеціалізовані, так і універсальні банки, але останні посідають чільне місце, адже універсальні банки мають можливість здійснювати весь спектр банківських послуг, у тому числі операції з валютними цінностями. Маючи філії практично в усіх регіонах, вони є суттєвою перешкодою розвитку регіонів через відсутність реальних спеціалізованих банків, наприклад, в аграрному секторі економіки. Процес універсалізації банків закономірний, підтвердженням чого є досвід розвинених країн світу, адже

універсiалiзацiя банкiв – наслiдок високого рiвня розвитку банкiвської системи.

Слiд мати на увазi, що банкiвська система України зароджувалась в умовах розпаду колишнього Союзу й отримання незалежностi, а тому розпочинала своє становлення зi спецiалiзацiї банкiв на окремих банкiвських операцiях. Натомiсть у банкiвській системi України завдяки затвердженим вимогам до капiталу банкiв Нацiональним банком стимулюється створення унiверсальних банкiв переважно як наслiдок зменшення спецiалiзованих банкiв. Така ситуацiя зумовлює необхiднiсть розширення iнституцiйної структури вiтчизняної банкiвської системи на основi створення невеликих банкiв у рiгонах.

Слiд пiдкреслити, що банкiвська система стабiльно розвивається, пiдтвердженням чого є поступове збiльшення активiв банкiв, якi вже в 2005 році досягли 213,9 млрд грн, а капiтал банкiв зрiс бiльш нiж у 2,5 раза, або до 25,4 млрд грн, що свiдчить про тенденцiю розширення банкiвської сфери та наближує Україну у цьому секторi до розвинених країн свiту.

Банкiвський капiтал можна розглядати як у вузькому, так i у широкому розумiннi. Оскiльки в основi регулювання Нацiональним банком дiяльностi банкiв лежить їх власний капiтал, який слугує захисту iнтересiв вкладникiв i кредиторiв, доцiльно розглядати банкiвський капiтал у вузькому розумiннi. Це пов'язано з тим, що банкiвський капiтал забезпечує для його власникiв прийнятний рiвень добробуту, вiдповiдно, вони ним опiкуються i прагнуть не втратити. Водночас сформований банком обсяг власного капiталу є головним джерелом захисту для кредиторiв i вкладникiв банку вiд втрат унаслiдок банкiвських ризикiв. На сьогодні практично незначний обсяг банкiвського капiталу, який характерний для банкiвської дiяльностi, компенсується обгрунтованими нормативними вимогами щодо достатностi банкiвського капiталу.

Вiдносний показник достатнього рiвня банкiвського капiталу дає бiльш точну оцiнку його необхiдного рiвня, нiж абсолютний, унаслiдок урахування рiвня ризикiв, з якими працює банк. Він є бiльш чутливим до характеру банкiвських операцiй конкретного банку, що в умовах зростання рiвня ризикiв, дозволяє шляхом пiдвищення його ефективностi отримувати найбільш точну оцiнку достатностi капiталу банкiв. Удосконалення банкiвських технологiй згiдно з положеннями Базельського комiтету щодо регулювання банкiвського капiталу на основi внутрiшнiх систем оцiнок банкiв та на основi адекватного розмiру їх

власного капіталу демонструють новий шлях створення сучасного прогресивного механізму регулювання банківського капіталу.

Слід мати на увазі, що підхід до регулювання банківського капіталу згідно з рішеннями Базельського комітету полягає в обов'язковому розкритті інформації про фінансову діяльність та реальних власників банків перед суспільством, а поряд з цим сприятиме суттєвому інноваційному доповненню системи контролю за станом капіталізації банків. Оприлюднення інформації про результати діяльності банку дозволяє вітчизняному споживачу банківських послуг, з одного боку, приймати раціональні рішення щодо інвестування коштів, а з іншого – спираючись на суспільне визнання, стимулювати банки. Подібний прояв діяльності банків в умовах ринкової економіки дозволяє посилити контроль за стабільністю й надійністю банків.

Натомість нерозвиненість фінансового ринку України, який є реальним посередником на ринку інвестиційних капіталів, підвищує стратегічне значення ролі банків у розвитку сучасної економіки України. Отже, банки, маючи необхідний капітал, здійснюють інвестування різних галузей економіки, хоча й недостатньо.

Слід мати на увазі, що банківська система, як і інші системи, з часом зазнає певних еволюційних змін під впливом різноманітних факторів, які провокують зростання банківської конкуренції та змушують піти з ринку неконкурентоспроможні банки, що зумовлює необхідність дослідження та подальшого впровадження нових підходів до розбудови банківської системи, а тим більше в регіонах.

Проблема розвитку комерційних банків на регіональному рівні як інституційного інвестора потребує визначення факторів, що стримують інвестиційну діяльність банків, та розробки шляхів посилення їх ролі в розвитку економіки регіонів. У цьому аспекті слід також визначити тенденції розвитку банків як інституційного інвестора в регіонах України, основні проблеми, що стримують розвиток банківської системи в регіонах, та перспективи їх подальшого розвитку.

Банки в регіонах виконують, як правило, весь спектр банківських послуг, натомість їх відсутність знижує ефективність діяльності банків, спрямовану на розвиток економіки регіонів. Наприклад, праналізуємо довгострокові позички банків, адже саме вони, як правило, спрямовуються на оновлення та розширення основного капіталу суб'єктів господарювання, що наочно демонструє табл. 16.1 (наведені дані взяті із Бюлетня НБУ № 1, 2006 р.).

Таблиця 16.1. Рівень розвитку банківської системи станом на 2005 рік

Область (регіон)	Кількість		Зобов'язання банків за рахунками суб'єктів господарювання та фізичних осіб		Вимоги банків за кредитами в економіку України		Залучення / вилучення фінансових ресурсів у регіон (з регіону) через банківську систему	
	банків	філій	усього	з них довгострокових	усього	з них довгострокових	усього	з них довгострокових
м. Київ та Київська область	98	157	51674	17197	57139	33088	5465	15891
Дніпропетровська	11	96	12565	3262	16276	10176	3711	6914
Донецька	10	129	12150	4392	10905	6300	-1245	1908
Харківська	12	73	5342	1723	7231	4119	1888	2396
Одеська	10	70	5272	2378	6695	4441	1423	2063
Запорізька	3	56	3648	1247	4573	2943	925	1696
Львівська	5	79	5781	2804	4086	2534	-1695	-270
АР Крим	3	85	3419	1334	2470	2051	-949	717
Полтавська	3	58	2772	912	3394	2007	622	1095
Луганська	2	65	2679	791	2594	1394	-85	603
Черкаська	0	48	1710	538	1586	988	-124	430
Івано-Франківська	1	42	1706	839	2167	1775	461	936
Волинська	2	23	1167	382	1543	982	376	600
Чернігівська	3	35	1202	282	1421	807	219	525
Сумська	2	48	1126	320	1250	726	124	406
Херсонська	0	45	1364	547	1531	1007	167	460
Вінницька	0	42	1453	453	1597	1067	144	614
Житомирська	0	36	1114	330	1270	765	156	435
Хмельницька	0	42	1567	618	1253	819	-314	201
Закарпатська	1	34	858	376	1352	1008	494	632
Рівненська	0	22	1116	399	1446	982	330	583
Кіровоградська	0	40	918	242	914	583	-4	341
Тернопільська	0	34	1161	626	988	682	-173	56
Чернівецька	0	20	845	367	946	696	101	329
Усього по Україні	165	1379	147609	42906	136914	83421	-	-

Наведені дані свідчать, що регіональна банківська система розвинена слабо, а в дев'яти регіонах таких банків зовсім немає. До того ж 98 зі 165 діючих у регіонах банків (59%) розташовані у м. Києві та Київській області, а решта в основному у великих індустриальних центрах. Така особливість розвитку банківської системи України призвела до значної диспропорції, тобто до вививання коштів з регіонів із низьким рівнем економічного розвитку та інвестиційної привабливості, які спрямовані в регіони економічно більш розвинуті та інвестиційно привабливі.

Вилучення фінансових ресурсів з регіону є дуже небезпечним для економіки областей, адже внаслідок цього виникає брак коштів, необхідних для інвестиційної діяльності, а це, у свою чергу, призводить до збільшення ціни на інвестиційні ресурси.

Отже, основною проблемою, що стримує інвестиційну діяльність банків на регіональному рівні, є значна диспропорція територіального розміщення банків, що зумовлює рівень обслуговування, цінову політику, фінансові результати діяльності банків. Проблему регіоналізації банківської системи не можна ігнорувати, оскільки вона спричиняє диспропорцію у русі грошових потоків, впливає на соціально-економічний розвиток окремого регіону і від її вирішення залежить комплексний і рівномірний розвиток країни в цілому.

Одним із шляхів стабілізації інвестиційної банківської діяльності в регіонах, на нашу думку, є підвищення ролі регіональних банків у фінансовому секторі регіонів.

У наш час особливого значення набуває саме інвестиційна діяльність регіональних банків, що зумовлено низкою факторів:

- 1) як показує досвід розвинутих країн, мережа малих і середніх банків є важливим елементом банківської системи. Наприклад, у США на частку цих банків припадає більше як 80% загальної кількості кредитних закладів. Це пов'язано з тим, що саме малі банки, як правило, обслуговують малий і середній бізнес, а також широкий прошарок населення, тобто той сегмент ринку, який є недостатньо розвиненим;
- 2) регіональні банки здійснюють інвестиційну діяльність у регіонах і як такі економічно залежать від цих регіонів, а тому зацікавлені в їх розвитку;
- 3) регіональні банки, вкладаючи кошти в економіку регіонів, розвивають їх, на відміну від великих комерційних банків, які вкладають кошти тільки в ті регіони, де інвестиційний клімат є найкращим, що призводить

до «вимивання» коштів з регіонів з низькою інвестиційною привабливістю;

- 4) регіональні банки чітко орієнтуються в кон'юнктурі ринку в даному регіоні і враховують її особливості в процесі розробки своєї інвестиційної політики.

16.3. Організаційні засади співпраці адміністрації територій і комерційних банків

В економіці розвинутих країн значення банків за їх важливістю може бути порівняне тільки зі значенням і роллю таких провідних галузей, як промисловість і торгівля. Промисловість є джерелом матеріальних цінностей, на яке спрямований економічний інтерес приватних осіб і державних організацій. Торгівля як самостійна галузь національної економіки, яка зародилася одночасно з промисловістю, – це природний механізм перерозподілу продуктів і насичення суспільних потреб у них шляхом обміну, купівлі тощо.

Комерційні банки, що з'явилися кілька сторіч тому, узяли на себе функції торгівлі таким специфічним товаром, як гроші, їх діяльність прямо пов'язана зі стабільністю державної грошової системи, а також з раціональним використанням фінансових накопичень. Особливо зростає роль комерційних банків як регуляторів економічних процесів і гарантів забезпечення, рівноправних взаємовідносин підприємств і організацій різних форм власності в перехідний період. Даний період має особливу специфіку, викликану переходом від командно-розподільної системи до ринкових відносин. Цей процес досить складний і де в чому суперечливий, оскільки стара система управління була зруйнована за короткий час, а нові форми відносин і управліннь, які забезпечували б рівноправність у відносинах економічних партнерів та їх надійність, ще не створені. Але комерційна банківська система розвивається високими темпами, набуваючи необхідного досвіду роботи як з клієнтурою, так і з місцевими органами виконавчої влади.

Слід констатувати, що на цей час банківська система України вже успішно вирішує відповідні завдання.

Банк і його повсякденну діяльність слід розглядати у взаємозв'язку з навколишніми процесами. Зокрема, він завжди знаходиться на певній території, яка контролюється місцевими органами влади й самоврядування. Оскільки ж діяльність органів

влади постійно стикається з діяльністю приватних осіб, організацій, установ, промислових, торговельних підприємств та банків, то місцева адміністрація шукає шляхи взаємодії з людьми, які працюють на її території. Звичайно, це важке завдання, але необхідно знайти форми й методи підтримувати рівновагу в безмежній кількості інтересів і дій, які часто бувають протилежними. Тому виходячи зі сказаного необхідно розглянути питання співпраці місцевих органів виконавчої влади і банків як один із найважливіших аспектів їх повсякденної діяльності.

Перелік проблем і їх специфіку, що постають перед банками і адміністративними органами в процесі їх діяльності, висвітлити досить складно, а тому розглянемо хоча б один з основних її аспектів.

Місцева адміністрація, виконуючи свої програми з утримання соціально-культурної сфери та розвитку житлово-комунального господарства територій регіонів, вільно або невільно стикається з проблемою коштів на їх реалізацію. Ті самі фінансові проблеми стоять перед нею і в питаннях підтримки галузей промисловості регіону. Крім того, адміністрацію турбує боротьба з тіньовою економікою та злочинністю, які завдають великої шкоди розвитку регіонів.

Слід зауважити, що галузі, які характеризують основу рівня життя населення, традиційно отримували кошти з державних і місцевих бюджетів. Тепер багато що в їх діяльності змінилося. Це стосується форм підпорядкування й власності, методів управління й комплектування установ даних галузей відповідними кадрами тощо. Але залишається, як і раніше, гострою проблема пошуку коштів для фінансування повсякденної діяльності й подальшого розвитку галузей господарства регіонів. Як правило, місцеві адміністрації і їх фінансові органи не мають таких коштів. Отримати їх можна за допомогою і участю банків. Банки, у свою чергу, зацікавлені в приміщеннях для себе і своїх філій, організації безпеки, зменшенні ризику під час здійснення банківських операцій, підвищенні життєвого рівня своїх співробітників – мешканців даного регіону. Вони зацікавлені у швидкому розвитку соціальної сфери та інженерного забезпечення населених пунктів, де вони розміщені, створенні сприятливих умов для побуту, відпочинку і навчання членів сімей своїх працівників, і природно, що обидві сторони прагнуть до взаємовигідної співпраці, спрямованої на спільне розв'язання проблем розвитку регіонів і банківської справи. Отже, банки беруть участь у вирішенні програм місцевих адміністрацій. Розглянемо деякі з них.

Будівництво нових об'єктів державного господарства, реконструкція і благоустрій діючих можуть фінансуватися за рахунок кредитів банків. Процентні ставки за кредити мають задовольняти обидві сторони. Це забезпечується за умови, коли банк має дешеві ресурси. Такими є гроші клієнтів. Тому найприйнятнішими партнерами місцевої адміністрації можуть стати банки, тісно пов'язані з місцевим господарством, тобто регіональні банки. Відносно дешевими є внески населення і централізовані пільгові кредити. Тому в інтересах розвитку регіонів необхідно всіляко пропагувати серед приватних осіб переваги розміщення грошей на депозитних внесках. Щодо централізованих коштів адміністрація також може певним чином посприяти банку-партнеру в їх залученні. Кредитування програм будівництва об'єктів різного напрямку має бути довгостроковим, на термін не менше одного року, а, як правило, – трьох-п'яти років, залежно від об'єктів, що будуються. У разі участі банків у житловому будівництві ці терміни пов'язуються з термінами реалізації частини квартир за комерційними цінами.

Якщо замовником у будівництві житла й об'єктів соціальної сфери є не адміністрація, а певне відомство, підприємства чи організації, то банк, що кредитує будівництво даних об'єктів, на нашу думку, повинен мати гарантії щодо повернення своїх коштів. Фінансування будівництва виробничих і адміністративних об'єктів дещо складніше, оскільки в цьому випадку адміністрація, як правило, замовником не виступає. Однак і тут, якщо подібне будівництво входить в її інтереси, банк має розраховувати на отримання відповідних гарантій.

Питання прямих фінансових вкладень у будівництво, реконструкцію і благоустрій об'єктів може бути розв'язане адміністрацією регіону швидко, якщо однією з умов співпраці є подальша передача у власність банку певної частини побудованого й реконструйованого об'єкта. Як показує практика, умови, що в цей час пропонуються банками, дозволяють, зонайбільше, отримати нерухомість за цінами, фактично нижчими від ринкових. Тобто банк йде на пряме фінансування для задоволення своїх потреб у нерухомості і бере участь у вирішенні соціально-економічних проблем регіонів. Тому для стимулювання фінансування програм соціально-економічного розвитку регіонів з боку банків місцеві органи влади можуть давати їм деяку можливість для додаткового одержання прибутку, збільшуючи їх частки в об'єктах, що будуються. Вибір залишається за виконавчою владою регіонів і визначається поставленими перед нею цілями й за-

вданнями, якими є прискорення будівництва й реконструкції об'єктів шляхом зменшення частки муніципальної власності або забезпечення постійної частки адміністрації місцевої влади, яка залишається порівняно високою.

У питаннях, що стосуються продовольчого забезпечення району, міста, області, які гостро стоять перед місцевими органами влади, можна також знайти досить широкі сфери співпраці і використання для вирішення цих завдань банківського капіталу. Останніми роками поширилась практика, коли в рамках програми постачання в райони товарів народного споживання і продуктів харчування торговельним підприємствам, на які покладено ці обов'язки, виділяються кредитні ресурси. Банк у цьому випадку, на наш погляд, має максимально йти назустріч бажанням місцевої адміністрації, оскільки забезпечення населення товарами і продовольством у цей час дуже складне, а від умов фінансового кредитування постачання їх до регіонів значною мірою залежить кінцева ціна продуктів і товарів для споживачів конкретного регіону. Унаслідок цього громадянський обов'язок усіх банків – всіляко сприяти своєчасній реалізації програм забезпечення населення всіх регіонів країни.

У разі, коли постачання надходить з-за кордону, банки також можуть взяти на себе низку функцій, серед яких найважливішими є такі послуги, як конвертація гривні, надання валютного кредиту, а також терміновий переказ коштів платежу. Відправляючи кошти платежу за кордон, банки можуть своїми каналами, підстраховуючись, перевірити надійність постачальника і в разі виникнення якихось сумнівів забезпечити всі зацікавлені сторони необхідною інформацією.

Досить продуктивною може бути співпраця місцевих виконавчих органів з комерційними банками щодо підтримки розвитку промисловості, особливо підприємств, що переробляють сільськогосподарську продукцію, і підприємств виробництва товарів народного споживання. На території кожного району, міста і області існує виробнича й аграрна інфраструктура. Практично всі виробничі й сільськогосподарські підприємства переживають нині скрутні часи. Звичайно, існує ряд підприємств, в успішній роботі яких регіон особливо зацікавлений і докладает неабияких зусиль для забезпечення їх нормальної роботи. Велику допомогу тут можуть надати банки, зробивши кредитування для розв'язання оперативних питань підприємств і модернізації, технічного переобладнання підприємств та організацій.

Суттєвою може бути допомога банків у реалізації комплексних програм виробничих підприємств, в яких зацікавлені місцеві

органи виконавчої влади. У цьому випадку доцільний переказ розрахункових рахунків даних підприємств у банк, який буде їх фінансувати. Це значно спростить завдання банку щодо коротко-строгового кредитування і знизить його витрати.

Адміністрація місцевих органів влади зі свого боку може піти назустріч банку, надаючи приміщення для нього і його філій. Слід вдаватися до різних варіантів: отримання нерухомості у вигляді частки від побудованих і реконструйованих будівель, продажу, надання в оренду тощо.

На нашу думку, органи виконавчої влади мають всебічно заохочувати й стимулювати створення банками своїх філій, оскільки це і зміцнює позиції самих банків, і дозволяє приватним особам (міським жителям) мати додаткові альтернативи розміщення своїх коштів. З фінансової точки зору такий підхід сприяє накопиченню ресурсів на відповідній території. За необхідності адміністрація місцевої влади може скористатися цими ресурсами як кредитами для фінансування житлового будівництва і будівництва об'єктів соціально-комунального і культурного, транспортного та інших видів міського благоустрою.

Вважаємо також за необхідне звернути увагу на таку складну проблему, як безпека банків. Це одне з найневідкладніших завдань банків за сучасних умов підвищеної криміногенної ситуації в державі. Захист банків від посягання злочинних елементів повною мірою можна здійснити тільки за активної участі місцевих органів влади.

До нормальної безпеки слід віднести профілактичну роботу з попередження розкрадань, що передбачає вивчення стану справ потенційних позичальників, а також докладання максимальних зусиль з боку компетентних органів для забезпечення повернення кредитів несумлінними кредитоодержувачами.

За нинішніх умов досить часто виникає необхідність щодо кваліфікованих консультацій з питань внутрішнього режиму, обладнання сигналізацією, захисту інформації тощо.

Місцева влада, на нашу думку, повинна сприяти банкам, розташованим на їх території, при купівлі квартир для співробітників банків, виділенні земельних ділянок під індивідуальне житлове будівництво тощо.

Існує багато інших аспектів спільної діяльності банків і адміністрації місцевої влади, де їх інтереси збігаються. Якщо така співпраця побудована на основі взаємної довіри і підтримки, взаєморозуміння й усвідомлення взаємозалежності, то вона, як правило, дає позитивні результати.

Банки стають упевненими щодо власної безпеки й безпеки у частині повернення наданих кредитів, отримують моральне задоволення від визнання їх діяльності доцільною, суспільно корисною, що стимулює їх роботу на перспективу й дає можливість прораховувати свої плани наперед. Адміністрація регіону одержує в особі банків надійну фінансову опору.

Реформування господарського управління

17.1. Загальні принципи формування механізму господарського управління регіонами

Необхідність підвищення рівня розвитку продуктивних сил зумовлює необхідність удосконалення господарського механізму управління областю, який має:

- забезпечувати досягнення всією системою цілей розвитку господарства області;
- ґрунтуватися на принципах широкої демократизації управління, що дозволить зорієнтувати свідому господарську активність усього населення даної області на використання наявних резервів;
- органічно вписуватися в економічну, політичну й організаційну структури держави;
- бути гнучким, здатним до перебудови або добудови з урахуванням специфіки розвитку кожного міста й району, розташованих в області.

Система цілей лежить в основі дії господарського механізму регулювання розвитку області, вона повинна ґрунтуватися на урахуванні економічних інтересів усіх соціальних груп населення, трудових колективів, підприємців, асоціацій і забезпечувати інтенсифікацію розвитку господарства області, прогресивну перебудову його структури, прискорення темпів науково-технічного прогресу, розв'язання актуальних соціальних проблем.

Цілі, які має забезпечити господарський механізм управління областю, доцільно поділити на кілька груп відповідно до різних рівнів управління: державні, регіональні (обласні) та локальні.

До цілей державного значення можна віднести:

- підвищення ролі області у прискоренні науково-технічного прогресу шляхом посилення інтелектуального потенціалу висококваліфікованих кадрів;
- підвищення ефективності й повноти використання унікального історично-культурного потенціалу стосовно розвитку туризму та широкої пропаганди культури;
- підвищення ролі області у створенні ринкової інфраструктури, підприємницької і ділової активності, розвитку зовнішньоекономічних зв'язків;
- підвищення ролі області у розв'язанні проблем охорони здоров'я;
- підвищення ролі області у розвитку транспорту.

У складі цілей регіонального рівня важливе значення мають:

- забезпечення ресурсно-цільової збалансованості розвитку виробничого комплексу міст, районів області;
- безперервне вдосконалення структури народного господарства області в напрямку збільшення частки профільних виробництв, посилення їх комплексності, збільшення вкладу окремих районів і міст у розвиток області;
- досягнення збалансованості економічного й соціального розвитку з урахуванням необхідності забезпечення нормативного рівня і якості життя населення;
- раціональне використання районних ресурсів і міських територій, збереження (відновлення) еколого-виробничої рівноваги;
- раціоналізація розміщення продуктивних сил у системі «держава – область».

До локальних цілей, що забезпечуються господарським механізмом регулювання розвитку області, можна віднести такі:

- перепрофілювання, перебазування й ліквідація виробництв, неефективних за економічними, екологічними й соціальними критеріями;
- розв'язання локальних проблем поліпшення якості населення на території (житло, продовольство, працевлаштування, освіта тощо);
- підвищення ефективності функціонування агропромислового, будівельного, енергетичного, транспортного комплексів внаслідок реалізації їх резервів шляхом міжгалузевого, обласного й міжрайонного використання.

Функції конкретного органу управління областю, на наш погляд, можна сформулювати шляхом визначення завдання, що розв'язуються ним. До них належать такі, як:

- регулювання господарської діяльності підприємств і організацій різних форм власності з метою найефективнішого використання природних ресурсів;
- забезпечення комплексного розвитку й ефективного функціонування виробничої і соціальної інфраструктури з метою підвищення ефективності виробничого потенціалу та створення високого рівня умов життя населення;
- захист навколишнього середовища і забезпечення відтворення екологічних умов існування території.

Реалізація цих завдань в умовах ринку пов'язана з необхідністю низки змін як функцій територіальних органів, так і методів реалізації даних функцій. У зв'язку з цим слід розмежувати функції суб'єктів, що господарюють на території області, перейти переважно до податкових методів регулювання господарської діяльності, розширити правову базу для економічних методів регулювання цієї діяльності та надати самостійність муніципальним органам щодо питань формування сучасних територіальних структур управління.

За основний метод регулювання підприємницької діяльності на території області пропонується взяти податкове регулювання. У цій сфері мають бути розширені права обласного органу управління щодо введення і скасування ставок податків, що регулюють різні види господарської діяльності трудових колективів, встановлення і скасування штрафних санкцій у сфері територіального управління, надання пільг за окремими видами податків залежно від місцевих умов.

Особливо гостре обмеження прав місцевих органів спостерігається в галузі ресурсного забезпечення – фінансового та матеріально-технічного. Реорганізувати господарський механізм управління областю слід за такими напрямками:

- від відносин підлеглості підприємств органам керування до відносин партнерства між ними;
- від розробки планових завдань до організації і здійснення заходів щодо активізації господарської діяльності у сфері виробництва товарів;
- від територіальної замкненості до відкритості у всіх сферах господарської діяльності;

- від прямих планових завдань підприємствам з виробництва товарів і послуг до регулювання виробництва економічними методами і координації замовлень на постачання товарів;
- від контролю за виконанням планових завдань підприємствами до контролю за дійсним економічним регулюванням виробництва товарів.

Організація господарського керування областю засновується на принципах самофінансування, самозабезпечення, матеріальної зацікавленості, еквівалентності товарообміну з містами, районами і підприємствами, що знаходяться на території самоврядування, самовідтворення. Передбачаються рівновігідні взаємоеквівалентні відносини суб'єктів господарювання між собою і з обласним органом управління, міськими й районними органами управління, самостійне формування бюджету, активізація господарських функцій районних органів. Враховуючи роль районів і мікрорайонів у системі територіального управління, доцільно концентрувати на цьому рівні управління основну частину договірних відносин з підприємствами і організаціями.

Основа виробничих відносин – власність. На території області мають розвиватись різні форми власності, суб'єктами яких є трудові колективи, підприємства й організації, підприємці, орендарі й інші асоціації виробників та самі муніципальні органи. Власністю останніх на підвідомчій території, якщо інше не передбачене законом, можуть бути засоби виробництва і природні ресурси (земля, вода, надра тощо) відповідно до їх компетенції.

Відносини між суб'єктами господарювання й органами управління визначають систему виробничих відносин стосовно розподілу ресурсами, що знаходяться на території області, її районів і міст, розподілу і привласнень виробленого продукту. Виробничі витрати на природні ресурси мають входити до суспільно необхідних витрат праці і ціни продукту як найважливіша складова частина матеріалізованої праці. Ці грошові кошти акумулюються органом управління області для розвитку виробництва, вони покликані відновлювати навколишнє середовище, забезпечувати соціальні гарантії.

До складу економічних важелів господарського механізму управління областю входять ціна, товарообмін, фінанси, податки і кредит. Ціна визначає співвідношення попиту і пропозиції. Тому норма податку на користь муніципального бюджету, бюджету області і державного бюджету визначається на основі рівня цін, що склався на товари в області. Обласний орган управління у

зв'язку з цим має встановлювати порядок розробки, затвердження і контролю економічно обґрунтованих оптових, закупівельних, роздрібних, договірних та біржових цін і тарифів на товари й послуги, що надаються на даній території.

Обласні, районні й міські органи управління мають знати не тільки рівень самої ціни на продукцію, що випускається на їх території, але і її складові – матеріальні витрати, заробітну плату, витрати на природні ресурси, прибуток. Без такого регулювання ціна виконує лише облікову функцію, а не стимулюючу. Ціна служить економічною базою для наукового обґрунтування рівнів використання матеріальних, природних, трудових ресурсів і коштів, що відраховуються у бюджет.

Особливого розгляду в умовах ринкових відносин заслуговують біржові ціни, регульовані попитом і пропозицією. У зв'язку з цим діяльність товарної біржі має обмежуватись номенклатурою товарів, що нею реалізуються. Зокрема, орган управління областю визначає номенклатуру і обсяг реалізації, використовуючи систему гнучкого оподаткування комерційних прибутків.

Товарообмін області з іншими регіонами здійснюється на основі цінової еквівалентності. Еквівалентний лише той обмін, який за однакових умов виробництва забезпечує області гарантований рівень кінцевого споживання.

Нееквівалентний обмін, фактично привласнення результатів праці одного регіону іншим, одного підприємства іншим, викликає деформацію економічної структури, послаблює зацікавленість у праці. Вартість додаткової праці, що вивозиться в інші регіони через низьку її норму в ціні суспільного продукту регіону (підприємства), підлягає поверненню безпосереднім виробникам через систему оподаткування і за каналами перерозподілу фінансових ресурсів. Соціально гарантований рівень споживання на території області забезпечується за рахунок реальних доходів населення, що формуються відповідно до суспільно необхідних витрат праці й сумарної ціни суспільного продукту на певній території.

Основним джерелом дохідної частини обласного бюджету є податки.

Система господарського управління області має бути висококоординованим централізованим механізмом досягнення конкретних цілей економічного й соціального розвитку, а структура управління областю повинна забезпечувати планування, координацію формування довгострокових цілей та інвестиційну політику. Функціонування цієї системи управління здійснюється на

основі постійних контактів між службовцями муніципальних органів і працівниками приватного сектору, націлених на досягнення взаємоприйняттого підходу до довгострокового економічного і соціального розвитку області.

Структура господарського управління областю має бути знеособлена, раціональна, гнучка, спеціалізована, контрольована й ефективна. Вона має включати в себе підсистеми ринку й цін, муніципального управління та узгодження інтересів. Перша з цих підсистем забезпечує розвиток виробництва товарів і послуг, друга – ієрархію у виробництві суспільних благ і послуг, а третя – договірні відносини.

Основою кожної приватної фірми є три категорії працівників – це керівники, робітники і акціонери. Тому в структурі апарату управління областю мають бути представлені всі ці групи в законодавчих і виконавчих ланцюгах системи.

Економічна політика структури управління областю спрямовується на стимулювання прямої конкуренції, особливо в тих сферах, де ціна, технічний рівень і якість є визначальними параметрами.

Поряд з економічними в управлінні мають використовуватись і протекціоністські методи, які можуть охоплювати, за оцінкою фахівців, близько 35–40% господарського обороту.

Має бути певний баланс між великомасштабними підприємствами, торговими компаніями і банками, дрібними й середніми фірмами. Відносини «бізнес – муніципалітет» мають будуватися на цьому балансі.

Економічне й соціальне планування і прогнозування спрямовується не на те, щоб розробити детальний проект плану, а на те, щоб визначити напрямок економічного й соціального розвитку. Планування має включати ретельно розроблений набір важелів (тарифи, контроль за інвестиціями, урядову закупівлю, податкову політику і фінансові позики) муніципального впливу на промисловість, сільське господарство та інші галузі. Прогнозування має передбачати економічну активність і спади у розвитку нових і традиційних галузей та виробництв. У цьому плані економічні методи регулювання господарської діяльності забезпечуються нормативними актами, що посилюють відповідальність за порушення економічних методів регулювання. Крім того, необхідне розширення прав обласних органів управління в питанні застосування їх на всій території.

Таке розширення прав, на наш погляд, пов'язане із законодавчим закріпленням (у законі про місцеве самоврядування)

передачі частини повноважень щодо розв'язання питань господарського розвитку районним ланкам управління; наданням районним ланкам повної самостійності дій у рамках переданих повноважень щодо встановлення ставок податків і цін на ресурси та щодо інших економічних методів регулювання господарської діяльності; закріпленням законодавчих переваг територіальних органів управління над галузевими в питаннях ведення господарської діяльності на території області.

17.2. Упровадження корпоративного управління

Процес глобалізації, який охопив усю міжнародну економіку, а разом з ним зростання впливу транснаціональних корпорацій на економічний, фінансовий, політичний, економічний розвиток держав зумовили необхідність пошуку вагомих важелів впливу на фінансово-господарську діяльність корпорацій. Таким важелем зарекомендував себе метод корпоративного управління, адже розвинуті країни вбачають у вдосконаленні методів корпоративного управління «ключ до процвітання та збільшення кількості робочих місць у результаті підвищення спроможності корпорацій змагатися за частку міжнародного капіталу».

Радою Європейського співробітництва починаючи з 1968 року приймаються директиви, які стосуються законодавчого регулювання питань створення, злиття, поділу акціонерних товариств, змісту обов'язкової для розкриття інформації, розподілу повноважень між органами товариства, процедур прийняття важливих для акціонерів та кредиторів рішень тощо. Отже, «оприлюднення інформації», «відкритість» та «ринкова вартість акцій» вважаються сьогодні основними поняттями корпоративного управління.

З цього випливає, що країни, які ігнорують упровадження корпоративного управління або відстають з його впровадженням, поступово втрачають позиції на світовому ринку, а як результат – не можуть конкурувати в боротьбі за ринки, а тим більше не можуть розраховувати на отримання довгострокових інвестицій.

Підтвердженням важливості й необхідності впровадження корпоративного управління є й те, що у 1995 році Асоціація глобальних інституційних інвесторів, фондових бірж та фахівців з управління заснувала міжнародну мережу корпоративного управління (ММКУ) з метою забезпечення дотримання стандартів корпоративного управління в усіх країнах – членах Асоціації. Далі в 1998 році лідери країн «великої сімки» проголосили реформу корпора-

тивного управління новітньою опорою економічної архітектури суспільства часів після завершення холодної війни і доручили Організації економічного співробітництва та розвитку розробити міжнародні стандарти з корпоративного управління, а МВФ та Всесвітньому банку реконструкції та розвитку було доручено оцінити, наскільки впроваджуване в державах корпоративне управління відповідає цим стандартам.

Економічна ситуація в Україні, яка виникла у зв'язку з переходом на нові засади господарювання та необхідністю створення відповідних організаційно-правових форм залучення інвестицій, концентрації капіталів та їх успішного функціонування, саме і визначає особливу актуальність розробки та впровадження законодавчої бази для регулювання діяльності акціонерних товариств, процедур управління ними, захисту прав акціонерів тощо з урахуванням світового досвіду.

Закон України «Про господарські товариства», прийнятий у 1991 році, створив умови для організації та діяльності різних форм господарських товариств, у тому числі акціонерних, що було особливо важливим для проведення масової приватизації. Але саме зміни структури акціонерної власності, які відбулися внаслідок масової приватизації, та її перерозподіл, що триває на вторинному ринку цінних паперів, вимагають більш детального законодавчого регулювання корпоративних правовідносин.

Корпоративна реформа організації бізнесу має такі переваги:

- 1) акціонерне товариство (корпорація) – найбільш ефективна форма залучення, організації виробництва щодо залучення грошового капіталу; їй властивий унікальний спосіб фінансування – шляхом продажу акцій. Це дає змогу залучати фінансові ресурси великої кількості окремих осіб. Інвестор може перерозподіляти ризик, укладаючи капітал у різні корпорації;
- 2) власники акцій ризикують лише сумою, яку вони сплатили при купівлі акцій. Кредитори можуть звертатися з позовом до корпорації як до юридичної особи, але не до власників акцій корпорації як до приватних осіб. Це полегшує завдання залучення грошового капіталу;
- 3) велика концентрація капіталів дає змогу корпорації реалізувати ефект масштабу виробництва і більш глибокої спеціалізації праці;
- 4) корпорація як юридична особа існує незалежно від її власників. Передача власності корпорації шляхом продажу акцій не підриває її цілісності, тобто вона характеризується певною стійкістю.

Переваги корпорацій є досить значними і звичайно більші за їх недоліки, хоча про останні теж не слід забувати, а саме:

- 1) з суспільної точки зору в корпоративній формі бізнесу закладені можливості для деяких зловживань, адже статус юридичної особи надає деяким недобросовісним власникам компаній можливість уникнути особистої відповідальності за сумнівну виробничу діяльність;
- 2) існує проблема подвійного оподаткування: та частина доходу корпорації, яка виплачується у вигляді дивідендів власникам акцій, обкладається податком двічі: перший раз – як частина прибутку корпорації, другий раз – як частина особистого доходу;
- 3) «розширення» власності призводить до бездіяльності звичайного акціонера в управлінні;
- 4) складність ліквідації. Принцип обмеженої відповідальності створює багато проблем під час ліквідації, найчастіше ліквідація корпорації відбувається внаслідок злиття або поглинання.

Отже, система управління акціонерним товариством повинна передбачати можливість волевиявлення усіх власників акцій як безпосередньо, так і через представництва. Але проблема полягає у протиріччях, закладених в акціонерній формі господарювання. Інтереси акціонерів і менеджерів часто не збігаються: останні зацікавлені у збільшенні розміру корпорації, влади і престижу; менеджери мають часто фіксовану заробітну плату; частка менеджера значною мірою залежить від стабільності розвитку компанії і він прагне мінімізувати ринкові інвестиції з метою уникнення банкрутства і звільнення. Натомість більшість акціонерів прагнуть великих дивідендів.

Система управління акціонерним товариством саме і покликана вирішувати зазначені суперечності, які характерні для корпорацій. Компетенція виконавчих органів господарських товариств не визначається так жорстко та вичерпно, як компетенція вищих органів. Це пов'язано з тим, що різноманітність та складність завдань, які вирішують органи управління акціонерного товариства, не дозволяють їх жорстко регламентувати.

Українське законодавство не розкриває і не визначає достатньою мірою форми контролю й регулювання діяльності правління, що на практиці призводить до ускладнень з визначенням компетенції спостережної ради, конфліктів з акціонерами.

Слід мати на увазі й те, що в Україні в діяльності акціонерних товариств на першому місці стоять проблеми захисту прав

акціонерів. На жаль, чинним законодавством багато аспектів діяльності акціонерних товариств не регламентується. У статутах товариств ці елементи теж не завжди знаходять своє вирішення.

Конфлікти, що виникають в акціонерних товариствах, можна класифікувати за такими ознаками:

- нехтування правами інвесторів;
- утворення моделі «економіки інсайдерів» (директорів і робітників) зі специфічною розстановкою сил і зацікавленими групами власників.

Важливою особливістю перехідного періоду є встановлення контролю директорів над підприємствами. До того ж реальна влада підсилюється залежністю робітників від адміністрації, а норми Законів України «Про підприємства в Україні» та «Про господарські товариства» тільки в загальних рисах характеризують порядок реорганізації товариства, що на практиці призводить до численних порушень прав кредиторів та акціонерів товариства у випадку його поділу, перетворення, злиття, приєднання, виділення.

Світовий досвід передбачає такі обов'язки ради директорів корпорацій:

- визначення стратегічного напрямку;
- контроль за дотриманням кадрової політики щодо вищого управлінського персоналу;
- контроль, моніторинг, нагляд;
- захист інтересів власників акцій, забезпечення виплати дивідендів;
- прийняття рішень про використання ресурсів, проведення інвестицій;
- встановлення стандартів поведінки, забезпечення законності дій;
- захист інтересів найманих працівників;
- участь у формуванні бюджету;
- затвердження фінансових результатів;
- визначення розміру оплати праці вищого управлінського персоналу.

Для контролю за менеджерською діяльністю акціонери застосовують низку механізмів:

- 1) прямий контроль на основі використання права голосу на зборах акціонерів;
- 2) наймання агентств для захисту своїх інтересів;

- 3) прийняття на себе контролю за корпорацією;
- 4) суперництво за повноваження;
- 5) банкрутство.

Таким чином, сама система корпоративного управління є системою компромісів. Вибір найбільш оптимальних рішень є запорукою успіху корпорації.

Завдання ж законодавців, державних регулюючих органів – створити таке середовище, запровадити такі «правила гри», за яких вкладання коштів у корпоративні цінні папери буде привабливим для інвесторів, а залучення додаткових коштів надасть можливість акціонерним товариствам випускати конкурентноспроможну продукцію.

У наш час переважна більшість промислових підприємств країни фактично є акціонерними товариствами. Дана організаційно-правова форма надає певні переваги стосовно засобів залучення таких необхідних українським підприємствам інвестиційних коштів для відновлення виробництва. Саме акціонерні товариства мають можливість щодо отримання капіталовкладень шляхом випуску та розміщення додаткових емісій своїх акцій. Проте ці процеси безпосередньо залежать від уміння управляти підприємством, рівня акціонерних відносин та зацікавленості усіх власників акцій у подальшому розвитку акціонерного товариства.

Таким чином, розвиток систем ринкових відносин в Україні та вихід з економічної кризи неможливі без становлення корпоративного сектору економіки. Формування останнього перебуває поки що на початковому етапі, але вже можна говорити про специфічні вітчизняні тенденції його розвитку, що в більшості випадків, на жаль, мають негативний характер.

Доводиться констатувати, що ситуація, яка склалася сьогодні в національному господарстві, вказує на неадекватність механізмів діючої моделі функціонування акціонерних товариств. На багатьох об'єктах триває згорання виробництва, основні фонди підприємств зношені, заробітна плата працівникам виплачується нерегулярно, відчувається падіння платоспроможного попиту та звуження ринків збуту виробленої продукції. Це призводить до скорочення робочих місць та податкових надходжень і, як наслідок, до зuboжіння населення та посилення соціального напруження.

У наш час провідні позиції на фондовому ринку України серед фінансових інструментів за обсягами випуску займають акції.

Головною особливістю функціонування національного ринку акцій є обслуговування процесу перерозподілу прав власності на відміну від ринків розвинутих країн, де найважливішою є саме

функція залучення додаткових коштів для розвитку підприємств. Масова сертифікатна приватизація не вирішила своїх головних економічних завдань – надходження інвестицій на підприємства та формування ефективного власника.

Масова сертифікатна приватизація лише дозволила досить глибоко реформувати державну власність та залучити широке коло населення до операцій, які здійснюються на фондовому ринку. Натомість мета не досягнута, доки приватна власність у формі тих акціонерних товариств, які створені у процесі приватизації, не довела своєї переваги. Це значною мірою пов'язано з низьким рівнем управління акціонерними товариствами.

Налагодження управління акціонерними товариствами, а тим більше вітчизняними корпоративними відносинами залежить від дієвих структурних змін як на мікро-, так і на макроекономічному рівні. Держава повинна законодавчо врегулювати діяльність акціонерних товариств, визначитись з податковою політикою, регулюванням ринку цінних паперів, інвестиційної діяльності та ін. За таких умов можна очікувати на підвищення ефективності корпоративного управління українськими підприємствами та їх подальший розвиток.

До цього часу ще не вироблено єдиної моделі корпоративного управління, натомість існують загальноприйняті принципи (стандарти), які лежать в основі ефективного корпоративного управління і можуть бути застосовані у широкому діапазоні правових, економічних та політичних умов.

Поява загальноприйнятих стандартів корпоративного управління обумовлена, передусім, зростанням уваги до питань корпоративного управління в умовах глобалізації фінансових ринків, лібералізації руху капіталу. Це спроба встановлення загальноприйнятих, прозорих та зрозумілих в усьому світі «правил гри» на фінансовому ринку. Розроблення міжнародних стандартів корпоративного управління є також відповіддю суспільства на світові фінансові кризи та прагненням до стабільності фінансових ринків.

Сьогодні вдосконалення корпоративного управління на національному рівні стало одним із важливих напрямів зусиль багатьох країн. Одним із інструментів, який використовується для досягнення цієї мети, є запровадження національних принципів (кодексів) корпоративного управління. Поштовхом до появи цих документів стали:

- усвідомлення неможливості вирішення всіх проблем, які існують у галузі корпоративного управління виключно на рівні національного законодавства та необхідності їх

- врегулювання шляхом запровадження етичних норм, правил поведінки ненормативного характеру в практику корпоративного управління;
- погляд на корпоративне управління як важливий фактор національного розвитку та необхідну вимогу існування в умовах міжнародного конкурентного середовища, адже сьогодні багато країн розцінює корпоративне управління як складову ринкових реформ, умову розвитку приватного бізнесу, засіб підвищення конкурентоспроможності на міжнародних ринках та поліпшення показників економічної діяльності в цілому.

17.3. Тенденції, принципи і реалізація положень корпоративного управління

Один із головних чинників, який впливає на успішну діяльність акціонерного товариства, – це можливість його доступу до інвестиційних ресурсів, але водночас товариство не може розраховувати на довіру інвесторів та надходження зовнішнього фінансування, якщо воно не вживає заходів щодо запровадження ефективного корпоративного управління, а саме: належного захисту прав інвесторів, надійних механізмів управління та контролю; відкритості та прозорості у своїй діяльності.

У широкому розумінні корпоративне управління слід розглядати як систему, за допомогою якої спрямовується та контролюється діяльність акціонерного товариства. У рамках корпоративного управління визначається, яким чином інвестори здійснюють контроль за діяльністю менеджерів, а також яку відповідальність несуть менеджери перед інвесторами за результати діяльності товариства.

Належна система корпоративного управління дозволяє інвесторам бути впевненими в тому, що керівництво товариства розумно використовує їх інвестиції для фінансово-господарської діяльності, і таким чином збільшується вартість частки участі інвесторів в акціонерному капіталі товариства.

Корпоративне управління не обмежується виключно відносинами між інвесторами та менеджерами, а передбачає також урахування законних інтересів та активну співпрацю із заінтересованими особами, які мають легітимний інтерес діяльності товариства (працівниками, споживачами, кредиторами, державою, громадськістю тощо). Це пов'язано з тим, що товариство

не може існувати незалежно від суспільства, в якому воно функціонує, і кінцевий успіх його діяльності залежить від внеску всіх заінтересованих осіб.

Таким чином, сутністю корпоративного управління є система відносин між інвесторами – власниками акціонерного товариства, його менеджерами, а також заінтересованими особами для забезпечення ефективної діяльності товариства, рівноваги впливу та балансу інтересів учасників корпоративних відносин.

Важливість корпоративного управління для акціонерного товариства полягає у його внеску до підвищення їх конкурентоспроможності та економічної ефективності завдяки забезпеченню:

- належної уваги до інтересів акціонерів;
- рівноваги впливу та балансу інтересів учасників корпоративних відносин;
- фінансової прозорості;
- запровадження правил ефективного менеджменту та належного контролю.

Важливість корпоративного управління для держави обумовлена його впливом на соціальний та економічний розвиток країни шляхом:

- сприяння розвитку інвестиційних процесів, забезпечення впевненості та підвищення довіри інвесторів;
- підвищення ефективності використання капіталу в діяльності товариств;
- урахування інтересів широкого кола заінтересованих осіб, що забезпечує здійснення товариствами діяльності на благо суспільства та зростання національного багатства.

Хоча у світі немає єдиної моделі корпоративного управління, існують загальноприйняті принципи (стандарти), які лежать в основі ефективного корпоративного управління і можуть бути застосовані у широкому діапазоні правових, економічних та політичних умов.

Корпоративне управління побудоване на принципах, метою прийняття яких є узагальнення на підставі загальноприйнятих міжнародних стандартів та національних особливостей досвіду та рекомендацій, необхідних для удосконалення практики корпоративного управління в Україні на основі якісного та прозорого управління. Дотримання принципів допомагає товариству підвищити інвестиційну привабливість та конкурентоспроможність.

Принципи корпоративного управління виступають посібником, який дає відповіді на запитання, як українським підприємствам подолати «кризу довіри» вітчизняних та іноземних інвесторів та як залучати фінансові ресурси на вітчизняному і на міжнародних фондових ринках відповідно. Документ містить стандарти та правила, які домінують в усьому світі на фінансових ринках і дотримання яких є однією із необхідних умов залучення інвестицій.

Питання розвитку корпоративного управління важливі для всіх видів товариств, однак найбільшу актуальність воно має для акціонерних товариств, які відчувають гостру потребу у фінансових ресурсах.

Крім того, принципи корпоративного управління дають відповіді не тільки на запитання, як мобілізувати капітал, але і яким чином здійснювати належний контроль за його ефективним використанням. Відповідь на це питання є ключовим завданням корпоративного управління й обумовлена проблемою, яка виникла внаслідок розмежування функцій власності та управління і необхідністю приділення належної уваги захисту прав інвесторів в умовах, коли одні особи володіють товариством, а інші ним управляють.

З огляду на це принципи корпоративного управління адресовані, у першу чергу, тим українським акціонерним товариствам і підприємствам, яким потрібні інвестиції і які готові для їх залучення відповідати найвищим стандартам корпоративного управління. Потенційно всі вони є відкритими акціонерними товариствами, акції яких купуються та продаються на організованому фондовому ринку. Разом з тим документ містить універсальні принципи та рекомендації щодо ефективного управління товариством. Тому положення корпоративного управління можуть застосовувати як акціонерні товариства, так й інші види підприємств, фірм, компаній у частині, яка відповідає нормам чинного законодавства, що регулює їх діяльність.

Принципи корпоративного управління мають рекомендаційний характер та розраховані на добровільне застосування. Головним стимулом щодо їх дотримання товариствами є економічна доцільність та об'єктивно існуючі вимоги ринку щодо залучення інвестицій.

Базуючись на положеннях цього документу та індивідуальних особливостях, товариства повинні творчо і гнучко впроваджувати власні системи корпоративного управління, постійно їх оцінювати та вдосконалювати.

Упровадження принципів корпоративного управління має здійснюватися товариствами, зокрема, шляхом:

- повсякденного добровільного їх застосування;
- включення до внутрішніх документів товариств положень принципів;
- розкриття товариствами на рівні річного звіту інформації щодо дотримання положень принципів або вмотивування причин відхилення від викладених у них рекомендацій.

Запровадження принципів корпоративного управління в Україні є еволюційним за характером і підлягає удосконаленню відповідно до практики їх застосування.

Мета діяльності акціонерного товариства полягає в максимізації добробуту акціонерів у вигляді зростання ринкової вартості акцій товариства, а також отримання акціонерами дивідендів. Тому товариство повинно забезпечити інвестиційну привабливість емітованих ним акцій протягом усього періоду діяльності товариства. З цієї метою товариство має збільшувати власний капітал, налагоджувати ефективні відносини із заінтересованими особами та забезпечувати виконання умов для включення акцій товариства до лістингу бірж та торговельно-інформаційних систем і їх обігу на ринку. Товариства мають здійснювати управління таким чином, щоб забезпечити як розвиток товариства в цілому, так і реалізацію права кожного акціонера на отримання доходу у зв'язку зі здійсненням інвестицій в акції товариства. Відповідно товариство має здійснювати свою діяльність згідно з правилами ділової етики та враховувати інтереси суспільства в цілому.

ВИСНОВКИ

Соціально-економічний розвиток України безпосереднь залежить від розвитку виробництва, адже збільшення обсягів виробництва знімає соціально-економічне напруження, а, зниження призводить, навпаки, до його посилення, що супроводжується труднощами з реалізацією створеного продукту, погіршенням фінансового становища суб'єктів господарювання, що значною мірою спричинює негативні явища в економіці. Отже, сучасні тенденції розвитку національної економіки України характеризуються наростанням труднощів та проблем на ринках капіталів, а поряд з ними проблемами державного регулювання й розвитку фінансової та грошово-кредитної політики.

Тому управління економікою необхідно організувати таким чином, щоб об'єднати розширене відтворювання капіталу, продукту й доходів та забезпечити їх регулювання за допомогою відтворювальних процесів кругообігу капіталу. Причому чітка організація цієї системи та підвищення її ефективності досягається лише в тому випадку, коли капітал, продукт і дохід мають постійну тенденцію до збільшення. Відповідно до цього маємо систему кругообігу, в якій суспільство є суб'єктом кругообігу суспільного капіталу, виробництво – суб'єктом кругообігу засобів виробництва в складі продукту, населення – суб'єктом кругообігу споживчих доходів через придбання предметів споживання і послуг.

Ефективність економіки проявляється у зростанні обсягів виробництва необхідної суспільству продукції, а оскільки рівень ефективності економіки в цілому визначається ефективністю роботи всіх її складових, таких, як виробництво, розподіл, обмін та споживання, то їх необхідно аналізувати окремо та визначати вплив кожної частини на економіку.

Таким чином, відтворювальні підрозділи та споживаючі сектори економіки забезпечують життєдіяльність єдиного народно-господарського організму, а відповідно, вирішується проблема збалансованості життєвого циклу. Для вирішення цієї проблеми слід забезпечити впровадження комплексу заходів шляхом розробки і затвердження концепцій:

- розвитку національної економіки, яка повинна відповідати загальносвітовим напрямкам розвитку та вимогам соціально орієнтованої ринкової економіки;
- державного регулювання економічних процесів відповідно до особливостей соціально-економічного розвитку України, масштабів інвестиційної діяльності держави, а також її зобов'язань щодо соціального забезпечення громадян.

Відповідно такий підхід у діяльності уряду має бути спрямований на:

- зміцнення дохідної частини державного бюджету в основному за рахунок ліквідації тіньової економіки;
- коригування структури видатків державного бюджету;
- упорядкування системи державного фінансового контролю;
- забезпечення привабливості інвестицій;
- боротьбу з інфляцією, дефіцитом бюджету.

Для забезпечення народногосподарської єдності економіки України слід налагодити систему управління суспільним капіталом та мати на увазі, що, з одного боку, держава, управляючи суспільним капіталом, використовує фінансово-грошову систему як механізм регулювання економіки, виходячи з граничного періоду кругообігу суспільного капіталу, з іншого – суспільний капітал не тільки поступово поглиблює міжгалузевий взаємозв'язок суспільного виробництва, але й створює матеріальні структури, які пов'язують в єдине ціле розширене відтворення продукту і кругообіг капіталу, в основі якого лежить найбільш загальний розподіл відтворювальних галузей: паливно-енергетичної, сировинної, інвестиційної, споживчої. Вони істотно відрізняються один від одного за швидкістю обігу капіталу, і тим самим кожний з них зумовлює формування відповідного (за фондомісткістю) типу розширеного відтворювання, адекватного тим чи іншим вимогам кругообігу суспільного капіталу й досягнення грошово-товарної збалансованості.

Отже, для стабільного розвитку економіки необхідна економічна політика, основою якої має стати концентрація капіталів і їх спрямування на пріоритетні напрямки виробництва. У зв'язку з цим необхідно відповісти на питання, що сьогодні являє собою фінансово-кредитна система України.

По-перше, як фінансова, так і кредитна системи мають самостійність, але разом створюють відповідну фінансово-кредитну політику. По-друге, фінансово-кредитна політика держави – головний ланцюг у розвитку економіки. По-третє, через фінансово-кредитну систему держава контролює рівень інфляції, забезпечує стабілізацію

грошової одиниці, зростання економіки, зайнятості, стабілізацію платіжного балансу та зростання доходів. Зрозуміло, що одночасно вирішити всі ці проблеми неможливо, а тому потрібно вибрати пріоритети.

На сьогодні в Україні відсутня цілеспрямована політика інвестування виробництва конкурентоспроможних товарів, а кредитується, як правило, посередницькі організації.

Закон грошового обігу відображає взаємозв'язок багатьох елементів, до яких належать: сума цін на товари та послуги; наявність грошової маси; швидкість обігу грошової маси; безготівкові розрахунки; приріст кредитів за відповідний період. Слід пам'ятати не тільки про об'єктивність їх взаємозв'язку, але й про те, що відносини між ними змінюються залежно від конкретних обставин та заходів грошової, кредитної та фінансової політики.

Необхідно налагодити зв'язки між Національним та комерційними банками, і особливо між малими і середніми, які сьогодні не можуть конкурувати великими банками, а поряд з цим створити в кредитній системі банки (державні чи комерційні), які б мали чітку спрямованість на довгострокове кредитування інвестиційних процесів.

У самому відтворювальному процесі закладені внутрішні можливості інвестування. Необхідно тільки своєчасно акумулювати і швидко інвестувати кошти накопичень в об'єкти, що мають пріоритетне значення, або в аграрний сектор економіки.

Економічне становище в аграрному секторі залишається складним. Основними причинами цього є послаблення державної підтримки сільськогосподарських виробників, відсутність необхідних кредитних внесків, порушення паритетності міжгалузевого обміну, поглиблення диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, звуження внутрішнього ринку внаслідок зниження платоспроможності населення.

Сьогодні фактично немає державного нагляду за тими процесами, що відбуваються на селі. Однак навіть найефективніші заходи не дадуть належних результатів без кардинальних аграрних реформ у всіх напрямках і, у першу чергу, прискорення виділення коштів для інвестування в сільське господарство.

Світовий досвід показує, що такий ресурс, як земля, завжди в ціні. Завдяки цьому ресурсу підтримуються активи сільгоспвиробників, стабільною залишається їх кредитоспроможність у відносинах з банками. Він є також міцним бар'єром проти інфляції.

Як свідчить практика, революційні перетворення в агропромисловому комплексі держави без задіяння практичного механізму оцінки й застави землі – справа важка. Тому особливе місце посідають банки, які б почали працювати з землею, як з товаром. Оцінена земля викликатиме зовсім інше ставлення до себе з боку її реальних господарів. Вона має стати чинником, завдяки якому село активізується та збагатить свій потенціал.

Разом з тим очевидно, що в міру розвитку економіки, посилення державної підтримки та збільшення капіталу комерційних банків інвестиційно-інноваційне кредитування буде розвиватись.

Потреба в розширенні діапазону банківських операцій об'єктивно впливає з умов конкурентного середовища, яке поступово складається на вітчизняному ринку.

Список літератури

1. Азаров В., Гурченко М. Основні напрями реформування державного підприємства // Економіка України. – 1995. – № 2. – С. 59–63.
2. Асонов Г.Ф., Хуторненко С.А., Шаблій Е.И. Особенности экономической культуры в США, Японии и странах Западной Европы. – К.: УкрНТИ, 1992. – 60 с.
3. Бабич В.П., Сало И.В. Государственное управление финансами в рыночной экономике. – К.: Академія інформатики, 1994. – 97 с.
4. Бобров В.Я. Основы рыночной экономики. – К.: Либідь, 1995. – 320 с.
5. Борисенко А. Экономико-математическая модель эффективного использования инвестиций // АПК; экономика, управление. – 1995. – № 1. – С. 25–30.
6. Браунинг П. Современные экономические теории. – М.: Экономика, 1986. – 160 с.
7. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: У 3 т. – К., 1998. – Т. 3: Час світу. – 192 с.
8. Васильченко З.М. Структурні диспропорції у розвитку банківської системи України // Фінанси України. – 2005. – № 9. – С. 140–149.
9. Грудзевич У.Я. Проблеми розвитку комерційних банків на регіональному рівні // Регіональна економіка. – 2001. – № 2. – С. 59–66.
10. Долішній М.І., Другов О.О. Проблеми та перспективи підтримки банками економіки регіонів // Економіка України. – 2005. – № 9. – С. 4–9.
11. Другов О.О. Регіональні банки та їх інвестиційна політика (стан та шляхи вдосконалення) // Регіональна економіка. – 2003. – № 4. – С. 116–121.
12. Д'яконова І.І. Податки та податкова політика України. – К.: Наукова думка, 1997. – 122 с.
13. Д'яконова І.І. Теоретичні та економічні основи інвестиційної діяльності. – Суми: Слобожанщина, 1998. – 68 с.
14. Епифанов А.А. Механизм регулирования комплексного социально-экономического развития областного региона в условиях перехода к рынку. – Х.: Основа, 1993. – 76 с.

15. Епифанов А.А. Экономические основы регионализации управления в новых условиях хозяйствования. – Х.: Основа, 1993. – 76 с.
16. Єпифанов А.О., Сало І.В., Д'яконова І.І. Бюджет і фінансова політика України. – К.: Наукова думка, 1997. – 302 с.
17. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: Прогресс, 1990. – 736 с.
18. Лукинов І.І. Економічні трансформації. – К.: Інститут економіки НАН України, 1997. – 268 с.
19. Лукинов І. Інфляційна політика, її руйнівні наслідки і шляхи її подолання // Економіка України. – 1994. – № 1. – С. 3–18.
20. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономика: принципы, проблемы и политика. – К.: Хагард-Демос, 1993. – 785 с.
21. Мескон М.Х., Альберт М., Ходуори Ф. Основы менеджмента. – М.: Дело, 1992. – 702 с.
22. Мерзляков В.Н. Стабилизация экономики – основа стабилизации финансов // Финансы. – 1994. – № 6. – С. 10–16.
23. Мтерний С. Власність і особливості її розвитку в розвинутих країнах світу // Економіка України. – 1994. – № 4. – С. 48–56.
24. Налоги в развитых капиталистических странах: теория, практика, проблемы. – М.: НИФИ, 1990. – 59 с.
25. Олійник О.В. Теоретико-методологічні засади державного регулювання аграрного ринку // Економіка України. – 2005. – № 7. – С. 65–73.
26. Олійник О.В. Циклічність відтворювального процесу в сільському господарстві. – Х.: ХНАУ, 2005. – 321 с.
27. Основы стійкого розвитку // За ред. проф. Л.Г. Мельника. – Суми: Університетська книга, 2005. – 654 с.
28. Пебро М. Международные экономические, валютные и финансовые отношения. – М.: Прогресс-Универс, 1994. – 496 с.
29. Петров В., Глебова О. Об оценке инвестиционных качеств акций // Экономика и жизнь. – 1993. – № 17. – С. 14.
30. Покритан А., Звержов М. Сучасна криза і практика реформ / / Економіка України. – 1994. – № 7. – С. 14–25.
31. Прикин Б.В. Стратегия экономики (природный экогармонизм). – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
32. Рапопорт В.Ш. Системная модель управления инфляцией. – К.: Скарбниця, 1994. – 80 с.
34. Савлук М. Інфляція в Україні: витоки і сучасний стан // Економіка України. – 1994. – № 2. – С. 9–18.
35. Сало І.В. Фінансово-кредитна система України та перспективи її розвитку. – К.: Наукова думка, 1995. – 178 с.
36. Сало І.В., Д'яконова І.І., Соколенко Т.І. Формування і розвиток державності, економіки та науки України. – Суми: Козацький вал, 2003. – 543 с.

37. Сало І.В. Формування вищих навчальних закладів Національного банку України. – Суми: Козацький вал, 2003. – 21 с.
38. Смит Вера. Происхождение центральных банков. – М.: Институт национальной модели экономики, 1996. – 283 с.
39. Соколенко Т.І. Теоретичні, методологічні і організаційно-економічні основи приватизації. – Суми: Слобожанщина, 1998. – 41 с.
40. Симоненко В.К. Регионы Украины (проблемы розвитку). – К.: Наукова думка, 1997. – 263 с.
41. Стельмах В.С., Єпіфанов А.О, Сало І.В. Економічна інформатика. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 256 с.
42. Стельмах В. Національний банк України: перші десять років діяльності // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 4. – С. 2-4.
43. Стельмах В.С., Гребеник Н.І., Єпіфанов А.О. Кредитна система України і банківські технології: Кн. 1: Кредитна система України. – Л.: Львівський банківський інститут, 2002. – 580 с.
44. Тархов П.В. Принципи управління якістю ґрунтів: Зб. наук. пр. – Суми: СумДУ. – 2000. – Вип. 2. – С. 18-27.
45. Туган-Барановський М.И. Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юридический вестник. – 1890. – № 10. – Т. 2. – С. 192-230.
46. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Диссертация М.И. Туган-Барановского на соискание степени магистра политической экономии и статистики. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1894. – 512 с.
47. Туган-Барановський М.И. Основные причины кризисов в капиталистическом хозяйстве // Мир божий. – 1899. – № 11. – С. 851-854.
48. Туган-Барановський М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. – 2-е изд., перераб. – СПб.: Типография О.Н. Поповой, 1900. – 355 с.
49. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал. – М.: Прогресс-Универс, 1993. – 488 с.

Наукове видання

Володимир Семенович Стельмах
Анатолій Олександрович Єпіфанов
Іван Васильович Сало
Ірина Іванівна Д'яконова
Марина Анатоліївна Єпіфанова

**Макро-
і мікроекономічні складові розвитку**

Монографія

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор Н.Ю. Курносова
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька

Підписано до друку 07.12.06
Формат 60x90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Скулбук
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 31.6. Обл.-вид. арк. 29.7
Тираж 1000 прим. Замовлення № 2671

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40030, м. Суми, вул. Кірова, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 21-26-12, 21-13-57
E-mail: info@book.sumy.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано відповідно до якості наданих діапозитивів
у друкарні «Принт-Лідер»
Україна, 61070, м. Харків, вул. Рудика, 8